

**УМАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ САДІВНИЦТВА
ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКИ І ПІДПРИЄМНИЦТВА**

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ СТІЙКОГО РОЗВИТКУ
ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ**

Колективна монографія

За редакцією
Непочатенко О.О.

Умань – 2016

*Друкується за рішенням вченої ради Уманського національного університету
садівництва
(протокол № від 26 травня 2016 року)*

Рецензенти:

доктор економічних наук, професор Щурик М.В.;
доктор економічних наук, професор Жудро М.К.;
доктор економічних наук, професор Нестерчук Ю.О.

Автори вміщених матеріалів висловлюють свою думку, яка не завжди збігається з позицією редакції. За вміст матеріалів відповідальність несуть автори. Матеріали подаються в авторській редакції.

Соціально-економічні аспекти стійкого розвитку економіки України / Під ред. д.е.н., професора О.О. Непочатенко. – Умань: СПД Сочінський, 2016. – 300 с.

У монографії викладені результати досліджень сучасних проблем розвитку економіки України. Висвітлені соціально-економічні аспекти функціонування економіки. Розглянуто роль та місце фінансової та податкової політики у забезпеченні поступального розвитку економічної системи. Досліджено вплив інноваційної та інвестиційної політики на формування конкурентоспроможного виробництва продукції. Значну увагу приділено теоретичним та практичним аспектам розвитку підприємницької діяльності як основи успішного функціонування економіки країни.

Розраховано на студентів, аспірантів, викладачів, наукових співробітників та фахівців, які займаються питаннями розвитку економіки.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СТІЙКОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ

1.1. Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw na obszarach wiejskich w prow 2007-2013 (Dr inż. Sławomir Kowalski, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Płocku).....	8
1.2. Creation and development of micro enterprises in rural areas in prow 2007-2013 (Włodzimierz Kędziorek)	15
1.3. Зовнішньоекономічна стратегія розвитку економіки України (Губенко В.І., д.е.н., професор, Білоцерківський національний аграрний університет)	23
1.4. Функції кредиту як прояв його ролі в суспільному виробництві (Вдовенко Л.О., д.е.н., професор, Вінницький національний аграрний університет).....	35
1.5. Світові тенденції та вітчизняні реалії формування та використання золотовалютних резервів (Сова О.Ю., к.е.н., Університет економіки та права «КРОК»).....	40
1.6. Укрупненняя блок-схема программы функционально развитого решения оперативной задачи ежедневного мониторинга выполнения территориально-производственной системой производственного плана (Ткаченко С.А., кандидат экономических наук, доцент, Высшее учебное заведение «Международный технологический университет« Николаевская политехника»).....	52
1.7. Роль та значення зарубіжних інвестицій в Україні та їх законодавче регулювання (Михальчук Л.В., ст. викладач; Кисельов В.Р., Університет митної справи та фінансів).....	57
1.8. Проблеми залучення іноземних інвестицій у національну економіку (Ніконенко У.М., к.е.н., доцент, Українська академія друкарства).....	61
1.9. Стандартизація як інституційний механізм регулювання внутрішнього ринку (Катран М.В., аспірантка кафедри економічної теорії та конкурентної політики, Київський національний торговельно-економічний університет).....	70
1.10. Інфраструктурні аспекти розвитку операторів аграрного ринку та особливості їх діяльності в сучасних умовах (Мандич О.В., к.е.н., доцент, Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка).....	76

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ ФУНКЦІОНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

2.1. Edukacja ekonomiczna dzieci w młodszy m wieku szkolnym (Mgr Izabela Olczak).....	81
2.2. Motives to choose a tourist destination among the residents of Warsaw (Marcin Kowalewski, Warsaw University of Life Sciences).....	86
2.3. Фінансування вищої освіти в контексті забезпечення економічної безпеки вищих навчальних закладів (Бреус С.В., к.е.н., доцент, Київський національний університет технологій та дизайну).....	91
2.4. Соціалізація ринку праці як напрям реалізації концепції гідної праці в Україні (Коваленко І.Ф., к.е.н., доцент; Кицак Т.Г., к.е.н., доцент, ДВНЗ «Київський національний університет імені Вадима Гетьмана»).....	96

2.5. Еволюція наукових поглядів на соціальну роль держави в контексті історичного розвитку суспільства (Мальований М.І., к.е.н., доцент, Уманський національний університет садівництва).....	103
2.6. Аналіз бюджетного фінансування соціального захисту населення (Тимоць М.В., к.е.н., доцент, Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького).....	116
2.7. Взаємозв'язок розвитку аграрної галузі і методології аграрної науки в умовах постіндустріальної економіки (у контексті переходу на нові стандарти вищої освіти) (Сергій Сонько, Павло Ямчук, Юрій Кисельов, Ірина Суханова, Уманський національний університет садівництва).....	127
2.8. Забезпечення якості, безпеки харчових продуктів та продовольчої сировини в умовах глобалізації (Бурак В.Г., к.т.н., доцент; Губа М.І., к.е.н., доцент; Карташова О.Г., к.е.н., доцент, Херсонський державний аграрний університет).....	134

РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ СТІЙКОЇ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ КРАЇНИ

3.1. Rola i znaczenie giełdy papierów wartościowych w Warszawie w procesie pozyskania kapitału przez przedsiębiorstwa w Polsce (Jacek Grzywacz, Mariusz Lipski)	145
3.2. Значення банкової електроніки в обслугоді фінансової (Jacek Grzywacz, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Płocku).....	156
3.3. Нормативно-правове забезпечення інституціональної стійкості фінансової системи України (Гречанюк-Самойлова С.В., викладач правових дисциплін, «спеціаліст вищої категорії», викладач-методист, ВСП Чигиринський економіко-правовий коледж Уманського національного університету садівництва).....	167
3.4. Фінансовий механізм функціонування інституцій страхового ринку України (Клапків Ю.М., к.е.н., Тернопільський національний економічний університет).....	172
3.5. Концепція дослідження та моделювання процесів діяльності банківської системи з метою забезпечення її стійкого розвитку (Степаненко О. П., д.е.н., доцент, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана).....	176
3.6. Сучасний стан ринку депозитів банківської системи України та перспективи його розвитку (Тітов Д.В., Вінницький національний аграрний університет).....	188
3.7. Процес створення потужного банківського бренду та його позиціонування на фінансовому ринку (Леонова А.В., Чорноморський державний університет імені Петра Могили).....	193
3.8. Глобальні проблеми ефективного функціонування кредитних спілок в Україні в умовах фінансово-економічної кризи (Маліновська О.Я., к.е.н., доцент, Львівський національний університет ім. Івана Франка).....	198
3.9. Аграрні розписки – нова форма комерційного кредитування (Колотуха С.М., к. е. н., доцент; Кравцова Л. Л., аспірант, Уманський національний університет садівництва).....	203

3.10. Споживчий кредит в Україні: реалії та перспективи розвитку (Мельник К.М., к.е.н., доцент; Кірбай Т.В., Уманський національний університет садівництва).....	206
3.11. Аналіз фінансового забезпечення соціально-пенсійного страхування в Україні (Маслик Р.О., аспірантка, Львівський національний університет ім. Івана Франка).....	212
3.12. Страхування вантажів як складова формування стійкої фінансової системи України (Колотило О.Д., к.е.н., доцент, ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана»).....	221

РОЗДІЛ 4. ФОРМУВАННЯ ПРІОРИТЕТНИХ НАПРЯМІВ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ГАЛУЗЕЙ ЕКОНОМІКИ

4.1. Фактори конкурентоспроможності виробничої сфери регіону: модернізація основного капіталу (Іщук С.О., д.е.н., професор; Кудря Я.В., к.е.н., ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долішнього НАН України»).....	227
4.2. Консалтингове забезпечення інноваційно-інвестиційного розвитку агропромислового комплексу України (Гузар Б.С., к.е.н., доцент; Шупило О.В. аспірант, Уманський національний університет садівництва).....	238
4.3. Інноваційний механізм ефективного функціонування фермерських господарств в контексті сільськогосподарської кооперації (Дорош-Кізим М.М., к.е.н, доцент; Дадак О.О., к.е.н, доцент, Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького).....	243
4.4. Ресурсозберігаючі технології як пріоритетний напрям інноваційного розвитку аграрної економіки (Заїка С.О., к.е.н., доцент; Грідін О.В., ст. викладач, Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка).....	246
4.5. Розробка інноваційної тарифної політики сільськогосподарського страхування (Алескерова Ю.В., д.е.н.; Тодосійчук В.Л., к.п.н., Вінницький національний аграрний університет).....	253
4.6. Технічна модернізація сільського господарства України як основа підвищення його конкурентоспроможності у сучасних умовах (Вахтін С.Р., к.т.н., професор, ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»; Дрогомирецька М.І., к.е.н., доцент, Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка).....	265
4.7. Інвестиційно-інноваційні засади відтворення земельних ресурсів аграрного сектора (Щурик М.В., д.е.н., професор, Івано-Франківський університет права ім. Короля Данила Галицького).....	271
4.8. Інтенсивність використання сільськогосподарських земель як фактор економічного розвитку сільського господарства (Печка В., здобувач, Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва).....	279
4.9. Аналіз економічної ефективності виробництва риса на півдні України (Аверчев О.В., доктор с.-г. наук, професор; Осіній О.А., аспірант, ДВНЗ «Херсонський державний аграрний університет»).....	288
4.10. Український ринок безалкогольних напоїв: стан та тенденції (Шереметинська О.О., к.е.н., доцент; Баталова О.А., Національний університет харчових технологій).....	294

ПЕРЕДМОВА

Шановні друзі, Уманський національний університет садівництва продовжує традицію друку колективних монографій, присвячених актуальним питанням розвитку економіки України та окремих її сфер. Дякуємо за співпрацю усім авторам даної наукової праці та бажаємо подальших творчих успіхів на науковій ниві!

Економіка України сьогодні переживає складні часи, що визвано як суспільно-політичними процесами у нашій країні так і несприятливою загальною кон'юктурою світового ринку. Основною метою на сьогодні є недопущення подальшого падіння економічних показників країни та створення фундаменту для її розвитку у майбутньому. Український вибір між Сходом та Заходом підтвердив необхідність побудови стабільної та ефективності економічної системи, що дала б змогу найбільш повно використати переваги інтеграційних процесів та мінімізувати негативні їх наслідки для вітчизняних як товаровиробників так і споживачів. Тому метою нашої монографії є дослідження соціально-економічних аспектів стійкого розвитку національної економіки.

Необхідною умовою сталого розвитку національної економіки у майбутньому, на наш погляд, є сьогодні деталізована розробка науково-методологічного обґрунтування економічних процесів в країні, що дасть змогу гнучко реагувати усій економічній системі на ті виклики, які сьогодні постають передо українською державою та суспільством. Побудова цілісної та стрункої теорії, яка пояснює сучасні процеси розвитку дає змогу на основі дослідження інституційної динаміки та управління нею прогнозувати та регулювати економічний розвиток та економічне зростання з врахуванням соціально-економічних, організаційних, фінансових, інноваційних, технологічних та інших чинників. Саме у першому розділі «Теоретичні та методичні засади стійкого розвитку економіки» нами зосереджена увага на теоретико-методологічному забезпеченні тих економічних процесів, що відбуваються в економічній системі країни.

Будь-які зміни, що відбуваються у економіці країни перш за все повинні бути направлені на підвищення добробуту населення та поліпшення соціально-економічних умов в країні. Сьогодні надзвичайно актуальним є питання повного реформування системи соціального захисту з метою зменшення навантаження на державні фінанси. Водночас, такі заходи, на наше глибоке переконання, повинні супроводжуватися всебічною підтримкою державою найменш захищених верств населення. Тому заплановані заходи слід проводити з врахування потенційних загроз, які можуть негативним чином вплинути на зайнятість, соціальний захист та рівень доходів населення України. Саме на вирішення даних проблем направлені дослідження розділу «Соціально-економічні чинники функціонування національної економіки».

Українська криза окреслила цілий ряд проблем, які притаманні національній фінансовій системі. Дефіцит державних фінансів, неефективна податкова та митна політика, банкрутства комерційних банків вимагають рішучих кроків по реорганізації усїєї фінансової системи країни. В сучасних умовах, надзвичайно актуальним є пошук ефективних механізмів не лише відновлення економіки України, а й забезпечення її стабільного розвитку в умовах різноманітних економічних, соціальних та фінансових ризиків, які пов'язані як з внутрішніми проблемами так і тенденціями на світових ринках. Саме на вирішення окремих проблем та мінімізацію ризиків, пов'язаних з негативними тенденціям на світових фінансових ринках та удосконалення вітчизняної фінансової та податкової системи направлені дослідження розділу «Формування стійкої фінансової системи країни».

Першочерговою умовою відновлення та подальшого розвитку української економіки є окреслення основних інноваційних напрямів розвитку усіх її галузей. Вичерпання чинників екстенсивного економічного розвитку обумовлює постійне посилення уваги до пошуку нових факторів прискорення економічної динаміки, адекватних сучасному стану розвитку світової економіки. Відтак запровадження в Україні інвестиційно-інноваційної моделі економічного зростання з політичної мети перетворюється на об'єктивну необхідність, альтернативою якій є занепад національної економіки, втрата економічного, а, можливо, й національного суверенітету. Нині йдеться вже не про доцільність чи можливість створення системи підтримки технологічних змін, а про концептуальні основи, критерії, інструменти й механізми економічної політики, яка в рамках нинішніх фінансових, структурних та інституційних обмежень була б спроможною забезпечити зростання інвестицій у технологічні зміни та належну мотивацію інноваційного підприємництва. На жаль, поки що основна маса фахових дискусій зосереджена навколо нагальних, проте тактичних проблем бюджетного розподілу, реформування податкової системи, монетарної політики тощо. Тому саме у четвертому розділі «Формування пріоритетних напрямів інноваційного розвитку галузей економіки» буде зроблено спробу узагальнити сучасне розуміння інновації, визначити, яку саме стратегічну місію має виконувати інноваційний розвиток у перехідній економіці, охарактеризувати сучасне становище інноваційного розвитку в Україні, передумови та перешкоди його радикальної активізації, запропонувати безпосередні важелі досягнення необхідного гатунку інноваційного розвитку.

Монографія виконана у рамках тематики науково-дослідних робіт Уманського національного університету садівництва: Монографія виконана у рамках тематики науково-дослідних робіт Уманського національного університету садівництва: «Теоретико-методологічні та прикладні засади соціально-економічного розвитку аграрної сфери економіки України в умовах глобалізації» (номер державної реєстрації № 0116U003210).

Монографія розрахована на науковців, спеціалістів з питань розвитку економіки, аспірантів та студентів.

З повагою та найкращими побажаннями!

Ректор Уманського національного

університету садівництва

д.е.н., професор

Непочатенко О.О.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СТІЙКОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ

1.1. Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw na obszarach wiejskich w prow 2007-2013

Wstęp

W Polsce ze względu na duże zasoby ludzkie i wysoki poziom bezrobocia priorytetem jest zapewnienie ludności na wsi pracy i zwiększenia dochodów poprzez rozwój działalności pozarolniczych. Niskie dochody wynikające z niedostatecznego wykorzystania zasobów pracy rodzin wiejskich to podstawowy problem społecznoekonomiczny na wsi. Rolnictwo absorbuje coraz mniejszy zasób siły roboczej, zaś strategiczna wizja zakłada utrzymanie żywotności obszarów wiejskich. W związku z tym ciężar zatrudnienia wiejskich zasobów pracy powinny przejmować działalności nierolnicze. Z tego punktu widzenia szczególnie istotne jest wszechstronne wsparcie dla procesu tworzenia pozarolniczych miejsc pracy na wsi.

Warunkiem szybkiego wzrostu przedsiębiorczości na wsi jest właściwy stopień rozwoju infrastruktury technicznej. Nieodpowiedni stopień rozwoju infrastruktury technicznej, nie tylko obniża standard życia i gospodarowania mieszkańców wsi, lecz także decyduje o słabej atrakcyjności obszarów wiejskich dla potencjalnych inwestorów. Infrastruktura techniczna stymuluje rozwój gospodarczy między innymi poprzez rozwój przedsiębiorczości. Stanowi zarówno bazę działalności gospodarczej jak i podstawę wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich¹.

Od 2007 roku realizowany jest w Polsce Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013 (PROW 2007-2013), który umożliwi rozwój infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich i kontynuację procesu rozwoju przedsiębiorczości. Pomoc w ramach PROW 2007-2013 na rozwój infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich można uzyskać w ramach działania „Podstawowe usługi dla gospodarki i ludności wiejskiej”. Natomiast rozwój przedsiębiorczości dla mieszkańców wspomagany jest między innymi w ramach działania „Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw”.

Celem artykułu jest próba oceny wykorzystania środków finansowych z PROW 2007-2013 na tworzenie nowych miejsc pracy i rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich.

1. Polityka rozwoju obszarów wiejskich w UE

Podstawę prawną planowania i realizacji programów rozwoju obszarów wiejskich w krajach członkowskich UE stanowi rozporządzenie Rady (WE) 1698/2005/11 w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW). Rozporządzenie to zawiera pełen wykaz działań, które można wprowadzić do krajowych programów. Należy zaznaczyć, że lista działań wspieranych środkami UE w okresie 2007-2013, jest znacznie dłuższa niż działań realizowanych w latach 2000-2006.

EFRROW przyczynia się do wspierania zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich na terytorium całej Wspólnoty, uzupełniając polityki wsparcia rynku i wsparcia dochodów w ramach wspólnej polityki rolnej, politykę spójności oraz wspólną politykę rybołówstwa. Wsparcie rozwoju obszarów wiejskich przyczynia się do osiągnięcia celów takich jak:

¹ I. Kropsz, B. Kutkowska, Stan przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Dolnego Śląska, Wieś i Rolnictwo, 2008/1, s.12.

- poprawa konkurencyjności rolnictwa i leśnictwa poprzez wspieranie restrukturyzacji, rozwoju i innowacji,
- poprawa środowiska naturalnego i terenów wiejskich poprzez wspieranie gospodarowania gruntami,
- poprawa jakości życia na obszarach wiejskich oraz popieranie różnicowania działalności gospodarczej.

Tabela 1. Podział środków EFRROW w latach 2007-2013 między państwa członkowskie (w mln EUR)

Państwo	Kwota wsparcia (w mln EUR)	Udział (w %)
Austria	4025,6	4,2
Belgia	487,5	0,5
Bułgaria	2642,2	2,7
Czechy	2857,5	3,0
Cypr	164,6	0,2
Dania	577,9	0,8
Estonia	723,7	0,8
Finlandia	2155,0	2,2
Francja	7584,5	7,0
Grecja	3906,2	4,1
Hiszpania	8053,1	8,4
Holandia	593,2	0,6
Irlandia	2494,5	2,6
Litwa	1765,8	1,8
Luksemburg	95,0	0,1
Łotwa	1054,4	1,1
Malta	77,7	0,1
Niemcy	8951,9	9,3
Polska	13398,9	13,9
Portugalia	4166,8	4,3
Rumunia	8124,2	8,4
Słowacja	1996,9	2,1
Słowenia	916,0	1,0
Szwecja	1926,1	2,0
Węgry	3860,1	4,0
Wielka Brytania	4612,1	4,8
Włochy	8985,8	9,3
Ogółem	96197,2	100,0

Źródło: J. Bański i in. (red.), Ocena średniookresowa Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013 – Raport końcowy, t. I, MRiRW, Warszawa 2010, s. 53.

EFRROW uzupełnia swoim finansowaniem działania krajowe, regionalne i lokalne, wspierające priorytety Wspólnoty. Cele europejskiej polityki wsparcia rozwoju obszarów wiejskich zostały podzielone na cztery osie priorytetowe tj. konkurencyjność, środowisko, jakość życia oraz lokalne społeczności. W ramach tych Osi zostały wydzielone priorytety Wspólnotowe, a tym podporządkowane zostały priorytety dla poszczególnych krajów. Dla zapewnienia ogólnego zrównoważenia narodowych programów rozwoju obszarów wiejskich

w latach 2007-2013 został nałożony przez UE na kraje członkowskie obowiązek finansowania każdej z Osi priorytetowych wg zachowania następujących poziomów minimalnych²:

- 10% dla Osi I konkurencyjność,
- 25% dla Osi II środowisko i gospodarowanie gruntami,
- 10% dla Osi III jakość życia,
- 5% dla Osi LEADER (2,5% w nowych krajach członkowskich).

Zastosowane podejście umożliwia ukierunkowanie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich zgodnie z priorytetami unijnymi, zapewniając zarazem swobodę na szczeblu państw członkowskich i na poziomie regionalnym. Dzięki temu możliwe jest zachowanie równowagi pomiędzy wymiarem sektorowym (restrukturyzacja rolnictwa) i terytorialnym (zarządzanie gruntami i społeczno-gospodarczy rozwój obszarów wiejskich).

W latach 2007-2013 państwa członkowskie UE otrzymają z EFRROW 96 197,2 mln EUR (w cenach bieżących). Z tabeli 1 wynika, że Polska jest krajem, który otrzyma w tym okresie najwięcej środków – blisko 13,4 mld EUR (tj. ok. 14% funduszu ogółem). Drugie z kolei Włochy – otrzymają ok. 9,0 mld EUR (9,3%), tj. o ponad 4 mld EUR mniej, a trzecie - Niemcy (ok. 8,9 mld EUR). Na kolejnych miejscach znajdują się: Rumunia i Hiszpania (po ok. 8,1 mld EUR), oraz Francja (ok. 7,6 mld EUR). Po podziale państw członkowskich na stare (UE-15) i nowe (UE-12) okazuje się, że te pierwsze otrzymają 58,6 mld EUR środków unijnych (61% środków ogółem), a drugie 37,6 mld EUR (39%). Wejście w życie przepisów dotyczących modulacji oraz realizacji europejskiego planu naprawy gospodarczej spowodowało, że budżet EFRROW (w porównaniu do rozwiązań z czerwca 2007 roku) zwiększył się o 7,9 mld EUR, w tym krajów UE-15 o 7,4 mld EUR, zaś nowych krajów członkowskich zaledwie o 0,5 mld EUR.

2. Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007-2013

Podstawą prawną dla PROW 2007 – 2013 w Polsce jest ustawa z dnia 7 marca 2007 r. o wspieraniu rozwoju obszarów wiejskich z udziałem środków Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (Dz. U. Nr 64, poz. 427 z późn. zm.). Szczegółowe warunki i tryb przyznawania pomocy regulują odpowiednie rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Ponadto ustawa z dnia 22 września 2006 r. o uruchamianiu środków pochodzących z budżetu Unii Europejskiej przeznaczonych na finansowanie wspólnej polityki rolnej (Dz. U. Nr 187 poz. 1381 z późn. zm.) określa właściwości organów w zakresie uruchamiania środków pochodzących m.in. z Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich, zasady uruchamiania tych środków w zakresie nieuregulowanym w rozporządzeniu Rady (WE) nr 1290/2005 z dnia 21 czerwca 2005 r., zasady uruchamiania krajowych środków publicznych przeznaczonych na prefinansowanie i współfinansowanie wspólnej polityki rolnej, zasady uruchamiania środków na wyprzedzające finansowanie kosztów kwalifikowalnych niektórych działań objętych programem oraz zasady uruchamiania zaliczek³.

W wymiarze finansowym PROW 2007-2013 w Polsce jest największym i najbardziej kompleksowym z wdrażanych po przystąpieniu do UE programem pomocowym dla sektora rolnospożywczego. W porównaniu do PROW 2004-2006, którego budżet wynosił 3592,4 mln EUR, wartość PROW 2007-2013 jest blisko pięciokrotnie większa. Po uwzględnieniu w tym

² Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013, Działanie 312 „Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw”, Poradnik dla beneficjentów, ARiMR, Warszawa 2011, s. 34.

³ Bański J. i in. (red.), Ocena średniookresowa Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013 – Raport końcowy, t. I, MRiRW, Warszawa 2010, s. 43.

rachunku środków z funduszy strukturalnych przeznaczonych na realizację programu SPO „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich 2004-2006 (1192,7 mln Euro) łączna wartość pomocy dla Polski w bieżącej perspektywie finansowej jest większa blisko 3 krotnie. Pomoc finansowa udzielana jest rolnikom, przedsiębiorcom, grupom producentów rolnych, samorządom lokalnym, właścicielom lasów, Lokalnym Grupom Działania i przeznaczana jest na budowę nowoczesnego, konkurencyjnego sektora rolno-spożywczego i leśnictwa, prowadzenie działalności rolniczej zgodnej z ochroną środowiska naturalnego, na rozwój kultury i zachowanie tradycji na wsi oraz działania na rzecz podniesienia jakości życia mieszkańców wsi i ich aktywizacji gospodarczej. Pierwotnie na realizację Programu zaplanowano kwotę 17 217,8 mln EUR, z czego wkład środków EFRROW to 13 230,0 mln EUR. Najwięcej środków publicznych przeznaczono wówczas na finansowanie działań Osi I (Konkurencyjność) – 42% oraz Osi II (Środowisko) – 32%. Na działania z zakresu finansowania Osi III (Jakość życia) przeznaczono 20% środków, działania Osi IV (Lokalne społeczności) – 5%, zaś na Pomoc Techniczną – 2% dostępnego budżetu ogółem⁴. Uaktualniony PROW 2007-2013 oraz rozdysponowanie środków w podziale na Osie priorytetowe przedstawia (Tabela 2).

Tabela 2. Plan finansowy PROW 2007-2013 w podziale na osie priorytetowe (w Euro)

Oś	Wkład publiczny w PROW 2007-2013	
	Kwota EFRROW	Wkład publiczny ogółem
Oś I	5 630 649 500	7 486 199 222
Oś II	4 302 801 216	5 377 112 631
Oś III	2 635 527 440	3 500 061 142
Oś IV	630 000 000	787 500 000
Pomoc Techniczna	199 950 000	266 600 000
Razem	13 398 928 156	17 417 472 995

Źródło: J. Bański i in. (red.), Ocena średniookresowa Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013 – Raport końcowy, t. I, MRiRW, Warszawa 2010, s. 55.

3. Założenia i efekty realizacji działania „Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw”

Podstawowe akty prawne regulujące tę tematykę to: rozporządzenie Rady (WE) nr 1290/2005 z dnia 21 czerwca 2005 r. w sprawie finansowania wspólnej polityki rolnej oraz rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005 z dnia 20 września 2005 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW), ustawa z dnia 7 marca 2007 r. o wspieraniu rozwoju obszarów wiejskich z udziałem środków Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich oraz rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 17 lipca 2008 r. w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania oraz wypłaty pomocy finansowej w ramach działania „Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw” objętego Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013.

Główne, zidentyfikowane w PROW 2007–2013²⁴, bariery hamujące rozwój przedsiębiorczości, napotykanne przez środowisko małych przedsiębiorstw to w szczególności bariery rynkowe (zmiana struktury według kierunków działalności, w tym odchodzenie przedsiębiorców od handlu, produkcji), finansowe (wysokie koszty kapitału pożyczkowego,

⁴ A. Wasilewski (red.), Instrumenty polityki regionalnej i strukturalnej wspierające rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich /w:/ Konkurencyjność polskiej gospodarki żywnościowej w warunkach globalizacji i integracji europejskiej, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2011, s. 34.

wysokie oprocentowanie kredytów długoterminowych), bariery w obszarze rynku pracy i ustawowych regulacji stosunków pracy (wysokie podatki i paropodatki kształtujące wysokie koszty pracy), bariery związane z produkcją oraz czynnikami produkcji kształtującymi efektywność i dochodowość (niski stopień nowoczesności wyposażenia małych i średnich firm, niedostateczne zaopatrzenie materiałowe, niezadowalający stan maszyn i urządzeń), bariery organizacyjne sfery produkcji i rynku, bariery infrastrukturalne, mała dostępność edukacji, doradztwa i informacji⁵.

Podmioty zlokalizowane na obszarach wiejskich cechują się ponadto mniejszym zaawansowaniem technologicznym oraz są bardziej nastawione na zaspokajanie potrzeb zgłaszanych przez lokalny popyt. Dodatkowo na obszarach wiejskich, szczególnie zlokalizowanych w znacznej odległości od dużych aglomeracji lub głównych ciągów komunikacyjnych, infrastruktura instytucjonalna oraz sieć urządzeń technicznych jest słabiej rozwinięta. Gminy z tych obszarów mają mniejsze możliwości finansowania ze środków własnych infrastruktury technicznej oraz otoczenia biznesu, co powoduje, że bez dodatkowego wsparcia małe przedsiębiorstwa znajdują lepsze warunki dla rozwoju w pobliżu dużych aglomeracji i mniejszych miast.

„Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw” jest jednym z działań przewidzianych w PROW 2007–2013, realizowanym w ramach trzeciej osi priorytetowej Programu – „Jakość życia na obszarach wiejskich i różnicowanie gospodarki wiejskiej”. Jego realizacja ma stworzyć warunki dla dywersyfikacji działalności gospodarczej i poprawy możliwości zatrudnienia na terenach wiejskich, przyczyniając się tym samym do zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego tych obszarów. Celem działania jest wzrost konkurencyjności gospodarczej obszarów wiejskich, rozwój przedsiębiorczości i rynku pracy, a w konsekwencji wzrost zatrudnienia, poprzez tworzenie nowych miejsc pracy na terenach wiejskich⁶.

Wsparcie finansowe jest udzielane podmiotom z tytułu inwestycji związanych z tworzeniem lub rozwojem już istniejących mikroprzedsiębiorstw, działających m.in. w zakresie: usług dla gospodarstw rolnych lub leśnictwa, rzemiosła bądź rękodzielnictwa, usług turystycznych oraz związanych ze sportem, rekreacją i wypoczynkiem, wytwarzaniem produktów energetycznych z biomasy. Beneficjentem pomocy Działania 312 może być osoba fizyczna lub osoba prawna czy też jednostka organizacyjna nieposiadająca osobowości prawnej, która prowadzi bądź planuje podjąć działalność jako mikroprzedsiębiorstwo zatrudniające poniżej 10 osób i mające obrót nieprzekraczający równowartość w zł 2 mln euro. Wsparcie finansowe obejmuje wyłącznie mikroprzedsiębiorstwa wiejskie, których siedziba, oddział lub miejsce zamieszkania wnioskodawcy oraz w przypadku operacji związanych z nieruchomością – miejsce położenia nieruchomości znajdują się w miejscowości należącej do gminy wiejskiej albo gminy miejsko-wiejskiej, z wykluczeniem miast powyżej 5 tys. mieszkańców, gminy miejskiej z wyłączeniem miejscowości liczących powyżej 5 tys. mieszkańców.

Pomoc przyznaje się i wypłaca do wysokości limitu, który w okresie realizacji programu wynosi maksymalnie 300 tys. zł na jednego beneficjenta, z tym że beneficjent może otrzymać maksymalnie 100 tys. zł w przypadku utworzenia jednego i mniej niż dwóch miejsc pracy, 200 tys. zł za utworzenie dwóch i mniej niż trzech miejsc pracy, a za utworzenie trzech lub więcej nowych miejsc pracy maksymalna kwota dofinansowania operacji wynosi 300 tys. zł.

Okolo 20% budżetu (ponad 14 mld zł) zostało przeznaczone na działania realizowane w

⁵ M. Starczewska-Krzysztozek, Bariery rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce, Biuro Analiz Sejmowych, „Infos” 2008, nr 4, s. 9.

⁶ PROW 2007–2013, <http://www.arimr.gov.pl/pomoc-unijna/prow - 2007-2013 - podstawowe-informacje.html> (dostęp 5.01.2015).

ramach Osi 3, w tym Działanie 312 „Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw” ma budżet w wysokości ponad 4 mld zł, tj. 5,9% całkowitej puli środków publicznych PROW 2007–2013.

W celu zagwarantowania zrównoważonego dostępu do środków w skali kraju w ramach Działania 312 budżet został podzielony między województwa (tabela 3). Podział został dokonany na podstawie liczby ludności wiejskiej oraz ludności miast do 5 tys. mieszkańców.

Koszt całkowity działania TRM zaplanowano w PROW 2007–2013 na 2.047,2 mln euro, w tym wydatki publiczne w kwocie 1.023,6 mln euro i wydatki prywatne w wysokości 1.023,6 mln euro. W wydatkach publicznych 75% stanowią środki UE (767,7 mln euro). W zakresie oczekiwanych wartości docelowych założono w szczególności, że w ramach działania TRM zostanie wspartych 27.300 mikroprzedsiębiorstw (przyjęta wartość docelowa wskaźnika produktu), w wyniku czego powstanie 28.670 nowych miejsc pracy (przyjęta wartość docelowa wskaźnika rezultatu).

Operacje związane z tworzeniem i rozwojem mikroprzedsiębiorstw, mogą być finansowane nie tylko w ramach działania 312 – „Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw” (TRM), ale także objętego PROW 2007–2013 działania 411–312 „Wdrażanie lokalnych strategii rozwoju” (WLSR) realizowanego w ramach czwartej osi priorytetowej Programu – Leader⁷.

Tabela 3. Podział środków na województwa w ramach Działania 312 „Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw”

Województwo	Wysokość limitów środków w Euro	Udział procentowy
Dolnośląskie	59 777 282	5,84
Kujawsko-pomorskie	56 297 098	5,50
Lubelskie	78 508 862	7,67
Lubuskie	27 534 399	2,69
Łódzkie	61 926 808	6,05
Małopolskie	111 058 821	10,85
Mazowieckie	124 365 407	12,15
Opolskie	34 187 692	3,34
Podkarpackie	84 343 289	8,24
Podlaskie	34 494 767	3,37
Pomorskie	49 541 446	4,84
Śląskie	68 068 309	6,65
Świętokrzyskie	48 108 429	4,70
Warmińsko-mazurskie	40 840 986	3,99
Wielkopolskie	104 507 886	10,21
Zachodniopomorskie	40 022 119	3,91
Razem	1 023 583 600	100

Źródło: A. Żołądkiewicz, Dofinansowanie rozwoju mikroprzedsiębiorczości na terenach wiejskich w ramach PROW 2007–2013 – rezultaty, Copernican Journal of Finance & Accounting, Toruń 2012, 163.

Wg danych na koniec czerwca 2013 r. w ramach działania 312 i 413/312 PROW 2007–2013: złożono 49,6 tys. wniosków o przyznanie wsparcia na kwotę 9,5 mld zł, zawarto 12,4 tys. umów na kwotę 2,2 mld zł, ARiMR wypłaciła dla blisko 6,7 tys. beneficjentów kwotę 1

⁷ M. Łyciuk-Bzdrya. (red.), Wyniki badania mikroprzedsiębiorczość na wsi- efekty działania „Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw”, ARiMR, Warszawa 2012, s. 15.

063,1 mln zł⁸.

Największe kwoty wsparcia wypłaconego przedsiębiorcom przypadły na województwa: wielkopolskie (167,1 mln zł), mazowieckie (112,7 mln zł) oraz podkarpackie (105,1 mln zł), a najmniejsze na: opolskie (23,7 mln zł), lubuskie (26,7 mln zł) i dolnośląskie (28,1 mln zł) (tabela 4). Zatwierdzone do realizacji do 30 czerwca 2013 r. operacje w ramach działania 312 i 413/312 PROW 2007-2013 dotyczą przede wszystkim udzielenia wsparcia na inwestycje związane z tworzeniem lub rozwojem mikroprzedsiębiorstw działających głównie w sektorach: usług dla ludności (31,8%), robót i usług budowlanych oraz instalacyjnych (22,3%), usług dla gospodarstw rolnych lub leśnictwa (13,8%), usług turystycznych oraz związanych ze sportem, rekreacją i wypoczynkiem (8,1%), sprzedaży detalicznej (7,2%), sprzedaży hurtowej (6,5%) oraz w rzemiośle lub rękodzielnictwie (5,5%). Średnia całkowita wartość zrealizowanych już inwestycji przez mikroprzedsiębiorstwa, które otrzymały wsparcie wynosi 441,5 tys. zł. Zdecydowana większość (ponad 77%) korzystających ze wsparcia to mikroprzedsiębiorstwa już istniejące.

Tabela 4. Wsparcie finansowe udzielone przez ARiMR na „Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw” w ramach PROW 2007-2013 (mln zł)

Województwo	Kwota wsparcia w mln zł	Udział procentowy
Dolnośląskie	28,1	2,6
Kujawsko-pomorskie	34,2	3,2
Lubelskie	84,9	8,0
Lubuskie	26,7	2,5
Łódzkie	43,4	4,1
Małopolskie	102,9	9,7
Mazowieckie	112,7	10,6
Opolskie	23,7	2,2
Podkarpackie	105,1	9,9
Podlaskie	44,5	4,2
Pomorskie	54,0	5,1
Śląskie	95,8	9,0
Świętokrzyskie	45,9	4,3
Warmińsko-mazurskie	58,0	5,5
Wielkopolskie	167,1	15,7
Zachodniopomorskie	36,1	3,4
Razem	1063,1	100

Źródło: E. Witeska, T. Wiatrak, Rola ARiMR w modernizacji polskiego rolnictwa i rozwoju obszarów wiejskich, ARiMR, Warszawa 2013, s. 61.

Zakończenie

Warunkiem rozwoju obszarów wiejskich jest rozwój wszelkich form przedsiębiorczości prowadzących do tworzenia nowych miejsc pracy, a także różnicowania dochodów ludności wiejskiej. Jednak rozliczne wymogi formalno-prawne oraz procedury administracyjne, z jakimi borykają się małe przedsiębiorstwa znacząco ograniczają rozwój przedsiębiorczości zarówno w Polsce jak i w obrębie UE. Nowe proponowane przez UE działania wspierają przedsiębiorczość i sprzyjają tworzeniu nowych miejsc pracy oraz przyczyniają się do:

⁸ E. Witeska, T. Wiatrak, Rola ARiMR w modernizacji polskiego rolnictwa i rozwoju obszarów wiejskich, ARiMR, Warszawa 2013, s. 60.

większego ograniczenia biurokracji, uproszczenia wymogów prawnych związanych m.in. z księgowością, poprawią dostęp do źródeł finansowania, działania wspierające i porozumienia o wolnym handlu, zharmonizują podatki dla przedsiębiorstw, skrócenia czasu niezbędnego do uzyskania odpowiednich zezwoleń i licencji.

Aktualnym potrzebom wsi w zakresie dywersyfikacji źródeł zarobkowania na obszarach wiejskich, odpowiadają działania promujące przedsiębiorczość, tworzenie miejsc pracy na wsi. Pozwala to na poprawę jakości życia na obszarach wiejskich nie tylko poprzez wzrost dochodów, ale także pośrednio poprzez wzrost dostępności do nowotworzonych bądź rozwijanych usług. Przed akcesją udzielano pomocy w formie pożyczek na tworzenie i utrzymanie miejsc pracy, a po akcesji udziela się wsparcia w ramach środków współfinansowanych z funduszy Unii Europejskiej przeznaczonych na: różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej; tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw.

Po wstąpieniu Polski do UE przedsiębiorstwa, a szczególnie przedsiębiorstwa na obszarach wiejskich, uzyskały znaczący dostęp do środków publicznych. W dokumentach unijnych, przede wszystkim w Działaniu 312 „Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw” i Działaniu 311 „Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej” w ramach Osi 3 „Jakość życia na obszarach wiejskich i różnicowanie gospodarki wiejskiej” Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013, skupia się uwagę na rozwoju małej przedsiębiorczości i zwiększaniu wskaźnika zatrudnienia w szeroko rozumianej gospodarce wiejskiej.

1.2. Creation and development of micro enterprises in rural areas in prow 2007-2013

1. Ekonomiczna ocena międzynarodowej wymiany turystycznej

Po zakończeniu II wojny światowej znaczna liczba państw postawiła na rozwój turystyki międzynarodowej. Pierwsze opinie na temat wpływu turystyki na państwa recepcyjne pojawiły się w latach 60. XX wieku, wraz z rozpoczęciem dynamicznego rozwoju masowej turystyki wypoczynkowej, skoncentrowanej na wybrzeżach Morza Śródziemnego, a w późniejszym okresie także w niektórych krajach słabo rozwiniętych.

Do rozwoju turystyki motywowały organizacje międzynarodowe (w tym ONZ i OECD). Szanse rozwoju oceniano przez pryzmat teorii modernistycznej, w myśl której w początkowej fazie rozwoju mamy do czynienia z dwoma typami przestrzeni:

1. centrum będącym najbardziej rozwiniętym obszarem,
2. biednymi peryferiami.

Według teorii modernistycznej relacje pomiędzy centrum i peryferiami (przepływy zasobów, kapitału oraz ludzi) dają możliwość wyrównywania różnic w poziomie rozwoju. Turystyka, rozwijana na obszarach nieprzydatnych innym dziedzinom gospodarki, może skutkować transferem środków z bogatych obszarów zamieszkiwanych przez turystów. W okresie powojennym panowało przekonanie, że dochody dewizowe płynące z turystyki przyjazdowej (niewidzialny eksport), nadwyżka w bilansie płatniczym, efekt zatrudnienia i rozwój infrastruktury istotnie przewyższają potencjalne koszty⁹, inwestycje zagraniczne (hotele, ośrodki turystyczne) zaś wiążą się z pozytywnymi efektami dzięki modernizacji obszarów recepcyjnych i redystrybucji dochodów. Większość państw postrzegała również turystykę jako ważny czynnik równoważenia bilansu płatniczego.

Odmienną politykę prowadziły w okresie powojennym Stany Zjednoczone poszukujące w zrujnowanej Europie rynku zbytu dla swojej produkcji. Import wiązał się z koniecznością posiadania odpowiednich zasobów dewiz, których musieli dostarczyć sami Amerykanie.

⁹ De Kadt E. (1979). *Tourism: Passport to Development?* New York: Oxford University Press.

Najlepszym rozwiązaniem okazała się promocja turystyki wyjazdowej z USA do Europy. Europa eksportowała usługi turystyczne, pozyskując w zamian środki na import towarów amerykańskich¹⁰.

Podniesiona ze zniszczeń wojennych gospodarka niemiecka wdrożyła amerykański model. Szybko rozwijający się przemysł nie znajdował zbytu w Europie, a zamorskie rynki nie dysponowały odpowiednimi środkami by opłacić import z Niemiec. Rząd niemiecki zdecydował się na politykę promocji podróży zagranicznych, dzięki czemu marka niemiecka docierała w ślad za turystami do Afryki i Ameryki Południowej, by następnie wrócić do Niemiec w formie płatności za towary i technologię. Ujemne saldo bilansu turystycznego może zatem być korzystne, ale mechanizm ten wystąpi jedynie wówczas, gdy dane państwo posiada możliwość zwiększenia eksportu.

Promowana w latach 50. i 60. XX wieku przez niektóre organizacje międzynarodowe koncepcja dążenia do maksymalizacji wpływów z przyjazdowej turystyki zagranicznej została zakwestionowana już w latach 70. z uwagi na dysfunkcje społeczno-kulturowe, ekologiczne, a szczególnie ekonomiczne. Za punkt zwrotny przyjmuje się okres kryzysu energetycznego (1973-1974). Nałożył się on na zmiany mające miejsce w UIOOT, która przekształcając się w Światową Organizację Turystyki, zmieniła nie tylko status prawny, ale także skład i strukturę (w większości obejmowała państwa recepcyjne - rozwijające się), co skutkowało zmianą doktryny, mianowicie poszukiwanie bezpośrednich korzyści ekonomicznych ustąpiło miejsca kwestii społecznej odpowiedzialności turystyki.

Teoria modernistyczna nie sprawdziła się w praktyce, na gruncie jej krytyki zrodziła się teoria zależności, rozwinięta później w teorię systemu światowego.¹¹ Zwolennicy powyższych teorii podkreślają, że rozwój centrum prowadzi do uzależnienia gospodarczego i politycznego peryferii poprzez ściąganie ich zasobów w zamian za mniejsze, selektywne przepływy zasobów centrum w kierunku peryferii. Niekorzystny bilans przepływów dla peryferii skutkuje powiększaniem się dystansu ekonomicznego. Dychotomiczny podział świata na kraje wysoko i słabo rozwinięte stanowi stosunkowo stabilny układ z uwagi na niezmienny charakter ich relacji. Relacje te odnoszą się do braku równowagi w handlu (zawsze korzystniejszego dla centrum), zachowań społecznych mieszkańców peryferii naśladujących zachowania mieszkańców krajów wysoko rozwiniętych oraz wyraźnie różnych układów stosunków społecznych (stabilnych w krajach wysoko rozwiniętych, a konfliktowych na peryferiach).¹²

Powyższe rozważania potwierdza międzynarodowa wymiana gospodarcza w zakresie faktycznego wpływu turystyki zagranicznej na gospodarkę i społeczeństwo państw recepcyjnych oraz proces tzw. kolonizacji turystycznej. Narastająca skala międzynarodowej wymiany turystycznej ma związek z rozwojem przedsiębiorstw międzynarodowych oraz intensyfikacją inwestycji zagranicznych, które pociągają za sobą rozmaite zmiany gospodarcze, społeczne i ekologiczne w regionach przyjmujących.

Z perspektywy regionu turystycznego pojawienie się międzynarodowych przedsiębiorstw turystycznych wiąże się zarówno z korzyściami, jak i potencjalnymi kosztami. Ich zestawienie zawiera poniższa tabela:

Tabela 1. Korzyści i koszty zagranicznych inwestycji w turystykę

¹⁰ Blisko 20 lat później (lata 70. XX wieku) sytuacja uległa tak znaczącej zmianie, że rząd USA został zmuszony do promowania turystyki wewnątrz krajowej celem zatrzymania odpływu dewiz.

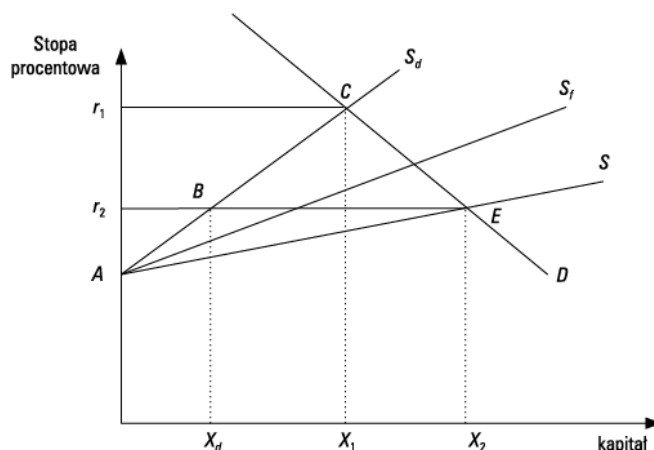
¹¹ Wallerstein I. (1979). *The capitalist World Economy: Essays*. New York: Cambridge University Press.

¹² Thomas L. J. (1994). Neoclassical development theory and the Prebisch doctrine. *American Economist*, Spring, vol. 38, no. 1.

Korzyści	Koszty
1. Nowy kapitał	1. Zmniejszenie się lokalnych inwestycji
2. Efekty promocyjne	2. Większy poziom wycieków importowych
3. Wzrost standardów jakości usług turystycznych	3. Repatriacja zysków za granicę
4. Wzrost wielkości ruchu turystycznego	4. Efekt zatrudnienia
5. Transfer technologii	5. Utrata narodowej kontroli nad aktywami przedsiębiorstw turystycznych
	6. Niewłaściwy wzrost wielkości i jakości ruchu turystycznego

Źródło: Dwyer L., Forsyth P., Dwyer W. (2010). *Tourism Economics and Policy*. Channel View Publications. Bristol, s. 517-527.

Podstawową zaletę inwestycji zagranicznych stanowi napływ kapitału. Odnosi się to szczególnie do krajów rozwijających się, w których rynki finansowe są stosunkowo słabo rozwinięte. Poniższa ilustracja obrazuje wpływ inwestycji zagranicznej na wzrost dostępności kapitału w danym państwie, który implikuje wzrost wielkości inwestycji.

Rysunek 1. Turystyka i dostęp kapitału

Źródło: Dwyer L., Forsyth P., Dwyer W. (2010). *Tourism Economics and Policy*. Channel View Publications. Bristol, s. 518.

Bez inwestycji zagranicznych lokalną podaż kapitału określa S_d , a popyt na kapitał - D . Równowaga utrzymuje się w punkcie C , w którym koszt kapitału wynosi r_1 a wielkość inwestycji X_1 . Podaż kapitału z zagranicy została oznaczona jako S_f . Wraz z pojawieniem się inwestycji zagranicznych całą podaż kapitału wyznacza suma S_d i $S_f = S$. Nowy punkt równowagi kształtuje się w punkcie E przy niższej stopie procentowej i większej dostępności kapitału.

Obecność nowych zagranicznych przedsiębiorstw turystycznych skutkuje pojawieniem się strat po stronie lokalnych dostawców kapitału. Nadwyżka producentów ulegnie zmniejszeniu z trójkąta ACr_1 do ABr_2 . Lokalni inwestorzy zmniejszą swe inwestycje z X_1 do X_2 . Zyskają klienci, gdyż wymagany zwrot z kapitału przez jego dostawców także się zmniejszy. Lokalni dostawcy kapitału poniosą straty z uwagi na niższe ceny kapitału i niższe oczekiwane zwroty z inwestycji, podczas gdy zyskają rezydenci uprawiający turystykę krajową.

Rozmiary kosztów i korzyści uwarunkowane są elastycznością cenową popytu i podaży. W krajach cechujących się rozwiniętą turystyką krajową (np. USA czy Francja) straty lokalnych przedsiębiorców mogą być z powodzeniem zrekomensowane przez dodatkowe korzyści z

niższych cen przez turystów krajowych. W krajach rozwijających się inwestycje zagraniczne mogą oznaczać stratę netto, szczególnie gdy istotna część przedsiębiorstw turystycznych to przedsiębiorcy zagraniczni. Straty te winny być skonfrontowane z korzyściami z dodatkowego ruchu turystycznego i zwiększonych wydatków turystycznych¹³.

Zagraniczne inwestycje mogą stwarzać także dodatkowe efekty promocyjne. Mają one swe źródło w zwiększonych możliwościach przedsiębiorstw - dostawców kapitału, organizacji działań promocyjnych w krajach, z których pochodzi kapitał. Wzrost efektywności działań promocyjnych może być także efektem know-how inwestora bądź dodatkowych kanałów promocji będących konsekwencją efektów sieciowych. Inwestycje zagraniczne mogą mieć zasadnicze znaczenie dla rozwoju marek turystycznych wielu krajów rozwijających się, które nie mają do dyspozycji ani wiedzy ani zasobów niezbędnych do zaistnienia na międzynarodowym rynku turystycznym.¹⁴

Pojawienie się międzynarodowych przedsiębiorstw turystycznych, w szczególności w krajach rozwijających funkcję turystyczną, może zaowocować poprawą standardów jakości. MSP nie mają możliwości pozyskania informacji o oczekiwaniach turystów z krajów rozwiniętych w obszarze standardów jakości i kompozycji produktu turystycznego. Turyści są tego świadomi, stąd celem redukcji ryzyka wybierają hotele i touroperatorów o znanych markach. Wobec tego zagraniczne inwestycje turystyczne skutkują zwiększeniem skali ruchu turystycznego oraz związanymi z nimi następstwami (efekty mnożnikowe, wzrost zatrudnienia itd.).

Jeden z najczęściej niedocenianych pozytywnych implikacji zagranicznych inwestycji w turystyce to transfer technologii, który w wypadku turystyki odnosi się przede wszystkim do umiejętności miękkich. Transfer technologii odbywa się za pomocą eksportu wykwalifikowanej siły roboczej i programów szkoleniowych oraz może odznaczać się długofalowym pozytywnym oddziaływaniem na lokalną gospodarkę dzięki kształtowaniu kultury pracy i standardów zarządzania.¹⁵

Negatywne aspekty inwestycji zagranicznych poza wspomnianymi już problemami z wypieraniem lokalnych inicjatyw obejmują import siły roboczej (szczególnie wysoko kwalifikowanej kadry menedżerskiej) i wzrost tzw. wycieków importowych. Najbardziej importochłonną kwestię stanowi przygotowanie urządzeń turystycznych oraz wyposażenia. Wysokość tego importu uwarunkowana jest strukturą gospodarczą kraju importującego i stanem jego przemysłu. Do oceny korzyści netto z turystyki zagranicznej konieczne jest oszacowanie udziału importu w koszcie inwestycji turystycznych i porównaniu ich z innymi dziedzinami przemysłu. Ostateczny charakter efektów ekonomicznych (pozytywny lub negatywny) zależy od udziału lokalnego (krajowego) kapitału w tworzeniu i świadczeniu produktu turystycznego. Jeżeli inwestycje finansowane są kapitałem obcym, to zyski wyprowadzane są w znacznej części do kraju pochodzenia kapitału (wynagrodzenia zagranicznych czynników produkcji). Sytuacja taka ma dość często miejsce - międzynarodowe korporacje turystyczne poszukują nowych, egzotycznych i niedrogich miejsc do lokowania swych inwestycji. Biorąc pod uwagę cenę kraje te są atrakcyjne tak dla inwestorów, jak i dla turystów. Dokonane w nich inwestycje uruchamiają pozytywne efekty gospodarcze, niemniej efekty mnożnikowe często przenoszą się do kraju pochodzenia inwestora, np. w sytuacji braku odpowiednich dostawców przyczyną „wyciekania” może być import surowców i materiałów

¹³ Dwyer L., Forsyth P., Dwyer W. (2010). *Tourism Economics and Policy*. Channel View Publications. Bristol, s. 518

¹⁴ Kachniewska M., Nawrocka E., Pawlicz A. (2012) *Globalizacja i internacjonalizacja działalności turystycznej* [w:] Kachniewska M., Nawrocka E., Niezgoda A., Pawlicz A. (red.) *Rynek Turystyczny. Ekonomiczne zagadnienia turystyki*. Warszawa: Wolters Kluwer business, s. 212.

¹⁵ *Ibidem*, s. 213.

potrzebnych do rozwoju infrastruktury turystycznej. Korzyści z rozwoju turystyki odnoszą wówczas kraje, z których pochodzi kapitał inwestycyjny, wykwalifikowana kadra pracowników, a także urządzenia instalowane w nowo powstałych ośrodkach. Duża część linii lotniczych, hoteli i organizatorów turystycznych stanowi własność kapitału obcego, co powoduje, że jedynie niewielka część dochodów pozostaje w państwach recepcji. Dysproporcje w ilości dochodów pozostających w państwach recepcyjnych mogą kształtować się w przedziale od 90% w krajach wysokorozwiniętych do zaledwie 10% w krajach rozwijających się. Bywa, że jedynie 22-25% ceny płaconej przez turystów pozostaje w odwiedzanym kraju.¹⁶

Ocena, czy pojawienie się zagranicznych inwestycji powoduje wzrost importu, wymaga określenia, czy inwestycja zagraniczna:

- zastępuje podobną inwestycję krajową,
- zastępuje inną inwestycję krajową,
- zwiększa poziom inwestycji w kraju.¹⁷

Poziom wycieków importowych uwarunkowany jest bardziej poziomem rozwoju gospodarczego krajów przyjmujących turystów niż kraju pochodzenia inwestora. Niektóre badania¹⁸ dostarczają informacji, że międzynarodowe korporacje coraz częściej kładą nacisk na lokalne pochodzenie półproduktów wykorzystywanych w produkcji usług hotelarskich. Wyjątkiem pozostają enklawy turystyczne, które w minimalnym stopniu przyczyniają się do pozytywnych efektów gospodarczych turystyki z uwagi na wysoką stopę wycieków importowych. Negatywna ocena takich ośrodków odnosi się również do niekorzystnych efektów społecznych - enklawy turystyczne są całkowicie niepowiązane z regionem, przebywający w nich turyści są w sumie pozbawieni jakiegokolwiek kontaktu z miejscową społecznością i kulturą, a nawet walutą. „Enklawizacja turystyki” potęguje i obnaża dysproporcje ekonomiczne między ludnością miejscową a turystami, stąd coraz częściej spotyka się z krytyką ekonomistów i sprzeciwem społeczności lokalnych.¹⁹

Możliwość transferu zysków za granicę jest kluczowym motywem zagranicznych inwestycji. Niemniej transfer zysków za granicę nie stanowi wycieku importowego. Warto również pamiętać, że przedsiębiorstwa krajowe także mogą transferować zyski do innych państw, w których kapitał może być wykorzystany bardziej efektywnie.

Państwa rozwijające się odznaczają się w zasadzie słabą pozycją przetargową w negocjacjach z międzynarodowymi przedsiębiorstwami turystycznymi. Ma to swą przyczynę w tym, że rynki touroperatorów, linii lotniczych (w mniejszym stopniu usług hotelarskich) stanowią rynki oligopolistyczne. Tylko niewielka liczba przedsiębiorstw turystycznych posiada odpowiednie warunki, by zainwestować środki w rozwój turystyki w odległych regionach świata i zapewnić określoną wielkość ruchu turystycznego. Kraje rozwijające się z kolei opierają rozwój turystyki najczęściej na walorach naturalnych, co sprawia, że ich produkty turystyczne są niemalże doskonałymi substytutami z perspektywy turystów z krajów rozwiniętych. Z uwagi na to touroperatorzy i linie lotnicze celem obniżenia kosztów stawiają bardzo wysokie żądania w kwestii opodatkowania i innych przywilejów aby obniżyć ceny. J. Mundt uważa, że celem wzmocnienia swej pozycji przetargowej niektóre kraje rozwijające się dopłacają do narodowych przewoźników, aby po ewentualnym zerwaniu umowy z dużymi

¹⁶ Britton S. (1982). The political economy of tourism in the Third World, *Annals of Tourism Research*, vol. 9, s. 331-358.

¹⁷ Ibidem

¹⁸ Barrowclough D. (2007). Foreign Investments in Tourism and Small Island Developing States. *Tourism Economics*, no. 13, s. 615-638.

¹⁹ Horner S., Swarbrooke J. (2003). *International Cases in Tourism Management*. Elsevier Butterworth - Heinemann. Oxford.

liniami lotniczymi turyści nadal mogli dotrzeć do ich kraju.²⁰

Przez wzgląd na korzyści mające swe źródło w dystrybucji dochodów i transferze kapitału rozwój turystyki międzynarodowej promowany jest przez organizacje międzynarodowe (w tym ONZ i OECD).

3. Biedne peryferia globalnej gospodarki i zjawisko monokulturowej kolonizacji turystycznej

Pojęcie "monokultura turystyczna" dotyczy gospodarek państw bądź terytoriów odznaczających się silnym uzależnieniem od eksportu produktu turystycznego, a także tempa i stabilności rozwoju turystyki. Ich wspólną cechą stanowi wysoki (osiągający poziom nawet ponad 40%) udział eksportu turystycznego w PKB.²¹

Z uwagi na to, że państwa zaliczane do tej grupy w ciągu ostatnich 40 lat cechowały bardzo różne wartości omawianego wskaźnika: od 15 do 78%, stosowane są dodatkowe wskaźniki, takie jak wskaźnik wpływów z eksportu produktu turystycznego w eksporcie towarowym, jak i wpływy z eksportu produktu turystycznego per capita. Charakter monokulturowy gospodarki determinuje bowiem wiele czynników.

Negatywnym zjawiskiem, jakie towarzyszy monokulturom turystycznym, jest ich trwałość, w rozumieniu braku zdolności do uruchamiania impulsów pobudzających większe zróżnicowanie gospodarcze. Niemniej istnieją państwa, które zdołały się wyzwolić z zamkniętego kręgu monokultury, dobrym przykładem jest Szwajcaria, której najbardziej dynamiczny okres rozwoju turystyki mógł odzwierciedlać kształt krzywej rozwoju monokultury turystycznej, kraj ten jednak wykorzystał wpływy generowane przez turystykę, rozwijając także inne dziedziny gospodarki.

Wspólnym komponentem monokultur turystycznych jest ponadprzeciętne uzależnienie od walorów turystycznych, które nierzadko stanowią jedyne bogactwo naturalne danego terytorium, co z kolei skutkuje pełnym ukierunkowaniem gospodarki na eksport usług turystycznych. Do przykładów takich monokultur należą: Bahamy, Karaiby, Seszele, Malediwy, Cypr, czy też Malta. Na wspólne cechy omawianego segmentu rynku składają się:

- bardzo mała powierzchnia ich terytorium;
- dogodne położenie geograficzne w odniesieniu do kluczowych rynków wysyłających (Karaiby - Ameryka Północna; Malta i Cypr - Europa);
- brak możliwości rozwoju innych specjalizacji produkcji z uwagi na niewielką powierzchnię, małą liczbę ludności oraz charakter bogactw naturalnych (walory turystyczne stanowią bardzo często jedyne bogactwo naturalne);
- bardzo duże uzależnienie tych gospodarek od importu.²²

Import surowcowy i/lub technologiczny skutecznie uniemożliwia rozwój innych dziedzin gospodarki w tych państwach. Zdarza się, że czasami barierę rozwoju przemysłu stanowią także względy ekologiczne.

Monokultura turystyczna niesie ze sobą pewne zagrożenia, mianowicie:

- wahania koniunktury determinowane są przez nasilenia i osłabienia strumienia turystów;
- uzależnienie gospodarki od sytuacji ekonomicznej państw kreujących ruch turystyczny;
- uzależnienie gospodarki od importu urządzeń i wyposażenia obiektów turystycznych;

²⁰ Kachniewska M., Nawrocka E., Pawlicz A. (2012) Globalizacja i internacjonalizacja działalności turystycznej [w:] Kachniewska M., Nawrocka E., Niezgoda A., Pawlicz A. (red.) Rynek Turystyczny. Ekonomiczne zagadnienia turystyki. Warszawa: Wolters Kluwer business, s. 215.

²¹ Ibidem, s. 215.

²² Wodejko S. (1997). Ekonomiczne zagadnienia turystyki. Warszawa: PWSH, S. 140.

- odpływ części dochodów uzyskanych z eksportu turystycznego będący efektem mniejszego bądź większego udziału kapitału obcego w produkcji usług turystycznych;
- niebezpieczeństwo utraty jedyne go źródła dochodów (w sytuacji załamania się eksportu turystycznego)²³.

Zjawisko monokultury turystycznej wiąże się z krajami wyspiarskimi, które poza rozwojem turystyki nie dysponują alternatywą rozwoju gospodarczego. Powszechnie występuje tam zjawisko podwójnej monokultury - uzależnienie od jednej branży gospodarki łączy się z zależnością od strumienia turystów pochodzących wyłącznie z jednego obszaru gospodarczego (np. dobrobyt Wysp Bahama bądź Hawajów zależy niemal jedynie od turystów amerykańskich). Wiele z tych gospodarek to kraje pokolonialne, historycznie uzależnione od „centrum” ze wszystkimi tego konsekwencjami.²⁴

Obok negatywnych ekonomicznych konsekwencji dodatkowe zagrożenie stanowi stopniowa degradacja krajobrazu oraz kurczenie się zasobów naturalnych stanowiących podstawę atrakcyjności turystycznej tych obszarów. Niekorzystnie oceniany jest wpływ turystyki na społeczności lokalne (narastanie ksenofobii, komercjalizacja kultury lokalnej, sztuki i religii, powstawanie konfliktów pomiędzy turystami a ludnością miejscową, prostytutka oraz przestępczość). Lokalna ludność z powodu braku wymaganych kwalifikacji najczęściej ma jedynie dostęp do najgorzej opłacanych miejsc pracy. Personel kierowniczy zatrudniany w branży turystycznej wywodzi się z kraju pochodzenia inwestora, przez co ich wynagrodzenia przyjmują formę „wycieków importowych”.

Duże znaczenie ma kwestia niekorzystnej struktury i istotnego wolumenu importu związana z zaspokajaniem potrzeb turystów i realizacją inwestycji. Źródło tego zjawiska przedstawia M. Jasiński, wskazując, że w okresie poprzedzającym dynamiczny rozwój turystyki gospodarki pozostające w kręgu naszego zainteresowania w większości przypadków charakteryzowały monokultury rolne, w związku z czym dostosowanie rolnictwa do popytu turystycznego wymagało długiego okresu reorganizacji. Nasilenie procesu rozwoju gospodarczego skutkowało wzrostem importu żywności, co miało negatywny wpływ na saldo bilansu płatniczego. Proces dostosowywania gospodarki do wymagań popytu turystów na dobra luksusowe, utrwaliło i pogłębiło zależność od zagranicy²⁵. Eskalacja wydatków na import turystyczny w latach 70. XX wieku zakłóciła właściwie finansowanie rozwoju gospodarczego i spowodowało pogłębienie się zjawiska wycieków importowych.²⁶

Nie bez przyczyny monokultury turystyczne najczęściej przybierają trwały charakter w środowiskach wyspiarskich. Cechujące je izolacja i niewielka powierzchnia ograniczają możliwość różnicowania gospodarczego. Jasiński podkreśla jednak, że proces rozwoju turystyki recepcyjnej w środowiskach wyspiarskich na świecie nie ma jednolitego charakteru. Ma to swą przyczynę w stopniu zaawansowania procesu opanowywania obszarów przez turystów oraz skali inwestycji turystycznych²⁷. Z uwagi na wymienione cechy gospodarki te odznaczają się wyjątkową „podatnością na ciosy”, która szacowana jest za pomocą wskaźnika niestabilności gospodarek (charakteryzuje się on najwyższą wartością dla omawianej grupy

²³ Ibidem, s. 141.

²⁴ Charakter źródeł ich wpływów ma nierzadko charakter nieetyczny bądź nielegalny - Jędrusik M. (2005). Wyspy tropikalne. W poszukiwaniu dobrobytu. Warszawa: WUW.

²⁵ Jasiński M. (2008). Zrównoważony rozwój w monokulturowych gospodarkach turystycznych [w:] Wodejko S. (red.). Zrównoważony rozwój w turystyce. Warszawa: SGH, s. 215.

²⁶ 218

²⁷ Jasiński M. (2008). Zrównoważony rozwój w monokulturowych gospodarkach turystycznych [w:] Wodejko S. (red.). Zrównoważony rozwój w turystyce. Warszawa: SGH, s. 213.

państw spośród wszystkich 114 przebadanych na świecie).²⁸

Wymienione cechy wzbudziły uzasadnione zainteresowanie problemami tych państw na forum międzynarodowym już w latach 70. XX wieku. W 1994 roku w grupie państw rozwijających się wyróżniono tzw. Small Island Developing States (SIDS). W kwestii ruchu turystycznego największą popularność wśród nich uzyskały wyspy tropikalne, posiadane przez nie warunki naturalne odpowiadały bowiem w największym stopniu trendowi światowego popytu turystycznego, określanemu mianem pędu ku słońcu. Regiony traktowane we wcześniejszym okresie jako peryferie gospodarcze przekształciły się w światowe "peryferie próżnowania".²⁹ Państwa wyspiarskie o silnym uzależnieniu rozwoju gospodarczego od turystyki przyjazdowej, określane są mianem wyspiarskich monokulturowych gospodarek turystycznych (Small Island Tourist Economies - SITES).³⁰

Napływ inwestycji turystycznych do obszarów, które były dotąd słabo bądź wcale niewykorzystywane turystycznie i związana z nimi zmiana profilu gospodarki, a także intensyfikacja ruchu turystycznego definiowane są jako kolonizacja turystyczna³¹.

W literaturze przedmiotu dominuje pogląd, że proces ten w słabo rozwiniętych obszarach gospodarczych pobudzany jest w głównej mierze z zewnątrz, a źródłem zapewniającym popyt i pozwalającym na rozwój podaży turystycznej są „kolonizatorzy” z bogatej Północy (innymi słowy z „centrum” zgodnie z teorią światowego systemu). Jasiński zwraca jednak uwagę na to, że analiza kolonizacji turystycznej państw wyspiarskich jest często dokonywana z punktu widzenia radykalnej i marksistowskiej teorii rozwoju gospodarczego³², które zakładają, że zacofanie krajów Trzeciego Świata wynika z ich zależności od państw wysokorozwiniętych, które zmuszały państwa rozwijające się do specjalizacji w produkcji tych dóbr, których eksport przynosił relatywnie mniej korzyści. Podejście takie pomija kompensatę w postaci wkładu państw kolonialnych w tworzenie infrastruktury, rozwój transportu, oświaty, czy też nowoczesnej administracji.

Na podstawie teoretycznych rozważań specjalizację turystyczną nierzadko porównuje się z „chorobą holenderską”. Według twierdzenia Rybczyńskiego w małym kraju wzrost zasobów tylko jednego czynnika produkcji, przy niezmiennym poziomie drugiego, skutkuje wzrostem produkcji dobra zużywającego głównie czynnik, którego zasoby się powiększają, i jednocześnie do zmniejszenia produkcji dobra wymagającego w głównej mierze czynnika produkcji, którego zasoby nie ulegają zmianie. Zbyt intensywny rozwój jednej dziedziny gospodarki pociąga za sobą regres pozostałych. Skrajnie niekorzystnym skutkiem „choroby holenderskiej” jest uzależnienie eksportu od jednego tylko źródła surowców bądź formy działalności (monokultura).

Negatywny wydzźwięk określeń „dysfunkcja” i „uzależnienie” budzi nieprzychylny stosunek przy ocenie efektów ekonomicznych turystyki, co nie jest do końca uzasadnione. Jasiński akcentuje, że przeniesienie specyficznych dla turystyki negatywnych zjawisk ekonomicznych (presja inflacyjna, wycieki, bariera siły roboczej, konieczność ponoszenia kosztów rozbudowy

²⁸ Briguglio L. (1995). Small Island Developing States and their Economics Vulnerabilities. *World Development*, vol. 23, no. 9, s. 1615-1632, [za:] Jasiński M. (2008). Turystyka a małe gospodarki wyspiarskie. *Zeszyty Naukowe Kolegium Gospodarki Światowej SGH*, t. 23, s. 197.

²⁹ Turner L. (1976). The International Division of Leisure: Tourism and the Third World. *World Development*, vol. 4, no. 3, s. 253, [za:] Jasiński M. (2010). Teoria zależności od ścieżki a małe gospodarki wyspiarskie. *Zeszyty Naukowe Kolegium Gospodarki Światowej SGH*, t. 28, s. 62.

³⁰ McElroy J.L. (2006). Small island tourist economies across the life cycle. *Asia Pacific Viewpoint*, vol. 47, no. 1, s. 62.

³¹ Jędrusik M. (2003). Trzy modele kolonizacji turystycznej na przykładzie archipelagów mórz ciepłych. *Przegląd Geograficzny*, nr 1(75), s. 81-83.

³² Jasiński M. (2008). Zrównoważony rozwój w monokulturowych gospodarkach turystycznych [w:] Wodejko S. (red.). *Zrównoważony rozwój w turystyce*. Warszawa: SGH, s. 214.

infrastruktury turystycznej i jej obsługi) na gospodarki wyspiarskie jest efektem ograniczonej perspektywy przy kompleksowej ocenie zjawiska kolonizacji turystycznej. W większości przypadków gospodarki wyspiarskie nie odnotowały lub uzyskały niższe wartości w porównaniu z państwami wysoko rozwiniętymi, oczekiwanych turystycznych efektów mnożnikowych, co nie potwierdza dysfunkcji samej turystyki, a raczej dysfunkcję mało zróżnicowanej i mało elastycznej gospodarki.³³ R. Piasecki podkreśla, że państwa rozwijające się różnią się tak znacząco od świata wysoko uprzemysłowionego, że zastosowanie teorii (ekonomii rozwoju), powstałych przecież w efekcie doświadczeń rozwojowych Europy Zachodniej, Stanów Zjednoczonych Ameryki oraz Japonii, w ich warunkach albo jest niemożliwe, albo przynosi odwrotne skutki do zamierzonych.³⁴ Badanie ekonomicznych problemów rozwoju turystyki w państwach rozwijających się wiąże się zatem z koniecznością przyjęcia odmiennej optyki.

Specjalizacji (monokulturze) turystycznej towarzyszą zagrożenia, niemniej stanowi ona czasem jedyną możliwość pobudzenia rozwoju gospodarczego. Dodatkowo, ostatnie 15-20 lat to okres wzrostu świadomości niebezpieczeństw wynikających ze zjawiska monokultury turystycznej w środowiskach wyspiarskich, co świadczy o stopniowym odchodzeniu od dotychczasowego dysfunkcyjnego charakteru gospodarki turystycznej i zwiększaniu roli (także udziału w podziale korzyści) ludności miejscowej.

Według teorii zależności od ścieżki, monokultury turystyczne wydają się stanowić jasny przykład reprodukcji i inercji istniejącego kierunku rozwoju, szczególnie że rozmiary inwestycji turystycznych istotnie podnoszą bariery wyjścia z tej branży. Niemniej odpowiednia świadomość i zaangażowanie władz przy wykorzystaniu eksportu usług turystycznych do pobudzenia i rozwoju innych dziedzin gospodarki o trwałym charakterze umożliwiłyby ograniczenie zależności od fluktuacji popytu turystycznego, które jawią się jako jedne z najpoważniejszych zagrożeń tych gospodarek. Pozwoliłoby również na świadome tworzenie nowych struktur i form działalności, a także zmierzanie w kierunku gospodarki wielogałęzowej, w której w równym stopniu jak turystyka rozwijać się będą rolnictwo, leśnictwo, rzemiosło i rękodzieło, drobny przemysł wraz z całą sferą usług pozaturystycznych.

1.3. Зовнішньоекономічна стратегія розвитку економіки України

Актуальність дослідження зовнішньоекономічної стратегії розвитку економіки України обумовило необхідність зміцнення конкурентоспроможності національної економіки України, її галузей і підприємств на міжнародних ринках у зв'язку з тим, що в умовах кризи Україна на зовнішніх ринках у 2013-2015 рр. понесла значні втрати, а науково обґрунтована сформована зовнішньоекономічна стратегія сприятиме відновленню позицій щодо нарощування експортного конкурентоспроможного потенціалу. Загальною ціллю розробки зовнішньоекономічної стратегії є сприяння умов, які дадуть змогу забезпечувати стійкі темпи зовнішньоекономічної діяльності підприємств та галузей. Основними векторами побудови та реалізації зовнішньоекономічної стратегії визначено підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції на зовнішніх ринках, політичні, інноваційні, економічні, управлінські заходи, що сприятимуть формуванню сучасного експортного потенціалу країни та бізнесу. Для переважної більшості розвинутих країн світу економічні кризи

³³ Jasiński M. (2008). Zrównoważony rozwój w monokulturowych gospodarkach turystycznych [w:] Wodejko S. (red.). Zrównoważony rozwój w turystyce. Warszawa: SGH, s. 216.

³⁴ Piasecki R. (2003). Rozwój gospodarczy a globalizacja. Warszawa: PWE, s. 19.

стають могутнім капіталізатором процесів їх адаптації до викликів нового тисячоліття. Будь-яку кризу складної системи можна розглядати як її реакцію на таке порушення основовизначальних пропорцій, при якому розбалансованість перевищує всі допустимі межі, у результаті кризи відбувається або відновлення порушених пропорцій, що в подальшому забезпечує нормальне функціонування системи або руйнування цієї системи як такої. У випадку «української» кризи 2014-2015 рр. мова йде про макроекономічні пропорції між різними галузями і секторами економіки, між заощадженнями та інвестиціями, виробництвом і споживанням, експортом та імпортом, що забезпечують стійкий розвиток як окремих національних економічних систем, так і їх сукупностей – регіональних інтеграційних і світової в цілому. У результаті російської агресії Україна отримала масштабну міграцію населення, «втечу» капіталів, зупинку підприємств в окупованій і прифронтовій зонах та значне зниження експорту та імпорту. В 2015 р. ВВП України знизився на 12 % у порівнянні з 2014 р., інфляція склала 46,4%, рівень девальвації – 49,9%, реалізація промислової продукції знизилась на 25,6%, тільки за третій квартал ВВП упав на 7%.³⁵ За останні два роки гривна девальвувала на 193,4%, що є найбільшим показником в Європі і СНД. У 2016 р. валютний ринок, скоріше всього, залишиться волатильним і продовжить перебувати в умовах незадовільного попиту в першій половині року через обмежені можливості відновлення експортно-імпортних операцій, недостатнє співробітництво із західними партнерами щодо надання інвестицій, тому курс на нинішньому рівні утримати буде неможливо і була б доцільною повільна девальвація до 28 грн за долар до кінця 2016 р. Але якщо у 2014-2015 рр. ми самі були причиною всіх нещастя на валютному ринку – війна, непрофесійне управління, то тепер нас очікує найбільш небезпечне явище – зниження об'ємів експорту, виходячи з аналізу зовнішньоекономічної діяльності України і її АПК за 2012-2015 рр. У 2015р. зовнішньоторгівельний обіг України у порівнянні з 2012-2013 рр. знизився відповідно у два рази – від 151,9 у 2012 р. до 75,637 млрд дол. США у 2015 р. і в 1,85 разів у порівнянні з 2013 р. Зовнішньоторгівельний обіг АПК у 2015 р. знизився в порівнянні з 2012-2013 рр. відповідно на 30,7% і 30,12% і склав 18,1 млрд дол. США (у 2012-2013 рр. – 26,1 та 25,9 млрд дол. США). Особливу тривогу викликає падіння експорту продукції у порівнянні з наведеними роками – в 1,8 і 1,66 разів – з 68,8 і 63,3 млрд дол. США до 38,135 млрд дол. США у 2015 р., з них експорт продукції АПК у 2015 р. знизився у порівнянні з 2012 р. на 3,6 млрд дол. США або на 19,8% і в порівнянні з 2014 р. – на 2,4 млрд дол. США або на 14%.³⁶ Головну роль у запуску відновлення економіки країни відіграватиме в першу чергу аграрний сектор, ІТ-сектор, споживчі ринки, нерозкрадаєме держзамовлення на постачання продукції оборонної галузі. Машинобудування, металургія, хімічна промисловість через несприятливу цінову кон'юнктуру на зовнішніх ринках не матиме надійних стимулів, їх може підтримати оборонне замовлення, особливо якщо в їх фінансуванні прийматимуть участь зовнішні донори, що важливо, тому що покласти такий тягар навантаження по фінансуванню оборони виключно на вітчизняних платників податків – це вбити середній і малий бізнес, отже всю економіку країни. Позитивний вплив на економіку України у 2016 р. може зробити початок дії економічної частини Угоди щодо Асоціації між Україною і Європейським Союзом, що стимулюватиме як зростання зовнішнього товарообігу, так і конкуренції на внутрішньому ринку України, що допоможе стримати

³⁵ Богута Н. Прогноз 2016 / Н. Богута, А. Крамаренко// Совершенно секретно. – Международный ежемесячник. – Украина. – №1 (320). – С. 7.

³⁶ Розраховано автором з використанням звітів про стан зовнішньоекономічних відносин України та в системі АПК України за 2012-2015 рр.

інфляцію. Великі очікування покладаються на податкову реформу, дерегуляцію, відмову від ручного управління і посилення боротьби з корупцією. Але як в даний час в Україні, так і в світовому масштабі через зниження, наприклад, світового ВВП у 2009 р. на 2,3%, падіння експорту склало 22,6%, що у 9,8 разів перевищило темпи падіння ВВП. В Україні у 2015 р. ВВП знизилось на 12%, експорт – на 43,67%, або темпи падіння експорту за 2012-2015 рр. у 3,64 рази перевищили темпи падіння національного ВВП. Досвід Великої депресії наочно продемонстрував, що дії ринкових механізмів можуть призводити до комплексної розбалансованості національних економічних систем, при цьому національні соціальні втрати і витрати на відновлення порушених пропорцій можуть бути надзвичайно високими і навіть неприйнятними для суспільства, тому у ситуації, що склалася на українському національному рівні державне регулювання економіки, частково обмежуючи і корегуючи ринок є не тільки можливим, але і необхідною умовою подальшого розвитку країни, що дозволить утримувати періодично виникаючі диспропорції і витрати на відновлення порушених балансів у певних допустимих межах. Дискусія про те, якою повинна бути зовнішньоекономічна стратегія України, щоб у найближчий період часу відновити свої позиції на міжнародному ринку, який створює значні перспективи для національних економік і їх підприємств, але одночасно висуває і додаткові вимоги до управління зовнішньоекономічною діяльністю, тому стратегія зовнішньоекономічної діяльності потребує специфічного підходу до її планомірного розвитку. Стратегія розвитку зовнішньоекономічної діяльності як національної економіки, так і її підприємств характеризує економічні і фінансові аспекти їх функціонування, дає техніко-економічне обґрунтування конкретних заходів щодо покращення результатів діяльності, що вказує на складність формування того планово-результативного механізму у конкурентних умовах господарювання. В умовах глобалізації зовнішньоекономічна діяльність є основним компонентом розвитку національної економіки і її підприємств. Довгий час в економічній літературі поширювалась думка про те, що глобалізація і є однією із стратегій підприємств, яка має на меті завоювання зовнішніх ринків, щодо українських підприємств, то, на жаль, у більшості випадків при початковому здійсненні ЗЕД рідко застосовували методи стратегічного управління, які передбачали б ефективний розвиток бізнесу на зовнішніх міжнародних ринках³⁷. Щоб досягти мети важливо, у першу чергу, визначитись із напрямом стратегії, з розумінням її сутності, оскільки в даний час під стратегією розуміється як загальний план дій, так і напрям заходів та їх послідовність у часі і просторі, внаслідок чого виникає необхідність у дослідженні економічної сутності стратегії зовнішньоекономічної діяльності і виявленні її особливостей згідно умов сучасного господарювання. Дослідженню економічної сутності та особливостей стратегії зовнішньоекономічної діяльності присвячено праці значної чисельності зарубіжних і вітчизняних вчених, таких як Г. Мінцберг, Б. Альстре, Д. Лемпел, А. Чандлер, Д. Нортон, Р. Каплан, І. Ансофф, М. Портер, А. Наливайко, В. Оберемчук, І. Бланк, Н. Куденко, С. Косенко, О. Ковтун, з чого можна зробити висновок, що зовнішньоекономічна стратегія повинна розглядатись як функціональна стратегія, яка по ієрархії пов'язана з конкурентною, ресурсною, товарною, для якої повинні існувати такі особливості як: спрямованість на зовнішньоекономічне і внутрішнє середовище, що обґрунтовує необхідність врахування економічного стану підприємства за всіма видами ресурсів для того, щоб бути впевненим у ресурсній базі, завдяки яким підприємство

³⁷ Джусов О.А. Стратегічні альтернативи розвитку зовнішньоекономічної діяльності підприємств / О.А. Джусов, А.Д. Прокоф'єва // Вісник Дніпропетровського університету. серія «Менеджмент інновацій». Випуск № 3. – 2014. – С. 24.

матиме можливість успішно реалізувати свою стратегію. За умов взаємозв'язку із зовнішнім середовищем необхідно враховувати загальноекономічну ситуацію на ринку, особливості партнерів з якими працюють вітчизняні підприємства та особливості і вподобання покупців, для яких виготовляється продукція. Крім того, стратегія ЗЕД невід'ємно пов'язана з конкурентною стратегією, яка враховує потенціал підприємства. Стратегія ЗЕД враховує існування взаємозв'язку внутрішнього та зовнішнього середовища: внутрішнього середовища з точки зору використання ресурсного потенціалу, зовнішнього середовища щодо можливостей успішно конкурувати на зовнішніх ринках. Іншою особливістю стратегії ЗЕД є її комплексність що визначає взаємозв'язок з іншими видами стратегії підприємства чи галузі, особливо з функціональною та конкурентною. Специфічною особливістю стратегії ЗЕД є необхідність врахування великого розмаїття можливих ситуацій і факторів, які значною мірою впливають на формування та реалізацію стратегії ЗЕД. Для досягнення успіху на зовнішніх ринках особливо необхідне врахування пріоритетності зовнішньоекономічної діяльності підприємства серед інших видів його економічної діяльності. Якщо галузь національної економіки в цілому, чи її окремі підрозділи і підприємства в структурі валової продукції мають високу питому вагу експорту, як, наприклад, АПК України, в структурі валової продукції якого експорт у 2014 р. склав 79,9%, або зріс у порівнянні з 2000 р. у 5,6 разів, стратегія такої галузі в національному масштабі повинна вважатись основною загальнонаціональною стратегією. Матеріальною основою стратегії просування продукції українських підприємств на зарубіжних ринках є експортний потенціал, який у 2015 р. у порівнянні з 2014 р. знизився на 29,34% або на 15,83 млрд дол. США³⁸. В Україні виробляється 5% світової мінеральної сировини та продукції її переробки, при цьому земельна площа країни складає 0,4% загальної світової суші, чисельність її населення складає 0,8% до світового. Розвідані запаси корисних копалин України оцінюються у 7 трлн дол. США, існуючий стан економіки країни свідчить про неефективно розроблені і впроваджені стратегії і політику розвитку зовнішньоекономічної діяльності. Стратегія розвитку ЗЕД країни, її галузей і окремих підприємств повинна вибудовуватись таким чином, щоб забезпечити продукції високі конкурентні якості, технічну новизну, високий попит на продукцію протягом тривалого часу. Така стратегія полягає не в нарощуванні обсягів експорту в натуральному обчисленні, а в забезпеченні створення довготермінових конкурентних переваг, стабільному поліпшенні на основі переваг позицій країни на світовому ринку³⁹. У процесі проникнення та освоєння зовнішніх ринків вітчизняні галузі і підприємства мають обирати країни і сегменти, в яких вони матимуть переваги. Вибір стратегії виходу пов'язаний із роллю і масштабами ЗЕД. Якщо зовнішньоекономічна складова займає незначне місце у виробництві та реалізації продукції, стратегія повинна бути спрямована на аналіз світових регіональних ринків, доцільність і можливість розвитку взаємовигідних відносин і довготерміновість у цих країнах присутності вітчизняних підприємств. Вітчизняні та зарубіжні автори виділяють основні етапи формування стратегії виходу на зовнішні ринки, проаналізувавши які можна визначити причини, що перешкоджають підприємствам реалізувати обрану стратегію: невміння залучити до реалізації стратегії внутрішній потенціал, непередбачувані зміни у зовнішньому середовищі, недостатньо економічно здійснений аналіз та помилкові висновки. Для успішної стратегії цілі її повинні бути добре структуровані, доведені до виконавців і

³⁸ Розраховано автором з використанням звітів про стан зовнішньоекономічних відносин України та в системі АПК України за 2014-2015 рр.

³⁹ Козак Ю.Г. ЗЕД підприємств: навчальний посібник / Ю.Г.Козак // К. – 2006. – 972 с.

сприйняті ними, чіткий план дій для реалізації стратегії, в якій обґрунтовані конкурентні переваги⁴⁰. У виборі напрямку розвитку стратегії необхідно орієнтуватись на конкурентні переваги підприємства. Залежно від наявних конкурентних переваг та конкурентних бар'єрів фірми є двох рівнів: сильні і слабкі, тому підхід до вибору у них стратегій різний. Політика сильних підприємств зводиться до максимального використання переваг лідируючого становища, посилення позицій, активізація бізнесу в нових умовах і сферах діяльності. Слабшим фірмам доцільно обирати стратегію, що призводить до їх росту. Розвиток стратегії зовнішньоекономічної діяльності підприємства повинен ґрунтуватись на ключових принципах, що гармонізують з висновками щодо умов стійкого розвитку підприємства: принцип розвитку – система формування стратегії повинна бути орієнтована на прийняття рішень, що забезпечують розвиток підприємства та кількісне і якісне нарощування потенціалу; принцип залежності від зовнішнього середовища, яке визначає стратегічну модель поведінки фірми; принцип адекватності, як сприяттє адекватному реагуванню на зовнішні зміни; принцип зворотного зв'язку із зовнішнім середовищем з метою формування і ефективного реалізації стратегії доцільно сформулювати контур зворотного зв'язку із зовнішнім середовищем, що забезпечить генерування й інтерпретацію інформації щодо зовнішніх і внутрішніх імпульсів⁴¹. Вдосконалення розвитку стратегії ЗЕД підприємства має здійснюватись із врахуванням вибору зарубіжного контрагента щодо цінової політики; мінімізація логістичних витрат у складі операцій експорту/імпорту та оцінки умов поставки (транспортування); аналіз виду товару (послуги), на який впливатимуть вимоги чинного законодавства щодо оподаткування ЗЕД; дослідження фази розвитку конкурентів у сфері ЗЕД як вітчизняних, так і зарубіжних; фактична та прогнозована валютна ліквідність підприємств; оцінка співвідношення як за формами здійснення ЗЕД, так і за співвідношенням фінансової чи інвестиційної чи іншої діяльності підприємства у визначений період; інші умови, що впливають на формування стратегії розвитку ЗЕД⁴². Сучасний етап господарювання та зовнішньоекономічної діяльності багатьох підприємств характеризується пошуком нових стратегічних напрямів діяльності, впровадження яких сприятиме підвищенню конкурентоспроможності. На даний час середовище діяльності підприємств України характеризується підвищенням складності і невизначеності, що підтверджує необхідність впровадження у практику ідей і технологій стратегічного планування виробництва та експортно-імпортних операцій, як складового елемента стратегії розвитку економіки. В останні роки панує теза, що основна проблема функціональних організацій – це виникнення організаційних бар'єрів та лавиноподібне втрачання цінності може бути подолана завдяки впровадженню у стратегічне планування та управління підприємством процесного підходу, який визначають як систематичне визначення процесів та їх взаємодії в організації і управління ними. Реалізація процесного підходу щільно пов'язана з моделюванням бізнес-процесів, коли керівники підприємств під впливом конкурентів під час намагань оптимізувати бізнес-системи за критеріями «прибутковість-конкурентоспроможність» відчули потребу мати моделі діяльності організації, які відображають всі механізми та принципи взаємозв'язку різних підсистем у межах стратегії (виробничої і

⁴⁰ Шмаленко Я.В. Формування зовнішньоекономічної стратегії підприємства / Я.В. Шмаленко // Держава та регіони. – 2008. – № 3. – С. 270-277.

⁴¹ Дурицька Г.В. Формування стратегії ефективного розвитку зовнішньоекономічної діяльності підприємств / Г.В. Дурицька // Регіональна економіка. – 2005. – С. 250-254.

⁴² Джусов О.А. Стратегічні альтернативи розвитку зовнішньоекономічної діяльності підприємств / О.А. Джусов, А.Д. Прокоф'єва // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: «Менеджмент інновацій». Випуск №3. – 2014. – С. 24-31.

зовнішньоекономічної) діяльності. Ці процеси відбувались водночас із виходом на зовнішні і внутрішні ринки складних програмних продуктів для комплексної автоматизації управління. Впровадження таких систем передбачає проведення комплексу заходів: діагностичне обстеження організації, вироблення експертного висновку щодо проблемних зон, реорганізацію («реінжиніринг») зовнішньоекономічних бізнес-процесів. Процесний підхід у плануванні та управлінні підприємством, його зовнішньоекономічною діяльністю знаходить все більшу популярність, основною метою якого є пряма орієнтація на замовника продуктів та послуг, здійснення аналізу і постійне удосконалення виробничого процесу. Процес, як категорія управління, визначається як послідовність дій для досягнення цілей. Процесний розподіл побудовано за значною кількістю ознак, а дослідницьким інструментом загальної теорії процесів і процесної теорії управління є процесний аналіз⁴³. Саме процесний аналіз надає можливість здійснити аналіз внутрішніх і зовнішньоекономічних процесів, їх ідентифікацію, визначення класу, типу характеру, послідовності та взаємодії і встановлення меж. В основі стратегії розробки бізнес-процесів лежить система принципів, якими повинна керуватися підприємства у своїй виробничій і зовнішньоекономічній діяльності. Основними з них є: диференційований ринок послуг і кожен його сегмент має свою специфіку, яка могла б задовольнити всіх покупців; підприємство може орієнтуватися на один або декілька сегментів ринку, але в усіх випадках доцільне більш повне лідерство у сфері обраних сегментів; вихід підприємства на ринок передбачає всебічне врахування економічної ситуації, загальної номенклатури ринку, позиції конкурентів та інших факторів, що можуть посилити чи послабити позиції підприємства у реалізації своєї продукції, внаслідок чого роль бізнес-планування посилюється, метою якого є планування господарської і зовнішньоекономічної діяльності підприємств або окремої галузі на найближчий і віддалений період відповідно до потреб зовнішнього і внутрішнього ринку. При плануванні бізнес-процесів: операційного управління необхідно визначити з ким має бути створена нова справа і як планується налагодити з ними роботу, визначити вимоги до спеціалістів по ЗЕД, навести структуру задіяних у бізнес-процесі підрозділів, систему взаємодії всіх служб, координації та контролю їхньої діяльності; управління міжнародним маркетингом передбачає розробку схем поширення послуг, товарів, ціноутворення, реклами, методи стимулювання продажу, організація післяпродажного обслуговування клієнтів, формування громадської зарубіжної думки про фірму і її товари; збуту та продукції визначається потенціал можливих конкурентів, джерела отримання інформації, методи аналізу даних, шляхи реалізації заходів, що дозволяють використовувати наведені дані на користь підприємству; складається схема виробничих потоків на підприємстві, на зовнішніх ринках, процеси контролю якості, оцінка можливих втрат виробництва і експорту та їх динаміка на перспективу. Методологія планування, як елемент стратегії зовнішньоекономічної діяльності, базується на сукупності базових понять, які виражають сукупну дію законів розвитку зовнішньоекономічної діяльності підприємства і управління ним та відображають вимоги до змісту організації і результатів планування, виходячи з наступних принципів: системності, який вказує на взаємопов'язаність планів, що охоплюють окремі процеси, рівні управління та підрозділи підприємства; оптимальності, що потребує врахування відносної обмеженості та взаємозамінності ресурсів; ситуаційності, що наголошує на необхідності коригування планів у разі зміни зовнішніх умов і внутрішнього стану

⁴³ Козаченко А.В. Управление крупным предприятием: [Монография] / А.В. Козаченко, А.Н. Ляшенко, И.Ю. Ладько, Ю.С. Погорелов и др.// Либра. – К. – 2006. – 384 с.

підприємства; зворотного зв'язку, згідно якого результати реалізації плану необхідно використовувати для його корегування⁴⁴. У сучасній глобалізаційній економіці країни прагнуть координації дій для узгодження стратегій, а метою конкуренції є отримання кращого результату на основі ефективного використання інноваційного потенціалу та переваг зовнішньоекономічного співробітництва, тому у стратегії зовнішньоекономічного розвитку економіки країни поряд з інноваційною складовою інтегративної компоненти наявність зовнішньоекономічної стратегії розвитку і здатність до її ефективної реалізації є основою конкурентоспроможності. Визнання інноваційного імперативу глобальної конкурентоспроможності обумовлює доцільність розробки у зовнішньоекономічній стратегії стратегію інноваційної конкурентоспроможності країни як комплексу взаємоузгоджених цілеспрямованих рішень і дій щодо формування та ефективної реалізації здатності національної економічної системи до забезпечення довгострокового економічного зростання, стійкого гео економічного становища країни шляхом впровадження моделі інноваційного розвитку та збалансованої інтеграції у загальній взаємодії з учасниками зовнішньоекономічних відносин на засадах створення, утримання та посилення інтеграційно-інноваційних конкурентних переваг і підтримки оптимального співвідношення параметрів внутрішнього і зовнішнього середовища в умовах динамічних змін. Фактори конкурентоспроможності – це умови, яким має відповідати економічний суб'єкт у єдності із зовнішнім середовищем його функціонування для формування та підтримання певного рівня конкурентоспроможності, що змінюються в процесі конкуренції⁴⁵. Розуміння факторів інноваційної конкурентоспроможності України, як базового елементу зовнішньоекономічної стратегії розвитку національної економіки, є обов'язковою умовою розробки та успішної реалізації ефективної стратегії. Основним фактором набуття конкурентних переваг є наявність в економічного суб'єкта стратегічних ресурсів, соціального та організаційного капіталу, які сприятимуть успішній реалізації стратегії. В умовах переходу до економіки знань спостерігається зростання ролі конкурентних переваг, отриманих не від генерації знань (відкриттів, фундаментальних розробок, технічних винаходів), а від інновацій як практичного застосування нововведень, тому найбільш важливі конкурентні переваги визначаються здатностями отримувати економічні вигоди від нововведень, а конкурентоспроможність обумовлена випереджувальним створенням таких здатностей, що є ознакою компаній і країн – сучасних економічних лідерів⁴⁶.

Отже, забезпеченість матеріальними і фінансовими ресурсами не є вирішальним фактором конкурентоспроможності без їх високоефективного використання. Пріоритетного значення набувають інноваційні ресурси, які дають можливість подолати обмеженість традиційних ресурсів, утворюють базу для переходу до наступного технологічного укладу. Ефективне використання інноваційних ресурсів забезпечують інституційні умови та організаційно-управлінські здатності економічної системи. До інституційних факторів інноваційної конкурентоспроможності країн можна віднести наступні: державна економічна політика, система пріоритетів якої відрізняється від пріоритетів комерційних чи інвестиційних банків, у яких однією із головних цілей є максимізація прибутку, завдання державної політики мають значно більший системо

⁴⁴ Орлов В.М. Стратегічне планування в процесі управління підприємством // В.М. Орлов, С.С. Новицька / Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. – 2015. – №1. (78). – С 103-108.

⁴⁵ Тараненко І.В. Системологічні засади факторного забезпечення стратегій інноваційної конкурентоспроможності країн / І.В. Тараненко // Інвестиції: практика і досвід. – 2015. – № 10. – С. 8-13.

⁴⁶ Бухвалов А.В. Новые тенденции концептуализации стратегического управления инновациями / А.В. Бухвалов, В.С. Катькало // Российский журнал менеджмента. – 2004. – №4. – С. 59-66.

утворюючий характер, тому вона повинна забезпечити розумний баланс між високоефективними галузями, локомотивами економічного зростання і менш ефективними сферами, без яких і передові галузі не зможуть повністю розкрити свої можливості; формування ефективних національних функціональних економічних систем на базі ієрархічно-мережових взаємодій, перш за все національних інноваційних систем (НІС); національне законодавство, у т.ч. охорона інтелектуальної власності; система освіти та ринок праці; взаємодія «державна – наука – виробництво». Необхідним є також усвідомлення комплексної взаємодії цих факторів у забезпеченні конкурентоспроможності країни в контексті внутрішніх та міжсистемних економічних зв'язків. В умовах економічної глобалізації особливого значення набувають інтеграційні фактори інноваційної конкурентоспроможності, пов'язані із взаємодіями між окремими підсистемами глобальної економічної системи із зовнішнім середовищем.

Побудова зовнішньоекономічної стратегії розвитку економіки України вимагає від менеджменту всіх ієрархічних рівнів застосування сучасних технологій управління, спрямованих на посилення конкурентних переваг. Сучасне зовнішньоекономічне середовище настільки швидко змінюється, що національні економіки, їх галузі і підприємства не встигають адаптуватися до нових реалій. Стратегічне управління покликано забезпечити розробку стратегій усіх рівнів, які будуть спрямовані на побудову оптимальної моделі майбутнього розвитку національної економіки та окремих галузей і підприємств. Формування сучасного стратегічного менеджменту, як методології його, не завершилося. Економічні кризи, загострення конкурентної боротьби, використання сучасних досягнень науково-технічного прогресу створюють умови для нової управлінської концепції. В реаліях сьогодення існують об'єктивні причини зародження нового етапу розвитку стратегічного управління, який повинен базуватися на концепції динамічних можливостей і найбільш динамічними ресурсами потрібно вважати знання та інновації. Поява нових складових компонентів перспективного напрямку менеджменту не означає відмову від попередніх форм, а є наслідком еволюції розвитку управлінської платформи, яка узагальнює, зберігає та адаптує основні досягнення, методи, форми попередніх фаз стратегічного управління до моделі розвитку як національної, так і міжнародної економіки. Економіка знань, що прийшла на зміну традиційній економіці, має ряд характерних рис: вона характерна хвилями інновацій, а виробництво включає складний міждисциплінарний комплекс. Сучасне суспільство зосереджується не тільки на зростанні масштабів виробництва, а на динаміці розвитку⁴⁷. Стратегічні інновації визначають можливості перегляду існуючої бізнес-моделі способами, які створюють конкурентну перевагу та нову цінність для клієнтів. Стратегічні інновації мають стверджувальний характер тому, що враховують розвиток нових моделей і стратегій. У розвинутих країнах світу здійснюється зростання індустрії знань, для характеристики результатів діяльності компаній використовують систему показників таких як ринкова вартість компанії, віддача активів, власного капіталу, рівень інноваційності, швидкість реакцій на зовнішні зміни, рівень конкурентоспроможності⁴⁸. Особливість стратегічного менеджменту в тому, що першочерговим пріоритетним завданням для нього є підвищення конкурентоспроможності, інвестиційної привабливості і зростання вартості бізнесу⁴⁹.

⁴⁷ Андрійчук В.Г. Стратегічні орієнтири і парадигми забезпечення інноваційно-модернізаційного розвитку економіки України / В.Г. Андрійчук // Зовнішня торгівля: Економіка, фінанси, право. – 2012. – №4. – С.5-13.

⁴⁸ Быков А.А. Влияние интеллектуального капитала на результаты деятельности компании / А.А. Быков, М.А. Молодчик // Вестник С. – Петерб. ун-та. Серия: Менеджмент. – Спб., 2011. – Вып. 1. – С. 27-55.

⁴⁹ Назаренко І.М. Стратегічний менеджмент знань та інновацій в контексті розвитку стратегічного управління / І.М. Назаренко // Інвестиції: практика та досвід. – 2015. – №1. – С. 9-13.

Останнім часом підприємства-учасники зовнішньоекономічної діяльності, особливо в системі АПК, все більше уваги приділяють проблемі запровадження інструментів стратегічного управління господарської та зовнішньоекономічної діяльності, які б давали можливість оцінити ефективність видів діяльності, враховуючи фінансові та нефінансові результати. Баланс у концепції збалансованої системи показників (ЗСП) має багатоплановий характер, охоплюючи зв'язки між монетарними і немонетарними показниками, стратегічним і операційним рівнями управління, минулими й майбутніми результатами і особливо між внутрішніми і зовнішніми аспектами діяльності підприємств. У збалансованій системі показників необхідно виділяти показники, які вимірюють досягнуті результати і показники, що відображають процеси, які забезпечують досягнення цих результатів. Згідно з Р. Капланом і Д. Нортоном збалансована система показників (ЗСП) розглядається у системі чотирьох взаємопов'язаних складових: фінансової, клієнтської, внутрішньої та навчання і розвитку⁵⁰. Фінансова перспектива характеризує матеріальні результати реалізації стратегії за допомогою традиційних фінансових понять; цілі фінансової складової – економічні підсумки успішної стратегії – підвищення продуктивності і вартості компанії; клієнтська перспектива передбачає визначення цільових сегментів внутрішнього і зовнішнього ринків, в яких конкурує даний бізнес, та встановлює показники його діяльності з погляду клієнтів; внутрішня перспектива охоплює розробку і надання клієнтові пропозиції цінності на удосконалення внутрішніх і зовнішніх бізнес-процесів і скорочення витрат як засобу підвищення прибутковості у фінансовій складовій; перспектива навчання і розвиток відображає нематеріальні активи, які є важливими для створення і реалізації стратегії. Цілями для даної складової є види діяльності (людський капітал), що необхідні для підтримки процесів створення вартості. У збалансованій системі показників цілі узгоджуються між собою причинно-наслідковим зв'язком у формі так званих стратегічних карт (Strategy Maps), які є візуалізацією стратегії та являють собою схему причинно-наслідкових зв'язків між ними, що зафіксовані у зовнішньоекономічній (чи внутрішній) стратегії та збалансованій системі показників. Визначені зв'язки відображають як реалізацію однієї стратегічної мети, що сприятиме досягненню інших стратегічних цілей у збалансованій системі показників. Стратегічні карти відображають статичні стратегії, але з допомогою кількісної характеристики цілей, визначення часових рамок та планування і затвердження ініціатив стратегічна карта відображає стратегію створення вартості, стаючи динамічною. В процесі побудови стратегічної карти необхідно встановити стратегічні цілі у розрізі перспектив ЗСП, визначити ключові показники ефективності, з допомогою яких здійснюватиметься оцінка ефективності реалізації стратегії, встановивши для них цільове значення; невід'ємною частиною створення стратегічної карти ЗСП є формування ініціатив, завдяки яким здійснюватиметься втілення стратегічних цілей у життя. На даному етапі підприємство має можливість задіяти систему бюджетування, встановивши необхідний рівень фінансування тієї чи іншої ініціативи та досягнення поставлених стратегічних цілей. Збалансована система показників представляє фінансову складову як кінцеву мету для галузі чи підприємства, які намагаються отримати максимально можливий прибуток і зростання валютних надходжень в бюджет країни, тому встановлення стратегічних цілей та відображення причинно-наслідкових зв'язків у стратегічних картах починається з фінансової перспективи. Збільшення прибутку за фінансовою стратегією може відбуватися при зростанні обсягів експорту товарів та послуг або зниження витрат. Зростання

⁵⁰ Каплан Р. Збалансована система показників / Р. Каплан, Д. Нортон// Олімп Бізнес. – М. – 2003. – 106с.

продуктивності може бути досягнуто шляхом зниження собівартості при скороченні прямих і непрямих витрат та більш ефективному використанні фінансових і фізичних активів за допомогою оптимального планування потужностей, вдосконалення процесів, більш досконале управління запасами при оптимальній системі постачань дозволяють покращити оборотність оборотних активів і товарних запасів. Економічна криза в Україні 2014-2015 рр. продемонструвала, що навіть відносно стійкі галузі національної економіки, такі як АПК, понесли втрати виробництва – валова продукція галузі у 2015 р. знизилася порівняно з 2014 р. на 6% і склала 20,02 млрд дол. США, що нижче рівня 2010-2013 рр. відповідно на 18,5% та 36,7%.

Експорт продукції АПК у структурі ВВП галузі у 2015 р. в порівнянні з 2014 р. знизився з 79,9% до 72,92% або на 2,417 млрд дол. США, коефіцієнт покриття зріс із 2,65 в 2014 р. до 4,17 по причині зниження імпорту у 2015 р. в порівнянні з 2014 р. з 6,4 до 3,5 млрд дол. США. Питома вага експорту продукції АПК в структурі національного експорту України у 2015 р. склала 38,28%, що більше рівня 2014 р. на 6,78%⁵¹. Таким чином, АПК України є бюджетоутворюючою галуззю, найбільш «вмонтованою» у світовий та європейський ринки. Проте, володіючи 27% світових запасів чорноземів, високопрофесійними науковими, управлінськими кадрами, віковим досвідом виробництва екологічно чистої продукції, виробництво якої майже у 2,5 разів (за даними 2015 р.) перевищує її внутрішні потреби, довівши питому вагу експорту продукції майже до 80%, по розрахунках автора при здійсненні експортних операцій недоотримала майже третину валютних надходжень (табл. 1). Причин такого явища декілька. Перша – низький рівень в експорті продукції глибокої переробки, в структурі експорту сировина займає 60%. Друге – конкурентоспроможність навіть переробленої продукції не відповідає вимогам зовнішніх ринків, особливо європейських та інших розвинутих країн світу. Третє – велике значення має координація дій тих органів влади, в компетенцію яких входять формування «правил гри» – від них у значній мірі залежить реалізація економічних пріоритетів, від яких у високій мірі залежить досягнення намічених цілей. Такі серйозні і довгострокові завдання вимагають більш ціле спрямованої економічної політики держави з використанням грошово-кредитних, бюджетних і зовнішньоекономічних інструментів. При цьому всі вони повинні бути задіяні як складові ланки єдиної зовнішньоекономічної стратегії, орієнтованої на вирішення конкретних стратегічних завдань та сприяння посиленню позицій українського АПК в сучасному світі. У 2014 р. Україна експортувала 32,597 млн т зернових злаків по середній ціні 201 дол. США за одну тонну при середньозваженій світовій ціні 260 дол. США, недоотримавши тільки на зернових 1,858 млрд дол. США, з них втрати по пшениці склали відповідно на одній тонні і в сумарному обчисленні – 54 дол. і 569 млрд дол. США, ячменю – 67 дол. США і 279,3 млн. дол. США, житу – 80 дол. США і 4,7 млн дол. США, кукурудзі – 58 і 1018 млн. дол. США, насінню олійних – 111 і 426 млн дол. США, сої – 54 і 9,5 млн. дол. США, насінню рапсу – 180 і 366,7 млн дол. США, олії рослинній – 280 і 1284,2 млн. дол. США, яловичині охолодженої – 980 і 6,28 млн дол. США, субпродуктах – 831 і 174 млн. дол. США, молокопродуктах – 511 і 57,5 млн дол. США, яйцях птиць – 53 і 3,143 млн дол. США.

⁵¹ Розраховано автором з використанням моніторингових економічного і соціального розвитку підприємств і організацій АПК за 2010-2014 рр., звітів про стан зовнішньоекономічних відносин України та в системі агропромислового комплексу України за 2014-2015 рр., Експрес-випусків ДССУ від 15.02.2016 р. № 45/0/08.2вн – 16.

1. Експорт сільськогосподарської продукції України і втрати через зниження цін у 2014 р. порівняно з 2012 р.

Найменування продукції	2012 р.			2014 р.			Втрати на 1 т	Загальні втрати, млн \$	Світова ціна, \$/т		Втрати від диференціації цін, \$/т		Загальні втрати, млн \$	
	млн \$	тис. т	ціна 1 т	млн \$	тис. т	ціна 1 т			2012р.	2014р.	2012р.	2014р.		
														2012р.
М'ясо та субпрод.	315,89	118,82	2659	382,38	209,3	1827	831	174	3139	2985	480	1158	57,03	242,37
в т. ч.: ялов. охол.	42,228	8,996	4694	23,808	6,411	3714	980	6,283	5208	3884	514	170	4,62	1,09
свинина охолодж., свіжа	926,4	20,21	4583	26,33	9,36	2813	1771	17	4958,5	3553	375,5	740	7,59	6,93
харчові субпрод	0,997	1,115	894	3,68	3,49	1056	-	-	1503	1432	609	376	0,68	1,31
М'ясо дом. птиці	145,2	18,65	1800	276,55	174,7	1583	217	37,9	2325	2348	525	765	9,79	133,65
молокопрод, всього	496,7	146,9	3381	324,1	112,9	2871	511	57,7	3673	2936	292	65	42,89	7,34
масло вершкове	2,89	0,679	4256	47,33	11,29	4194	57	0,58	4382	4258	126	64	0,09	0,72
яйце птиць	84,5	31,0	2726	158,4	59,3	2672	53	3,143	3061	2847	335	175	10,39	10,38
мед натуральний	31,11	13,34	2332	93,4	36,34	2571	-	-	4198	4836	1866	2265	24,89	82,31
Зернові злаки, всього	7008,4	27114	258	6558,1	32,595	201	57	1858	317	260	59	59	1599,73	1,92
в т. ч.: пшениця	2358,1	8679	271	2293	10545	217	54	569	324	281	53	64	460	675
жито	2,483	10,5	237	9,28	58,9	157	80	4,71	316	233	79	76	0,83	4,48
ячмінь	693,8	2,582	269	845,1	4169	202	67	279,3	319	271	50	69	0,13	287,66
кукурудза	3900	15631	249	3356	17558	191	58	1018	305	226	56	35	875,34	614,53
гречка	13,2	51,09	259	11,66	47,33	246	13	0,62	456	575	197	329	10,06	15,57
насіння олійних	170,3	3132	543	1659	3839	432	111	426	582	570	39	138	122,15	529,78
соя	701,9	1481	474	705,2	1676	420	54	9,5	549,6	460	75,6	40	111,96	67,04
насіння соняшнику	165,73	282,1	587	44,1	74	596	-	-	623	598	36	2	10,16	0,15
насіння рапсу	791,0	1298	609	873	2037	429	180	366,6	687	506	78	77	101,24	156,85
оля, всього	3974,4	3614	1099	3764	4586,4	820	280	1284,2	1285	870	186	50	672,20	229,32
спирт	161,9	112,2	1444	96,7	67,74	1427	17	1,15	4190	4736	2746	3309	308,1	224
Всього	*	*	*	*	*	*	*	6113,7	*	*	*	*	4429,9	3292,4

Джерело: розраховано автором з використанням статистики ФАО та звіту стан зовнішньоекономічних відносин в системі АПК України за 2012-2014рр.

Виходячи з наведеного аналізу виробництва валової продукції України і АПК, динаміки експортно-імпортних операцій можна констатувати, що становище країни в цілому на даний час визначається станом галузі АПК. Україні необхідно вписатися в економічне середовище, що швидко розвивається у зв'язку з чим акцент необхідно робити на розвиток інноваційної економіки, яка вимагає висококваліфікованої праці і енерго- та матеріалозберігаючих технологій. Безумовно, надзвичайно велике значення має посилення конкурентоспроможності країни. При цьому структура української економіки повинна ставати більш прогресивною в результаті підвищення ролі наукоємних і високотехнологічних виробництв та переробної промисловості. Підходи до формування сучасної аграрної і промислової стратегії і політики повинні носити систему утворюючий характер тому, що вона покликана забезпечити розумний баланс між високоефективними галузями, локомотивами економічного зростання, яким є сільське господарство України і менш ефективними на зовнішніх і внутрішніх ринках сферами, без яких і лідируючі галузі не зможуть розкрити свої можливості. В першу чергу доцільно сформувати «несучі конструкції», необхідні для нормального функціонування будь-якої економічної системи. Тільки за умови проведення державної аграрної, промислової, зовнішньоекономічної стратегії і політики можлива реалізація довготермінових масштабних програм, які потребують великих інвестицій, віддача від яких може наступити через 10-15-20 років, при цьому важливі і гео економічні та стратегічні аспекти з точки зору забезпечення і збереження суверенітету та економічної безпеки країни. Дії ринкових сил в цілому присутній більше прикладний, короткий часовий горизонт і значна частина із важливих сфер економіки залишаються за рамками поточних інтересів бізнесу. У зв'язку з цим, очевидно, необхідний комплекс заходів прямого і непрямого державного регулювання для забезпечення необхідного рівня розвитку галузі, що сприятиме зміцненню зовнішньоекономічного становища країни. Він повинен ґрунтуватись на критеріях, згідно яким відповідні напрями господарської діяльності або галузі в цілому стануть предметом першочергової уваги. До таких можуть відноситись показники економічного зростання, що враховують не тільки вклад певного виробництва, але й мультиплікативний ефект, коли розвиток одного виробництва, однієї галузі призводить до зростання суміжних. Ефективне вирішення завдань стратегії зовнішньоекономічної діяльності вимагає також вдосконалення законодавства, підготовки висококваліфікованих кадрів та багато іншого.

Економічні проблеми, які потребують вирішення в загальнодержавному масштабі, можна розділити на стратегічні напрями та першочергові. Найбільш пріоритетне, вагоме і доленосне значення мають стратегічні напрями, які будуть служити засадничими принципами програми дій влади і саме від них залежатиме стан економіки країни в середньо- і довгостроковій перспективі, серед яких заслуговують на увагу: розробка і реалізація стратегії зміни структури економіки через зміну пріоритетів гірничо-видобувної, важкої і хімічної промисловості на пріоритет розвитку агропромислового комплексу, оборонної промисловості, переробної та інноваційно-виробничої; створення умов для захисту інвестицій іноземних інвесторів, підвищення конкурентоспроможності продукції експортного спрямування, впровадження стратегічного менеджменту знань забезпечення стійких конкурентних переваг вітчизняній продукції; створення сприятливого бізнес-інвестиційного клімату, глибоке реформування та розвиток внутрішнього ринку, радикальне реформування діяльності національних митниць, демонополізація економіки.

1.4. Функції кредиту як прояв його ролі в суспільному виробництві

Процес побудови ринкових відносин в Україні потребує глибокого теоретичного осмислення основних фінансових інструментів, що використовуються в ринковій економіці для її регулювання. Таким фінансовим інструментом є кредит – опора сучасної ринкової економіки, невід’ємний елемент економічного розвитку, основним призначенням якого є сприяння кругообігу і обороту коштів.

В економічній науці мало приділяється уваги проблематиці системного дослідження кредиту як важливого інструменту ринкової економіки, роль якого в суспільстві підвищується в міру економічного розвитку та трансформаційних змін. Кредит активно впливає на всі процеси суспільного відтворення, а за своєю сутністю та механізмом впливу він є найскладнішою економічною категорією вивчення, дослідження якої привертає увагу науковців та дослідників. Ось чому досі точаться дискусії щодо сутності і ролі кредиту в житті суспільства, його взаємозв’язку із суспільним виробництвом. Внутрішню його сутність і структуру визначає вид кредиту, одним з яких є банківський кредит. Тому помилковим є виділення «формою» кредиту банківський кредит. Про грошову форму позикового капіталу банку йдеться у визначеннях М.П. Денисенко⁵², Б.С. Івасіва⁵³ та ін. В Законі України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 р. № 2121-III дається досить широке визначення банківського кредиту як «будь-якого зобов’язання банку надати певну суму грошей, будь-яка гарантія, будь-яке зобов’язання придбати право вимоги боргу, будь-яке продовження строку погашення боргу, яке надано в обмін на зобов’язання боржника щодо повернення заборгованої суми, а також на зобов’язання на сплату процентів та інших зборів з такої суми»⁵⁴.

На нашу думку, банківський кредит – це економічні відносини, що виникають між банківською установою як кредитором і позичальниками з приводу руху позикового капіталу, сформованого за рахунок власних і залучених джерел на умовах платності, строковості, повернення, цільового використання, забезпеченості, диференційованості, економічного ефекту, що юридично закріплюються кредитною угодою встановленої форми. Сучасна система банківського кредитування характеризується створенням нових методів, форм, видів кредитування, про що свідчить наведена узагальнена та вдосконалена автором класифікація банківського кредитування (табл. 1).

Вважаємо за необхідне введення в класифікацію нової ознаки банківського кредиту «за джерелами кредитних ресурсів» та її видів: «власні ресурси банківських установ» та «залучені ресурси банківських установ», обґрунтовуючи тим, що вартість кредитів як важливий індикатор кредитних відносин в значній мірі визначається вартістю сформованої банківськими установами ресурсної бази, що робить механізм кредитування залежним від ліквідності балансів комерційних банків.

Переважає більшість ресурсів комерційних банків утворюється шляхом залучення коштів клієнтів на їх розрахункових і поточних рахунках, що є одним з найбільш надійних і найдешевших джерел, обсяги яких залежать від створення умов, за яких зростає довіра населення до банківської системи, і це сприятиме збільшенню ресурсної бази комерційних банків.

⁵² Кредитування та ризики [Денисенко М.П., Дамрачев В.М., Кабанов В.Г та ін.]. – К.: «Видавничий дім «Професіонал», 2008. – 480 с.

⁵³ Івасів Б. С. Гроші та кредит: Підручник / Б.С.Івасів.– Тернопіль. Карт–бланш. – К.: Кондор, 2008. – 528 с.

⁵⁴ Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 № 2121-III: Режим до доступу: [<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>]

1. Уточнена і вдосконалена класифікація банківського кредиту

Ознака банківського кредиту	Види банківського кредиту
1. За термінами використання	- короткострокові (до 12 місяців); - довгострокові (більше 12 місяців)
2. За строками повернення	- строкові; - прострочені; - відстрочені (продовжені)
3. За формою повернення	- поступово рівними строковими виплатами; - відповідно до особливих умов, передбачених в кредитній угоді; - на вимогу кредитора (в разі недотримання умов); - повернення нерівними строковими виплатами
4. За видами забезпечення	- бланкові (незабезпечені); - забезпечені заставою, - забезпечені гарантійними зобов'язаннями: поручительством, цесією, страхуванням
5. За ступенем ризику	- стандартні; - з підвищеним ризиком
6. За валютою надання кредиту	- в національній валюті; - в іноземній валюті
7. За кількістю кредиторів	- кредити надані одним банком; - паралельні
8. За методами надання	- одноразові; - відкриття кредитної лінії: транші (частинами або в межах часового періоду); - гарантовані (з попередньо обумовленою датою видачі, з видачею у міру виникнення в ній потреби)
9. За видом процентної ставки	- з фіксованою процентною ставкою; - з плаваючою процентною ставкою; - безвідсоткові, але з комісією
10. За економічним змістом	- на формування запасів; - на фінансування виробничих витрат; - факторинг; - під відвантажені товари; - на збільшення основних засобів; - на погашення податкових зобов'язань
11. За джерелами кредитних ресурсів	- власні ресурси банківських установ; - залучені ресурси банківських установ
12. За ступенем концентрації об'єктів кредитування	- кредити під одиничну потребу; - кредити під сукупні потреби
13. За напрямком вкладення	- позики на поточні потреби; - інвестиційні; - перекредитування
14. За суб'єктним призначенням	- кредити торговельно-промисловим підприємцям - кредити фінансово-промисловим групам; - аграрним підприємцям
15. За періодичністю сплати процентів за кредит	- при погашенні заборгованості наприкінці строку дії договору; - щомісяця; - щодня (кредитні ліміти); - за індивідуальним графіком
16. За способом надання	- готівково-грошові позики (шляхом перерахування коштів з рахунку на рахунок, або видача готівкою); - рефінансування (облік векселів, ломбардні позики, купівля ресурсів на міжбанківському ринку, випуск комерційним банком облігацій та інших боргових зобов'язань); - переоформлення (реструктуризація боргу); - вексельні кредити

* Джерело: узагальнено на основі⁵⁵ та удосконалено автором

⁵⁵ Гроші та кредит : Підручник / [М.І.Савлук, А.М.Мороз, М.Ф. Пуховкіна та ін.].– 3–ге вид., перероб. і доп.]. – К.: КНЕУ, 2002.– 598 с. Гроші та кредит: підручник / С.К.Реверчук, Скоморович І.Г, Дмитриченко Л.І. та ін.; за ред. С.К Реверчука.– К.: Знання. – 2011.– 382 с. Гроші та кредит : Підручник / І.О.Лютий, Н.І. Версаль, О.В. Любкіна та ін. –К.: ВПЦ «Київський університет», 2010. – 559 с. Демківський А. В. Гроші та кредит / А.В. Демківський К.: Дакор, К.: Вира-Р, –2003, – 528 с. Івасів Б. С. Гроші та кредит: Підручник / Б.С.Івасів.– Тернопіль. Карт–бланш. – К.: Кондор, 2008.– 528 с. Колодізев О. М. Гроші і кредит: підручник / О.М. Колодізев, В.Ф.Колесніченко. – К.: Знання, 2010.– 615 с.

Оскільки основою кредитних відносин має бути об'єднання інтересів основних суб'єктів і економічний ефект та ефективність від таких відносин при побудові дієвих механізмів банківського кредитування ця ознака є надзвичайно важливою в класифікації банківських кредитів. Економічний зміст категорії «кредит» доповнюється функціями, які свідчать про зв'язок даної категорії з системою економічних відносин і визначають роль кредиту в суспільному виробництві.

Погляди на функції кредиту в науковій літературі є неоднозначними і викликають дискусії. Відсутність загальноприйнятої методології вирішення питання щодо функцій кредиту призвело до наявності в економічних джерелах необмеженої кількості функцій: 2,3,5,6 тощо.

В літературних джерелах більшість економістів-науковців⁵⁶ виділяють, як правило, три основні функції кредиту: перерозподільча, емісійна, контрольна.

Перерозподільча функція відіграє важливу роль в забезпеченні економічного зростання економіки країни і передбачає перетворення на позиковий капітал вільних грошових коштів та їх перерозподіл між сферами, галузями і підприємствами тощо.

Чухно А.А. піддав критиці виділення першою саме перерозподільчу функцію, адже, на його думку, «розподіл, сфера розподільчих відносин становить складову суспільного відтворення та все ж не вона, а сфера виробництва відіграє визначальну роль. І коли кредиту відводиться не розподільча, а навіть перерозподільча функція, то фактично кредитові надають другорядної ролі»⁵⁷.

Емісійна функція кредиту полягає в тому, що за допомогою механізму кредитної рестрикції та кредитної експансії створюються гроші для грошового обігу. Щодо цієї функції, то її трактування різними авторами відрізняється: одні називають її «функцією заміни готівкових коштів безготівковими розрахунками»⁵⁸; інші – «антиципаційною»⁵⁹.

Дана функція також сприяє економічному зростанню (спаду) економіки. Однак, можна не погодитись з таким трактуванням, оскільки, як відомо, функцію емісії грошей здійснює банківська система в особі Національного банку України і комерційних банків.

Щодо контрольної функції, то вона заключається в тому, що в процесі кредитування здійснюється взаємний контроль за дотриманням умов кредитної угоди між суб'єктами кредитних відносин, який є складовою загального механізму управління процесом кредитування.

Однак, на думку М.І. Савлука⁶⁰, цю функцію багато хто заперечує, оскільки «контроль властивий не тільки кредитним відносинам, а й багатьом іншим – фінансовим, страховим, торговельним тощо, тобто він не є родовою ознакою лише кредиту».

Основними функціями, в яких найповніше розкривається сутність кредиту є «акумулявання тимчасово вільного грошового капіталу; перерозподільча; економія витрат обігу; прискорення концентрації та централізації капіталу; регулювання; розв'язання деяких суперечностей процесу суспільного виробництва, зокрема,

⁵⁶ Гроші та кредит : Підручник / [М.І.Савлук, А.М.Мороз, М.Ф. Пуховкіна та ін.].– 3-тє вид., перероб. і доп.]. – К.: КНЕУ, 2002.– 598 с. Івасів Б. С. Гроші та кредит: Підручник / Б.С.Івасів.– Тернопіль. Карт–бланш. – К.: Кондор, 2008.– 528 с.

⁵⁷ Чухно А.А. Природа сучасних грошей, кредиту та грошово–кредитної політики / А.А.Чухно // Фінанси України.–2007.–№1.–С.3–17.

⁵⁸ Гроші та кредит: підручник / С.К.Реверчук, Скоморович І.Г, Дмитриченко Л.І. та ін.; за ред. С.К Реверчука.– К.: Знання. – 2011.– 382 с.

⁵⁹ Івасів Б. С. Гроші та кредит: Підручник / Б.С.Івасів.– Тернопіль. Карт–бланш. – К.: Кондор, 2008.– 528 с.

⁶⁰ Гроші та кредит : Підручник / [М.І.Савлук, А.М.Мороз, М.Ф. Пуховкіна та ін.].– 3-тє вид., перероб. і доп.]. – К.: КНЕУ, 2002.– 598 с.

суперечностей інвестиційного процесу»⁶¹.

На нашу думку, майже всі вони є складовими перерозподільчої функції.

Як вважає Н.І. Версаль «...із методологічної точки зору визначення функцій будь-якої економічної категорії має здійснюватися таким шляхом, щоб кожна з виділених функцій була притаманна різним проявам цієї категорії... У зв'язку з багатогранністю категорії кредиту, обумовленої надзвичайно великою розмаїтістю кредиторів і позичальників, які мають на меті різноманітні цілі, досить складно виокремити основні функції кредиту. З теоретичної точки зору функції кредиту необхідно розглядати, базуючись не тільки на принципі притаманності всім формам кредиту, але й на суттєвому впливі кредиту на грошовий обіг у сучасній економіці». Такими функціями, які притаманні всім формам кредитних відносин є перерозподільна функція, функція створення кредитних документів та стимулююча функція⁶².

Важливе значення в умовах ринкової економіки має стимулююча функція кредиту, яку варто розглядати в двох аспектах: кредит спонукає і зобов'язує позичальника до ефективного ведення господарської діяльності, щоб покращити свої економічні показники, повернути кредит і одержати прибуток; з другої сторони – є стимул і для кредитора – отримання прибутку у вигляді відсотків.

В літературних джерелах виділяються такі функції кредиту, якими є перерозподільча, функція заміщення грошей кредитними операціями, скорочення витрат звернення, прискорення концентрації капіталу, обслуговування товарообороту, прискорення науково-технічного прогресу, макроекономічне регулювання господарських процесів, контрольна, емісійна.

Названі функції, на нашу думку, значно високо підносять роль кредиту в суспільному виробництві і виводять кредит далеко за межі обмежувальних перерозподільчої і контрольної функцій.

Таким чином, саме розгляд кредиту у розвитку та в процесі змін дасть можливість визначити конкретну історичну суть категорії, що впливає із самої природи процесу виробництва, необхідності забезпечити безперервність та ефективність суспільного відтворення.

Чухно А.А. «однією із головних причин обмежувального тлумачення кредиту та його ролі у розвитку економіки» вважає «те, що він розглядається як усталена категорія, що не розвивається і залишається майже однаковою незалежно від ступеня соціально-економічного прогресу». Автор наголошує на появі «нової форми суспільного виробництва – товарно-кредитної», за якої кредит є ефективною формою господарювання, оскільки на відміну від стихійності, властивої товарному виробництву «за умови кредитного господарства» і «беручи позику підприємець вживає усіх заходів аби забезпечити раціональне використання матеріальних і людських ресурсів, одержати добрий прибуток і забезпечити своєчасне повернення позики з відповідною оплатою»⁶³.

Тобто, кредит відіграє вагомий роль у суспільному виробництві і при виході на новий рівень розвитку економіки вагомим є економічний ефект від кредитних відносин як для кредитора у вигляді отримання прибутку від кредитної операції так і для позичальника у вигляді прибутку на позичений капітал, передумовою чого є обґрунтування підприємцем доцільності і ефективності використання позичених коштів, що визначає

⁶¹ Мочерний С. В. Економічний енциклопедичний словник: у 2 т. Т.1/ С.В. Мочерний, Я.С. Ларіна та ін. / За ред. С.В.Мочерного. – Львів: Світ, 2005.– 616 с.

⁶² Версаль Н. І. Теорія кредиту: Навч. посіб. / Н.І.Версаль, Т.В. Дорошенко. –К.: Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2007. – 483 с.

⁶³ Чухно А.А. Природа сучасних грошей, кредиту та грошово-кредитної політики / А.А.Чухно // Фінанси України.–2007.–№1.–С.3–17.

обсяги виробництва.

Онисько С.М. стверджує, що «поряд із загальноприйнятими функціями» необхідно «ввести інвестиційну, оскільки кредит відіграє роль інструменту фінансування основних фондів, останнім часом дедалі більше випадків сплати тіла кредиту цінними паперами підприємств, а також існують методи інвестування (фінансування) шляхом кредитування, тому це є інвестиційною діяльністю».

На думку О.Т. Євтух⁶⁴ перерозподільча і капіталотвірна функції кредиту «найбільшою мірою відображають природу кредитних відносин та їхній взаємозв'язок із законом вартості». В той же час виділена автором «функція взаємодопомоги», сутність якої зводиться до того, що «учасники кредитних відносин допомагають один одному у збільшенні вартості», тобто, вона «ґрунтується на принципі використання вартості», на нашу думку, є основою перерозподільчої функції і її повторенням. Крім того, автор визначає ще й такі функції як інтеграційно-формуюча, здатність створювати ефект синергії та духовна. Автор вважає, «що більше розвинене фінансове кредитування, то розгалуженіші взаємозв'язки довіри-відповідальності існують між членами суспільства і тим більше воно єдине і монолітне», а «в умовах політичної свободи, плюралізму думок і демократичного вибору головною інтегруючою силою у державі є нормовані грошові відносини між громадянами». В той же час «найбільший коефіцієнт синергії у сучасних банківських системах, де норматив довіри (платоспроможності) дає можливість на кожну частину власного капіталу отримати двадцять чотири частини позичкових коштів», а «ефект синергії тим вищий, чим більше членів суспільства вступають у довірчо-відповідальні відносини. При цьому найбільший результат у зростанні вартості утворюється там, де вищі кількісні та якісні показники кредиту, похідним якого є коефіцієнт синергії». Щодо духовної функції, то О.Т. Євтух вважає, що «така функція кредиту за умов фінансової синхронізації довірчо-відповідальних відносин у суспільстві, може не діяти, якщо буде порушено пріоритет норм кредитування над його нормативами»⁶⁴.

Отже, пізнання кредиту й пошук шляхів ефективного управління кредитним процесом здійснюється через теорію нормування і підтверджується важливість і необхідність норм довірчо-правових відносин.

На нашу думку, перелік основних функцій банківського кредиту слід розглядати з точки зору вирішення основних цілей і завдань, покладених на банківські установи як основних посередників в сфері забезпечення кредитами реального сектору економіки. Такими функціями є функція акумулювання тимчасово вільних коштів, посередницька, контрольно-стимулююча та розвиток підприємницької діяльності.

Банки як основні посередники в перерозподілі грошових коштів відіграють роль центра акумулювання грошових ресурсів, які в подальшому будуть перерозподілятися, тому важливою функцією є саме функція акумулювання тимчасово вільних коштів, без неї не може здійснюватись перерозподільча і контрольно-стимулююча. При цьому можливості зростання фінансового потенціалу банківських установ різні, а отже між ними створюється конкуренція, яка має впливати на поліпшення механізмів банківського кредитування з метою завоювання уваги клієнтів шляхом пропозицій вигідніших умов кредитування.

Посередницька функція через кредит спрямовує вільні кошти в ті сфери суспільного виробництва, які їх потребують і сприяє прискоренню обороту капіталу та розширенню виробництва, підвищенню його ефективності, що має вплив на зростання валового внутрішнього продукту в державі. Тому дана функція є ключовою в підвищенні ролі

⁶⁴ Євтух О.Т. Кредит як соціально-економічне явище / О.Т. Євтух // Фінанси України. – 2006. – №3. – С.7–20.

кредиту в процесі суспільного виробництва.

Контрольно-стимулююча функція поєднує в собі дві складові, які доповнюють одна одну: «контроль» і «стимул». Тобто, за цієї функції не лише здійснюється взаємний контроль за дотриманням умов кредитної угоди (з боку кредитора) та контроль за рухом позикової вартості (з боку позичальника), а стимулюючий вплив на обох суб'єктів: позичальника, що проявляється в ефективному використанні позикових ресурсів при здійсненні підприємницької діяльності задля отримання прибутку, який буде джерелом погашення кредитів і створення доданої вартості; кредитора в отриманні прибутку від кредитних операцій. Тобто, цією функцією підтверджується ще один важливий принцип банківського кредитування як принцип економічного ефекту.

Кредит для будь-якого підприємства є інвестицією, яку потрібно вкласти у виробництво з метою отримання прибутку, він є вагомим важелем у стимулюванні розвитку виробництва, за допомогою якого прискорюється процес обігу капіталу на макро- і мікроекономічному рівні. Опосередковуючи всі стадії відтворювального процесу, кредит сприяє досягненню найвищої рентабельності виробництва і прибутковості капіталу, тому ще однією функцією кредиту є розвиток підприємницької діяльності.

Кредит відіграє визначальну роль у суспільному виробництві, а при виході на новий рівень розвитку економіки вагомим є економічний ефект від кредитних відносин як для банківської установи у вигляді одержання прибутку від кредитної операції, так і для позичальника у вигляді прибутку на позиковий капітал, передумовою чого є обґрунтування підприємцем доцільності й ефективності використання позичених коштів, що визначає обсяги виробництва. Тому окрім уточнення важливих функцій кредиту (функція акумулювання тимчасово вільних коштів, посередницька, контрольно-стимулююча) нововведеною є функція розвитку підприємницької діяльності.

Таким чином, можна зробити висновок, що кредит є важливою економічною категорією ринкової економіки, сутність якої більш повно розкривається в його функціях, завдяки яким він виокремлюється серед інших категорій, що свідчить про зростання ролі кредиту в суспільному виробництві.

1.5. Світові тенденції та вітчизняні реалії формування та використання золотовалютних резервів

В умовах швидкого розвитку інтернаціоналізації і глобалізації економічних процесів міжнародні проблеми сучасного управління золотовалютними резервами займають провідне місце у економічному житті кожної країни, адже в результаті інтеграції національних економік багато важливих характеристик економічного розвитку країн формуються усе більшою мірою під впливом зовнішніх факторів.

Останні події в світі показали, наскільки сильним може бути вплив валютно-фінансового чинника на економіку, а також продемонстрували актуальність проблеми управління золотовалютними резервами центральними банками світу. В сучасних умовах досить гостро стоїть питання щодо удосконалення наукових основ управління золотовалютними резервами, адже його наслідки мають глибокий вплив на економіку та світові господарські зв'язки.

Унікальність сучасної фінансової кризи полягає в тому, що виникало сполучення циклічної, структурної, кредитної, фондової та банківської кризи. Глобальна фінансова криза виявила ряд негативних моментів в управлінні фінансами, тому виникла

необхідність кардинальної перебудови світової фінансової системи, практично у всіх сегментах фінансового ринку – валютному, банківському, кредитному, фондовому та інших.

Згідно світової практики, всі країни світу намагаються збільшити свої валютні резерви навіть в умовах, коли стан економіки не сприяє цьому. Аналіз інформації, наведеної у таблиці 1, свідчить про загальносвітову тенденцію нарощення обсягів золотовалютних резервів.

1. Абсолютний приріст золотовалютних резервів за групами країн у 2010-2015 рр. (млрд. дол. США)⁶⁵

Країни	2010	2011	2012	2013	2014	2015 (1 кв.)
Загальний обсяг світових валютних резервів	9264,7	10205,5	10952,2	11685,8	11588,9	11433,2
у т.ч.						
країни з розвинутою економікою	3099,3	3444,2	3697,8	3816,7	3856,4	3928,1
країни з трансформаційною та перехідною економікою	6165,5	6999,1	7254,4	7869,1	7732,5	7505,0

При цьому, зростання валютних резервів у країнах з трансформаційною та перехідною економікою відбувався переважно за рахунок Китаю. В країнах з розвинутою економікою темпи збільшення валютних резервів, як показує інформація, набагато нижчі, ніж в інших країнах і це говорить про те, що в основі зростання валютних резервів лежать не структурні фактори, а монетарні, що викликає небезпеку в провокуванні темпів світової інфляції.

Серед країн, що розвиваються, підвищений попит на резерви висувають дві групи: країни нетто-експортери товарів (особливо сировини) і країни, які фіксують свої обмінні курси. В якості основних причин такої поведінки зазвичай називають прагнення згладити за допомогою резервів шоки платіжного балансу, бажання знизити залежність від нестабільних міжнародних потоків капіталу, а також необхідність забезпечити стабільність обмінного курсу. Крім того, в якості самостійної причини часто відзначають прагнення підтримати економічне зростання за рахунок штучного заниження реального обмінного курсу⁶⁶.

Сьогодні структура резервів центральних банків значною мірою визначається оцінкою перспектив економічного розвитку США та Західної Європи, що впливає на частку, відповідно, долара і євро у складі золотовалютних резервів (рис. 1).

У ринково розвинутих країнах валютні резерви, тобто вільно конвертована валюта, що концентрується державою для законодавчо визначених цілей, зазвичай розміщені в найбільш надійних фінансових (банківських) установах та інвестуються на вигідних для власника (держави) умовах в іноземні фінансові активи. До складу валютних резервів деякі країни включають стабілізаційні фонди, призначенням яких є згладжування волатильності валютного курсу в разі несприятливих змін цінової кон'юнктури і

⁶⁵ Офіційний сайт Міжнародного валютного фонду / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org>

⁶⁶ Наркевич С. Мировая политика управления валютными резервами // Мировая экономика и международные отношения / Рос. акад. наук, Ин-т мировой экон. и междунар. отношений им. Е.М. Примакова. – Москва, 2016. – Т. 60, № 2. – С. 40-51.

спекулятивних впливів міжнародних гравців. При цьому державний резерв формується та утримується в найбільш високоліквідних активах. Особливо це характерно для газо-нафтоносних країн⁶⁷.

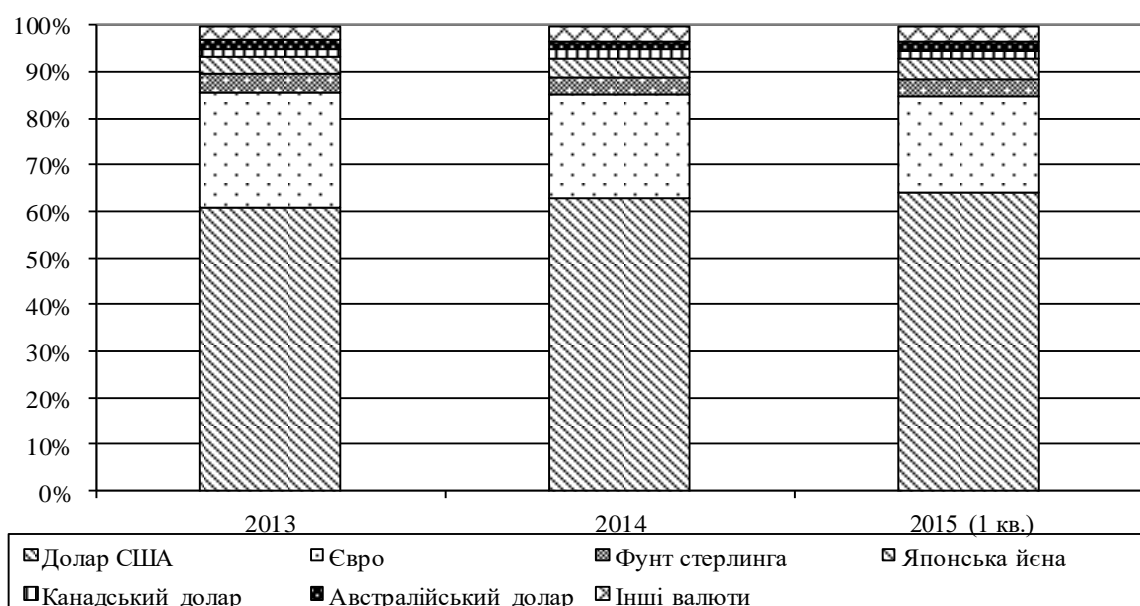

Рис. 1. Структура міжнародних золотовалютних резервів у 2013-2015 рр., %⁶⁸

Розглянемо зарубіжний досвід управління золотовалютними резервами, зокрема країн Європейського Союзу, Азії, Північної та Південної Америки, Африки та Співдружності незалежних держав, з метою визначення можливості його імплементації в Україні.

В даний час Китай має найбільші в світі золотовалютні резерви. Великий обсяг золотовалютних резервів дозволяє Китаю захищати валюту від зовнішніх маніпуляцій і впливів іншого характеру. Що стосується структури резервів, то 65% всіх золотовалютних резервів Китаю номіновано в американських доларах, 26% – в євро, ще 5% – у фунтах стерлінгів і ще 3% – у японській єні. Що стосується частки золота в золотовалютних резервах, то вона складає близько 1% від загального обсягу резервів. Китай – найбільший виробник золота в світі: за період з 2003 року він збільшив запаси цього дорогоцінного металу на 76% – до 1054 тон. Шостий за величиною золотий резерв у світі оцінюється в 2,13 трлн. дол. США⁶⁹.

Другу позицію у світі за обсягами золотовалютних резервів займає Японія. Золотовалютні резерви країни збільшилися, в основному, через зміцнення євро по відношенню до долара в останні місяці. Крім того, позитивний ефект був досягнутий в результаті істотного підвищення вартості золота. Основу японських золотовалютних резервів складають цінні папери та депозити в іноземних валютах, різні інструменти Міжнародного валютного фонду, а також золото. Лише 2,2% валютного резерву Японії обчислюється золотом, сьогодні в Банку Японії зберігається 765,2 тони дорогоцінного металу.

⁶⁷ Ковальчук Н.І. Золотовалютні резерви в контексті національної безпеки / Н.І. Ковальчук / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/law/2008_77/19_kovalchuk_ni.PDF

⁶⁸ Офіційний сайт Міжнародного валютного фонду / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org>

⁶⁹ Колдовський А.В. Зарубіжний досвід управління золотовалютними резервами / А.В. Колдовський / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1809>

Досить активно поповнює свої золотовалютні резерви Південна Корея. Частково функції з управління ЗВР передані Корейській інвестиційній компанії, а саме в частині інвестування певної частки валютних резервів. Корейська інвестиційна компанія була створена в 2005 році Центральним Банком Кореї для управління частиною резервних активів з метою збільшення дохідності.

Особливо слід відзначити неймовірне накопичення золотовалютних резервів Гонконгом. Валютне управління Гонконгу застосовує практику побудови оптимізаційних моделей для визначення співвідношення активів нарівні з традиційними методами, такими, як аналіз довгострокової прибутковості і показників ризику окремих валют з метою підтримки активів у доларах на рівні, достатньому для діючого механізму забезпечення грошової емісії.

Нетрадиційну схему управління міжнародними резервами одним з перших використовував уряд Сінгапуру. У 1990 р. була створена Інвестиційна корпорація, якою було надано право управляти коштами в розмірі 100 млрд. дол. США, окремо від валютних резервів. Ці кошти не можуть бути використані на цілі грошово-кредитної політики.

У Венесуелі створено Фонд макроекономічної стабілізації, який формується з урахуванням середньої ціни на нафту за останні п'ять років. Кошти Фонду прирівнюються до золотовалютних ресурсів держави. Рішення про його використання приймає Парламент країни. На підставі цих настанов оперативне управління здійснює центральний банк.

Норвегія формує Державний нафтовий фонд, який визначається рівнем цін на нафту і виконує дві базові функції – стабілізаційну та ощадну. Щорічно обсяг відрахувань до Фонду затверджується Парламентом країни. Гроші у Фонд надходять за умови профіциту державного бюджету. Парламентарі приймають рішення щодо використання зарезервованих фінансових ресурсів. Керує поточними активами Фонду центральний банк, а напрями інвестування визначає Міністерство фінансів⁷⁰.

Чилі для стабілізації курсу валюти та доходів бюджету формує Мідний стабілізаційний фонд. Задля цього уряд країни щорічно визначає довгострокову ціну на мідь і обчислює обсяг коштів, що перераховується до Фонду. Його фінансові ресурси прирівнюються до золотовалютних резервів. Уряд Чилі вправі використовувати кошти Фонду лише у випадку, якщо ціна міді падає нижче базової вартості, а також для покриття зовнішнього боргу і субсидування цін на бензин. Центральний банк країни здійснює оперативне управління резервами Фонду, спираючись на урядові рішення.

Важливо підкреслити, що практично в усіх цивілізованих країнах золотовалютні резерви є власністю держави і суспільства. Жоден центральний банк не може заявляти абсолютні права на повне й безконтрольне управління та розпорядження, а тим паче володіння цим найбільш ліквідним різновидом національного багатства.

В умовах фінансової нестабільності, наслідком якої сьогодні в Україні є валютна та банківська криза, надзвичайно великої актуальності набувають питання ефективного управління золотовалютними резервами НБУ та пошуку джерел їх поповнення. Світова практика свідчить про те, що достатні обсяги золотовалютних резервів дають можливість монетарним органам влади інтервенційними заходами локалізувати дію будь-яких чинників, що спричинюють порушення рівноваги на фінансовому ринку. Золотовалютні резерви є важливим інструментом Національного банку України для забезпечення внутрішньої та зовнішньої стабільності грошової одиниці України.

⁷⁰ Ковальчук А. Валютные резервы: проблемы формирования, размещения и использования / А. Ковальчук, А. Матиос / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://soskin.info/ea/2009/11-12/20095.html>

Проведений аналіз управління золотовалютними резервами Національного банку України дав змогу виокремити декілька історичних етапів та виявити їх особливості⁷¹:

Перший етап охоплює 1991-1992 рр. Головними завданнями цього етапу були: створення інфраструктури управління золотовалютними резервами; встановлення кореспондентських відносин НБУ з іноземними банками; підготовка кваліфікованого персоналу.

Другий етап охоплював 1992-1995 рр. Його особливостями були активне формування нормативно-правової бази з питань валютного регулювання та валютного контролю, швидке збільшення обсягів золотовалютних резервів НБУ завдяки впровадженню обов'язкового продажу частини валютних надходжень експортерів.

Третій етап (1995-1998 рр.) характеризувався стрімким зростанням обсягів золотовалютних резервів за рахунок надходження кредитів МВФ та короткострокових портфельних іноземних інвестицій. Завершенням етапу стала фінансова криза 1998 року.

Четвертий етап (1998-2008 рр.) характеризувався значним нарощенням обсягів золотовалютних резервів України і включав виявлення недоліків системи управління золотовалютними резервами НБУ, зокрема: низьку ліквідність резервів, обумовлену використанням довгострокових фінансових інструментів, проведенням операцій з офшорними банками; недостатній рівень контролю за ризиками НБУ. Результатом стало удосконалення механізму управління золотовалютними резервами НБУ.

П'ятий етап (2008-2014) передбачав управління золотовалютними резервами в умовах кризи та посткризового періоду.

2. Обсяги золотовалютних резервів НБУ у 2010-2015 рр.⁷²

Період	Золотовалютні резерви НБУ	
	Абсолютний показник (млн. дол. США)	Темп зростання (до попереднього року, %)
2010	34 576,4	130,45
2011	31 794,6	91,95
2012	24 546,2	77,20
2013	20 415,7	83,17
2014	7 533,3	36,90
2015	13 300,0	176,55

Ступінь пріоритетності різноманітних функцій золотовалютних резервів (ЗВР) і оптимальний для них обсяг може суттєво різнитися від країни до країни та змінюватись з часом під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників. Зазначимо, що на наш погляд, до кризи 2008 р., основною функцією ЗВР Національного банку України вважалася підтримка стабільності обмінного курсу гривні, тобто наявність резервів для здійснення інтервенцій. Після кризи 2008 р. до зазначеної функції ще додалася дуже важлива функція забезпечення обслуговування державних зовнішніх боргів, у тому числі кредитів МВФ.

Вище вже зазначалося про недостатні обсяги ЗВР Національного банку України. Якщо дотримуватися рекомендацій МВФ, то їх обсяг, за нашими підрахунками, повинен

⁷¹ Степанова В.О. Вплив чинників на динаміку золотовалютних резервів національного банку України / В.О. Степанова // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2014. - №1(25). – С. 154-157.

⁷² Офіційний сайт Національного банку України / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua>

складати не менше 21 млрд. дол. Проте аналіз інформації, наведеної у таблиці 2 показує, що починаючи з 2011 року до кінця 2014 року обсяги ЗВР НБУ не збільшувалися, а навпаки – стрімко зменшувалися.

Так, за період 2011-2014 рр. ЗВР НБУ зменшилися на 27 043,1 млн. дол. США: з 34 576,4 млн. дол. до 7 533,3 млн. дол., або у 4,59 рази.

Падіння обсягів ЗВР протягом зазначеного періоду обумовлювалося багатьма причинами, серед яких до головних можна віднести:

- жорстку монетарну політику з підтримки стабільності гривні, що проводилася у 2011-2012 рр.;
- великий вплив капіталу у 2013-2014 рр., пов'язаний з політичною нестабільністю;
- погашення зовнішніх боргових зобов'язань України перед іноземними кредиторами і, зокрема перед МВФ;
- стрімку девальвацію гривні – на 97,3% протягом поточного року⁷³.

Шостий етап (з 2015 року) – відновлення зростаючої тенденції зміни обсягу золотовалютних резервів. Суттєвий перегляд грошово-кредитної політики на 2015 р., вироблення основних її орієнтирів сприяли постійному зростанню золотовалютних резервів протягом восьми місяців 2015 р. (рис. 2).

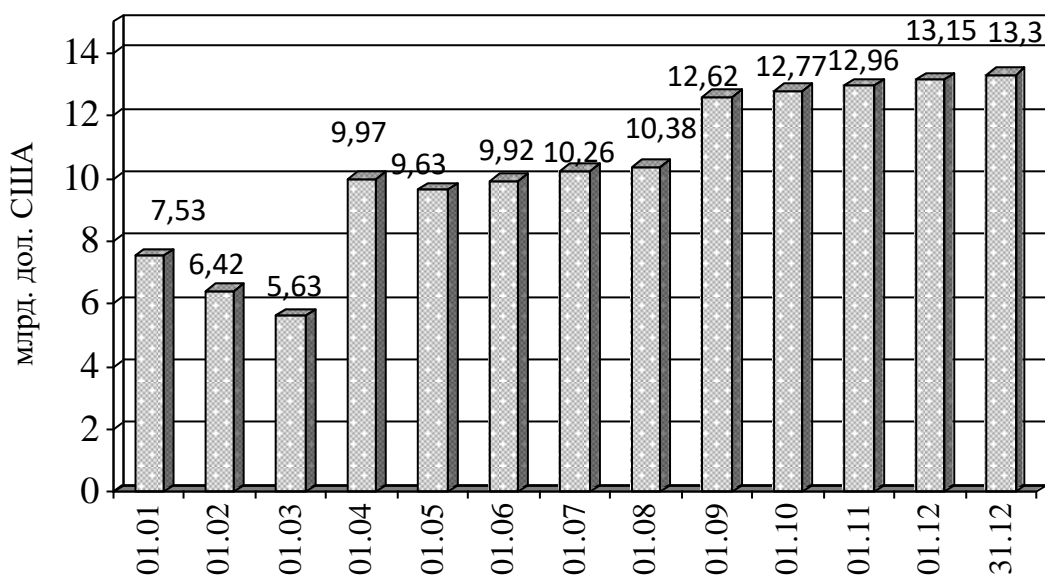

Рис. 2. Динаміка зміни золотовалютних резервів України у 2015 році, млрд. дол. США⁷⁴

Збільшення резервів відбулося, в першу чергу, за рахунок надходжень від міжнародних та двосторонніх партнерів України на користь уряду, а також за операціями СВОП з центральними банками інших держав. Крім того, нагромадженню міжнародних резервів сприяли інтервенції Національного банку України на міжбанківському валютному ринку. Золотовалютні резерви України в серпні 2015 р. зросли на 2,24 млрд. дол. – до 12,6 млрд. дол. Цьому сприяло, насамперед, надходження

⁷³ Береславська О.І. Золотовалютні резерви України: джерела поповнення та ефективність управління / О. І. Береславська // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»: збірник наукових праць. – 2014. – Випуск 27. – С. 63-68.

⁷⁴ Офіційний сайт Національного банку України / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua>

від МВФ чергового траншу кредиту за програмою Extended Fund Facility (EFF) в сумі 1,65 млрд. дол.

Ієрархія пріоритетності функцій ЗВР в Україні, на наш погляд, є такою:

- обслуговування валютних зобов'язань, в тому числі державного зовнішнього боргу;
- підтримка стабільності обмінного курсу гривні шляхом здійснення валютних інтервенцій з метою згладжування його надмірної волатильності;
- підтримка зовнішньоекономічних зв'язків держави⁷⁵.

Щодо інших функцій, то вони сьогодні не можуть бути реалізовані в Україні, оскільки їх обсяг є занадто малий.

Відомо, що формування офіційних валютних резервів будь-якого центрального банку відбувається за рахунок наступних джерел:

1. Золото та дорогоцінні метали, видобування яких знаходиться на території держави.
2. Профіцит торговельного балансу країни. При перевищенні обсягів експорту над імпортом надлишок валюти зараховується на рахунок експортера. При необхідності поповнення своїх обігових коштів та вирішення інших фінансових потреб, експортери продають валюту центральному банку або іншим банкам, отримуючи за це національні гроші. Національну валюту емітує центральний банк, тому в результаті зростає безготівкова складова агрегату М2. За рахунок цієї національної валюти експортери сплачують податки, а залишки використовують на інші потреби. Після всіх цих операцій у центрального банку виникає надлишок валюти, яку він купив у експортерів, яка і формує золотовалютні резерви.
3. Залучення довгострокових кредитів міжнародних фінансових інституцій.
4. Залучення іноземних інвестицій.
5. Встановлення валютних обмежень.

Ті обсяги ЗВР, які Україна має сьогодні є катастрофічно малими і потребують негайного збільшення. Проаналізуємо, чи має шанс сьогодні НБУ збільшити валютні резерви з зазначених нами вище джерел. Стосовно золота та інших дорогоцінних металів, то це джерело наповнення ЗВР є проблематичним, оскільки в Україні практично відсутній власний видобуток дорогоцінних металів та коштовного каміння.

Єдиним способом зростання є купівля цих металів за межами країни. Зазначимо, що до початку 2013 року Україна слідувала світовим тенденціям, які полягали у нарощуванні золота у структурі офіційних ЗВР більшості країн, оскільки фінансова криза 2008 р. призвела до девальвації ключових валют. Аналіз даних, наведених у таблиці 3 показує, що на кінець 2012 р. обсяги золота у структурі ЗВР НБУ зросли до 1890,4 млн. дол. порівняно з 1385,3 млн. дол. у 2011 р. В той же час за 2012-2015 р. обсяги золота в резервах НБУ скоротилися більше, ніж удвічі порівняно з 2012 р. Отже, збільшення ЗВР за рахунок золота вже не відбувається.

Не зможе Національний банк України збільшити свої ЗВР і за рахунок другого джерела. За даними НБУ, дефіцит поточного рахунку платіжного балансу в 2014 році скоротився до 5,3 млрд. дол. США порівняно з 16,5 млрд. дол. США у 2013 році. Це обумовлено падінням обсягів імпорту (на 23,7%) у зв'язку з тривалим зниженням економічної активності та девальвацією національної грошової одиниці. Обсяг експорту за цей період зменшився на 15,9%.

⁷⁵ Береславська О.І. Золотовалютні резерви України: джерела поповнення та ефективність управління / О. І. Береславська // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»: збірник наукових праць. – 2014. – Випуск 27. – С. 63-68.

3. Структура офіційних ЗВР України у 2010-2015 рр. (станом на кінець року, млн. дол. США)⁷⁶

Структура активів	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Резерви в іноземній валюті	33 319,4	30 391,4	22 646,6	18 759,5	6 618,5	12 359,2
Резервна позиція в МВФ	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03
Спеціальні права запозичення	8,0	17,9	9,2	16,0	3,7	8,82
Золото	1 249,0	1 385,3	1 890,4	1 640,2	911,1	931,91
ВСЬОГО	34 576,4	31 794,6	24 546,2	20 415,7	7 533,3	13 300,0

Водночас економічна та політична нестабільність у країні спричинила відплив капіталу за фінансовим рахунком платіжного балансу. Його дефіцит у 2014 році становив 8,4 млрд. дол. США порівняно з профіцитом 18,6 млрд. дол. США у 2013 році. Як наслідок дефіцит зведеного платіжного балансу за 2014 рік становив 13,3 млрд. дол. США. 2015 рік Україна завершила з позитивним сальдо платіжного балансу в 849 млн. дол. (рис. 3).

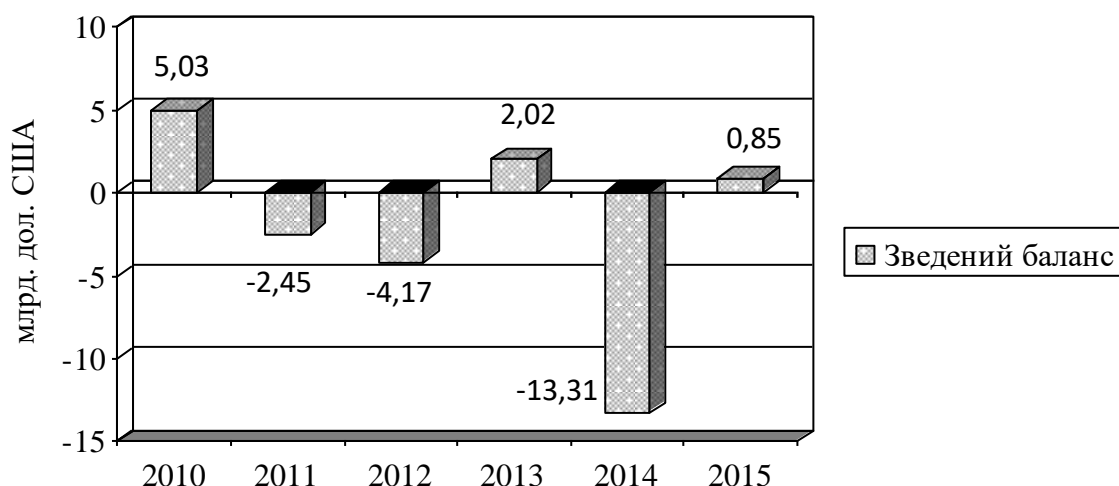

Рис. 3. Стан платіжного балансу України у 2010-2015 рр. (млрд. дол. США)⁷⁷

Формування профіцитного платіжного балансу України у році 2015 року є наслідком скорочення порівняно із 2014 роком у 22 рази до -204 млн. дол. США дефіциту рахунку поточних операцій. Зменшення цього показника відбулось через скорочення майже на третину обсягів зовнішньої торгівлі товарами та послугами, при чому скорочення експорту відбувалось меншими темпами порівняно із імпортом, через що негативне сальдо зовнішньої торгівлі товарами та послугами у 2015 році було у 4 рази меншим, ніж у 2014 році та становило -1162 млн. дол. США. Баланс інших надходжень був

⁷⁶ Офіційний сайт Національного банку України / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua>

⁷⁷ Офіційний сайт Державної служби статистики України / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

позитивним і становив 958 млн. дол. США., проти 10 млн. дол. США роком раніше⁷⁸.

Рахунок операцій з капіталом (капітальні трансферти, нефінансові активи та права власності права) у 2015 році становив 141% від даних 2014 року або 565 млн. дол. США. Фінансовий рахунок у 2015 році мав позитивне значення 488 млн. дол. США проти -9 111 млн. дол. США у 2014 році, що перш за все пов'язано із отримання значного обсягу офіційного фінансування, зокрема з боку МВФ, а також збільшення на 3 058 млн. дол. США обсягу прямих іноземних інвестицій.

Отже, можна стверджувати, що основний вплив на платіжний баланс України матимуть результати зовнішньоекономічної діяльності українських підприємств, активність Уряду на ринку залучення фінансування, а також надходження інвестицій.

Поповнити ЗВР країна у найближчий час не зможе і за рахунок третього та четвертого джерел. По-перше, політична криза в країні та економічний спад не дають шансів уряду запозичувати кошти на зовнішніх ринках через випуск облігацій зовнішньої державної позики.

По-друге, майже єдиним кредитором України на сьогодні є Міжнародний валютний фонд. Ті кошти, які отримав уряд протягом 2014 р. від МВФ, а це 9 млрд. дол. США, не були спрямовані у ЗВР НБУ повністю, а тільки їх частина. Хоча за програмою stand-by, за якою співпрацює Україна з МВФ, передбачено, що сума кредиту повинна повністю спрямовуватися на підтримку платіжного балансу країни та валютного курсу, що означає про зарахування всієї суми кредиту у золотовалютні резерви НБУ.

Не очікує сьогодні Україна й на зростання притоку прямих іноземних інвестицій (рис. 4).

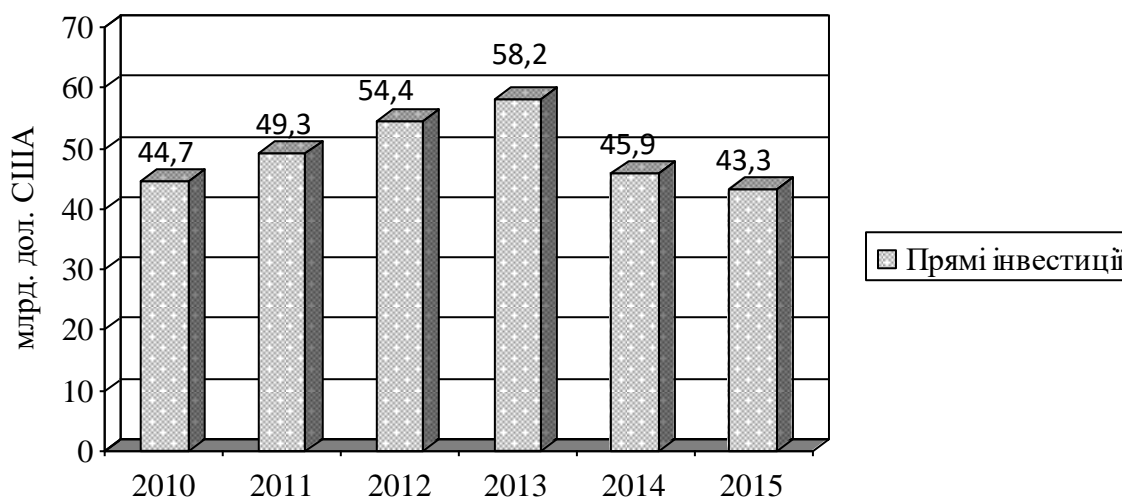

Рис. 4. Динаміка прямих іноземних інвестицій із країн світу в економіці України у 2010-2015 рр. (млрд. дол. США)⁷⁹

Інформація, наведена на рис. 4 показує, що починаючи з 2013 р. приток прямих інвестицій в країну значно скоротився, і тенденція до скорочення зберігається. Обсяг прямих іноземних інвестицій в економіку України за 2014 рік за рахунок девальвації гривні знизився на 19,5% – до 45,916 млрд. дол. Як повідомляється на сайті Державної служби статистики України, зниження обсягу інвестицій за 2015 рік обумовлено

⁷⁸ Офіційний сайт Національного банку України / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua>

⁷⁹ Офіційний сайт Державної служби статистики України / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

курсовою різницею, за рахунок чого акціонерний капітал знизився на 5,024 млрд. дол., у той час як відплив акціонерного капіталу виявився незначним і становив 891,3 млн. дол., і при цьому надійшло 3,764 млрд. дол. нових інвестицій.

Отже, щодо останнього джерела поповнення ЗВР, то воно також сьогодні є проблематичним. З практики відомо, якщо країна має дефіцит торговельного балансу, а золотовалютні резерви необхідно поповнювати через їх недостатність, центральний банк вдається до заходів прямого валютного регулювання, сутність яких полягає у встановленні нормативу обов'язкового продажу валютної виручки від експорту. Цей норматив може бути різним – від 100 до 20% обсягів отриманої валютної виручки. Наприклад, у Польщі в момент проведення економічних реформ експортери повинні були продавати державі всю свою валютну виручку. В Казахстані та Україні цей норматив у попередні роки не перевищував 50%. При досягненні відповідного обсягу валютних резервів та усталених темпах їх зростання, а також при фінансовій стабілізації ці заходи валютного регулювання скасовуються.

У цьому контексті необхідно зазначити, що керуючись міжнародною практикою, НБУ навесні 2014 року також ввів 100% норму обов'язкового продажу валютної виручки від експорту. Але нажаль, за рахунок цього джерела не відбулося суттєвого поповнення ЗВР, оскільки різниця між офіційним валютним курсом гривні і тіншовим була значною, що спонукало експортерів утримувати валютні надходження за межами країни. Враховуючи таку ситуацію, НБУ поступово зменшує норматив обов'язкового продажу валютної виручки, проте і така норма не дала стійкого позитивного результату.

Формування та ефективне управління золотовалютними резервами держави є важливим завданням, поставленим перед НБУ. Варто зазначити, що на сьогодні існує багато проблем з приводу управління, формування та використання золотовалютних резервів. В Україні значно відчуваються проблеми, які лишаять змоги повноцінно функціонувати офіційні резерви у сфері укріплення та підтримки української валюти на зовнішній арені.

Як показав аналіз, проведений вище, в Україні сьогодні практично вичерпані джерела поповнення золотовалютних резервів Національного банку України. Але ж резерви є запорукою фінансової стабільності держави і тому їх необхідно нарощувати. Тому, ми підтримуємо думку А. Гайдуцького, який вважає, що потужним джерелом надходжень валютних коштів в Україну можуть стати доходи мігрантів та діаспори⁸⁰. Українські мігранти та діаспора в 2012 році заробили 58 млрд. дол., з яких 12 млрд. дол. накопичили за кордоном у різних формах активів.

У 2013 р Україна увійшла до десятки країн світу за обсягами грошових переказів, які дорівнюють 8,5 млрд. дол. через фінансово-банківську систему. За експертними оцінками, ще близько 17 млрд. дол. щорічно надходять за іншими каналам.

Разом з тим, недостатня увага до такого важливого джерела, як надходження мігрантів та відсутність механізмів стимулювання до легалізації міграційного капіталу не дозволяє країні отримувати необхідні ресурси. З огляду на це, Україні потрібна нова парадигма залучення іноземного капіталу на перспективу.

Для проведення ефективної діяльності щодо регулювання золотовалютних резервів необхідно мати сукупність факторів, що відображають кількість резервів та їх якість.

Оскільки золотовалютні резерви є значними за обсягами державними активами, операції з їх розміщення проводяться на великі суми, то ризики втрат є також значними. Вищезазначене не дозволяє повністю делегувати функції з їх управління на нижчі рівні.

⁸⁰ Гайдуцкий А. Не за крохи. Украине нужна качественно новая стратегия привлечения иностранного капитала / А. Гайдуцкий // Зеркало недели. – 2014. – № 48.

Тому, вищому рівню управління центральним банком доцільно делегувати функції із поточного управління активами міжнародних резервів, залишаючи за собою право приймати стратегічні рішення та здійснювати контроль за їх виконанням. Для цього і потрібна система моніторингу поточних операцій менеджера резервів та пов'язаних із ними ризиків.

В більшості випадках управління активами офіційними золотовалютними резервами відбувається на трьох базових рівнях. На вищому рівні приймаються загальні стратегічні рішення, що включають стратегічні цілі та загальну стратегію управління активами міжнародних резервів⁸¹. Вищий рівень управління активами ЗВР є водночас і загальним рівнем управління ЗВР, тому на ньому також приймаються рішення щодо використання резервів, оптимальних розмірів та джерел їх формування.

Другий рівень, стратегічний, відповідає за деталізацію та імплементацію стратегії, прийнятої на вищому рівні та звітування за результати її виконання. На цьому рівні формується довгострокова стратегія управління резервними активами, що визначає ринки та інструменти розміщення, класову та валютну структуру портфеля активів, повноваження менеджерів резервів щодо формування портфеля активів, форму контролю та звітності портфельних менеджерів, основні процедури портфельних менеджерів та призначення керівного персоналу менеджера резервів.

На третьому, операційному, рівні відбувається безпосереднє управління портфелем активів міжнародних резервів. Портфельні менеджери, які працюють на цьому рівні, відповідають за реалізацію стратегії, сформованої на середньому рівні та забезпечують операційне управління портфелем активів. На третьому рівні менеджери реалізують інвестиційні операції із розміщення резервних активів на ринку в межах свої прав і обов'язків, згідно визначених процедур. В цілому управління активами ЗВР можна схематично зобразити у вигляді наступної схеми (рис. 5).

Оскільки розробка та реалізація інвестиційної стратегії потребує глибоких спеціальних знань, які сьогодні майже завжди знаходяться за межею знань одного спеціаліста, то до процесу управління активами ЗВР варто долучати незалежних інвестиційних консультантів. Хоча їх послуги можуть коштувати дорого, проте це буде дешевше, ніж утримувати штат внутрішніх консультантів на постійній основі. Крім того, зважаючи на масштаби операцій із ЗВР, помилки при формуванні та реалізації інвестиційних стратегій можуть призводити до суттєвих збитків.

Для вирішення цих проблем центральні банки можуть використовувати зовнішніх керуючих активами (міжнародні інвестиційні банки, інвестиційні фонди). Наприклад, фахівці Банку міжнародних розрахунків мають значний досвід роботи на міжнародному фінансовому ринку, залучають сучасну ІТ-систему для забезпечення своїх операцій. Використання зовнішніх менеджерів надає низку переваг:

- підвищення якості управління активами;
- диверсифікація інвестиційних планів;
- підвищення кваліфікації власного персоналу завдяки можливості стажування та проходження тренінгів у зовнішніх керуючих;
- доступ до фінансових ринків, на яких центральний банк не мав можливості проводити операції самостійно через відсутність досвіду або необхідної інфраструктури;
- використання результатів зовнішніх керуючих як критеріїв оцінки результатів внутрішніх менеджерів резервів тощо.

⁸¹ Вінницький С.І. Організаційні аспекти управління золотовалютними резервами / С.І. Вінницький // Інноваційна економіка. – 2014. – №3. – С. 217-223.

Задля уникнення втрат щодо управління золотовалютними резервами необхідно:

- слідкувати за змінами кон'юнктури на світових валютних ринках;
- здійснювати прогностичні оцінки стану міжнародних розрахунків країни;
- враховувати прогнозування коливань обмінних курсів та різні чинники, які мають вплив на курс національної валюти;
- орієнтуватися на потреби обслуговування зовнішнього боргу.

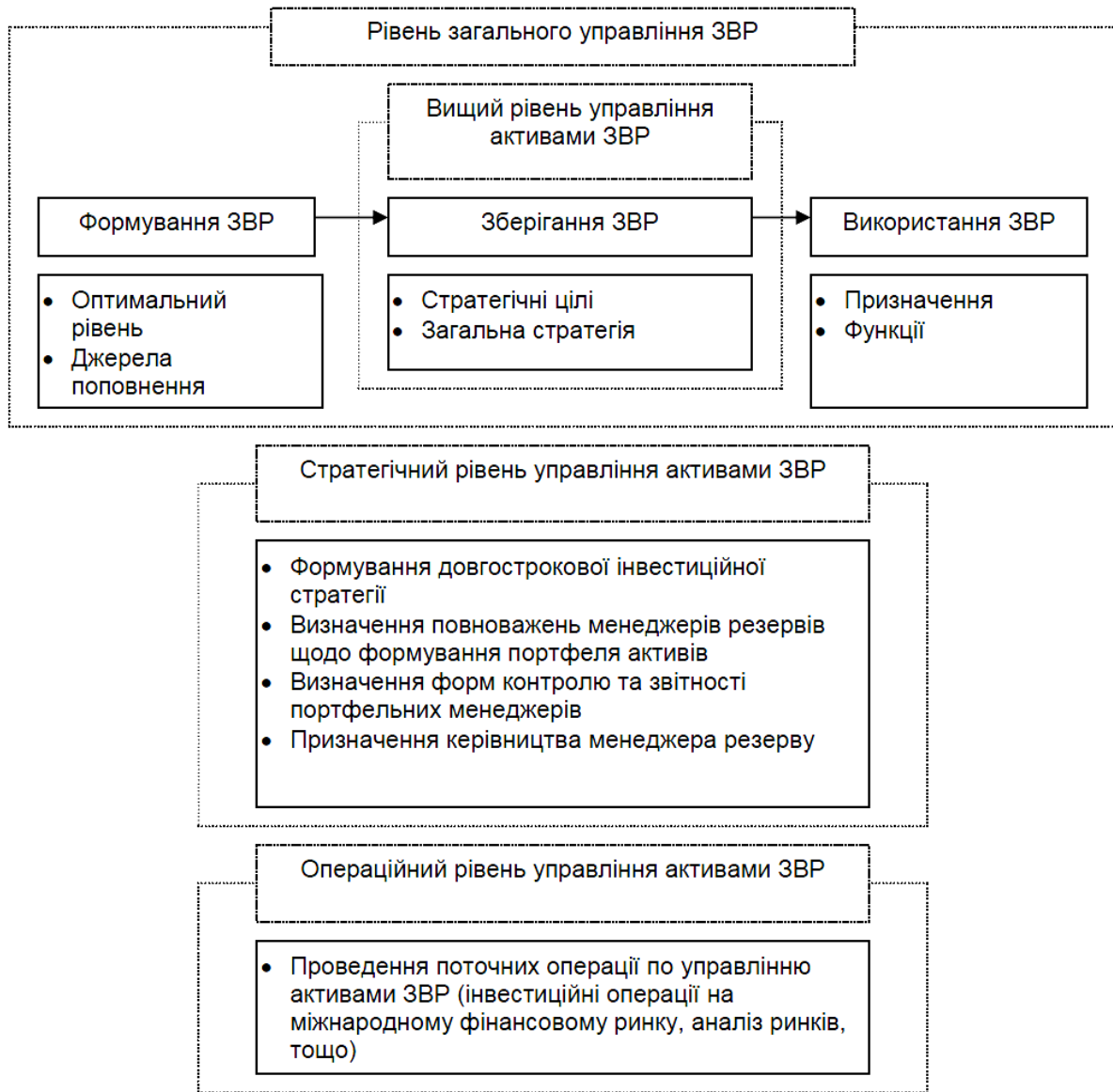

Рис. 5. Рівні управління активами золотовалютних резервів⁸²

Накопичення золотовалютних резервів є основною умовою забезпечення реалізації державної економічної політики. Задля ефективного управління золотовалютними резервами України важливим етапом є їх планування. При формуванні та використанні золотовалютного резерву треба виходити не тільки з того, що він повинен бути якомога більшим, скільки з того, що він має бути оптимальним.

Зазначимо, що нарощення валютних резервів у короткостроковій перспективі неможливе без активної співпраці з МВФ та використанням центральним банком

⁸² Вінницький С.І. Організаційні аспекти управління золотовалютними резервами / С.І. Вінницький // Інноваційна економіка. – 2014. – №3. – С. 217-223.

інструментів валютного регулювання прямої дії щодо стримування попиту на іноземну валюту, однак у довгостроковій перспективі уряд повинен проводити виважену стратегію структурних економічних реформ, залучення прямих іноземних інвестицій.

Висновки. Акумулявання та ефективно управління золотовалютними резервами країни є важливими завданнями, поставленими перед Національним банком України. Формування центральним банком оптимальної структури золотовалютних резервів дає йому змогу ефективно виконувати свої функції в сфері регулювання валютних відносин, зокрема, в плані підтримання зовнішньої стабільності національної грошової одиниці і рівноваги платіжного балансу. Крім того, зважену політику управління золотовалютними резервами на державному рівні необхідно органічно поєднувати з інструментами грошово-кредитної і бюджетно-податкової політики для забезпечення сталого економічного зростання країни.

1.6. Укрупненная блок-схема программы функционально развитого решения оперативной задачи ежедневного мониторинга выполнения территориально-производственной системой производственного плана

Отличительными особенностями современного решения оперативных задач экономического мониторинга являются: большая частота решения, подготовка собственных информационных исходных массивов; требование обработки довольно больших объемов информации в сжатые сроки; относительно простые алгоритмы решения задач; широкое использование специальных средств сбора и регистрации информации; использование средств цифровой обработки данных и многое другое. Так, например, одной из учётно-экономических и аналитических задач, решаемых в рамках подсистемы мониторинга в системах стратегического регулирования региональной структуры и территориальной организации субъектов агропродовольственной сферы, является оперативная задача ежедневного экономического мониторинга выполнения территориально-производственной системой производственного плана. Данная задача по периодичности решения относится к блоку оперативного мониторинга подсистемы, а по объектам мониторинга входит в комплекс задач мониторинга производства, реализации готовой продукции, др.

Современный передовой практический опыт и выполненные научные исследования работ таких учёных-экономистов как А. Э. Алямов [83], Ю. А. Антохина [84], С. Б. Белякова [85], Е. Н. Березовская [86], А. Е. Богданова [87], Д. Г. Воронов [88], Е. П.

⁸³ Алямов, А. Э. Системная оценка перспектив развития оборонного предприятия: диссертация ... кандидата экономических наук: 08.00.05 – «Экономика и управление народным хозяйством» / Алямов Амир Энверович; [Место защиты: Новосибирский государственный университет]. – Новосибирск, 2012. – 177 с.: ил.

⁸⁴ Антохина, Ю. А. Мониторинг реализации инновационной стратегии вуза: диссертация ... кандидата экономических наук: 08.00.05 – «Экономика и управление народным хозяйством» / Антохина Юлия Анатольевна; [Место защиты: Санкт-Петербургский государственный университет аэрокосмического приборостроения]. – Санкт-Петербург, 2006. – 228 с.: ил.

⁸⁵ Белякова, С. Б. Управление производственно-сбытовой деятельностью промышленного предприятия: диссертация ... кандидата экономических наук: 08.00.05 – «Экономика и управление народным хозяйством» / Белякова Светлана Борисовна; [Место защиты: Мордовский государственный университет имени Н. П. Огарева]. – Саранск, 2007. – 192 с.: ил.

⁸⁶ Березовская, Е. Н. Методологические основы развития оперативного контроллинга в промышленной компании: диссертация ... кандидата экономических наук: 08.00.05 – «Экономика и управление народным хозяйством» / Березовская Елена Николаевна; [Место защиты: Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова. Экономический факультет]. – Москва, 2009. – 172 с.

⁸⁷ Богданова, А. Е. Управление финансовыми рисками на предприятиях по производству пищевых продуктов: диссертация ... кандидата экономических наук: 08.00.10 – «Финансы, денежное обращение и кредит» / Богданова

Гольцунов [89], Уильям Детмер, Эли Шрагенхайм [90], Ю. А. Лукаш [91], В. М. Мороз [92], Ф. С. Растегаева [93] и других, убедительно доказывают, что успешное решение проблемы формирования и внедрения такого важного вида мониторинга в функции регулирования, как оперативный мониторинг, возможно только при условии создания и развития в действующих и проектируемых функционально развитых системах стратегического регулирования региональной структуры и территориальной организации субъектов агропродовольственной сферы самостоятельной функциональной задачи ежедневного мониторинга выполнения территориально-производственной системой производственного плана. Выделение данного элемента мониторинга в самостоятельную задачу функционально развитых систем стратегического регулирования региональной структуры и территориальной организации агропродовольственной сферы продиктовано, с одной стороны, самостоятельной ролью и значением этой задачи в подсистеме регулирования и, с другой, - следует из общесистемных аспектов данной проблемы: задача имеет свои цель и критерии качества функционирования; плотные взаимосвязи задачи мониторинга ежедневного освещения и исследования выполнения территориально-производственной системой производственного плана с другими задачами функции системы регулирования предоставляют возможность рассматривать её как органическую часть подсистемы регулирования в целом, то есть как задачу большой подсистемы.

В первую очередь необходимо выбрать научно обоснованные проектные решения по общесистемным вопросам, касающимся функциональной структуры задачи ежедневного экономического мониторинга выполнения территориально-производственной системой производственного плана, характера её внутренних и внешних связей, взаимодействия и взаимозависимости её функциональных и обеспечивающих частей и многое др.

Теоретико-методологической основой данного научного исследования выступает диалектический метод и основные положения теории функции экономического мониторинга, системы регулирования. В процессе исследования использовались следующие методы: абстрактно-логический (для теоретического обобщения и формулирования выводов); монографический (при исследовании теоретических

Анастасия Евгеньевна; [Место защиты: Волгоградский государственный университет]. – Волгоград, 2014. – 256 с.: ил.

⁸⁸ Воронов, Д. Г. Совершенствование механизма мониторинга инновационной инфраструктуры: диссертация ... кандидата экономических наук: 08.00.05 – «Экономика и управление народным хозяйством» / Воронов Дмитрий Геннадьевич; [Место защиты: Университет Российской академии образования]. – Москва, 2011. – 210 с.: ил. + Прил. (91 с.).

⁸⁹ Гольцунов, Е. П. Обеспечение экономической безопасности в сфере государственных закупок: диссертация ... кандидата экономических наук: 08.00.05 – «Экономика и управление народным хозяйством» / Гольцунов Евгений Павлович; [Место защиты: Академия экономической безопасности]. – Москва, 2009. – 190 с.: ил.

⁹⁰ Детмер, Уильям. Производство с невероятной скоростью: улучшение финансовых результатов предприятия / Уильям Детмер, Эли Шрагенхайм; перевод с английского языка [О. Наливайко]. – Москва: Альпина Паблишерз, 2009. – 329 с.: ил., табл.; 24см.

⁹¹ Лукаш, Ю. А. Энциклопедический словарь-справочник руководителя предприятия / автор и составитель Лукаш Ю. А. – Москва: Книжный мир, 2004 (ОАО Типография Новости). – 1503 с.; 21 см. – (Серия «Библиотека профессиональных словарей»).

⁹² Мороз, В. М. Совершенствование мониторинга СМК предприятий газового комплекса: диссертация ... кандидата экономических наук: 08.00.05 – «Экономика и управление народным хозяйством» / Мороз Виктор Михайлович; [Место защиты: Саратовский государственный социально-экономический университет]. – Саратов, 2011. – 229 с.: ил.

⁹³ Растегаева, Ф. С. Диалектика формирования экономического имиджа хозяйствующей системы: диссертация ... доктора экономических наук: 08.00.01 – «Экономическая теория», 08.00.05 – «Экономика и управление народным хозяйством» / Растегаева Фания Сaitовна; [Место защиты: Тамбовский государственный университет имени Г. Р. Державина]. – Тамбов, 2009. – 311 с.: ил.

методик мониторинга, системы регулирования); экономико-статистический, расчётно-конструктивный, сравнительный (при диагностике состояния подсистемы мониторинга территориально-производственных систем); группировки (с целью характеристики отдельных этапов алгоритма решения задачи ежедневного экономического мониторинга выполнения территориально-производственной системой производственного плана); графический (при построении укрупненной блок-схемы системы операций решения задачи ежедневного мониторинга выполнения территориально-производственной системой производственного плана), другое.

Назначение задачи ежедневного экономического мониторинга выполнения территориально-производственной системой производственного плана – представление директору (заместителю директора) и руководству производственно-диспетчерского отдела сведений о результатах выполнения производственного плана за истекшие сутки и с начала месяца в разрезе внутренних структурных подразделений, направлений развития производства, а также по субъекту хозяйственной сферы в целом. При этом представляется следующая информация: о выполнении производственного плана в стоимостном выражении, о выполнении плана по готовой продукции, о выполнении плана продвижения технической готовности заказов и многое др.

Исходные данные для решения задачи формируются в производственно-диспетчерском отделе субъекта, планово-распределительных бюро подразделений и отделе функционально развитых систем стратегического регулирования региональной структуры и территориальной организации агропродовольственной сферы. В качестве входных документов служат формы документов, действующие на территориально-производственных системах и др.

Из производственно-диспетчерского отдела один раз перед началом освещаемого и исследуемого периода (месяца) поступает номенклатурный план-отчёт подразделения на/за дату (период). В условиях современного решения задачи на первом листе формы после номера подразделения указывают направление. Каждую форму готовят работники производственно-диспетчерского отдела, подписывает её прораб производственно-диспетчерского отдела и начальник производственно-диспетчерского отдела. После чего эти формы, рассортированные по направлениям развития, а внутри их по возрастанию номеров подразделений, передают в отдел функционально развитых систем стратегического регулирования региональной структуры и территориальной организации субъектов агропродовольственной сферы. Из поступившей информации формируется скопление производственного плана внутренним структурным подразделениям на месяц и сутки, и многое другое.

Из планово-распределительных бюро внутренних структурных подразделений в конце каждого рабочего дня на абонентские пункты подразделений поступает суточный рапорт планово-распределительного бюро внутреннего структурного подразделения о выполнении производственного плана и графиков выпуска готовой продукции за период, который подписывают заведующий планово-распределительного бюро и начальник подразделения, др.

Для решения задачи используют также сосредоточение показателей внутренних структурных подразделений с начала месяца за предыдущие сутки.

В результате решения задачи получают промежуточный конгломерат показателей внутренних структурных подразделений по заказам выходные совокупности выполнения производственно-хозяйственного плана структурными подразделениями за сутки, с начала месяца, последовательность показателей выполнения территориально-производственной системой плана по заказам с начала месяца, а также часть данных

показателей внутренних структурных подразделений с начала месяца. Все выходные именованные наборы однотипных переменных хранят только до очередного счёта, многое др.

Абстрактный тип данных показателей выполнения территориально-производственной системой плана по заказам с начала месяца используют для выдачи следующих выходных форм: сводный отчёт о выполнении производственного плана по состоянию на дату по субъекту сферы в разрезе направлений развития; сводный отчёт по подразделениям, не выполнившим план за период; сводный отчёт о продвижении технической готовности заказов в разрезе внутренних подразделений на дату; сводный отчёт о выполнении производственного плана подразделением на дату в разрезе заказов (проектов).

Из интерфейса к хранилищу информационных данных выдаётся одна выходная форма – сводка о продвижении технической готовности заказов по территориально-производственной системе регулирования на дату и многое др.

Все перечисленные формы выдаются на алфавитно-цифровое печатающее устройство и направляются в производственно-диспетчерский отдел. Кроме того, формы предназначены для директора территориально-производственной системы и выдаются на дисплей по запросу. Программное обеспечение задачи базируется на языках Delphi, PL/I, Fortran, Visual Basic, SQL, C++ и 1С. В состав задачи должны входить программы, работающие по вызову и восстанавливающие указанные выше выходные формы. Задачу решают ежедневно. Подразделения приносят сообщения в конце рабочего дня, утром следующего дня выдают выходные формы. В зависимости от запроса пользователям выдают либо все формы, либо любую из них. Задача ежедневного мониторинга выполнения субъектом сферы производственного плана информационно связана с другими задачами подсистемы мониторинга. В частности, имеется связь с задачей мониторинга использования фонда заработной платы блока оперативного мониторинга, задачей мониторинга выполнения плана по объему производства и номенклатуре блока внутривозвратного мониторинга и задачей мониторинга выполнения плана и динамики по готовой продукции блока периодического мониторинга деятельности субъекта сферы. Данная задача информационно связана также с задачами подсистемы оперативного регулирования основным производством.

Обобщенная схема каких-нибудь действий решения задачи ежедневного экономического мониторинга выполнения территориально-производственной системой производственного плана состоит из отдельных этапов: Этап 1. Расчёт производственного плана подразделениям на месяц и сутки. Этап 2. Расчёт выполнения плана подразделениями за сутки и с начала месяца. Этап 3. Расчёт степени продвижения технической готовности по заказам (проектам) др.

На рис. 1 представлена укрупненная блок-схема совокупности последовательных шагов современного функционально развитого решения задачи ежедневного экономического мониторинга выполнения территориально-производственной системой производственно-хозяйственного плана развития. Непосредственно расчёт учётно-экономических и аналитических показателей и критериев эффективности (качества) в задаче осуществляется путем вычисления процентов выполнения плана по производственно-хозяйственным показателям и критериям эффективности (качества) за день и с начала месяца, а также нахождения отклонений фактического уровня от плана за указанные периоды времени в абсолютных величинах, в процентах и другое.

Рис. 1. Укрупненная блок-схема программы функционально развитого решения оперативной задачи ежедневного мониторинга выполнения территориально-производственной системой производственного плана

Оперативний економічний моніторинг виконання виробнично-господарського плану внутрішніми структурними підрозділами і суб'єктом сфери представляє собою дуже важку і трудоємку роботу. Ведення оперативного економічного моніторингу традиційними методами веде до того, що персонал отримує інформаційні дані про стан виробництва з значним запізненням, зменшуючи потенціальні можливості впливу на господарсько-виробничий процес, інше.

Розв'язання задачі щоденного економічного моніторингу виконання територіально-виробничої системою виробничо-господарського плану на сучасних машинах електронних цифрових і застосування як основних передаточних пристроїв збору і реєстрації інформаційних даних абонентських пунктів дозволяє: в значній мірі скоротити терміни обробки, передачі і отримання економіко-аналітичних інформаційних даних; знизити трудоємкість економіко-математичних (економетричних) розрахунків; підвищити достовірність, надійність і якісні характеристики, технічні параметри підсистеми економічного моніторингу; систематично контролювати виконання плану і своєчасно приймати рішення, заходи по ліквідації виниклих відставань; розраховувати виробничо-господарські плани внутрішніми структурними підрозділами на наступні доби з урахуванням їх виконання за дані доби. В подальшому передбачається рішення означеної задачі по більш повному передбаченню (системі правил), що дозволяє отримувати оперативну економіко-аналітичну інформацію про причини відхилень в виконанні виробничо-господарського плану.

1.7. Роль та значення зарубіжних інвестицій в Україні та їх законодавче регулювання

Розвиток сучасної економіки важко уявити без ефективного інвестиційного діяльності. Приваблення інвестицій, у тому числі іноземних, забезпечує науково-технологічний прогрес, економічне зростання, створення додаткових та збереження існуючих робочих місць, активізацію підприємницької діяльності, тощо. У той же час аналіз статистичних даних показує, що інвестиційна привабливість України досить низька⁹⁴. Рівень інвестиційної привабливості України в січні - березні 2015 залишився практично на рівні останнього кварталу 2014 р. - 2,51 бала з 5 можливих. Про це йдеться в повідомленні прес-служби European Business Association (ЕВА)⁹⁵. Відповідно до класифікації ЕВА, 2 бали характеризують клімат для інвестування скоріше як несприятливий, а 3 бали - як нейтральний для інвестування. В асоціації повідомляють, що відсутність видимих змін індексу, ймовірно, пов'язана з браком реформ і певною мірою невиправданими очікуваннями бізнесу щодо складу парламенту і уряду. Крім того, в першому кварталі року значні коливання курсу гривні негативно вплинули на експортно-імпорتنі операції і підірвали фінансову стабільність в країні в цілому.

Для підвищення інвестиційної привабливості національної економіки необхідне створення сприятливого інвестиційного клімату. Інвестиційний клімат країни являє

⁹⁴ Український незалежний центр політичних досліджень [Офіц. сайт] [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.ucps.org/ua>

⁹⁵ Інвестпривабливість України [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.rbca.com/ukr/news/investprivlekatelnost-ukrainy-i-kvartale-1429091391.html>

собою сукупність економічних, політично-правових, соціальних та інших умов, що створюють умови для здійснення інвестиційної діяльності як вітчизняними, так і зарубіжними суб'єктами⁹⁶. Сказане вище обумовлює актуальність даної теми в сучасних умовах і необхідність її детального дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інвестиційна діяльність є об'єктом досліджень багатьох вчених. Значення і роль інвестицій вивчалися в роботах таких вітчизняних і зарубіжних вчених, як: В. Геєць, М. Денисенко, Я. Жаліло, А. Музиченко, А. Пересада, Н. Татаренко, В. Федоренко, Л. Дж. Гітман та ін. Незважаючи на ґрунтовне та всебічне висвітлення проблем інвестиційної діяльності в сучасній літературі, дана проблематика все ще залишається актуальною. Оскільки економіка в цілому та її складові динамічно розвиваються, існує об'єктивна необхідність постійного проведення досліджень інвестиційної діяльності та відстеження тенденцій у сфері інвестування в національну економіку, а зокрема інвестування за рахунок коштів іноземних інвесторів.

Мета даного дослідження полягає у визначенні місця і ролі іноземних інвестицій у розвитку національної економіки; виявленні бар'єрів, які перешкоджають притоку іноземного капіталу в Україну; визначенні основних напрямів поліпшення інвестиційного клімату в Україні. (Кисельов)

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день в Україні постала гостра необхідність активізації інвестиційної діяльності. З погляду переважної більшості вчених, інвестиційна діяльність тепер стала однією з визначальних ланок в економічній політиці держави. Без неї не вдасться швидко подолати загальноекономічну кризу і вийти на позиції економічного зростання, забезпечити приріст соціального ефекту, збалансованості макроструктури. Для нашої держави підвищення інвестиційної привабливості є стратегічно важливим завданням і основою для вирішення соціально-економічних проблем, що стоять перед українським суспільством. Україна в контексті глобальних постіндустріальних трансформацій і об'єктивної необхідності інноваційної моделі розвитку, вимагає великих фінансових інвестицій. І, в першу чергу, для простого і розширеного відтворення, структурних перетворень, отримання максимального прибутку і на цій основі вирішення соціально-економічних проблем. У сучасних умовах виходу економіки України з кризового стану, інвестиції є найбільш ефективним важелем цього явища, і створення інвестиційної привабливості галузей стає одним із головних завдань.

Загальні принципи, порядок і умови здійснення іноземного інвестування на території України регулюються законами України «Про інвестиційну діяльність», «Про захист іноземних інвестицій на Україні», «Про режим іноземного інвестування».

Закон України «Про інвестиційну діяльність» визначає загальні правові, економічні та соціальні умови інвестиційної діяльності на території України. Він спрямований на забезпечення рівного захисту прав, інтересів і майна суб'єктів інвестиційної діяльності незалежно від форм власності, а також на ефективне інвестування економіки України, розвитку міжнародного економічного співробітництва та інтеграції⁹⁷.

Закон України «Про захист іноземних інвестицій на Україні» спрямований на захист інвестицій, прибутків, законних прав та інтересів іноземних інвесторів на території України. Законом визначено правовий режим діяльності іноземних інвесторів та гарантії

⁹⁶ Поплавська Ж.В. Інвестиційний імідж: регіональні аспекти / Ж.В. Поплавська, В.Т. Поплавський // Фінанси України. – 2008. – №7.

⁹⁷ Про інвестиційну діяльність [Електронний ресурс]: Закон України від 18.09.1991. – Режим доступу: <http://jur.com.ua/ua/biblioteka/47-zakonodavcha-baza/ekologichna-ekspertiza-ovns/203-zu-pro-investitsijnu-diyalnist>

держави щодо здійснення інвестиційної діяльності на території України⁹⁸.

Особливості режиму іноземного інвестування на території України встановлені Законом України «Про режим іноземного інвестування». Положення цього Закону врегульовують відносини, зокрема, щодо державних гарантій захисту іноземних інвестицій, державної реєстрації та контролю за здійсненням інвестицій, діяльності підприємств з іноземними інвестиціями, розгляду спорів тощо⁹⁹.

Слід також зауважити, що законодавство України надає іноземному інвестору широкі можливості у виборі об'єкта інвестування, видів інвестицій, залучення інших учасників до реалізації інвестиційних проєктів. Так, у ст. 2 Закону України «Про режим іноземного інвестування» міститься перелік (причому він не є вичерпним) тих цінностей, які можуть за певних умов мати статус іноземної інвестиції.

Потрібно відзначити, що Україна володіє величезним потенціалом для залучення інвестицій. Багаті природні ресурси і природні умови України значно цьому сприяють. Перспективними галузями для інвестування могли б стати сільськогосподарський, туристичний і енергетичний сектори. Україна як потенційний об'єкт інвестування викликає жвавий інтерес у закордонних інвесторів, представляючи собою ринок близько 50 мільйонів споживачів і займаючи стратегічно і географічно вигідне положення в Європі¹⁰⁰. Держава також має найродючіші землі, що в комбінації з інвестиціями і підвищенням рівня технології може дати вражаючі результати.

Залучаючи іноземні інвестиції, Україна розраховує на такі наслідки: зменшення дефіциту платіжного балансу; компенсацію загального дефіциту фінансових ресурсів для розвитку економіки та фінансування структурної перебудови; збільшення внутрішнього впливу, створення нових експортно-орієнтованих виробництв; збільшення внутрішнього попиту на товари виробничого призначення; запровадження нових технологій виробництва та пришвидшення розвитку слаборозвинених територій¹⁰¹.

У 2014 р. в економіку України іноземними інвесторами вкладено 2 млрд 451,7 млн дол. прямих інвестицій (акціонерного капіталу). Про це свідчать дані Державної служби статистики України. Слід зауважити, що в 2014 році іноземні інвестори уповільнили інвестування в економіку України у зв'язку з воєнними діями на сході України, анексією Криму, посиленням ризику розбалансування платіжного балансу, втратою ринків збуту (32% експорту продукції машинобудування в РФ), зниженням міжнародними рейтинговими агентствами кредитних рейтингів України¹⁰².

Рейтинг інвестиційної привабливості регіонів презентовано у Кабінеті міністрів України 28 квітня 2014. Дослідження проводили Київський міжнародний інститут соціології у партнерстві з Інститутом економічних досліджень та політичних консультацій на замовлення Держінвестпроєкту України. Нерівномірний розподіл інвестицій посилює дефіцит капіталу та подальше збільшення розриву в розвитку регіонів.

За структурою залучені капітальні інвестиції у січні – вересні 2014 року розподілилися: промисловість – 55,0 млрд. грн., будівництво – 23,3 млрд. грн., оптова та

⁹⁸ Про захист іноземних інвестицій на Україні [Електронний ресурс]: Закон України від 10.09.1991. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1540%D0%B0-12>

⁹⁹ Про режим іноземного інвестування [Електронний ресурс]: Закон України від 19 березня 1996 року. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/93/96-%D0%B2%D1%80>

¹⁰⁰ Плакида С.И., Верич Ю.Л. Роль иностранных инвестиций и проблемы их привлечения в Украину [Электронный ресурс]. - Режим доступу: http://www.rusnauka.com/34_NIEK_2010/Economics/75447.doc.htm

¹⁰¹ Балануца О.О. Роль іноземного інвестування в економіці України / О.О. Балануца // Формування ринкових відносин в Україні. – 2008. – № 10. – С.74

¹⁰² Інформаційна довідка про стан інвестування в Україні [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://reforms.in.ua/Content/download/Sessions/s1/11.3.pdf>

роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів – 13,8 млрд. грн., сільське, лісове та рибне господарство – 11,1 млрд. грн., транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність – 8,7 млрд. грн., операції з нерухомим майном – 6,2 млрд. грн., інформація та телекомунікації – 5,6 млрд. грн., фінансова та страхова діяльність – 4,0 млрд. грн.¹⁰³

Отже, приведені дані свідчать про те, що під час економічної кризи 2014 р. інвестиційна діяльність в Україні значно знизилася¹⁰⁴.

Ми виділяємо такі основні проблеми зарубіжного інвестування, як:

- політична нестабільність: інвестор буде почуватися невпевнено, коли політичний курс країни змінюється майже щодня. Невідомо яку політику провадитиме нова влада, а слабка економіка України не завжди може запропонувати такі швидкі і високі прибутки, щоб ризикувати капіталом¹⁰⁵;

- нерозвиненість ринкової інфраструктури міжнародного бізнесу в Україні: недостатня кількість відповідних експертів, аудиторів, консультантів стримує збільшення надходжень закордонного капіталу¹⁰⁶;

- нестабільність податкової політики: високий рівень і велика кількість податків позбавляє державу конкурентних переваг при залученні іноземних інвесторів¹⁰⁷;

- недосконале законодавство, що виявляється в недостатньому правовому забезпеченні, зокрема з питань платежів до бюджетів всіх рівнів та централізованих фондів спеціального призначення, а також в тривалій процедурі реєстрації і отриманні необхідних сертифікатів, в недосконалій системі розгляду справ у господарських судах і несвоєчасному виконанні їх рішень; у відсутності дієвого механізму правового захисту інвесторів від боржників і не добросовісних партнерів¹⁰⁸;

- митні бар'єри: велику кількість скарг серед ділових кіл зарубіжних країн викликає робота митних служб, що пов'язано, в основному, з нестабільністю законодавства. Високі ставки мита на ввезення при надходженнях іноземних інвестицій в Україну, непорозуміння з митними органами при визначенні митної вартості товарів, способу нарахування мита та акцизного податку, затримки вантажів на кілька днів¹⁰⁹;

- відсутність дієвої системи страхування: недостатньо розвинені механізми державного страхування іноземних інвестицій;

- високий рівень темпу інфляції в країні;

- ненадійність банківської системи: українські банки втратили довіру іноземних кредиторів.

Отже, основними причинами, що перешкоджають залученню іноземних інвестицій, є: низький рівень довіри до влади, інтенсивне втручання органів державної влади в сектор приватного бізнесу, тіньова економіка, відсутність чіткої стратегії економічного розвитку країни, нестабільність у сфері оподаткування, нестабільність політичної

¹⁰³ Рейтинг інвестиційної привабливості регіонів [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.myvin.com.ua/ua/news/econom/26749.html>

¹⁰⁴ Україна-2014: соціально-економічна криза та пошук шляхів реформування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/upload/2014_Ekonomika_101114_NNN.pdf

¹⁰⁵ Іноземні інвестиції в Україну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://h.ua/story/22821>.

¹⁰⁶ Залучення іноземних інвестицій в Україну: проблеми та перспективи у світлі сучасних реформаційних процесів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newland.com.ua/pages/investment.php>

¹⁰⁷ Організація та проведення оцінки інвестиційного середовища [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.info-prensa.com/article-916.html>

¹⁰⁸ Іноземні інвестиції як фактор економічного зростання України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://red-diplom.com.ua/id_11730.html

¹⁰⁹ Прямі іноземні інвестиції та їх вплив на економічне зростання в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_gum/VUbsNbU/2009_1/VUBSNBU4_p88-p94.pdf

ситуації в країні, корупція.

Найважливішими чинниками вирішення зазначених проблем є:

- поліпшення інвестиційного клімату, оскільки він безпосередньо впливає на основні показники соціально-економічного розвитку країни¹¹⁰;

- реформування податкової системи: необхідне створення стабільної податкової системи, яка забезпечувала б достатній обсяг надходжень до бюджетів усіх рівнів, створення умов для подальшого інтегрування України до світової економіки. Важливим є зниження податкового навантаження через скорочення переліку податків, зборів (обов'язкових платежів), зменшення податкового навантаження на фонд оплати праці для формування солідарних соціальних фондів¹¹¹;

- важлива допомога з боку державних органів. Для цього на державному рівні потрібно: проводити роботу, пов'язану з укладенням міждержавних угод про заохочення і захист інвестицій та уникнення подвійного оподаткування, обміном інформацією про нормативно-правові акти у сфері інвестиційної діяльності, формуванням стабільної законодавчої бази та умов провадження підприємницької діяльності; розширювати співпрацю з Міжнародним валютним фондом, Світовим банком і Європейським банком реконструкції та розвитку щодо надання фінансової допомоги Україні¹¹²;

- покращення роботи страхових компаній: необхідно утворити національну страхову компанію зі страхування ризиків вітчизняних та іноземних інвесторів;

- стабілізація банківської системи. Потрібно провести цілий комплекс різноманітних заходів, серед яких: формування належної та чіткої правової бази їх діяльності, проведення гнучкої та ефективної політики Національним банком України з метою належного контролю діяльності банків та мінімізації втручання в таку діяльність інших суб'єктів тощо.

Підводячи підсумки, слід зауважити, що іноземні інвестиції відіграють важливу роль в економічному розвитку суспільства. Іноземні капіталовкладення є вагомим чинником розвитку економіки, однак в Україні накопичилося багато невирішених проблем, що ускладнюють перспективи її участі у міжнародному обміні капіталом у контексті підвищення ефективності залучення та використання іноземних інвестицій. На сьогоднішній день інвестиційна діяльність в Україні потребує значних змін та доповнень. Також ми впевнилися в процесі дослідження даної теми в тому, що законодавча база в нашій державі – є запорукою успіху зарубіжного інвестування на її теренах.

1.8. Проблеми залучення іноземних інвестицій у національну економіку

Важливу роль у розвитку національної економіки відіграє інвестиційна діяльність. Їй можна вважати рушійною силою національного виробництва. Проте внутрішніх ресурсів України для забезпечення фінансами національного господарства в належному обсязі не вистачає. У такій ситуації гостро постає питання залучення інвестицій з інших джерел, в тому числі й з-за кордону. Економіка України має значний ресурсний потенціал, в який чимало інвесторів можуть і хочуть вкладати свої кошти. Залучення

¹¹⁰ Інвестиційна політика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dniprorada.gov.ua/investicijna-politika>

¹¹¹ Інвестиційний клімат в Україні та шляхи його поліпшення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bibliofond.ru/view.aspx?id=486403>

¹¹² Сучасні принципи податкової політики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/10_DN_2012/Economics/15_106687.doc.htm

коштів іноземних інвесторів сприятиме активізації інвестиційного процесу, впровадженню нових технологій, використанню світового досвіду, розвитку малого і середнього бізнесу, зростанню інвестиційного потенціалу України, виходу країни з кризи, й досягненню реальних структурних зрушень в економіці. Тому питання залучення іноземних інвестицій для економічного зростання країни є надзвичайно важливим та одним із найактуальніших.

В науковій літературі під “іноземними інвестиціями” розуміють як правило вкладення зарубіжних юридичних чи фізичних осіб з метою контролю національних підприємств, отримання підприємницького прибутку, диверсифікації капіталовкладень, мінімізації ризиків діяльності, збільшення капіталізації материнських компаній, перешкоджання входження на ринок конкурентів (так звані “захисні інвестиції”), захисту своїх довготермінових політичних чи соціальних інтересів.¹¹³

Згідно із Законом України “Про режим іноземного інвестування”, іноземні інвестиції – це цінності, що вкладаються іноземними інвесторами в об’єкти інвестиційної діяльності відповідно до законодавства України з метою отримання прибутку або досягнення соціального ефекту.¹¹⁴

Іноземні інвестори можуть мати численні мотиви для того, щоб отримувати дохід в іншій країні. Але в принципі, у них є два основні варіанти вибору при прийнятті рішення, як вкласти свій капітал.

Вони можуть здійснювати портфельні інвестиції, купляючи акції чи облігації, часто маючи намір отримати короткострокову спекулятивну фінансову вигоду, не будучи активним учасником щоденного управління підприємством, в яке вони інвестують.

Інвестори також можуть вибрати й довгостроковий, прямий підхід, інвестуючи кошти в підприємства в іншій країні з метою отримання контролю чи змоги суттєво впливати на керівництво фірмою (що, як правило, передбачає частку участі в акціонерному капіталі – не нижче 10%). В більш екстремальному випадку інвестори можуть будувати нові об’єкти “з нуля”, зберігаючи при цьому повний контроль над операціями.

Саме цей намір брати безпосередню тривалу участь є важливою компонентою прямих інвестицій. Портфельний інвестор може швидко й вигідно продати акції чи облігації та ще й без зайвих втрат. Більшість корпорацій, які виходять на зовнішні ринки здійснюючи прямі інвестиції планують мати вплив та контролювати діяльність підприємства впродовж тривалого періоду часу.

У міжнародній практиці прямі інвестиції широко застосовуються ТНК для виробництва готової промислової продукції, видобутку сировини, розширення сфери послуг. Вони є важливим каналом міжнародного переміщення приватного капіталу.

Для залучення іноземних інвестицій у вітчизняну економіку слід створити сприятливий інвестиційний клімат.

Під “інвестиційним кліматом” розуміють комплекс економічних, політичних, соціальних, правових та інших заходів країни, що приймає інвестиції, спрямованих на забезпечення захисту прав, інтересів і майна суб’єктів інвестиційної діяльності, а також на ефективне інвестування національної економіки¹¹⁵.

Інвестиційний клімат характеризує загальні умови інвестування, тобто створює

¹¹³ Інвестування національної економіки : монографія / За ред. В.Г. Федоренка, М.П. Денисенка. – К.: ІПК ДСЗУ, 2011 – 296 с. – с.236.

¹¹⁴ Про режим іноземного інвестування: Закон України від 19.03.1996 № 93/96-ВР [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України / Законодавство України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/93/96-%D0%B2%D1%80>.

¹¹⁵ Формування макроекономічного інвестиційного середовища в Україні / І. М. Крупка // Фінанси України. – 2004. – №4. – С. 87-96. – с. 87.

загальний фон для інвестиційної привабливості на всіх рівнях.

До складових інвестиційного клімату слід віднести¹¹⁶:

- природно-географічні умови (геостратегічне положення, забезпеченість природними та людськими ресурсами);
- сучасну економічну динаміку країни (знаходження на етапі піднесення чи спаду, рівень інвестування, стабільність національної валюти, показники макроекономічної стабільності тощо);
- стратегію і тактику державної політики (прозорість і послідовність, спроможність реалізувати поставлені цілі та дотримуватися поточних зобов'язань, структурну, бюджетну, грошово-кредитну, валютну політику, ставлення до іноземних інвесторів);
- стан внутрішнього ринку країни (перспективи реалізації результатів виробничої діяльності, рівень доступу до виробничих ресурсів);
- наявний виробничий потенціал країни (його забезпеченість, спроможність до виробництва інвестиційних товарів, потребу в інвестиціях);
- фінансову систему країни (її спроможність до акумулювання фінансових ресурсів, забезпечення їхнього руху та цільового використання);
- податкову систему країни (рівень податкового навантаження, наявність податкових стимулів до інвестування);
- ринок праці (наявність вільних трудових ресурсів, вікову структуру робочої сили, рівень професійної кваліфікації, наявність виробничої культури);
- розвиток інфраструктури (рівень розвитку транспортної, енергетичної, телекомунікаційної мереж, готельної, житлової мереж тощо як для виробничих так і для споживчих потреб);
- інституційну систему країни (урегульованість відносин власності, розвиток ринкових інститутів, наявність інституцій з підтримки інвестицій, інформаційне забезпечення, розвиток підприємницької та правової культур бізнесу);
- зовнішньоекономічні відносини країни (динаміка та структура експортно-імпорتنих операцій та капіталопотоків, участь в різних міжнародних організаціях та угодах);
- соціально-політичну ситуацію в країні (рівень соціальної напруженості, послідовність державної політики, перспективи її подальшої динаміки);
- правове поле (характеристики національного законодавства, спроможність держави до забезпечення виконання його вимог та наявність відповідної інфраструктури, рівень корупції, "тінізації" економіки тощо).

Існують різні підходи до оцінки інвестиційного клімату національної економіки. Найпоширенішими методами оцінки інвестиційного клімату є універсальний метод, порівняльний аналіз та бальна оцінка інвестиційних можливостей країни.

Універсальна методика оцінки інвестиційного клімату, що охоплює максимальну кількість економічних характеристик, показників торгівлі, характеристик політичного клімату, законодавчого середовища для інвестицій (Б. Тойн, П. Уолтерс та ін.) дозволяє глибоко та всебічно оцінити ситуацію в країні на даний момент і судити про можливості її розвитку¹¹⁷.

Порівняльний аналіз інвестиційного клімату здійснюється за допомогою спеціальної методики, де за основу береться оцінка темпів і перспектив проведення реформ в державах Східної і Центральної Європи.

¹¹⁶ Проблеми залучення іноземних інвестицій в економіку України / О.Б. Булик // Глобальні та національні проблеми економіки. – Миколаїв, 2015. – Вип.6. – С. 57-60. – с.58.

¹¹⁷ Інвестування національної економіки : монографія / За ред. В.Г. Федоренка, М.П. Денисенка. – К.: ІПК ДСЗУ, 2011 – 296 с. – с.128.

Методика бальної оцінки інвестиційних можливостей країни ґрунтується на кількісному зіставленні основних характеристик інвестиційного клімату для різних країн і виділення остаточного показника, який враховує величини всіх складових і ранжування різних країн служить критерієм привабливості для іноземних інвесторів.

Оцінка інвестиційного клімату може здійснюватися також на основі визначення узагальнюючого підприємницького ризику, який включає: соціально-політичний ризик, внутрішньоекономічний ризик, зовнішньоекономічний ризик.

Інвестиційне середовище можна оцінювати як на макро- так і мікроекономічному рівні.

На макроекономічному рівні воно містить у собі показники політичного (включаючи законодавство), економічного і соціального середовища для інвестицій.

Для потенційних інвесторів в Україні при аналізі політичної ситуації вирішальну роль відіграють політика держави щодо іноземних інвестицій, ймовірність націоналізації іноземного майна, участь країни в системах міжнародних договорів з різних питань, міцність державних інститутів, наступність державної влади, ступінь державного втручання в економіку тощо.

На інвестиційному кліматі негативно позначаються не тільки прямі обмеження діяльності іноземних фірм, що містяться в законодавстві, а й нечіткість, і особливо, нестабільність законодавства приймаючої країни, яка позбавляє інвестора можливості прогнозувати розвиток подій, що знижує рентабельність вкладень.

Серед економічних параметрів при оцінці інвестиційного клімату основна увага приділяється загальному стану економіки, стану валютної, фінансової, кредитної систем, митному режиму, можливостям використання робочої сили.

В оцінці соціального середовища для інвестицій важливу роль відіграють показники ставлення до іноземних інвестицій у суспільстві, ступінь його розшарування, наявність чи відсутність згоди з основних питань економічного й соціального розвитку країни, рівень безробіття, можливість страйків.

На мікроекономічному рівні інвестиційний клімат проявляє себе через двосторонні відносини фірми-інвестора і конкретних державних органів, господарських суб'єктів – постачальників, покупців, банків тощо. На цьому рівні відбувається конкретизація узагальненої оцінки інвестиційного клімату в ході реальних економічних, юридичних, культурних контактів іноземної фірми з новим середовищем.

Макро- й мікрорівні інвестиційного клімату сприймаються інвесторами як єдине ціле, оскільки будь-які законодавчі зусилля уряду сформувавши сприятливий інвестиційний клімат можуть блокуватися нормотворчістю місцевої влади, а зусилля на місцевому рівні щодо створення пільгового господарського режиму для іноземних інвестицій найчастіше компенсують деякі вади загальноекономічного регулювання центральних органів влади.

Для оцінки інвестиційного клімату найчастіше використовують так звані економічні індекси, які характеризують певні особливості діяльності в економічній системі країни: рівень конкурентоспроможності, рівень інвестиційної привабливості, рівень економічної свободи тощо (табл. 1).

Економіка України сьогодні перебуває в складній економічній ситуації, внаслідок продовження агресивної політики Російської Федерації, окупації Криму і військових операцій на сході України. Питання створення сприятливих умов розвитку бізнес-клімату в Україні залишається одним з найактуальніших.

З початку 2015 року обсяг залучених прямих іноземних інвестицій (акціонерного капіталу) в економіку України (за перше півріччя) становив 42851,3 млн дол США (без

урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції) та в розрахунку на одну особу населення – 1000,5 дол США.

1. Місце України в міжнародних рейтингах*

Показник	Роки			Примітка
	2013	2014	2015	
1	2	3	4	5
Індекс легкості ведення бізнесу (Ease of Doing Business Index)	137 місце з 185 Індекс – 48,86	112 місце з 189 Індекс – 58,12	83 місце з 189 Індекс – 62,31	“Ведення бізнесу” – проект Світового банку (World Bank) та Міжнародної фінансової корпорації (IFC) http://www.doingbusiness.org
Індекс економічної свободи (Index of Economic Freedom)	161 місце з 177 Індекс – 46,3	155 місце з 186 Індекс – 49,3	162 місце з 178 Індекс – 46,8	Дослідження американського дослідницького центру The Heritage Foundation і газети The Wall Street Journal http://www.heritage.org
1	2	3	4	5
Глобальний індекс конкурентоспроможності (The Global Competitiveness Index)	73 місце з 144 Індекс – 4,13	76 місце з 144 Індекс – 4,14	79 місце з 140 Індекс – 4,03	Глобальне дослідження Всесвітнього економічного форуму (The World Economic Forum) https://www.weforum.org
Рейтинг інвестиційної привабливості країн світу (International Business Compass)	99 місце з 174 Індекс – 47,12	109 місце з 174 Індекс – 46,18	89 місце з 174 Індекс – 50,57	Дослідження компанії BDO International Business Compass http://www.bdo-ibc.com
Індекс сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index)	144 місце з 175 Індекс – 25	142 місце з 174 Індекс – 26	130 місце з 167 Індекс – 27	Дослідження організації Transparency International http://www.transparency.org

* - складено автором за даними офіційних джерел

У січні-червні 2015 р. в економіку України іноземними інвесторами вкладено 1042,4 млн. дол. та вилучено 351,3 млн дол США прямих інвестицій (акціонерного капіталу). Зменшення вартості акціонерного капіталу за рахунок переоцінки, втрат та перекласифікації становило 3604,0 млн дол, у тому числі за рахунок курсової різниці – 3539,3 млн дол США.

У 2015 році інвестиції надходили зі 133 країн світу. Із країн ЄС з початку року внесено 33154,9 млн дол США інвестицій (77,4% загального обсягу акціонерного капіталу), з інших країн світу – 9696,4 млн дол США (22,6%) (табл. 2).

2. Прямі іноземні інвестиції в економіку України, (млн дол США)¹¹⁸

Показник	Усього	у тому числі з	
		країн ЄС	інших країн світу
Прямі інвестиції нерезидентів в Україні (акціонерний капітал та боргові інструменти) на 1 січня 2015 р.	54070,7	42789,5	11281,2
Акціонерний капітал нерезидентів на 1 січня 2015 р.	45764,2	35603,9	10160,3
Надійшло акціонерного капіталу нерезидентів	1042,4	419,8	622,6
Вибуло акціонерного капіталу нерезидентів	-351,3	-222,2	-129,1
Інші зміни вартості акціонерного капіталу нерезидентів (зміна вартості, втрати, перекласифікація інвестицій тощо)	-3604,0	-2646,6	-957,4
з них курсова різниця	-3539,3	-2773,0	-766,3
Акціонерний капітал нерезидентів на 1 липня 2015 р.	42851,3	33154,9	9696,4
Боргові інструменти (заборгованість за кредитами та позиками, зобов'язання за торговими кредитами та інші зобов'язання перед прямими інвесторами)			
на 1 січня 2015 р.	8306,5	7185,6	1120,9
на 1 липня 2015 р.	8850,4	7609,1	1241,3
Прямі інвестиції нерезидентів в Україні (акціонерний капітал та боргові інструменти) на 1 липня 2015 р.	51701,7	40764,0	10937,7

До десятки основних країн-інвесторів, на які припадає більше 83% загального обсягу прямих інвестицій, входять: Кіпр – 12274,1 млн дол США, Німеччина – 5489,0 млн дол США, Нідерланди – 5108,0 млн дол США, Російська Федерація – 2685,6 млн дол США, Австрія – 2354,3 млн дол США, Велика Британія – 1953,9 млн дол США, Британські Віргінські Острови – 1872,6 млн дол США, Франція – 1539,2 млн дол США, Швейцарія – 1371,2 млн дол США та Італія – 966,6 млн дол США¹¹⁹. Розподіл прямих іноземних інвестицій в Україну за основними країнами-інвесторами представлено на рис.1.

Провідними сферами економічної діяльності, за обсягами залучення капітальних інвестицій, у січні-червні 2015 року залишаються: промисловість – 33,7 млрд грн, будівництво – 15,0 млрд грн, інформація та телекомунікації – 14,5 млрд грн, сільське, лісове та рибне господарство – 9,4 млрд грн, оптова та роздрібна торгівля; ремонт

¹¹⁸ Інвестиційний клімат в Україні: Інформація Міністерства закордонних справ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/economic-cooperation/invest-climat>.

¹¹⁹ Там само.

автотранспортних засобів і мотоциклів – 7,6 млрд грн, транспорт, складське господарство, поштова та кур’єрська діяльність – 6,0 млрд грн, операції з нерухомим майном – 3,8 млрд грн.

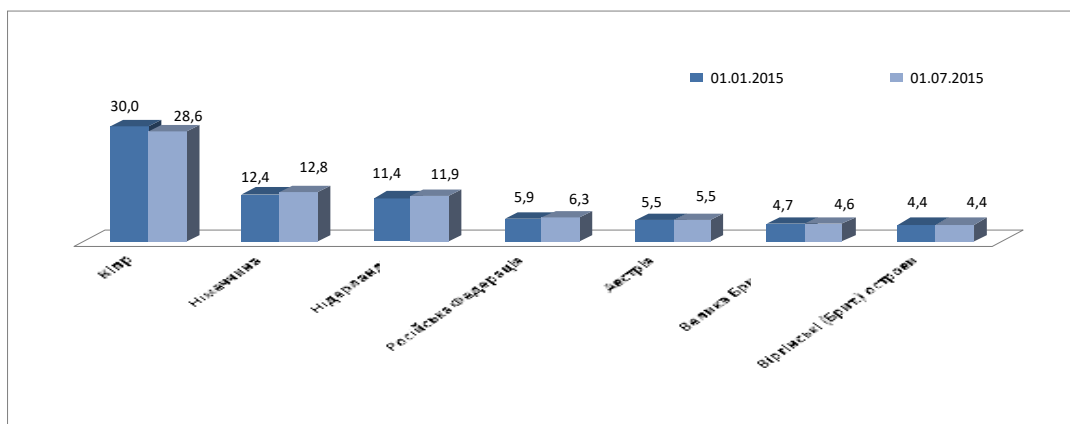

Рис. 1. Розподіл ПІ в Україну за основними країнами-інвесторами, %¹²⁰

Головним джерелом фінансування капітальних інвестицій і надалі залишаються власні кошти підприємств та організацій, за рахунок яких у січні – червні 2015 року освоєно 69,3% капіталовкладень. Частка кредитів банків та інших позик у загальних обсягах капіталовкладень становила 10,2%.

За рахунок державного та місцевих бюджетів освоєно 3,0% капітальних інвестицій. Частка коштів іноземних інвесторів становила 4,1% усіх капіталовкладень, частка коштів населення на будівництво житла – 10,7%. Інші джерела фінансування становлять 2,7% (рис.2).

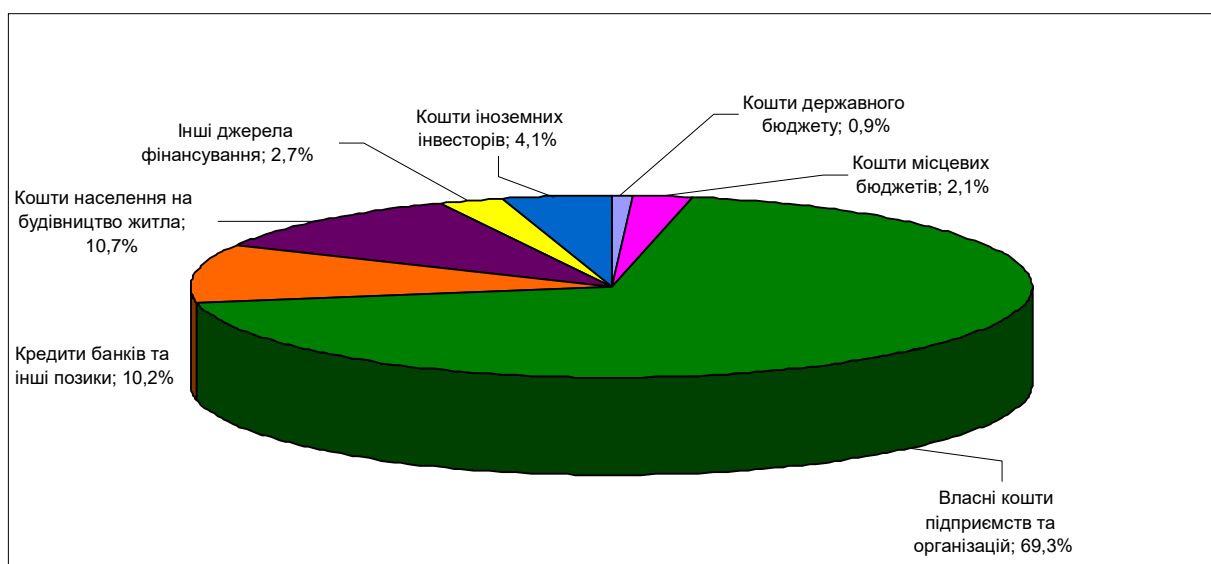

Рис. 2. Розподіл капітальних інвестицій за джерелами фінансування, %¹²¹

¹²⁰ Інвестиційна діяльність в Україні: Інформація Міністерства економічного розвитку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.me.gov.ua/Documents/Download?id=cc024807-7cab-4c92.

¹²¹ Інвестиційний клімат в Україні: Інформація Міністерства закордонних справ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/economic-cooperation/invest-climat>.

Отже, Україна залишається привабливою для інвестицій, водночас вона не знаходиться осторонь світових процесів, є достатньо інтегрованою у світове господарство і порушення макростабільності на зовнішніх ринках має свій відголос в Україні.

Залучення іноземних інвестицій в економіку України безперечно має позитивний ефект. Інвестори у своїх власних інтересах запроваджують сучасні технології й методи управління на підприємствах, якими вони володіють. Це, в свою чергу, сприяє підвищенню продуктивності праці, й відповідно нарощуванню обсягів виробництва продукції, що забезпечує власникам ще більший дохід. Внаслідок залучення іноземних інвестицій спостерігається покращення платіжного балансу України шляхом збільшення експорту. Іноземні інвестиції створюють додаткову ринкову конкуренцію.

Варто зазначити, що в Україні створено законодавчо-нормативну базу для діяльності іноземних інвесторів, зокрема, Закони України: “Про інвестиційну діяльність”¹²², “Про режим іноземного інвестування”¹²³, “Про захист іноземних інвестицій на Україні”¹²⁴, “Про усунення дискримінації в оподаткуванні суб’єктів підприємницької діяльності, створених з використанням майна та коштів вітчизняного походження”¹²⁵ тощо. Також інвестиційну діяльність на території України регулюють понад 200 нормативних документів. Основним чинним законодавчим актом регулювання діяльності іноземних інвесторів у державі є Господарський кодекс України¹²⁶ (Глава 38 “Іноземні інвестиції”), який визначає поняття іноземного інвестора, види іноземних інвестицій, форми здійснення іноземних інвестицій, принципи оцінки іноземних інвестицій, доповнює поняття “правового режиму іноземних інвестицій”, встановлює правові норми “державної реєстрації іноземних інвестицій”, діяльності суб’єктів господарювання з іноземними інвестиціями в Україні тощо.

Для підвищення захисту іноземних інвестицій Законом України¹²⁷ від 16.03.2000 № 1547 ратифікована Вашингтонська Конвенція 1965 року про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами. Підписано та ратифіковано Верховною Радою України міжурядові угоди про сприяння та взаємний захист інвестицій з більше, ніж 70 країнами світу. Важливим правовим джерелом у регулюванні іноземних інвестицій є міжнародні договори, укладені Україною з багатьма країнами – двосторонні угоди про заохочення і захист інвестицій (капіталовкладень), про усунення подвійного оподаткування.

Впродовж 2014-2015 років Урядом України вжито комплекс заходів зі створення

¹²² Про інвестиційну діяльність Закон України від 18.09.1991 № 1560-ХІІ [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України / Законодавство України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1560-12>.

¹²³ Про режим іноземного інвестування: Закон України від 19.03.1996 № 93/96-ВР [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України / Законодавство України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/93/96-%D0%B2%D1%80>.

¹²⁴ Про захист іноземних інвестицій на Україні: Закон України від 05.10.1991 № 1540а-ХІІ [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України / Законодавство України. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1540%D0%B0-12>.

¹²⁵ Про усунення дискримінації в оподаткуванні суб’єктів підприємницької діяльності, створених з використанням майна та коштів вітчизняного походження: Закон України від 17.02.2000 № 1457-ІІІ [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України / Законодавство України. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1457-14>.

¹²⁶ Господарський кодекс України(зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.zakon3.rada.gov.ua/laws/show/436-15.

¹²⁷ Про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами: Закон України від 16.03.2000 № 1547 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України / Законодавство України. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1547-14>.

якісно нових умов ведення бізнесу, що мають забезпечити відбудову економіки України та її стабільний розвиток та сприяти залученню іноземних інвестицій: створене правове поле для інвестування та розвитку державно-приватного партнерства (законодавство України визначає гарантії діяльності для інвесторів, економічні та організаційні засади реалізації державно-приватного партнерства в Україні). На території України до іноземних інвесторів застосовується національний режим інвестиційної діяльності, тобто надано рівні умови діяльності з вітчизняними інвесторами. Іноземні інвестиції в Україні не підлягають націоналізації. У випадку припинення інвестиційної діяльності іноземному інвестору гарантується повернення його інвестиції в натуральній формі або у валюті інвестування без сплати мита, а також доходів від інвестицій у грошовій або товарній формі;

З квітня 2013 року при МЗС функціонує Рада експортерів та інвесторів України з метою належної реалізації національних зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних пріоритетів, сприяння виходу українських експортерів на зовнішні ринки, захисту їхніх економічних і торговельних інтересів за кордоном та залучення прямих іноземних інвестицій в економіку України;

У грудні 2014 року Указом Президента України утворено Національну інвестиційну раду з метою активізації роботи щодо розвитку та реалізації інвестиційного потенціалу України, збільшення обсягу іноземних інвестицій, підтримки пріоритетних інвестиційних проектів, поліпшення інвестиційного клімату в державі, забезпечення захисту прав інвесторів, сприяння ефективній взаємодії інвесторів з державними органами.

Разом з тим, для ефективного залучення іноземних інвестицій в Україну все ще існує ряд бар'єрів, зокрема:

- відсутня власна система оцінки інвестиційного клімату країни та її регіонів (іноземні інвестори орієнтуються на оцінки багатьох консалтингових фірм, що регулярно відстежують інвестиційний клімат у світі, й Україні зокрема. Такі оцінки інвестиційного клімату, що даються іноземними експертами на їх регулярних засіданнях поза межами України, і без участі українських експертів, видаються мало достовірними, а можливо, й упередженими);

- політична нестабільність (інвестор почуватиметься невпевнено, коли політичний курс країни часто змінюватиметься, а слабка економіка України не завжди може запропонувати такі швидкі і високі прибутки, щоб варто було ризикувати своїм капіталом);

- недосконалість механізму реалізації наявних нормативних актів (недостатнє правове забезпечення з питань платежів до бюджетів усіх рівнів та централізованих фондів спеціального призначення, тривала процедура реєстрації і отримання необхідних документів, недосконала система розгляду справ у господарських судах і несвоєчасне виконання їх рішень тощо);

- нестабільність податкової політики і її непередбачуваність (високий рівень і значна кількість податків позбавляє державу конкурентних переваг при залученні іноземних інвестицій (умови оподаткування інноваційно-інвестиційної діяльності не стимулюють її розвиток));

- митні бар'єри (високі ставки мита на ввезення при надходженні іноземних інвестицій в Україну, непорозуміння з митними органами при визначенні митної вартості товарів, способу нарахування мита та акцизного збору, затримки вантажів на кілька днів тощо);

- дефіцит ефективної ринкової інфраструктури для іноземного підприємництва

(недостатня кількість відповідних експертів, аудиторів, консультантів гальмує надходження іноземного капіталу);

- відсутність дієвої системи страхування (недостатньо розвинені механізми державного страхування іноземних інвестицій);
- криза у вітчизняній економіці (високий рівень темпу інфляції в країні, ненадійність банківської системи – недовіра як з боку населення так і з боку іноземних кредиторів) тощо.

Проведене дослідження дозволяє зробити висновки, що в напрямі покращення інвестиційного іміджу України вже зроблено певні кроки, проте для збільшення обсягів залучення іноземних інвестицій та капітальних інвестицій в економіку держави й надалі актуальними залишаються наступні питання:

- лібералізація зовнішньої торгівлі та руху іноземного капіталу;
- лібералізація та дерегуляція підприємницької діяльності;
- розвиток інвестиційного ринку та інвестиційної інфраструктури;
- стабілізація банківської системи;
- подолання корупції в країні;
- удосконалення загального (податкового, земельного, корпоративного, митного) та спеціального законодавства, що регулює відносини в здійсненні інвестування відповідно до європейських норм;
- запровадження економічного механізму страхування ризиків іноземного інвестування;
- розробка на рівні держави концепції інноваційного розвитку країни на середньо- й довгострокову перспективу;
- посилення відповідальності за підробку продукції, а також за порушення прав інтелектуальної власності іноземних суб'єктів господарювання, в тому числі за незаконне використання комерційних найменувань, брендів;
- прискорення здійснення митного оформлення товарів та інших предметів, що переміщуються через митний кордон України;
- державна підтримка при залученні інвестицій у перспективні види (сфери) економічної діяльності шляхом надання гарантій, права розпоряджатися активами, квот, пільгових угод, реінвестиційних знижок тощо.

Комплексне вирішення вищезазначених питань щодо покращення інвестиційного клімату сприятиме підвищенню ролі іноземного інвестування в процесах розвитку України і дозволить їй суттєво просунути вперед на шляху до інтеграції у світовий економічний простір.

1.9. Стандартизація як інституційний механізм регулювання внутрішнього ринку¹²⁸

Глобалізація обумовлює загальні тенденції розвитку внутрішнього ринку країн світу. Слід виділити механізми уніфікації ринкового середовища реалізації товарів, забезпечення доступності стандартного асортименту цих товарів, підвищення якості торговельних технологій, єдині принципи захисту споживачів, підвищення ефективності торговельної діяльності, яка здійснюється на основі світових стандартів.

¹²⁸ Науковий керівник: професор, д.е.н, Уманців Юрій Миколайович, Київський національний торговельно-економічний університет

В умовах поступової інтеграції України до ЄС важливого значення набула проблема захисту внутрішнього ринку споживчих товарів. Оскільки в Україні належно не застосовувалися поширені у міжнародній практиці методи та засоби захисту внутрішнього ринку. Йдеться, зокрема, про гармонізовану систему технічного регулювання та систему стандартизації.

В умовах загострення міжнародної конкуренції держава має підвищувати ефективність економіки і конкурентоспроможність країни, що є головною умовою підвищення якості життя. Глобалізація ринків товарів, капіталу, праці та інформації; прискорення науково-технічного прогресу; забрудненість довкілля, обмеженість ресурсів підсилюють значущість стандартизації та її роль у суспільстві (див. рис.1.).

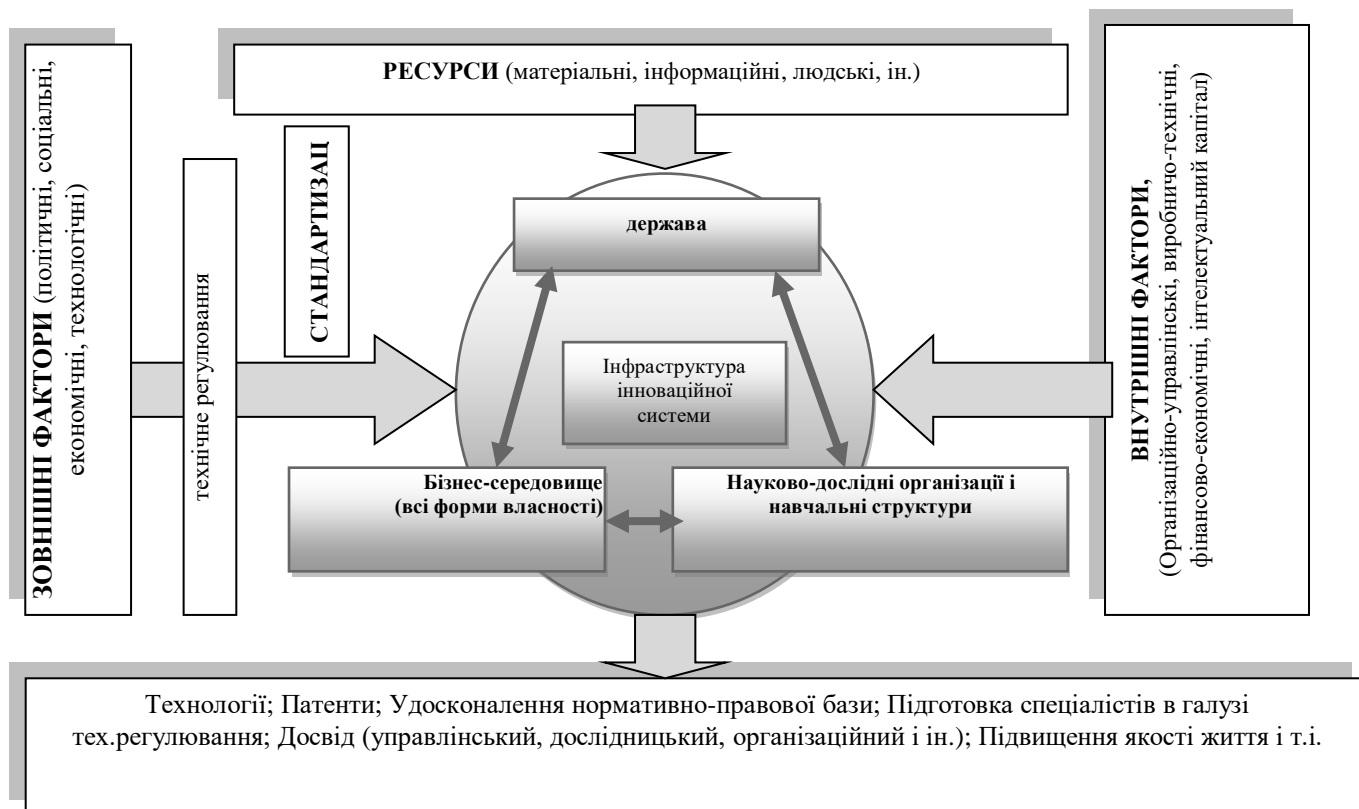

Рис.1. Система стандартизації в економічній системі країни. [авторська розробка]

Економічні процеси в розвинених країнах відбуваються відповідно до державно-правових норм, які регулюють відтворювальні процеси. Передусім, це стосується вимог до безпеки продукції та послуг, охорони навколишнього середовища, енергозбереження.

Стандартизації є ключовим чинником підтримки державної соціально-економічної політики, сприяє розвитку добросовісної конкуренції, виробництву конкурентоспроможної і якісної продукції, усуненню технічних бар'єрів у торгівлі, підвищенню рівня безпеки життя, здоров'я і майна громадян, забезпечує захист інтересів споживачів, охорону довкілля та підвищення ефективності використання ресурсів як підґрунтя сталого розвитку національної економіки.

Стандартизація здійснює значний внесок в економічний розвиток країни та забезпечує раціональну організацію та компетентне управління різними галузями економіки, що сприяє зростанню ВВП країни. Так, у Франції стандартизація забезпечує

25% зростання ВВП¹²⁹; у Німеччині - 0,9% ВВП¹³⁰ ; У Великій Британії - 0,3% ВВП, або 2,5 млрд фунтів стерлінгів і 13% зростання продуктивності праці щорічно; Новій Зеландії до 1% ВВП, або 2,4 млрд .дол. щорічно¹³¹; Канаді - 9 % ВВП і 17% зростання продуктивності праці щорічно¹³² ; в Австралії - продуктивність праці в усіх галузях економіки щорічно зростає на 0,17%¹³³ .

Тому доцільно дослідити вплив системи стандартизації на економічне зростання України. Так в рамках даного дослідження застосуємо модель Роберту М. Солоу¹³⁴, для побудови якої використано дані патентного фонду України та дані щодо ліцензійних платежів на користь іноземних правовласників.

Проаналізовано динаміку показників патентного фонду, фонду стандартів та їх вплив на динаміку зайнятості населення в період за 2005-2013 рр.¹³⁵ (рис. 2. і 3.). Дані графіків свідчать, що патентний фонд з 2008 року скорочується, в той час як ліцензійні платежі за іноземні «ноу-хау» в період, що розглядається, безперервно збільшуються, тобто Україна стає країною все більш залежною від іноземних винаходів. Волатильність ліцензійних платежів у досліджуваному періоді пояснюється збільшенням значення науково-дослідної та дослідно-конструкторської діяльності, що здійснюється транснаціональними компаніями. Внутрішньокорпоративний трансфер технологічних знань між окремими підприємствами транснаціональних груп найчастіше не відображає фактично наданих послуг щодо передачі «ноу-хау», і пояснюється часто технічними причинами, які пов'язані із зіставленням звітних балансів . Нажаль, точний аналіз цих внутрішньокорпоративних потоків передачі технологічного знання неможливий через конфіденційність інформації.

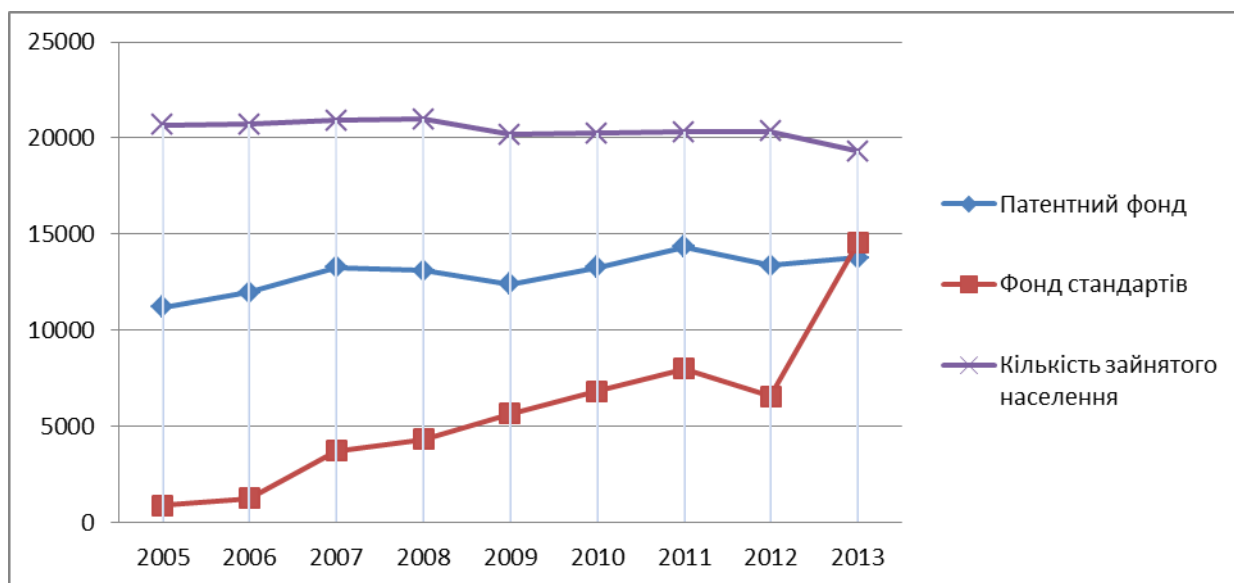

Рис. 2. Динаміка зайнятості населення та показників патентного фонду та фонду стандартів за 2005-2013 рр.[авторська розробка]

¹²⁹ AFNOR Group. The Economic Impact of Standardization: Technological Change, Standards Growth in France. La Plaine Saint-Denis Cedex; 2009.

¹³⁰ DIN German Institute for Standardization. Economic benefits of standardization. - Berlin, 2000.

¹³¹ Chapman, R, Howden-Chapman P, and O'Dea, D. A Cost-Benefit Evaluation of Housing Insulation: Results from the New Zealand Housing, Insulation and Health, - Study. Wellington; 2004.

¹³² World Standards Cooperation for the Information Society [Електронний ресурс] - Режим доступу: www.iso.org/wsc.

¹³³ British Standards Institution, BSI [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.bsigroup.com>.

¹³⁴ R.Solow, «The Economic of Resources and the Resources of Economics»,1979.

¹³⁵ За даними Державної служби статистики. - Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

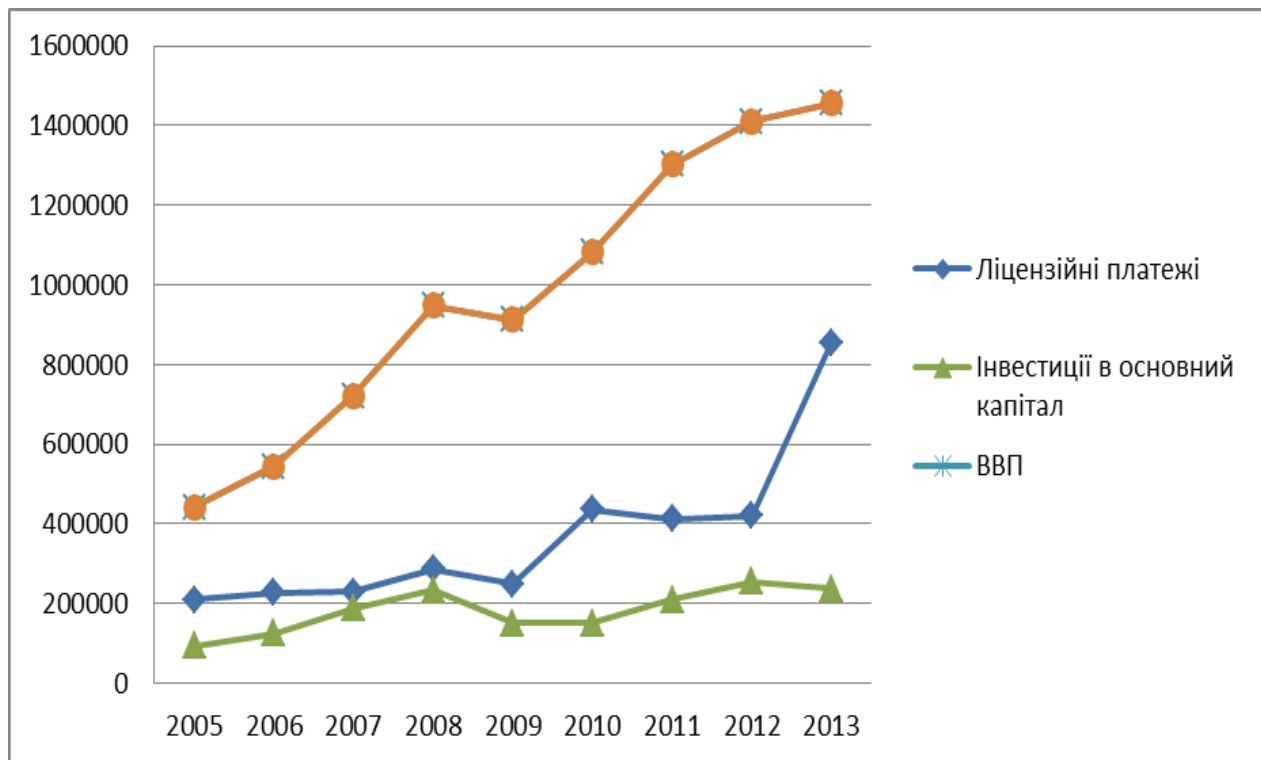

Рис. 3. Динаміка ВВП України, інвестицій в основний капітал та ліцензійних платежів за 2005-2013 рр. ¹³⁶[авторська розробка]

Для загальноекономічного зростання не тільки важливо, щоб знання виникали або імпортувалися, вони повинні якнайшвидше поширюватися по всій економіці, або іншими словами – дифундувати. Дифузія знань, у першу чергу технічні знання відображаються в емпіричній моделі через кількість стандартів. Стандарти є унікальним індикатором для дифузії знань через такі властивості: на відміну від патентів стандарти не підпадають, як правило, під дію охоронних норм, і їх можуть купувати усі підприємства за незначну плату для покриття витрат процесу стандартизації, які виникають у некомерційних організаціях.

Нормативні документи, доповнені знаннями представників сфери науки й експертів з інших спеціалізованих галузей враховуються в емпіричному аналізі як інвентарні одиниці, збільшуючи кількість нових документів, а відкликані зменшують загальну кількість документів в фонді стандартів. Це припущення реалістично, оскільки система стандартів постійно піддається ревізії на тотожність, аби виключити дублювання і паралельне існування суперечливих документів.

Рис. 2. демонструє динаміку фонду стандартів в Україні за 2005-2013 рр., яка складається з національних і міжнародних документів. При цьому видно, що з роками фонд нормативних документів збільшувався. Обвал 2012 року пояснюється одноразовим вилученням без заміни неактуальних нормативних документів.

Нагромадження капіталу – це результат інвестицій минулих періодів в поточний період, ним забезпечує виробництво товарів або послуг. Накоплений капітал апроксимується через валовий основний капітал в Україні (рис.3.).

Для розрахунків загальноекономічної ефективності стандартизації емпірично

¹³⁶За даними Державної служби статистики <http://www.ukrstat.gov.ua/>

використано методику A.Jugmittag, K.Blind, H. Grupp¹³⁷ (далі JBG), за якою виявлено, що вагомо вплинуло на розвиток економіки Німеччини. Головним показником є виробнича функція, яка виявляє залежність між загальним обсягом виробництва (Output), тобто валовою доданою вартістю (або валовим національним продуктом), від утворювальних факторів виробництва – капітал, праця і технічний прогрес.

У формалізованому вигляді функція описується як:

$$Y(t) = F(K(t), L(t)), \quad (1)$$

де $Y(t)$ - сукупний валовий обсяг виробництва на момент (t) ; $K(t)$ - витрати капіталу на момент (t) ; а $L(t)$ – кількість робочої сили на момент (t) .

Технологічні зміни можуть бути введені, за припущенням, що підвищення продуктивності зумовлене дією двох факторів:

$$Y(t) = A(t) [F(K(t), L(t))] \quad (2),$$

де $A(t)$ – індекс сукупної продуктивності факторів виробництва (TFP).

TFP – це добуток таких факторів впливу, як внутрішня інноваційна діяльність; роль внутрішнього поширення технологій, імпорт технологій з-за кордону, що апроксимуються через вітчизняні платежі решти світу інтелектуальної власності: ліцензії технології, патенти роялті і т.д.

Вектор впливу $Z(T)$ визначається за формулою:

$$Z(t) = \exp(\lambda t) \text{pat}(t)^\gamma \text{lex}(t)^\delta \text{std}(t)^\varepsilon \quad (3),$$

де $\text{pat}(t)$ патентний фонд, $\text{lex}(t)$ ліцензійні платежі (роялті); $\text{std}(t)$ кількість стандартів; t – час.

Стандартна виробнича функція Кобба-Дугласа, розраховується за формулою:

$$Y = A[Z(t)][K^\alpha L^\beta] \quad (4)$$

Прологарифмувавши обидві частини рівняння (4) отримаємо лінійне рівняння (5):

$$y(t) = a + \alpha k(t) + \beta l(t) + \gamma \text{pat}(t) + \delta \text{lex}(t) + \varepsilon \text{std}(t) + \zeta \text{dum}(t) + u(t)$$

(5), де

- $y(t)$ - економічне зростання;

- $k(t)$ - валові інвестиції в основний капітал, млн.дол.США;

- $l(t)$ - кількість зайнятих;

- $\text{pat}(t)$ - патентний фонд, од.;

- $\text{lex}(t)$ - роялті, тиС.дол.США;

- $\text{std}(t)$ - кількість стандартів, од.;

- t – час;

- $\text{dum}(t)$ – специфічні параметри, що впливають на економічну ефективність стандартів;

- $u(t)$ – поправляючі змінна, яка позначає ефекти, поза моделлю.

Вхідні дані для моделювання: патентний фонд, кількість гармонізованих стандартів, зайнятість населення, ВВП, інвестиції в основний капітал.¹³⁸

Підставивши у формулу дані розраховуємо економетричну оцінку впливу стандартів на сукупну продуктивність факторів виробництва. Оскільки офіційні дані щодо патентного фонду в Держстаті відсутні, вихідні дані автором підраховувалися самостійно на основі щорічних звітів Служби інтелектуальної власності.

Blind K., Grupp H., A. Jungmittag A. «The Influence of Innovation and Standardisation on Macroeconomic Development: The Case of Germany», Paper to 1st IEEE Conference on Standardisation and Innovation in Information Technology, Aachen, 1999, September.¹³⁷

¹³⁸ За даними Державної служби статистики <http://www.ukrstat.gov.ua/>

1. Економетрична оцінка впливу стандартів на сукупну продуктивність факторів виробництва

	T	ex (t)	pat(t)	std(t)	L (T)	Const
Коефіцієнти	0,105	-0,108	0,564	0,088	0,181	-1,827
Стандартна похибка	0,034	0,134	0,813	0,094	0,15	7,248
Точність моделі	0,989					

Значення оцінок стандартних похибок усіх параметрів крім першого перевищують відповідні абсолютні значення оцінок параметрів. Це свідчить на користь припущення про незначущість розрахованих оцінок, тобто неадекватність повної моделі.

Отже, є необхідність побудови моделі, з метою визначення індексу сукупної продуктивності факторів виробництва $A(t)$ залежно від кількості стандартів $std(t)$ та часу t .

У такому випадку виробнича функція буде змішаною, оскільки враховуватиме як один з факторів – працю (змінну запасу), а як другий – інвестиції (змінну потоку).

$$y(t) - l(t) = a + \alpha (k(t) - l(t)) + \epsilon std(t) + \lambda t + u(t) \quad (6),$$

де $y(t) - l(t)$ – продуктивність праці;

$(k(t) - l(t))$ – співвідношення капіталу до праці.

Підставивши значення, розрахуємо економетричну оцінку стандартів на сукупну продуктивність факторів виробництва.

2. Економетрична оцінка впливу стандартів на сукупну продуктивність факторів виробництва

	t	standart	labour productivity	const
Коефіцієнти	0,084285	0,123573	0,252928819	1,799877822
Стандартна похибка	0,022154	0,073108	0,112948437	0,463158056
Точність моделі	0,984524	0,064125		

[авторська розробка]

Дані табл.2. підтверджують значущість моделі, оскільки коефіцієнт еластичності дорівнює 0,12 і свідчить, що зміни в кількості гармонізованих стандартів на 1 % забезпечили 0,12 % зростання сукупної продуктивності факторів виробництва (TFP).

Використовуючи економетричні результати слід оцінити загальний вплив на сукупну продуктивність факторів виробництва. Вплив стандартів за досліджуваний період 2005-2013 рр. на сукупну продуктивність факторів виробництва (TFP) (а отже на загальне зростання економіки України) становлює 35,59 % в середньому на рік (рис.4).

Коефіцієнт еластичності (0,12) підтверджує що стандартизація здійснює позитивний вплив на економічне зростання України. Чим більший фонд стандартів, тим вище дифузійний ефект технологічного знання і тим динамічніше економічне зростання України і більші можливості розвитку інтеграційних процесів.

В інформаційному суспільстві крім класичних факторів – земля, капітал, праця, вагому роль відіграють знання, які важко піддаються вимірюванню і опису. Тому для визначення впливу знань використовують дані про кількість діючих в країні патентів, а також ліцензійні платежі іноземним власникам прав на інтелектуальну власність які є

складовою частиною технічного прогресу, сутність якого полягає в розробленні інновацій, які впроваджуються у виробничі процеси, удосконалюючи їх, що зумовлює підвищення виробництва і покращення якості виробничих факторів, таких як праця і капітал.

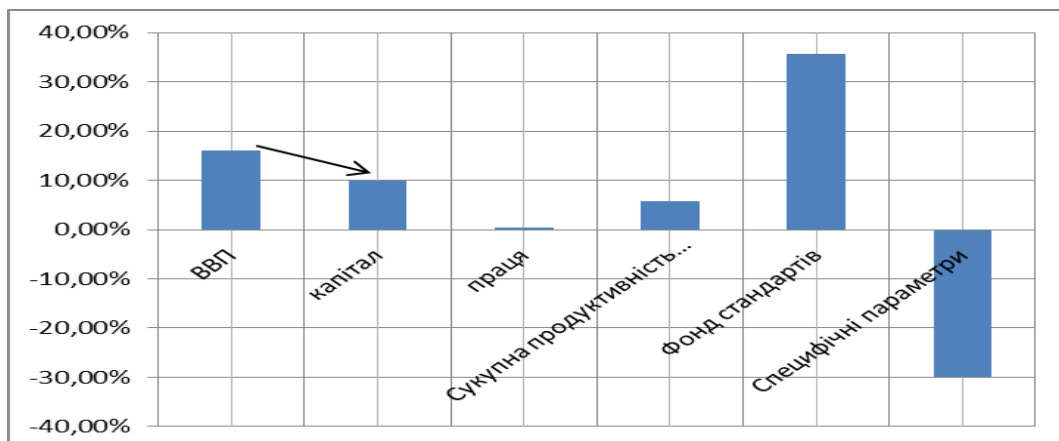

Рис. 4. Вплив стандартів факторів виробництва на зростання ВВП на протязі 2005-2013 рр.[авторська розробка]

Кількісне вимірювання цього процесу дифузії і передачі інноваційних технологій є складним завданням. Стандарти на відміну від патентів є вільно доступні, і кодифіковані в них знання надають можливість визначити ефекти дифузії.

Виявити економічне зростання в кількісному вимірі можливо за допомогою інтегрування усіх індикаторів виробничих факторів, застосувавши економетричну величину внеску кожного фактору окремо, і на цій основі розрахувати точну економічну ефективність актуального фонду стандартів.

Висновки. Позитивний економічний вплив стандартів виходять далеко за рамки розрахункового показника ефективності. Поряд з генеруванням економічного зростання засобами впровадження і поширення технологічних знань існують ще й інші функції стандартизації, які підвищують ефективність.

Національна система стандартизації: сприяє підвищенню конкуренції вітчизняної продукції на внутрішньому ринку та інноваційному розвитку; посилює захист інтересів споживачів; полегшує вихід на ринок ЄС для українських виробників на тих же умовах, що й для виробників держав-членів ЄС; сприяє створенню нових та збереженню існуючих робочих місць; сприяє стабільному зростанню добробуту в межах від 2 % до 5 % ВВП, а за наявності ефекту динамічного інвестування – до 10 % ВВП).

1.10. Інфраструктурні аспекти розвитку операторів аграрного ринку та особливості їх діяльності в сучасних умовах

Аграрний ринок України є одним з найстаріших та організованих об'єктових ринків у складі внутрішнього товарного ринку. Проте, не дивлячись на досить високу нормативну ефективність функціонування його операторів-постачальників, фактична результативність діяльності сільськогосподарських товаровиробників протягом останніх років залишає бажати на краще. Доцільною та необхідною умовою забезпечення ефективної діяльності товаровиробників, що є суб'єктами аграрного ринку, є не тільки

забезпечення впровадження у виробничій процес інноваційних техніко-технологічних рішень, що дозволяють досягати ефекту у витратах підприємства, а отже забезпечувати конкурентоспроможність його продукції, а також і опрацювання для них раціональних та результативних збутових процедур. Зазначені зрушення в діяльності суб'єктів вимагають суттєвих обсягів розміщень капіталу підприємства, однак сільськогосподарські товаровиробники часто стикаються з проблемою неможливості навіть простого відтворення свого капіталу.

За такої ситуації актуалізуються питання, пов'язані з комплексним розглядом виробничо-комерційної діяльності суб'єктів аграрного ринку в контексті функціонування їх основного та оборотного капіталу та тенденцій розвитку маркетингової інфраструктури внутрішнього аграрного ринку. В свою чергу, характеристикою ринку будь-якої продукції, яка зумовлює характер конкурентної ситуації на ньому, склад та структуру систем розподілу продукції, протікання процесів формування доходів його операторів є концентрація капіталу всередині функціонально відокремлених груп його суб'єктів, в першу чергу, товаровиробників.

Проблемам забезпечення ефективного функціонування ринку, побудови ефективних систем розподілу продукції на товарному ринку, в тому числі, і на ринках сільськогосподарської продукції, а також проблемам гармонізації відносин учасників ринкових процесів присвячені дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених-економістів, зокрема, П.Т. Саблука, В.М. Алексійчука, Б.Й. Пасхавера, А.С. Савоценка, О. Пустовойта, Дж. П. Пітера, Дж. Донеллі та багатьох інших.

Проблеми функціонування капіталу суб'єктів аграрного ринку, структурних зрушень в їх економіці стали також розглядаються в працях П.Т. Саблука, В.М. Трегобчука, В.Я. Амбросова, Г.М. Підлісецького, П.М. Макаренка, О.А. Богуцького, Й. Шумпетера, І. Піддубного, Л. Піддубної та інших¹³⁹.

Дослідження вказаних авторів розкривають сутність питань формування ресурсної бази, функціонування та відтворення капіталу, формування та функціонування маркетингової інфраструктури ринку та систем розподілу продукції на ньому. Однак питання впливу функціонування всередині маркетингової інфраструктури аграрного ринку на розвиток ситуації на ньому досліджені недостатньо системно та вимагають подальшого наукового пророблення.

Метою дослідження, результати якого викладені в даній роботі, є наукове опрацювання механізму впливу процесів функціонування та акумулювання капіталу всередині функціонально відокремлених груп суб'єктів внутрішнього аграрного ринку на протікання комерційних процесів на ньому, формування результатів діяльності його суб'єктів та формування конкурентної ситуації з метою підвищення рівня

¹³⁹ Красноруцкий А.А. Конкуренция на внутреннем рынке продовольствия и конкурентоспособность его операторов / А.А. Красноруцкий // Бизнес-информ. — № 9(1), 2007. — С. 37-40. Красноруцкий О. О. Державне регулювання аграрної сфери та динаміка конкурентоспроможності її суб'єктів / О. О. Красноруцкий // Вісник ХНТУСГ: Економічні науки. — № 150. — 2014. — С. 9-18. Лупенко Ю.О. Пріоритетні напрями інноваційної діяльності в аграрній сфері України / Ю.О. Лупенко // Економіка АПК. — 2014. - №12. — С. 5 – 11. Пасхавер Б.Й. Ціни виробництва і споживання продовольчого ринку / Б.Й. Пасхавер // Економіка України. — № 12, 2007. — С. 51-61. Піддубний І. Теорія конкурентоспроможності: сучасний стан і предметно-методологічні аспекти розвитку / І. Піддубний, Л. Піддубна // Економіка України — № 8, 2007. — С. 52-60. Портер М. Международная конкуренция [Текст]: Конкурентные преимущества стран / М. Портер; пер. с англ. - М.: Международные отношения, 1993. - 896 с. Пустовойт О. Внутрішній ринок України: потенціальні та реальні можливості впливу на економічне зростання / О. Пустовойт // Економіка України. — № 3, 2007. — С. 52-59. Савошенко А.С. Інфраструктура товарного ринку / А.С. Савошенко // Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2005. — 336 с. Трегобчук В. Інноваційно-інвестиційний розвиток національного АПК: проблеми, напрями і механізми / Економіка України. — 2006. - № 2. — с. 4-12.

конкурентоспроможності аграрних підприємств загалом.

Результативність поточної діяльності та фінансовий стан є вирішальними критеріями для застосування суб'єктами ринку певних стратегій отримання результатів своєї діяльності, що, врешті рещт, визначає конкурентну ситуацію на ринку та ступінь збалансованості інтересів функціонально відокремлених груп операторів ринку. При цьому саме зазначена обставина викликає всі дисбаланси всередині маркетингової інфраструктури того чи іншого об'єктового ринку, а наслідки її дії найбільш яро виражено проявляються на ринку сільськогосподарської продукції.

Результативність діяльності операторів різних рівнів маркетингової інфраструктури впливає на розвиток процесів її формування, а саме:

1) зумовлює формування та процедури використання систем розподілу продукції на ринку;

2) визначає конкурентну ситуацію на ринку;

3) визначає ефективність діяльності операторів певного рівня маркетингової інфраструктури;

4) визначає інтенсивність інтеграційних процесів;

5) визначає можливості запровадження інноваційних виробничих та збутових технологій в практику поточної господарської діяльності суб'єктів ринку.

Механізм протікання зазначених процесів реалізується через цінову динаміку, управління обсягами доданої вартості по стадіях розподілу товарів, а отже через розподіл інтересів, всередині каналів розподілу продукції на ринку. При цьому, на сьогоднішній день, на внутрішньому ринку сільськогосподарської продукції (як сировинного ринку) цей механізм опосередковується через процедури цінового диктату з боку маркетингових посередників того чи іншого рівня, в залежності від домінування групи операторів всередині системи розподілу.

Результати проведених досліджень дозволяють стверджувати, що при вивченні процесів функціонування капіталу всередині різних рівнів маркетингової інфраструктури аграрного ринку доцільно використовувати такі показники:

— обсяги необхідного основного та обігового капіталу для успішного функціонування операторів певного рівня маркетингової інфраструктури ринку;

— ефективність поточної збутової діяльності, що характеризує відтворення розміщеного у виробничо-комерційному циклі капіталу через отриманий дохід;

— співвідношення між нормативними масами прибутку, що утворюються операторами сфер виробництва та обігу в процесі розподілу продукції на аграрному ринку.

Запропонована система показників дозволяє визначити домінуючу всередині системи розподілу продукції групу операторів, діяльність яких є найефективнішою, та від впливу яких залежать процеси перерозподілу доходів всіх операторів ринку, що розглядається.

Проведені дослідження діяльності сільськогосподарських підприємств Харківської області дозволяє стверджувати, що навіть успішні підприємства-виробники сільськогосподарської продукції не є центрами утворення прибутку в існуючих системах розподілу.

Результати аналізу доводять, що на ринку сільськогосподарської продукції, а саме на об'єктових ринках даної продукції значна частина доданої вартості (від 21,5 % до 34,9 % ціни споживання) формується у вигляді доходів суб'єктів сфери обігу. Зазначені обставини свідчать про суттєві дисбаланси в функціонуванні каналів розподілу на ринку. При визначенні середньорічної ціни внутрішнього споживання рослинницької продукції враховувались дані про фактичні постачання продукції на локальному ринку

Харківської області переробним підприємствам. Превалювання економічних інтересів торговельних посередників над інтересами виробників в процесі функціонування систем розподілу на аграрному ринку є типовим явищем.

Таким чином, результативність функціонування операторів різних рівнів маркетингової інфраструктури аграрного ринку, зокрема, суб'єктів сфери матеріального виробництва, а також можливості впливу на функціонування операторів сфери обігу з боку операторів-виробників визначається концентрацією капіталу, відповідно, в сфері матеріального виробництва та сфері обігу.

При цьому актуалізуються питання забезпечення справедливого розподілу інтересів між функціонально різними групами учасників ринкових процесів, тобто операторами ринку. Критерії ж справедливості розподілу інтересів не сформовані ані теоретично, ані практично. І справа тут далеко не в отриманні виробниками продукції чи операторами-посередниками надто малих або надто великих прибутків, а в забезпеченні такої віддачі від розміщеного у реалізації виробничо-комерційних процесів капіталу, яка б забезпечувала його розширене відтворення, фінансування структурних зрушень та асигнування капіталу у розвиток «немаркетингових» елементів інфраструктури зазначених товарних ринків.

Як відомо, в ринковому середовищі формуються відносини підприємства зі споживачами продукції, з одного боку, підприємствами-постачальниками субпродуктів для створення своєї продукції, з іншого боку, і, із третьої сторони, - підприємствами, які провадять близьку або аналогічну діяльність. Формою відносин першого роду є перехід правий власності на продукцію від постачальника до покупця, другого роду - співробітництво й кооперація, третього роду - конкуренція. При цьому наявність відносин конкуренції є основною умовою та рушійною силою розвитку суб'єктів ринкової активності, що спричиняє формування їх економічної стратегії.

Ситуація, що склалася на українському аграрному ринку характеризується існуванням їх структури, що сформувалася протягом досить тривалого періоду часу, невизначеністю галузевої структури ринку в умовах сучасних тенденцій глобалізації, деформацією конкурентних відносин між суб'єктами всіх рівнів системи розподілу продукції на ринку. Зазначені обставини обмежують можливості ефективного розвитку даного ринку, а також пропорційної реалізації інтересів його суб'єктів, насамперед тих, що здійснюють діяльність у сфері виробництва. Посилення конкуренції між виробниками на фоні зростаючої кількості операторів-виробників призводить до зниження ефективності їх діяльності, що згубно позначається на розподілі інтересів між різними рівнями операторів ринку, створюючи умови для поглиблення цінової конкуренції всередині відокремлених рівнів інфраструктури.

Формування та функціонування ринку сільськогосподарської продукції, у тому числі й за видами продукції, як його об'єктових складових, повинні забезпечувати ефективну взаємодію його учасників у всіх аспектах побудови ринкових відносин, а саме: відносин комерційних, відносин кооперації й інтеграції, а також відносин конкуренції. При цьому побудова ефективного середовища ринку будь-якої продукції передбачає рішення проблем і гармонізацію інтересів у наступних рівнях або зрізах формування відносин: регулюючому, інфраструктурному, виробничо-комерційному.

Що стосується структури внутрішнього аграрного ринку, то її складають виробники, два-три рівні посередників і споживачі, які представлені переробними підприємствами та експортерами. При цьому на рівні товаровиробника ринок є досить яскраво вираженим ринком покупця, що сприяє олігополізації діяльності торгово-закупівельних підприємств і великих оптових посередників. Останнє приводить до зсуву основних

центрів формування прибутків на ринку продовольчої продукції зі сфери виробництва в сферу обігу, підсилюючи цінову конкуренцію виробників. У свою чергу, процеси децентралізації виробництва, що відбувалися протягом останніх 15 років і особливо активізувалися в період 1999-2003 років, привели до виникнення досить великої кількості виробників сільськогосподарської сировини, що ускладнює розвиток тенденції до концентрації виробничого капіталу.

На більш високих рівнях маркетингової інфраструктури склалася зворотна ситуація, що дозволяє характеризувати оптовий аграрний ринок вже як ринок продавця, а за типом конкурентної ситуації також відносити його до ринку олігополії. Підтвердженням даного факту є практика встановлення довгострокових зв'язків оптових посередників з великими (за розмірами закупівель) споживачами.

Внутрішній ринок сільськогосподарської продукції є одним з найбільш складно організованих компонентів товарного ринку, при чому його стан є визначальним для забезпечення продовольчої безпеки країни. За типом сформованої конкурентної ситуації його можна класифікувати як ринок олігополії. При цьому конкурентоспроможність операторів-виробників на внутрішньому ринку визначається:

- сприятливістю цінової політики з позицій покупця;
- можливостями забезпечення стабільного рівня якості продукції протягом досить тривалого часу;
- гнучкістю керування обсягами виробництва;
- адекватністю товарної політики.

У свою чергу, конкурентоспроможність суб'єктів маркетингової інфраструктури аграрного ринку визначається:

- стабільністю складу постачальників;
- можливостями формування партій продукції стандартної якості;
- адекватністю цінової політики.

Вітчизняні виробники сільськогосподарської продукції ведуть свою збутову діяльність у достатньо складних умовах вітчизняного ринку, який є олігополізованим на рівні маркетингових посередників та таким, що наближається до ринку досконалої конкуренції на рівні виробника. При цьому олігополізація ринку сільськогосподарської продукції на рівні безпосередніх товаровиробників наразі не є можливою, в першу чергу, через низьку концентрацію капіталу в аграрному секторі економіки та низький рівень ефективності їх діяльності.

Отже, для забезпечення ефективного збуту продукції виробникам необхідно або збільшувати масштаб виробництва, або вирішувати проблему створення великих партій стандартної продукції, або встановлювати довготривалі прямі зв'язки з переробними підприємствами та крупними посередниками, тобто змінювати свою позицію в структурі системи розподілу продукції, що склалася на ринку.

ROZDZIAŁ 2. SOCJALNO-EKONOMICZNE CZYNNIKI FUNKCJONOWANIA NACJONALNEJ EKONOMIKI

2.1. Edukacja ekonomiczna dzieci w młodszym wieku szkolnym

Wstęp

Nie ulega wątpliwości fakt, że procesy ekonomiczne towarzyszą nam już od najmłodszych lat. Spotykamy się z nimi na co dzień, kiedy podejmujemy decyzje dotyczące zarówno zwykłych czynności, jak i spraw poważnych. Rodzice i opiekunowie uczą nas wartości pieniądza, wskazują na jego wagę i potrzebę w życiu codziennym. To od nich w głównej mierze czerpiemy wiedzę ekonomiczną. Obserwując zachowania i postawy akceptujemy ekonomię jako część naszego życia. Jak się okazuje problem edukacji ekonomicznej jest niezwykle istotny. Powinien on obejmować ogólne narzędzia uświadamiające uczniom konieczność poszerzenia swojej wiedzy nie tylko na wyższych szczeblach edukacyjnych, ale zaczynając już od szkoły podstawowej.

Edukacja ekonomiczna uczniów klas I-III to nie tylko nauka o pieniądzu i oszczędzaniu. To przede wszystkim wtajemniczenie najmłodszych w proces świadomej odpowiedzialności za swoje działania oraz kształtowanie swoich osobistych umiejętności i wartości.

Celem referatu jest wskazanie kluczowych aspektów związanych z wdrażaniem młodego człowieka w świat gospodarki. Wskazano tu na złożony charakter tego problemu oraz konieczność uwzględnienia tych działań rodzica i nauczyciela, które praktycznie decydują o sukcesie socjalizacji ekonomicznej jednostki.

1. Czym jest ekonomia?

Rozważania warto rozpocząć od cytatu Sabiny Kołodziej z Akademii Leona Koźmińskiego w Warszawie. „Współcześnie dzieci coraz szybciej stają się aktorami świata ekonomii”¹⁴⁰. Oznacza to, że problematyka ta nie dotyczy jedynie nas - osób dorosłych, ale z pewnością również dzieci. Ci młodzi ludzie już od najmłodszych lat podejmują decyzje, dokonują wyborów, uczą się gospodarować i planować. Warto zwrócić uwagę na fakt, iż już przeciętny czterolatek dysponuje własnymi pieniędzmi, a niemalże 90% młodzieży między 11 - 18 rokiem życia systematycznie otrzymuje kieszonkowe¹⁴¹. Powołując się na dane międzynarodowej grupy badawczej Ipsos S. Kołodziej wspomina o dysponowanej przez uczniów kwocie - średnio 56 złotych miesięcznie. W skład tej kwoty wchodzi kieszonkowe, forma prezentu od najbliższych, nagroda za dobre stopnie w szkole oraz, tak zwane nieregularne wpłaty od rodziców z przeznaczeniem na bieżące potrzeby. Ipsos zadała również dość znaczące pytanie, związane z najczęściej kupowanymi produktami przez dzieci. Uzyskano następujące informacje. Według ankietowanych są to słodycze (61%), napoje (37%), czasopisma (27%), karty do telefonów (21%), zabawki (18%) oraz kosmetyki (16%). W dalszej części płyty CD (15%), produkty spożywcze (15%), książki (11%), ubrania (8%), sprzęt komputerowy (7%), inne (6%), obuwie (5%), bilety komunikacyjne (4%), dyskoteki (4%) oraz koncerty (3%). Dane te, jasno wskazują na fakt, jak ogromne znaczenie ma proces socjalizacji ekonomicznej oddziałujący na młodzież już od najmłodszych lat. Niewątpliwie,

¹⁴⁰ S. Kołodziej, Edukacja ekonomiczna dzieci i młodzieży w Polsce, Akademia Leona Koźmińskiego, http://www.ue.katowice.pl/fileadmin/_migrated/content_uploads/9_S.Kolodziej__Edukacja_ekonomiczna_dzieci_i_mlodzi_czy_w_Polsce.pdf [dostęp 20.02.2016]

¹⁴¹ Dzieci i pieniądze. Kieszonkowe nie poddaje się kryzysowi. Ipsos Polska 2010, <http://www.ipsos.pl/kieszonkowe-dzieci-2010>

warto w tym miejscu wyjaśnić strukturę omawianego procesu, jednak na początek scharakteryzowane zostanie pojęcie ekonomii. Najprostszym i zarazem najodpowiedniejszym jest określenie pochodzące ze Starożytnej Grecji.

W interpretacji Ksenofonta¹⁴² „ekonomia jest nauką o gospodarstwie, o zarządzaniu majątkiem, domem. Należą do niej sprawy związane ze zdobywaniem środków utrzymania, z sensownym wykorzystywaniem pieniędzy. Ksenofont powiadał, że w gospodarstwie domowym można wydać wiele pieniędzy i mało mieć z tego korzyści, można też przy użyciu mniejszych środków uzyskać dobre wyniki”. Krótko mówiąc, ekonomia jest nauką o życiu, z którą spotykamy się już w dzieciństwie. Dziecko, podczas obcowania wśród innych ludzi (czy to dorosłych czy rówieśników) staje się częścią procesu nabywania wiedzy, umiejętności, zachowań, postaw i wartości. W obrębie funkcjonowania gospodarki, działania te opierają się na socjalizacji ekonomicznej, która jest nieodłącznym elementem w rozumieniu tej dziedziny przez najmłodszych. Świadomość ekonomiczna obrazuje potrzebę dziecka w obrębie znajomości istoty pieniędzy, do czego są potrzebne, jaką mają wartość, jak nimi poprawnie rozporządzać.

Przekazywanie wiedzy ekonomicznej jest niezwykle trudnym zadaniem. W zależności od wieku oraz indywidualnych potrzeb dziecka, należy tę wiedzę odpowiednio stopniować w stosownych momentach.

Przyglądając się obecnej podstawie programowej skierowanej do uczniów klas I-III, można wywnioskować, że edukacja ekonomiczna praktycznie nie istnieje. Co więcej, skupiając się na wyższych szczeblach edukacji, zajęcia kształtujące rozwój umiejętności ekonomicznych i finansowych także pozostawiają wiele do życzenia. Jak zauważa K. Guziak „szcątkową postacią zajęć ekonomicznych w polskich szkołach są zajęcia z podstaw przedsiębiorczości, ale te ze względu na swoją formę nie przyczyniają się do wzrostu popularności tej dziedziny nauki wśród młodzieży”¹⁴³.

2. Zaczynamy od rodziców

Wracając do rozważań grupy badawczej Ipsos¹⁴⁴ należy zwrócić uwagę na fakt, że w dzisiejszych czasach dzieci biorą czynny udział w wydawaniu pieniędzy swoich rodziców. Decydują bądź współdecydują o zakupie produktów konkretnych marek. Popularnym i niemalże codziennym stało się wspólne robienie zakupów (w połowie przypadków ma to miejsce raz lub kilka razy w tygodniu). Tym sposobem planowanie domowego budżetu jest idealną okazją do zapoznania dziecka z podstawami przedsiębiorczości oraz wdrażania go w świat finansów. Z teoretycznego punktu widzenia taka sytuacja nie wydaje się być skomplikowana, gdyż okazji do rozpoczęcia rozmów o ekonomii jest dużo. Jednakże w praktyce rodzice często nieświadomie popełniają błędy, które mogą negatywnie wpłynąć na postawę finansową dzieci. Zdaniem psycholog dziecięcej dr Aleksandry Piotrowskiej najistotniejszymi błędami są¹⁴⁵:

1. Niechęć rodziców do rozmowy o pieniądzach.

2. Nieumiejętność wykorzystania codziennych sytuacji do nauki gospodarowania pieniędzmi.

3. Niewypłacanie dzieciom kieszonkowego.

4. Kontrolowanie wydatków dziecka.

5. Płacenie podopiecznym za wykonywanie obowiązków domowych.

¹⁴² S. Marciniak, Makro i mikro ekonomia. Podstawowe problemy, PWN, Warszawa 2002, s. 14

¹⁴³ K. Guziak, Lekcje ekonomii dla dziecka, <http://mlodyekonomista.pl/o-projekcie/misja/>, [dostęp: 29.02.2016]

¹⁴⁴ op. cit., Dzieci i pieniądze. Kieszonkowe nie poddaje się kryzysowi. Ipsos Polska 2010, <http://www.ipsos.pl/kieszonkowe-dzieci-2010>

¹⁴⁵ Czego unikać podczas edukacji ekonomicznej dzieci? Pięć najczęstszych błędów rodziców, <http://kurier.pap.pl/depesza/158989/> [dostęp: 23.02.2016]

Reasumując, okazuje się, że podstawowym błędem jest nieporuszanie z dzieckiem tematów finansowych w ogóle. W wielu domach temat pieniędzy jest wciąż tematem tabu. Rodzice z góry zakładają, że dzieci są za małe aby zrozumieć skomplikowany świat finansów. Pomimo, iż każdego dnia jest wiele sytuacji sprzyjających zapoznaniu dziecka ze sposobami dotyczącymi gospodarowania pieniędzmi, to rodzice ich nie wykorzystują. Dr Piotrowska zaznacza, że „dzięki angażowaniu dziecka w codzienne zakupy lub planowanie wydatków łatwiej będzie mu zrozumieć ideę ograniczonych możliwości finansowych dorosłych”¹⁴⁶.

Kończąc rozważania w temacie błędów rodzicielskich, warto wspomnieć o wypłacaniu przez rodziców kieszonkowego i związanym z tym nadmiernym kontrolowaniu wydatków dzieci. Sama istota kieszonkowego zostanie rozwinięta w dalszej części referatu. Wspomnę jedynie o samym fakcie stosowania zachęt finansowych w zamian, za wykonywanie różnego rodzaju obowiązków - domowych bądź szkolnych. Zdaniem psychologów działania te mają charakter demoralizujący i wykształcają w najmłodszych interesowność oraz materializm. Otrzymywane gratyfikacje pieniężne są następnie kontrolowane przez rodziców, którzy mają wiele obaw, związanych z nierozsądnym gospodarowaniem przez ich pociechy. Zdaje się jednak, że dawanie kieszonkowego nie powinno być celem samym w sobie, a raczej środkiem do celu. Czym jest zatem kieszonkowe i jaką niesie ze sobą wartość?

3. Kieszonkowe. i co dalej?

Zdaniem ekspertów - kieszonkowe to podstawa edukacji finansowej dziecka¹⁴⁷. Dzięki niemu młodzi ludzie mają szansę uczyć się zarządzania swoimi własnymi środkami pieniężnymi już od najmłodszych lat. Kieszonkowe to na ogół drobna kwota, a w świecie reklam, mody i gadżetów trudno tak wydawać, by nie żałować i zaoszczędzić. Jeśli nauczymy dziecko, że wydawanie pieniędzy powinno być środkiem do osiągnięcia celu - możemy być pewni, że będzie ono mądrze nimi gospodarować. Dlatego oferując pierwsze środki kapitałowe, warto połączyć to z nauką rozsądnego dysponowania pieniędzmi¹⁴⁸. Skoro umiejętne zaproponowanie ich niesie ze sobą szereg korzyści, to należałoby zadać sobie pytanie: Czego możemy nauczyć poprzez dawanie kieszonkowego? Według M. Szafrąńskiego¹⁴⁹ odpowiedź brzmi następująco:

1. Umiejętność oszczędzania - nie na wszystko nas stać od razu.
2. Kosztowne cele wymagają długotrwałego oszczędzania, które warto zaplanować odpowiednio wcześniej.
3. Oszczędzając jedynie 10% naszych comiesięcznych przychodów, dość szybko zbieramy istotne kwoty.
4. Wydając pieniądze na jedną rzecz, zabraknie ich na inną.
5. Biorąc pożyczkę zwracamy więcej niż pożyczaliśmy.
6. Jeśli odkładamy pieniądze w mądry sposób, to otrzymujemy odsetki.
7. Im dłużej odkładamy, tym szybciej przyrastają nam odsetki.
8. Systematyczność daje lepsze efekty niż jednorazowe zrywy.
9. Praca ma konkretną wartość, którą łatwo przeliczyć na pieniądze.
10. Każdy planowany zakup możemy przeliczyć na konkretną ilość godzin, jaką należałoby przepracować, aby móc sobie na niego pozwolić.
11. Chcąc mieć większe przychody, należy odznaczać się pomysłowością i kreatywnością

¹⁴⁶ Tamże [dostęp: 23.02.2016]

¹⁴⁷ Edukacja finansowa dzieci: kieszonkowe podstawą, <http://www.finanse.egospodarka.pl/98526,Edukacja-finansowa-dzieci-kieszonkowe-podstawa,1,60,1.html> [dostęp: 24.02.2016]

¹⁴⁸ op. cit., Czego unikać podczas edukacji ekonomicznej dzieci? Pięć najczęstszych błędów rodziców, <http://kurier.pap.pl/depesza/158989/> [dostęp: 23.02.2016]

¹⁴⁹ M. Szafrąński, Kieszonkowe - ile dawać i jak uczyć dzieci podstaw finansów domowych? <http://jakoszczedzacpieniadze.pl/kieszonkowe-jak-uczyc-dzieci-finansow> [dostęp: 27.02.2016]

oraz się o to postarać.

12. Systematyczne przychody i umiejętne gospodarowanie nimi daje większą pewność niż jednorazowe wpływy (np. prezenty).

13. Warto szanować tych, którzy dotrzymują swoich zobowiązań finansowych.

14. Jeśli jednorazowo otrzymamy dużą kwotę, to warto mieć pomysł jak ją zagospodarować, szczególnie, gdy nasze koszty są nieregularne.

15. Istoty i obsługi produktów bankowych dla dzieci.

Podsumowując wymienione korzyści, należy zaznaczyć, że działając w bezpiecznych warunkach, mamy szansę nauczyć pociechy samodzielnego gospodarowania finansami oraz odpowiedzialności za nie. Przypatrując się charakterystyce Szafrąńskiego autorka pragnie zatrzymać się przy ostatnim punkcie związanym z produktami dla dzieci, oferowanymi przez banki.

Nie wszyscy mamy tego świadomość, ale dzieci mogą korzystać z kart płatniczych. Zamiast co miesiąc dawać dziecku kieszonkowe w gotówce, lepiej wyposażyć je w kartę. Rozwiązanie tego typu stwarza nieco większą kontrolę nad wydatkami, a pieniądze są bezpieczniejsze.

Co więcej, dziecko może także posiadać własny rachunek bankowy (jednak dopiero po ukończeniu 13 roku życia - w tym wieku uzyskuje ograniczoną zdolność od czynności prawnych, która jest niezbędna do samodzielnego zarządzania finansami). Małoletni posiadacz konta, w większości przypadków, będzie mógł przez Internet wykonywać przelewy, płacić w sklepach i wybierać w bankomacie pieniądze za pomocą karty. A co najważniejsze, uczyć się funkcjonowania w finansowym świecie.

4. Sylwetka nauczyciela edukacji ekonomicznej

Dziecko, aby rozwijało się prawidłowo, już od wczesnego dzieciństwa potrzebuje subtelnej stymulacji. Zasada ta odnosi się do wszystkich dziedzin i zakresów życia małego człowieka. M. Szafrąński zaznacza, iż najlepszym nauczycielem jest nasze zachowanie, a dziecko rozumie świat tak jak go widzi¹⁵⁰. Można zatem wywnioskować, że dla dziecka, przykład dorosłych jest niezwykle ważny. Środowisko, w którym się ono wychowuje kształtuje jego postawy oraz świadomość ekonomiczną. Oczywiście chodzi o środowisko rodzinne i szkolne - podstawowe i najważniejsze w życiu dziecka. O wpływie i stymulowaniu wiedzy finansowej przez rodziców i najbliższych nadmieniono w poprzedniej części referatu. Aktualnie autorka skupi się na roli szkoły i działających w niej nauczycielach edukacji wczesnoszkolnej.

Omawiając sylwetkę nauczyciela w klasach początkowych, należy wspomnieć o metodach i formach pracy, jakie można wykorzystać do wdrażania pojęć ekonomicznych. Metody dydaktyczne stanowią sposób postępowania dydaktycznego, który stwarza warunki do zaangażowanego i aktywnego udziału dzieci w zajęciach lekcyjnych¹⁵¹.

Nie ulega wątpliwości, że najbardziej korzystne jest stosowanie metod aktywizujących oraz nauki poprzez zabawę. Mogą to być metody oparte na indywidualnym lub grupowym podejmowaniu decyzji, nauce planowania, współpracy w zespole czy rozwijaniu zainteresowań. Z kolei zabawa odgrywa w życiu małego człowieka niezwykle ważną rolę. Dzięki niej dzieci uczą się otaczającego świata, rządzących nim praw i zasad, poznają smak rywalizacji, radość zwycięstwa i pierwszą gorycz porażki. Wydaje się, że nauka ekonomii zyskuje w tym względzie naprawdę wiele.

Oczywistym jest, że nauczyciel decyduje, którą z metod wybierze dla osiągnięcia celów, uwzględniając następujące czynniki: swoje indywidualne predyspozycje, osobowość

¹⁵⁰ Tamże, [dostęp: 27.02.2016]

¹⁵¹ B. Stańda, B. Wierzbowska, Przesiębiorczość, Program nauczania, szkoły ponadgimnazjalne, PWN, Warszawa 2002, s. 17

i poziom percepcji wiedzy uczniów, środowisko, w którym szkoła funkcjonuje, orientację na możliwość dostępu do wybranych jednostek – uczestników życia gospodarczego, wspomagających praktycznie proces dydaktyczny, zainteresowania uczniów, dostosowanie treści wdrażanych uczniowi do sytuacji gospodarczej i społecznej, w których funkcjonuje¹⁵².

Kolejnym aspektem wartym zaznaczenia jest doksztalcanie i podnoszenie kwalifikacji. Nowe warunki kształtowania gospodarki rynkowej wymagają od społeczeństwa i poszczególnych osób przyswojenia nowych zasad i zachowań. W związku z tym należałoby zadbać o podniesienie poziomu edukacyjnego, wprowadzając do nauczania treści związane z ekonomią. Wiadomym jest, iż nauczyciele przedmiotów ekonomicznych takich, jak: „Podstawy Przedsiębiorczości” czy „Ekonomia w praktyce” poruszają się w procesie dydaktycznym ściśle powiązanim tematycznie z finansami. Jednakże, nauczanie tych przedmiotów dotyczy klas 4-6 szkoły podstawowej, gimnazjum oraz szkół ponadgimnazjalnych. Wspominając o tym, autorka pragnie zwrócić uwagę na fakt, iż w podstawie programowej klas I - III nie pojawia się tak precyzyjne zapoznanie uczniów z edukacją ekonomiczną. A przecież racjonalne gospodarowanie pieniędzmi oraz nauka szacunku dla pracy jest w dzisiejszych czasach nieodłączną częścią życia dziecka.

Nauczyciele edukacji wczesnoszkolnej powinni świadomie wprowadzać stałe elementy procesu socjalizacji ekonomicznej już w pierwszej klasie. Sposoby, metody czy rozwiązania innowacyjne mogą zdobywać na wielu kursach, szkoleniach i warsztatach skierowanych również do nauczycieli przedmiotów „Podstaw Przedsiębiorczości” czy „Ekonomii w praktyce”.

Doksztalcanie w tym zakresie jest niezbędne, ponieważ jest pewnego rodzaju warunkiem powodzenia realizacji nowych zadań na polu edukacji szkolnej. Podnosząc swoje kwalifikacje zawodowe nauczyciele wywierają wpływ na skuteczność nauczania i pozytywnie oddziałują na jakość pracy szkoły.

Podsumowanie

Edukacja ekonomiczna dzieci w młodszym wieku szkolnym jest niezwykle istotna z kilku powodów. Po pierwsze, nasze życie codziennie, jest nieodłącznie związane ze światem gospodarki.

Po drugie, Początek szkoły podstawowej to okres, w którym dzieci zaczynają otrzymywać od opiekunów pierwsze kieszonkowe. Dlatego też „każdy uczeń polskiej szkoły powinien wiedzieć, co to są pieniądze, do czego są potrzebne, jaką mają wartość, jak nimi poprawnie rozporządzać oraz jak zdobyć pracę”¹⁵³.

Po trzecie, związana z edukacją - socjalizacja ekonomiczna, umożliwi kształtowanie się tożsamości jednostki.

Zdaniem autorki szkoła nie jest i nie powinna być jedynym miejscem, gdzie młody człowiek ma zdobywać wiedzę z zakresu edukacji ekonomicznej. Jeżeli zależy nam aby samodzielnie podejmował decyzje, świadomie i racjonalnie dysponował pieniędzmi, edukację finansową powinniśmy zacząć w domu. Istotne jest wyposażenie dziecka w podstawowe umiejętności finansowe, które będzie mogło stosować na co dzień oraz na każdym etapie swojego dalszego życia.

¹⁵² Tamże, s.19

¹⁵³ D. Dzido, M. Soszyński, Narzędziownik, Poradnik dla młodych osób szukających pracy, Fundacja dla Polski, Warszawa 2010, s. 61

2.2. Motives to choose a tourist destination among the residents of Warsaw

Introduction

The issue of motivation of the tourist is still valid and is gaining in importance. Until recently, tourism in nature and was a constant kind of human activity, currently subject to almost revolutionary transformations caused by new technologies, organizational innovation, the appearance of a new markets, economic growth, a new way of living, uncertainty and the risk of finally growing competition and globalization.¹⁵⁴

Tourism is a rapidly growing economic sector. There are new forms of tourism and types of tourist stays, including those related to health care, historical events, observation of nature or associated with different events. Tourists can choose from a rich tourist market. Therefore, it becomes important to recognize the motives of tourist, which guided the tourists, to be able to adjust the offer to their needs.

Tourism and recreation are a special kind of forms of social activity, which is characterized by a multiplicity of human behavior. Tourism undoubtedly binds to the free time, which we can use in many ways.

Purpose and research method

This article presents the reasons for choosing a tourist destination among the residents of Warsaw. To learn forms of tourism and recreation behavior as well as ways of spending free time by the citizens of Warsaw, empirical material was collected mainly using survey methods. The study was conducted over the Internet in April 2016 year. The study involved 82 people. The research population was diverse in terms of age, education and gender. Women accounted for 39.5% of the population, and men 60.5%. People with higher education accounted for 63.2% of the respondents, with secondary education - 31.6%, while the remainder of the people had a different kind of education. Respondents were diverse in terms of age. Among the respondents, dominated by people aged 19-30 years (81.6%), while the smallest group, respondents were over 60 years of age (2.0% of the total population).

The concept of motivation and classification of tourist motives

The motivation of the tourist motives has been a regular source of discussion within much of the tourism literature. Much consideration has been paid to the interaction and influence each tourism motive has upon the other.

"Motivation means an assembly of motifs occurring currently in the unit. The concept is derived from the Latin word *movere*, which means as much as move, push. It is widely used in the literature of psychological and sociological. There are different definition and classification of this concept.¹⁵⁵ Generally it comes to A. Maslow, when he says that: motivation gives me a feeling of desires, needs, longings, or lack of it. K. Obuchowski¹⁵⁶ has two ways of understanding the theme in psychology: as a factor driving the action or as a factor enabling the conscious action through the formulation of objectives and program. T. Tomaszewski¹⁵⁷ defines the theme as a state of internal tension, which determines the direction of the activity of the body. J. Reykowski¹⁵⁸ defines motivation as a process of psychological adjustment, which determines the direction of human activities and the amount of energy that the implementation of the direction a person is willing to sacrifice. It is a process

¹⁵⁴ L. Koziol: Koncepcje klasyfikacji czynników motywacji turystycznej. *Współczesne zarządzanie*, nr 1, 2013, p. 132

¹⁵⁵ J. Strelau, A. Jurkowski, Z. Putkiewicz: *Podstawy psychologii dla nauczycieli*. PWN, Warszawa 1978, p.170

¹⁵⁶ K. Obuchowski: *Psychologia dążeń ludzkich*. PWN, Warszawa 1967, p.38

¹⁵⁷ T. Tomaszewski: *Wstęp do psychologii*. PWN, Warszawa 1971, p.187

¹⁵⁸ J. Reykowski: *Z zagadnień psychologii motywacji*. PZWS, Warszawa 1970, p.18

of internal conditioning striving toward specific targets. Motivators in human behavior fulfill three functions:

- Activate the body to increase its readiness to act;
- The effect of their actions is the selection of stimuli;
- Direct the operation.¹⁵⁹

Although they are only one of multiple variables that explain behavior (others would include learning, cultural conditioning, social influences, and perceptions), motives are the starting point that launches the decision process. The tourism literature has long recognized that a pleasure trip is rarely the result of a single motive. Tourists' motives are likely to be multiple.¹⁶⁰

The structure of tourist motivation by W. Gaworeckiego¹⁶¹ includes three groups of motives: social motivations, family or tribal motivations and personal or selfish motivations. The author drew attention to the "ritual imitation," which means that we take for action identified due to the existing social standards. Analyzing the essence of motivation, it should be noted that in modern society going on holiday or weekend has become a habit, fashion, civilization standard.

Tourist activity may be for the individual autotelic value. According to the theory of William N. Dembera and Robert W. Earl, the basic theme seems to be exploration resulting from human curiosity and desire to subjugate the natural environment. The implementation of these plans gives to the individual a sense of competence, improvement, development, and is therefore a source of strong, positive emotional experience.

Motivation is a dynamic process consisting transformations and modifications. Tourist activity are most often motivated by other motives than those in the future will lead us to continue this activity.¹⁶²

Entity to voluntarily started an action must meet the following conditions:

- There must be a factor initiating the action (eg. Advertising the tourist office)
- This activity should have a value to the individual or of achieving this value (eg. Recreational skiing is healthy)

Recreational skiing is healthy)

- There must be external conditions, which - in the opinion of the unit - allow the implementation of a specific action.

Motivation can be defined as the process of regulation, which functions as the control activities - so that they have led to achieve a particular result, which can either be a change of external situation, as a change in themselves or change their position. Motivation depends on the direction of human activities, as well as the amount of energy a person is willing to spend to achieve the goal.¹⁶³

Therefore, tourism motivational research demonstrates the myriad of conscious and sub-conscious reasons for travel, which in turn effectively illustrates the complexity of this area of study. Not only does this research account for the many causes as to why an individual may wish to take a vacation but also the often contradictory reasons for specific destination choice. Furthermore, it has been suggested that motives do not act independently; but rather combine, into collective primary and secondary tourism drives.¹⁶⁴

¹⁵⁹ W. Budohorska, Z. Włodarski: Psychologia uczenia się. PWN, Warszawa 1970, p.140

¹⁶⁰ J. Crompton, S. McKay: Motives of visitors attending festival events. *Annals of Tourism Research*, Vol. 24, No. 2, p. 425-426

¹⁶¹ W. Gaworecki: Turystyka. PWE, Warszawa 1998, p. 115 - 116

¹⁶² Z. Kruczek: Pilotaż wycieczek zagranicznych. Wydaw. „PROKSENIA”, Kraków 1998, s.135 - 136

¹⁶³ J. Reykowski: Emocje i motywacja. W: Psychologia. Red. naukowa T. Tomaszewski. PWN, Warszawa 1975, s. 579.

¹⁶⁴ T. Robinson, S. Gammon: A Question of Primary and Secondary Motives: Revisiting and Applying the Sport Tourism Framework. *Theories & Applications the International Edition*, Vol. 1, No. 1, 2011, p. 59-60

T.C. Middleton, who stands six main motives for participation in tourism(13, p. 17):

- 1) cultural, psychological, educational motives (eg. Participation in cultural events, realization of their own interests, sightseeing);
- 2) the physiological motives and related physical culture (the desire to rest, relax, tourist activity as a source of fitness and health);
- 3) social and ethnic motives (eg. tours among friends, seeing the places associated with family tradition);
- 4) the motives associated with fun and entertainment;
- 5) religious themes (eg. Visiting religious places);
- 6) work-related motives.¹⁶⁵

Motives of tourism and recreation activity in the opinion of respondents

Currently, tourists have almost unlimited access to the rich tourist offer. It is important to recognize motives, that they are guided in the process of choosing holiday destinations. The motives of tourist trips of Warsaw residents were varied (figure 1).

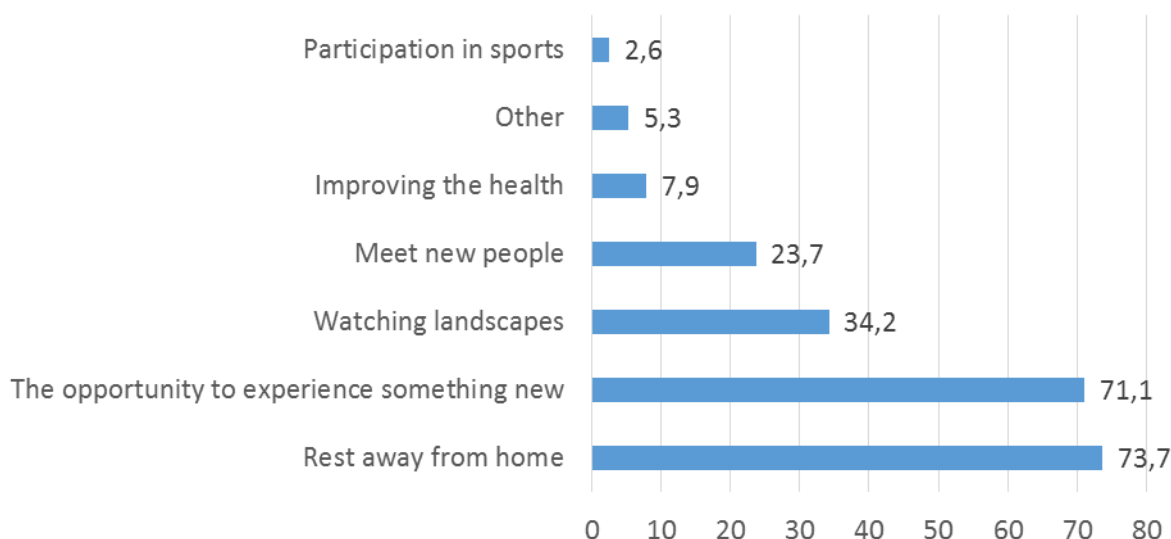

Figure 1. The motives of tourist trips of Warsaw residents (%)

Source: own research.

The most popular motives for spending free time were: opportunity for rest away from home (73,7%) and opportunity to experience something new (71,1%). One third of the respondents pointed to the viewing landscapes and almost 24% went for holiday to meet new people. Today, we are increasingly aware of the importance of a healthy lifestyle, particularly healthy diet, physical activity, and taking care of health. For this purpose we decide to spend our free time. Among the respondents nearly 8% go on to improve your health. Probably the low interest stems from the fact that the survey sample was dominated by young people.

Most respondents preferred abroad trips (65.8%). Only 34.2% of respondents preferred to spend their vacation time in the country. The main themes to choose foreign destinations were: the opportunity to learn about foreign cultures (77.1%) and weather conditions (60.0%). Significant was also the opportunity to improve their language skills. Lower price (34,2%), shorter travel time (18,4%) and the desire to explore their own country (36,8%) were the main

¹⁶⁵ L. Kozioł: Typologia czynników motywacyjnych do podróżowania. Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie, T. 20, No. 1, 2012, p. 90

motives to choose domestic tourist destinations. Besides a kind of tourist destination the form of tourist trips is also important (Figure 2).

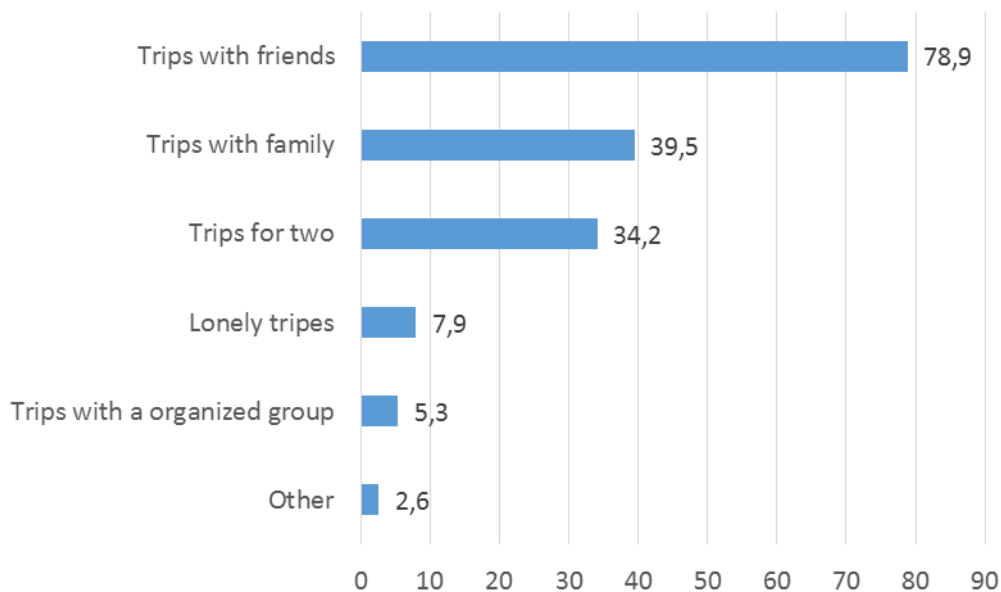

Figure 2. Forms of tourist trips (%)

Source: own research.

The most popular forms of tourist trip were: trips with friends (78,9%) and trips with family (39,5%). One third of the respondents pointed to trips for two as a preferred way of spending holidays. It should be noted that during the rest it is very important to have a good company of friends. Surprising is the fact that only 5,2% of respondents pointed to the tours in organized groups. This is probably due to the fact that now, because of easy access to tourist information it is increasingly easier to organize trips independently.

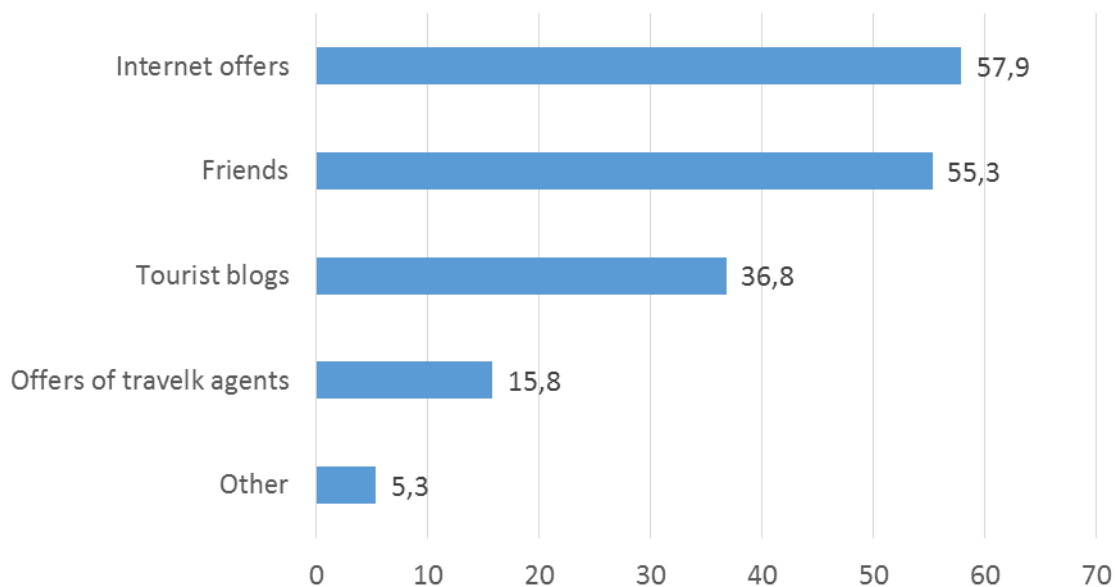

Figure 3. Sources of tourist information (%)

Source: own research.

The most commonly used source of tourist information proved offers published in Internet (57,9%) as well as friends (55,3%). Great appreciation also enjoyed the travel blogs (36,8%),

which are becoming increasingly popular. The offers of travel agents were used only by 15,8% of respondents (Figure 3).

During the test, the respondents were also asked what they most like to do during leisure time. The results of this are shown in figure 4.

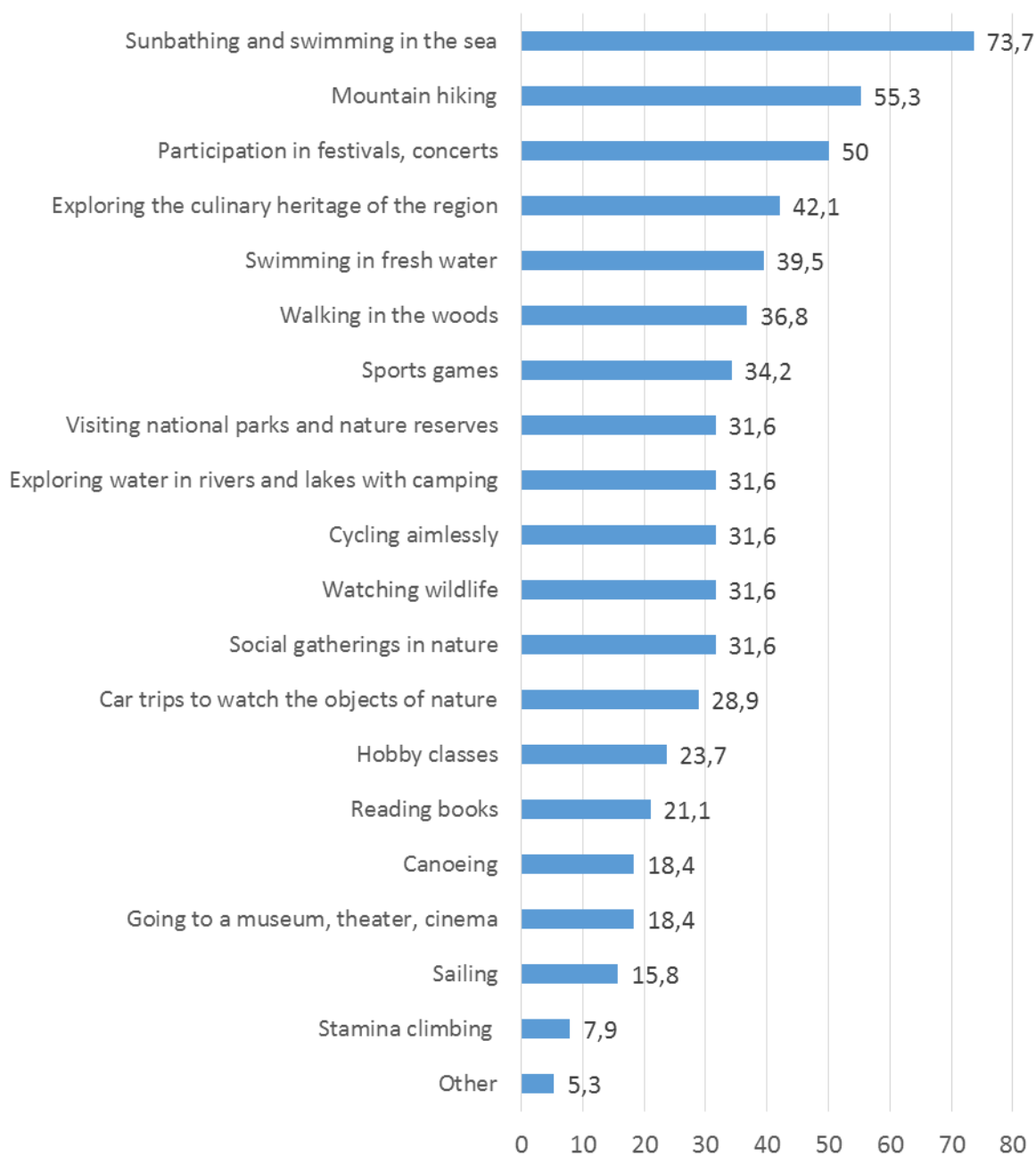

Figure 4. Preferred types of tourism and recreation behavior (%)

Sources: own research

Research tourists equally chose passive and active forms of recreation, although at first there were sunbathing and swimming in the sea (73,7%). The second place took mountain hiking (55,3%) and third participation in festivals and concerts (50,0%). In fourth place were exploring culinary heritage of region. It seems that this is in line with the current trend for healthy lifestyles, as well as fashion for cooking.

Summary and conclusions

The research allowed to bring closer the preferred types of behavior during holiday trips as well as to determine the reasons which motivated the respondents during vacation. The most important motive for tourism trips and recreation was a vacation away from home, so more than 2/3 of respondents answered. Most respondents preferred abroad trips. The main themes to choose foreign destinations were: the opportunity to learn about foreign cultures and weather conditions. Significant was also the opportunity to improve their language skills. The most important motives to spent holiday in Poland were lower prices, shorter travel time and desire to explore own country. The most commonly used source of tourist information proved offers published in Internet as well as friends. Today, the opinion of other tourists becomes extremely important when selecting a tourist destination. So, be careful that satisfied tourists, who leave a place of rest is the best advertising there. Therefore, taking care of the best quality of tourism is becoming an important guarantee of success in this sector. Research tourists equally chose passive and active forms of recreation, although at first there were sunbathing and swimming in the sea.

2.3. Фінансування вищої освіти в контексті забезпечення економічної безпеки вищих навчальних закладів

За сучасних умов розвитку економіки України оптимізується призма сприйняття об'єктивної реальності функціонування вищих навчальних закладів (ВНЗ) з урахуванням їх взаємозв'язку з суб'єктами господарювання та важливої ролі в забезпеченні економічного розвитку України. Об'єктивною підставою для цього є те, що вищі навчальні заклади мають багато спільних характерних рис з підприємствами. У цьому контексті дослідження питань забезпечення економічної безпеки ВНЗ (в умовах нарощування негативних явищ у сфері вищої освіти) набуває особливого значення в силу специфічних особливостей функціонування вишів.

Однією з найзначніших конкурентних переваг України на шляху до розбудови економіки знань є високий рівень освіченості її громадян. Так, 45 % української робочої сили мають вищу освіту (за цим показником Україна посідає п'яте місце серед 37-ми країн)¹⁶⁶.

За даними рейтингу глобальної конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) за 2015 рік¹⁶⁷ Україна втратила 3 позиції і спустилась з 76-го (у 2014 році) на 79-те місце (у 2015 році) серед 140 країн світу і знаходиться між Гватемалою та Таджикистаном. Причому показник її конкурентоспроможності також знизився на 0,11 з 4,14 до 4,03. В цілому, за 2011-2015 роки позиції України у цьому рейтингу не мали тенденції до стабільного зростання. Так, у 2011 році Україна посідала 82-е місце, у 2012 – 73-тє, у 2013 – 84-те місце відповідно¹⁶⁸.

Для порівняння, згідно з даними глобального рейтингу конкурентоспроможності у 2013-2014 роках¹⁶⁹, незважаючи на суттєву втрату позицій (Україна у 2013-2014 роках порівняно з даними за 2012-2013 роки перемістилась на 11 позицій, з 73-го на 84-те

¹⁶⁶ Україна увійшла в рейтинг країн з найбільш якісною вищою освітою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://acf.ua/news/ukra%D1%97na-uvijshla-v-rejting-kra%D1%97n-z-najbilsh-yakisnoyu-vishhoju-osvitoju>.

¹⁶⁷ Україна у рейтингу глобальної конкурентоспроможності 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reforms.in.ua/ua/news/ukrayina-u-reytingu-globalnoyi-konkurentospromozhnosti-2015>.

¹⁶⁸ Україна у рейтингу глобальної конкурентоспроможності 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reforms.in.ua/ua/news/ukrayina-u-reytingu-globalnoyi-konkurentospromozhnosti-2015>.

¹⁶⁹ Аналіз індексу конкурентоспроможності України в 2013-2014 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://infolight.org.ua/content/analiz-indeksu-konkurentospromozhnosti-ukrayini-v-2013-2014-rr>.

місце, отримавши показник 4,05 бали з 7 можливих), найкращий стан справ за цей період спостерігався з охопленням населення освітою, якістю викладання природничих та математичних наук, рівнем розвитку залізниці та обсягах ринку. До негативного за цим рейтингом слід віднести те, що у зв'язку з недостатніми обсягами впровадження наукоємних технологій у виробництво та фінансування науки не на належному рівні з часом якість освітніх послуг та рівень вітчизняної науки помітно знижується. Уваги згідно з даними цього рейтингу заслуговує позиція України в рейтингу здатності країни на втримання талантів, тобто високоосвічених кадрів та молодих кваліфікованих спеціалістів, за яким Україна посіла 140 місце з 148. На фоні розвинутої Європи, в державах якої дані індекси мають максимальне значення, шансів на утримання кадрів, які могли б в перспективі допомогти країні подолати труднощі сьогодення, практично не лишається¹⁷⁰.

За даними рейтингу глобальної конкурентоспроможності ВЕФ у 2015 році¹⁷¹ позитивним результатом України слід вважати той факт, що за вищою освітою та професійною підготовкою держава піднялась на 7 позицій і зайняла 34 місце з 140 країн світу, що є конкурентною перевагою країни (конкурентною перевагою вважається фактор, за яким країна посідає 50-е місце і вище у рейтингу). Також держава за цим рейтингом посіла 14-те місце в світі за рівнем охоплення вищою освітою та 38-е місце за якістю викладання математики та природничих наук, 44-те місце – за доступом до Інтернету в школах (плюс 23 позиції). Освітня реформа передбачає подальші структурні зміни в усіх секторах освіти і науки, що в першу чергу, призведуть до підвищення якості освіти. Зокрема, активно рухається процес надання вишам автономії, закриття неякісних установ (сьогодні припинено діяльність 76-ти ВНЗ та філій). У подальшому передбачено кардинальну реформу професійної підготовки. Зокрема, зросте вплив роботодавців на формування змісту програм¹⁷².

Також за результатами рейтингу глобальної конкурентоспроможності ВЕФ у 2015 році¹⁷³ Україна також має декілька конкурентних переваг за інноваціями: 29-те місце у рейтингу за наявністю наукових та інженерних кадрів, 43-те – за якістю науково-дослідних закладів та 50-те – за кількістю патентів на винаходи. Очевидним є те, що інновації є потенціалом для зростання економіки. Задля цього необхідні зусилля держави і бізнесу: збільшення обсягу державної закупівлі високотехнологічної продукції (наразі Україна знаходиться на 98-у місці) та вдосконалення співпраці університетів і бізнесу у науці та інноваціях (74-те місце).

За даними результатів досліджень Мельбурнського університету, опублікованими у 2012 році¹⁷⁴, Україна все ще відноситься до країн з якісною вищою освітою держава увійшла до 25 країн з 48 – зайняла 25-те місце). Серед більш ніж 20 критеріїв для порівняння були такі: державні інвестиції у вищу освіту, підготовка потрібних для країни фахівців, зв'язок з університетами за кордоном тощо. В п'ятірці лідерів знаходяться: США, Швеція, Канада, Фінляндія і Данія. США домінують в світі не тільки за сумою інвестицій в освіту, а й за кількістю опублікованих наукових статей. До ТОП-

¹⁷⁰ Аналіз індексу конкурентоспроможності України в 2013-2014 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://infolight.org.ua/content/analiz-indeksu-konkurentospromozhnosti-ukrayini-v-2013-2014-rr>.

¹⁷¹ Україна у рейтингу глобальної конкурентоспроможності 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reforms.in.ua/ua/news/ukrayina-u-reytyngu-globalnoyi-konkurentospromozhnosti-2015>.

¹⁷² Україна у рейтингу глобальної конкурентоспроможності 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reforms.in.ua/ua/news/ukrayina-u-reytyngu-globalnoyi-konkurentospromozhnosti-2015>.

¹⁷³ Україна у рейтингу глобальної конкурентоспроможності 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reforms.in.ua/ua/news/ukrayina-u-reytyngu-globalnoyi-konkurentospromozhnosti-2015>.

¹⁷⁴ Україна увійшла в рейтинг країн з найбільш якісною вищою освітою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://acf.ua/news/ukra%D1%97na-uvijshla-v-rejting-kra%D1%97n-z-najbilsh-yakisnoyu-vishhoju-osvitoju>

25 країн для здобуття вищої освіти потрапили також: Швейцарія (6-те місце), Норвегія (7-е), Австралія (8-е), Нідерланди (9-те), Великобританія (10-те), Сінгапур (11-те), Австрія (12-те, Бельгія (13-те), Нова Зеландія (14-те), Франція (15-те), Ірландія (16-те), Німеччина, Гонконг (17-те), ПАР (18-те), Ізраїль (19-те), Японія (20-те), Тайвань (21-е), Корея (22-е), Португалія (23-те), Іспанія (24-те місце відповідно).

У відповідності з результатами проведеного загальнонаціонального опитування з метою дослідження громадської думки щодо вступу до вищих навчальних закладів за результатами зовнішнього незалежного оцінювання та певних питань якості освіти третина населення України (32%) питання вдосконалення якості вищої освіти відносить до завдань першочергової важливості¹⁷⁵.

На даному етапі розвитку економіки України не простежується роль та механізм взаємодії держави на ринку з вищими і, як зворотній ефект, вплив елементів ринку праці на забезпечення економічної безпеки ВНЗ, економічний розвиток країни та забезпечення економічної безпеки держави. Іншими словами, є недосконалим механізм, завдяки реалізації якого відбувається взаємодія випускників вишів та роботодавців шляхом узгодження ціни на інтелектуальний капітал та умов праці між ними з урахуванням іміджу вишів, що сприяє залученню інтелектуального капіталу нації до сфери національного виробництва та забезпечення економічної безпеки ВНЗ та держави. У цьому контексті, доцільно зауважити, що за умови підготовки вищими висококваліфікованих фахівців, які можуть бути затребуваними як на внутрішньому, так і на міжнародних ринках праці, може бути забезпечений висхідний тренд економічного розвитку держави.

Зазначене вимагає зосередження уваги на дослідженні питань підвищення якості вищої освіти та забезпечення економічної безпеки ВНЗ в системній єдності. Що, у свою чергу, потребує розгляду економічної безпеки ВНЗ з урахуванням її включеності до такої понятійної схеми: національна безпека – економічна безпека – економічна безпека країни – економічна безпека держави – економічна безпека підприємства. Також актуальності набуває необхідність проведення глибоких аналітичних досліджень щодо забезпечення економічної безпеки вищих навчальних закладів з урахуванням їх взаємодії, держави та роботодавців на ринку праці.

Згідно з Методичними рекомендаціями щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затвердженими Міністерством економічного розвитку і торгівлі України №1277 від 29.10.13 економічна безпека – це стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі і характеризує здатність національної економіки до сталого та збалансованого зростання¹⁷⁶.

У наукових працях відсутнє однозначне трактування поняття «економічна безпека ВНЗ». Найчастіше її характеризують як стан ВНЗ, в якому наявних ресурсів достатньо для запобігання, послаблення або захисту від загроз діяльності вишу¹⁷⁷.

Також варто зазначити, що суттєвий вплив на такий стан справ в сфері вищої освіти,

¹⁷⁵ Тестування та рівний доступ до якісної вищої освіти: громадська думка про ЗНО, вступ до вишів, проблеми вищої школи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dif.org.ua/en/polls/2011-year/testuvannja-ta-rivnii-dostup-do-jakisnoi-vishoi-osviti-gromadska-dumka-pro-zno_-vstup-do-vishiv_-problemi-vishoi-shkoli.htm

¹⁷⁶ Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України / Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. № 1277 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&tag=MetodichniRekomendatsii>.

¹⁷⁷ Мартинюк В.П. Економічна безпека вищих навчальних закладів в Україні: передумови оцінювання. / В.П. Мартинюк [Електронний ресурс] // Економіка Менеджмент Підприємництво. 2013. – №25(II). – Режим доступу : <http://eme.ucoz.ua/pdf/252/24.pdf>.

що існує в сучасних умовах, справляє незначний обсяг фінансування освіти, зокрема вищої (це, в свою чергу, є загрозою економічній безпеці ВНЗ), що у 2014–2015 рр. суттєво зменшився порівняно з попередніми роками (таблиця 1)¹⁷⁸¹⁷⁹¹⁸⁰.

1. Видатки зведеного бюджету на освіту

	Роки					
	2010 ¹	2011 ¹	2012 ¹	2013 ¹	2014 ¹	2015 ²
Загальні видатки зведеного бюджету, млн грн, усього	37784 2,8	41685 3,6	49245 4,7	50584 3,8	523004 ,75	43315 9,8
Темп зміни загальних видатків зведеного бюджету, % до попереднього року	X	10,32	18,14	2,72	3,39	-17,18
Усього видатків на освіту у загальних видатках зведеного бюджету, млн грн	79826, 0	86253, 6	10156 0,9	10553 8,7	100105 ,6	75907, 0
Темп зміни видатків на освіту у загальних видатках зведеного бюджету, % до попереднього року	X	8,05	17,75	3,92	-5,15	-24,17
Видатки на вищу освіту у загальних видатках на освіту, млн грн	24998, 4	26619, 6	29335, 9	30003, 1	28340, 5	21059, 8
Темп зміни видатків на вищу освіту у загальних видатках на освіту, % до попереднього року	X	6,49	10,2	2,27	-5,54	-25,69
Видатки у % до загальних видатків, усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
з них на освіту, усього	21,1	20,7	20,6	20,9	19,1	17,5
у т.ч. на вищу освіту	6,6	6,4	6,0	5,9	5,4	4,9
Видатки у % до ВВП, усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
з них на освіту, усього	7,4	6,6	7,0	7,3	6,4	5,5
у тому числі на вищу освіту	2,3	2,0	2,0	2,1	1,8	1,5
Видатки на вищу освіту у % до загальних видатків на освіту	31,3	30,9	28,9	28,4	28,3	27,7

¹ Включаючи видатки бюджетів Автономної Республіки Крим та м. Севастополя.

² Станом на 01.10.2015, без урахування видатків бюджетів Автономної Республіки Крим та м. Севастополя.

У результаті, негативні тенденції у сфері вищої освіти продовжують нарощуватись та чинники, що їх формують виступають одночасно і загрозами економічній безпеці ВНЗ та, як наслідок, держави, країни та національної безпеки в цілому. До загроз можна віднести: погіршення якості вищої освіти, відтік кваліфікованих кадрів з ВНЗ, зменшення чисельності абітурієнтів, непрозорий механізм розподілу бюджетних коштів та скорочення обсягів державного фінансування, загострення конкуренції між вишами за абітурієнтів та між випускниками на ринку праці тощо.

¹⁷⁸ Державна служба статистики України [Електронний ресурс] // Статистичний бюлетень Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2013/14 навчального року. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

¹⁷⁹ Державна служба статистики України [Електронний ресурс] // Статистичний бюлетень Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2014/15 навчального року. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

¹⁸⁰ Державна служба статистики України [Електронний ресурс] // Статистичний бюлетень Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2015/16 навчального року. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Поглиблення диспропорцій, що існують на вітчизняному ринку праці з урахуванням невідповідності потреб ринку праці, економіки та вимог роботодавців обсягам та якості підготовки випускників ВНЗ, у свою чергу, призводить до збільшення рівня безробіття, зокрема, серед випускників вишів. Так, за даними таблиці 2¹⁸¹ протягом 2010-2015 рр. спостерігається збільшення частки непрацевлаштованих випускників загальноосвітніх та вищих навчальних закладів (у 2010 р. становила 15,5%, у 2015 р. – 16,4%), незважаючи на зменшення загальної кількості безробітного населення віком 15–70 років протягом 2010-2015 рр.

Важливим чинником, що впливає на такий стан справ, є збільшення кількості абітурієнтів, які вступають на популярні, однак не затребувані в сучасних умовах напрями підготовки/спеціальності і не віддають перевагу при вступі вкрай дефіцитним з точки зору забезпечення потреб промисловості та економіки в цілому спеціальностям, подальше працевлаштування за якими не є для них неперіоритетне через низький рівень оплати праці на підприємствах та скорочення їх кількості в сучасних умовах. У результаті дії зазначеного чинника відбувається зменшення мобільності робочої сили, подальша локалізація випускників ВНЗ у великих містах.

2. Безробітне населення (за методологією МОП) за причинами незайнятості у 2010-2015 рр.¹ (у середньому за період)

Роки	Безробітне населення у віці 15-70 років, усього, тис. осіб	Темп зміни безробітного населення віком 15–70 років, % до попереднього року	за причинами незайнятості, відсотків									
			вивільнені з економічних причин	звільнені за власним бажанням, за угодою сторін	звільнені у зв'язку з закінченням строку контракту або договору найму	сезонний характер роботи	не працевлаштовані після закінчення загальноосвітніх та вищих навчальних закладів	виконують домашні (сімейні) обов'язки тощо	стан здоров'я, оформлення пенсії	деоблізовані з військової строкової служби	студенти, учні денної форми навчання	інші причини
2010	1713,9	X	33,0	27,2	10,0	6,3	15,5	2,4	0,9	1,3	0,2	3,2
2011	1661,9	-3,03	27,7	30,1	9,2	6,9	18,1	2,5	0,9	1,2	0,2	3,2
2012	1589,8	-4,34	23,5	34,0	8,4	8,8	16,9	2,5	1,5	1,4	0,1	2,9
2013	1510,4	-4,99	21,9	34,6	8,1	8,4	16,8	3,8	1,2	1,0	0,2	4,0
2014	1847,6	22,33	22,3	31,8	7,8	9,3	16,7	4,6	1,4	0,3	0,6	5,2
2015	1654,7	-10,44	27,8	28,9	7,5	9,9	16,4	3,7	0,9	0,3	0,1	4,5

¹ Дані за 2010-2014 роки наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополя, за 2015 рік – також без частини зони проведення антитерористичної операції.

Зазначене дає підстави до висновків про те, що незначний обсяг фінансування сприяє не тільки погіршенню якості вітчизняної вищої освіти, але й – зниженню рівня економічного розвитку країни та являється загрозою економічній безпеці вишів, а

¹⁸¹ Державна служба статистики України [Електронний ресурс] // Безробітне населення (за методологією МОП) за причинами незайнятості у 2010–2015 рр. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

відтак, економічній безпеці держави, країни і національній безпеці в цілому.

Для запобігання (за можливості) виникненню загроз економічній безпеці ВНЗ, держави, і національній безпеці в цілому або їх усунення, доцільним вбачається реалізація комплексу заходів в контексті фінансування ВНЗ: збільшення обсягів фінансування вишів з державного бюджету, різних фондів та за рахунок надходження коштів від приватних осіб в якості благодійних внесків та сплати за навчання; здійснення фінансової підтримки на державному рівні та за допомогою різноманітних фондів молодіжних, так званих startup-проектів та різноманітних організаційних форм підприємств шляхом надання субсидій, пільгових кредитів, здійснення консультування тощо.

2.4. Соціалізація ринку праці як напрям реалізації концепції гідної праці в Україні

За останні два десятиліття під впливом цілої низки чинників як внутрішнього, так і зовнішнього походження, найсуттєвіші суспільні перетворення відбулися й відбуваються саме в соціально-трудої сфері. Складовою цих перетворень і трансформацій, що здійснюються в економіці і суспільстві, є принципово нові зміни, що відбуваються в ролі, статусі, можливостях, мотивації, цінностях людини, і передусім, людини економічної як ресурсу, носія найбільш потужного, найбільш затребованого капіталу. Сучасна роль економічно активної людини суттєво змінюється. Вона стає носієм не тільки найбільш потужного, найбільш продуктивного капіталу – людського, а водночас суттєвим чином впливає на соціально-економічний прогрес.

Адже на сучасному етапі розвитку економіки і суспільства економічна і соціальна складова суспільного поступу помінялися місцями. І це доведено не тільки економічною наукою, а й підтверджуються практикою, що економічний і соціальний прогрес, економічний і соціальний розвиток узгоджуються та мають одновекторну динаміку тоді, коли економічні досягнення супроводжуються соціалізацією суспільних відносин та коли така соціалізація виявляється передусім у соціально-трудої сфері і стосується інтересів абсолютної більшості економічно активного населення. Домінантою номер один стають соціально-трудої прерогативи, людський розвиток. Утім ці зміни так і не наблизили нас до стабільності, не надали соціально-економічному розвитку стійкої позитивної динаміки, не сприяли подоланню наслідків фінансово-економічної кризи і переходу економіки України до фази пожвавлення і подальшого прискореного зростання на базі інноваційно-інвестиційної моделі та системних реформ, не усунули асиметрії в економічному і соціальному розвитку.

Найважливішою складовою соціально-трудої сфери є ринок праці, який дзеркально відображає більшість соціально-економічних процесів, що відбуваються у державі, та фокусує в собі найгостріші проблеми: високий рівень безробіття; посилення структурних диспропорцій зайнятості; зміни в якості робочої сили і мотивації праці; падіння рівня доходів населення тощо.

Причини, які дестабілізують соціально-трудої сферу, є водночас і причинами, які обмежують розвиток соціалізації ринку праці та інституту гідної праці. Найбільш значущими із них є наступні:

- глобалізація світової економіки у її нинішньому форматі та неоднозначність наслідків її впливу на соціалізацію ринку праці, та усі складові інституту гідної праці;
- формування нової економіки, яка докорінно змінює усталені елементи ринку праці (попит, пропозицію, ціну послуг праці) та механізм його функціонування,

посилює різновекторність змін на ринку праці;

- посилення диференціації сегментів ринку праці, в якому примхливо уживаються елементи доіндустріальної, індустріальної та постіндустріальної епох;
- трансформація в бік погіршення вікової структури населення в цілому і економічно активного зокрема;
- поширення нових, нестандартних форм зайнятості й атипових моделей організації робочого часу;
- посилення закономірності, коли істотна частина робіт з високою й надвисокою складністю уживається з такою самою частиною робіт з низькою і наднизькою складністю;
- збільшення обсягів неповної зайнятості, зростання обсягів заборгованості з виплати заробітної плати, зниження реальних доходів населення, тінзація оплати праці;
- зростання частки робочих місць, зайнятість на яких не забезпечує одержання суспільно прийняттого рівня трудових доходів;
- масові випадки розподілу результатів виробництва (доходів) не на користь найманих працівників;
- примушування до звільнення за скороченням чисельності або штату з виплатою компенсації;
- зниження ролі соціального діалогу в оптимізації відносин між провідними суб'єктами ринку праці. Одним із наслідків цієї небажаної тенденції стало поширення практики монопольного диктату на ринку праці з боку роботодавців, масове нехтування останніми принципів гідної праці.

Усе наведене – далеко не повна характеристика соціально-трудових відносин, що реально функціонують у сучасному світі праці та негативно впливають на соціалізацію ринку праці та інститут гідної праці. Наслідком наявних протиріч є порушення принципів справедливості, збагачення одних суб'єктів за рахунок інших, посилення суспільної нерівності й соціальної напруженості, зростання соціальної незгуртованості.

За таких умов надзвичайно важливим є наукове опрацювання відповідної стратегії розвитку ринку праці та відносин зайнятості в напрямку його соціалізації як компоненти реалізації гідної праці в Україні. Справа в тому, що реальне економічне зростання повинно відбутися не тільки за рахунок збільшення виробничих можливостей та їх ефективного використання, але, головним чином, завдяки покращенню якості цього зростання. А якість економічного зростання визначається, перш за все, посиленням соціальної спрямованості економічного розвитку, головною кінцевою метою якого виступає підвищення матеріального добробуту і якості життя населення. Крім того, важливими складовими якості економічного зростання є також гармонійний розвиток особистості та фізичне здоров'я, повна зайнятість і безпечні умови праці, збільшення інвестицій у людський капітал, соціальна захищеність безробітних і непрацевдатних, відповідний рівень розвитку соціальної інфраструктури.

Безсумніву, український ринок праці за останні два десятиліття кардинально змінився, і це не є перебільшенням. Утім ці зміни мають, на наш погляд, переважно інституційний характер, оскільки обумовлені, перш за все, зміною форм власності і власників; появою нових суб'єктів відносин у сфері праці; зміною у структурі і формах зайнятості; підвищенням гнучкості ринку праці; створенні нових інститутів-норм і інститутів-організацій, що діють на ринку праці, тощо. Водночас змушені констатувати, що за всієї глобальності інституціональних трансформацій, на ринку праці не відбулося кардинальної зміни в плані ефективної трудової діяльності, не сформовано інноваційного типу зайнятості, не відбулося підвищення добробуту і якості життя

населення, не створено передумов для розвитку інституту гідної праці. Отже, проведення виваженої політики соціально-економічних перетворень, спрямованої на усталення економічного зростання, зміцнення економічного простору держави, підвищення конкурентоспроможності України в глобальному економічному просторі зумовлюють необхідність розробки відповідної стратегії розвитку ринку праці в напрямку його соціалізації.

Загалом, побудова в Україні ринкової соціально орієнтованої держави неможлива без формування і становлення соціально орієнтованого ринку праці. Мова йдеться про соціалізацію економічного розвитку, ступінь якої значною мірою визначається станом ринку праці, рівнем зайнятості і доходів населення, балансом між ринковою ефективністю і соціальною справедливістю. Ринок праці є однією з найважливіших складових реформування економіки, інструментом побудови обраної ринкової економічної моделі, а рівень соціалізації ринку праці – це основний показник соціальної орієнтації тієї чи іншої ринкової економічної моделі. Тому для підвищення результативності реформування необхідний новий підхід, який в основу економічного зростання покладає соціалізацію ринку праці, визначаючи її найбільш суттєвим фактором впливу і головним засобом економічного зростання.

Поняття соціалізації ринку праці вчені трактують двояко: по-перше, як об'єктивний процес, пов'язаний із розширенням зайнятості, яка є запорукою соціальної злагоди та соціальної єдності; по-друге, як процес спрямування державою його суб'єктів на забезпечення базових потреб населення за прогресивними стандартами завдяки досягненню високої ефективності економіки¹⁸².

На думку А.М.Колота, соціалізація постає як складний і багатоаспектний процес, ключовими характеристиками якого є¹⁸³:

- передача та засвоєння індивідами культури;
- навчання, комунікації, які спрямовані на засвоєння соціальних норм і правил;
- долучення людини до культурних цінностей;
- вироблення в індивідів світоглядних настанов;
- засвоєння стандартів поведінки;

- опанування соціальних норм і цінностей, які необхідні людині для успішної взаємодії з інститутами організації та суспільства в цілому. Далі він також констатує, що - «Соціалізація відносин у сфері праці у найбільш загальному визначенні – це процес постійних нововведень, наслідком яких є гармонізація інтересів сторін і суб'єктів цих відносин, що проявляється у підвищенні якості життя та динаміці економічного зростання. Таке розуміння сутності соціалізації узгоджується з базовим визначенням сутності соціально-трудова відносин, у якому останні постають як симбіоз соціальної і трудової концепції, а взаємодія (взаємовідносини) між сторонами, суб'єктами і органами сторін мають спрямовуватися на досягнення високих рівнів як якості життя, так і ефективності виробництва»¹⁸⁴.

Отже, соціалізація ринку праці передбачає радикальне поліпшення якості та суттєве підвищення рівня життя населення і охоплює широкий спектр соціально-економічних явищ – зміст та умови праці, рівень освіти та професійно-кваліфікаційної підготовки працівників, розмір і структуру доходів та витрат, системи соціального забезпечення і

¹⁸² Сучасний стан управління трудовим потенціалом в Україні (Електронний ресурс). – Режим доступу: <http://buklib.net>

¹⁸³ Соціалізація відносин у сфері праці в контексті стійкого розвитку: монографія / (А.М. Колот, О.А. Грішнова, О.О. Герасименко, та ін.); за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. А.М.Колота. – КНЕУ, 2010. – С. 15-16

¹⁸⁴ Там же, с.21-22.

соціального страхування. Крім того, соціалізація ринку праці передбачає забезпечення повної продуктивної зайнятості, підвищення ефективності використання трудового потенціалу, розширене відтворення робочих місць на основі максимального залучення внутрішніх і зовнішніх інвестицій, істотне збільшення інвестицій в людський розвиток, радикальне реформування заробітної плати та пенсійної системи. Тому її необхідно розглядати як прогресивний процес, в якому зацікавлені не тільки наймані працівники, а й роботодавці та суспільство загалом. Отже, соціалізація ринку праці – це процес спрямування державою діяльності його суб'єктів на досягнення високої ефективності економіки з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб населення за прогресивними соціальними стандартами. Результатом цього процесу є людський розвиток, який визначається не лише досягнутим рівнем добробуту, а й зростанням людських можливостей щодо тривалості життя, здоров'я, освіти, користування політичними та економічними свободами. Процес соціалізації ринку праці в Україні безпосередньо залежить від ефективності заходів побудови соціально орієнтованої моделі економічної системи та має передбачати:

- відповідну систему соціально-трудових відносин між найманими працівниками і роботодавцями за участі держави щодо найму працівників, використання та оплати їхньої праці, забезпечення гідної праці і людського розвитку, належного соціального захисту та досягнення високої ефективності виробництва;

- продуктивну зайнятість і ефективне використання факторів виробництва, впровадження новітніх технологій, наявність необхідних умов людського розвитку і формування трудового потенціалу, адекватного вимогам науково-технічного прогресу;

- забезпечення умов для реалізації права на працю та підприємницьку діяльність, досягнення повної, продуктивної зайнятості населення як необхідної передумови для прискорення економічного зростання, якісного і кількісного задоволення потреб виробництва в робочій силі, підвищення матеріального рівня життя населення;

- узгодження, консенсус та зближення інтересів суб'єктів ринку праці на основі співробітництва праці і капіталу, що базується на системі угод і колективних договорів та відповідному трудовому законодавстві; формування ідеології і культури соціального партнерства в широкому розумінні;

- створення сприятливого економічного клімату в суспільстві, зокрема шляхом послаблення податкового тиску і боротьби з корупцією;

- підвищення доходів населення загалом, і передусім трудових доходів, подолання бідності, створення умов для розвитку середнього класу;

- оздоровлення морального клімату в суспільстві, подолання корупції, забезпечення законності і правопорядку, відновлення довіри до державних інститутів та держслужбовців, дотримання морально-етичних норм і правил з боку суб'єктів ринку праці.

Слід зазначити, що український ринок праці деформований і переважно зорієнтований проти інтересів найманих працівників; на ньому не сформувалися нормальні, цивілізовані партнерські соціально-трудові відносини. Ці негативні соціально-економічні процеси, що загострилися в період соціально-економічної і політичної кризи, суттєво звужують можливості соціалізації ринку праці в Україні і в той же час актуалізують проблему якнайшвидшого реагування на сучасні виклики та загрози сьогодення. В узагальненому вигляді можна виокремити такі виклики, які склалися на ринку праці України: скорочення загальної чисельності зайнятих на 6,4% у продовж 2014 року (до 18073,3 тис. осіб); зменшення чисельності штатних працівників. Якщо впродовж 2009-2013 років вона становила в середньому 245 тис. осіб, то в 2014

році обсяги скорочення зросли у 4,6 рази, сягнувши 1136,3 тис. осіб; зростання кількості безробітних до 1847,6 тис. осіб та збільшення до 12023 тис. економічно неактивних осіб, які не мають бажання та можливостей самостійно забезпечувати прийнятний рівень життя собі та своїм утриманцям; зниження у березні 2015 року реальної заробітної плати – до 75,4% від рівня березня 2014 року, різкого зростання заборгованості з її виплати (302 рази), збільшення до 11% масштабів вимушеної неповної зайнятості.

Що стосується загроз, то серед них слід виокремити наступні: катастрофічне зниження довіри до державних економічних і соціальних інститутів; суттєве скорочення надходжень податків із доходів фізичних осіб та єдиних соціальних внесків; поширення раптової бідності населення; декваліфікація та маргіналізація дедалі більшої кількості осіб працездатного віку, які опинилися у стані тривалої бездіяльності; поширення масштабів і глибини виявів девіантної поведінки, обумовленої раповим збідненням, важкими матеріальними втратами та різким зниженням звичного рівня життя й соціального захисту; формуванням почуття безнадії; підвищення рівня сімейної та міжособистісної конфліктності; накопичення соціальних розривів усередині різних суспільних категорій.

Негативні зрушення на ринку праці та подальше акумулювання соціальних загроз засвідчили недостатню спроможність чинної державної політики та влади протистояти даним викликам та загрозам.

Водночас наголосимо, що існує ціла низка суттєвих перешкод на шляху соціалізації ринку праці в Україні та розвитку принципів гідної праці. Отже, основними перешкодами для активної соціалізації сучасного ринку праці можна вважати такі:

- Україна тривалий час охоплена глибокою і гострою соціально-економічною кризою, яка вразила не лише економіку, а й усі соціальні та політичні інститути одночасно;
- в Україні сформувалась вкрай поляризована соціальна структура, відбулося недопустиме для цивілізованих країн майнове розшарування населення;
- суттєвою перешкодою на шляху соціалізації ринку праці та реалізації принципів гідної праці є поширена в Україні корупція, переважання кор-поративних інтересів і настроїв, зрощення підприємництва з апаратними структурами;
- в Україні виник своєрідний клас псевдовласників – працівників, які володіють невеликими пакетами акцій і не можуть вплинути на рішення керівництва;
- в Україні склалася стійка практика ігнорування, невиконання чинних законів різними суб'єктами ринку праці, починаючи з органів державної влади;
- значна частка «тіньової» економіки також не сприяє розвитку соціалізації ринку праці та формуванню умов гідної праці;
- низька, неадекватна потребам сьогодення роль держави в забезпеченні розвитку ринку праці в напрямку його соціалізації;
- низька якість робочої сили та відсутність професійно підготовлених спеціалістів відповідно до потреб ринку праці;
- надмірне поширення неформальної зайнятості у потенційно-перспективних та самозайнятості у технологічно-примітивних видах економічної діяльності;
- в Україні значними темпами розширюється гетто маргінальної зайнятості з винагородою за працю, яка не забезпечує гідні умови життя;
- відсутність соціальних навичок колективної діяльності та надмірну індивідуалізацію соціально-трудова зв'язків;
- загрозлива неконтрольована міграція;
- дефіцит нових сучасних конкурентоспроможних робочих місць;

- погіршення демографічної ситуації та якісних характеристик людського потенціалу;
- низька роль професійних спілок та громадських організацій щодо контролю за реалізацією прав і гарантій громадян;
- неготовність соціуму до глобальних змін та мутація морально-духовних цінностей;
- поширення таких суспільних проявів як недовіра, байдужість, озлобленість, агресивність, розгубленість, страх тощо.

Ці негативні соціально-економічні процеси, що загострилися в період кризи, звужують можливості соціалізації ринку праці та реалізації принципів гідної праці і в той же час актуалізують швидке реагування на сучасні виклики. Без розв'язання вищезазначених проблем неможливим є подальший поступ нашої країни на шляху ринкових реформ та повноцінної інтеграції її до системи міжнародних економічних відносин, де вирішальною передумовою конкурентоспроможності країни є висококваліфікована робоча сила, зацікавлена у результатах виробництва із гарантованою зайнятістю. За таких умов, прискорення соціалізації ринку праці, яка розглядається як фактор і результат економічного розвитку країни вимагає негайного вирішення наступних проблем:

- забезпечення протягом найближчих років переходу економіки до інноваційно-інвестиційної моделі розвитку, здійснення її структурної модернізації і підвищення конкурентоспроможності на основі удосконалення державно-корпоративного управління;
- модернізація системи формування і розвитку трудового потенціалу відповідно до вимог науково-технологічного прогресу і світового рівня продуктивності за рахунок збільшення частки у ВВП інвестицій у галузі, орієнтовані на підвищення якості людського капіталу, а також залучення приватного капіталу;
- радикального реформування заробітної плати з метою посилення її основних функцій – відтворювальної і стимулюючої та нівелювання різкого розшарування населення за доходами, а також реформування пенсійної системи та систем страхування¹⁸⁵;
- перехід до забезпечення повної продуктивної зайнятості населення як необхідної бази для прискорення економічного зростання, якісного і кількісного задоволення потреб виробництва в робочій силі, підвищення матеріального життя населення;
- забезпечення розвитку, нагромадження та використання інтелектуального капіталу, прогресивних зрушень у структурі зайнятості, зокрема збільшення частки зайнятих інноваційною діяльністю;
- координування зусиль різних гілок центральної влади та місцевої влади зі сторонами соціального діалогу, іншими інституційними представниками регіональних і національних інтересів на основі принципового оновлення стратегії соціально-економічного розвитку регіонів і територій, програм і стратегій розвитку регіональної зайнятості й стимулювання створення робочих місць;
- формування ідеології і культури соціального партнерства в широкому розумінні, що потребує доброї волі й значних тривалих зусиль від усіх сил суспільства і всіх свідомих громадян;

-
- посилення ролі держави у взаємовідносинах праці і капіталу, перетворення її на

¹⁸⁵ Крушельницька Я.В. Проблеми соціалізації ринку праці України // Формування ринкової економіки: зб. наук. праць. / Спец. випуск.: у 3 т. Соціально трудові відносини: Теорія і практика. –К.: КНЕУ, 2010. С.414.

рівноправного суб'єкта у переговорах між роботодавцями і найманими працівниками, арбітра і гаранта трудових договорів;

- створення сприятливого економічного клімату, зокрема шляхом послаблення податкового тиску і боротьби з корупцією, що приведе до оздоровлення національної економіки, її детінізації і поступового виходу з кризи;

- підвищення доходів населення загалом, і передусім трудових доходів, подолання бідності, створення умов для формування потужного середнього класу, який є одним з найважливіших показників соціально-орієнтованого ринку праці та фактором соціально-економічної стабільності;

- оздоровлення морального клімату в суспільстві, подолання корумпованості, забезпечення законності і правопорядку, відновлення довіри до державних інститутів та держслужбовців.

Вирішальним фактором і результатом соціалізації ринку праці виступає якість трудового потенціалу. Тільки висока якість людського капіталу, що характеризується рівнем освіти, знаннями, інноваційною активністю, мобільністю працівника та конкурентоспроможність є передумовою високопродуктивної праці – основних показників соціально-орієнтованого ринку праці та реалізації концепції гідної праці на практиці – як однієї з найактуальніших проблем для сучасної економіки та її інститутів.

Значущість інституту гідної праці в розвитку соціально-трудої сфери та його найважливішої складової – ринку праці, полягає перш за все у тому, що реалізація його принципів спрямована на досягнення водночас і економічного, і соціального прогресу. Гідна праця життєво важлива для усіх сторін і суб'єктів соціально-трудої відносин. Так, для працівників реалізація програм гідної праці забезпечує доступ до конкурентоспроможних робочих місць і продуктивної зайнятості як запоруки розв'язання стратегічно важливих проблем бідності серед працюючих і послідовного підвищення рівня якості трудового життя.

Не можемо не погодитися з відомим фахівцем у галузі економіки праці і соціально-трудої відносин А.М.Колотом, що «...гідна праця – це й сприятливі, безпечні умови праці, належна винагорода за послуги праці, дотримання прав у сфері праці, розвиток можливостей у сфері формування та прирощення трудового потенціалу, захисту своїх прав і відстоюванні колективних й індивідуальних інтересів, соціальна захищеність від ризиків, які супроводжують економічно

активну людину упродовж всього періоду життєдіяльності». І далі. «Реалізація принципів гідної праці має пряме відношення до подолання надмірної нерівності у доходах економічно активного населення»¹⁸⁶.

Для роботодавців реалізація принципів гідної праці є однією із найважливіших передумов для набуття конкурентних переваг, забезпечення стійкого економічного розвитку.

Для держави та суспільства утвердження принципів гідної праці дозволяє створити потужний економічний фундамент соціальної політики і водночас сильну соціальну спрямованість економічної політики.

Особливості гідної праці в умовах становлення нової економіки окреслено в доповідях Генерального директора МБП «Гідна праця для всіх в глобальній економіці» та «Гідна праця в інформаційній економіці» де, зокрема, під «гідною працею розуміється праця в умовах свободи, рівності, безпеки та поваги до людської

¹⁸⁶ Колот А.М., Герасименко О.О. Теоретико-методологічні засади гідної праці: проблеми та напрями розвитку // Соціально-трудова відносина: теорія і практика: зб. наук праці.- 2015.- № 2(10).-С.28.

гідності»¹⁸⁷; «гідна праця визначається як продуктивна праця, за якої поважаються права людини і забезпечуються безпека, та захист, а також можливість брати участь у прийнятті всіх рішень, які можуть вплинути на діяльність трудящих»¹⁸⁸.

Отже, головними характеристиками гідної праці у трактуванні Генерального директора МБП є гідний дохід, дотримання прав у сфері праці, соціальна захищеність працівників, нові можливості для людини праці, які можуть досягатися без компромісу між правами працюючих і соціальними стандартами, в умовах свободи, рівності, безпеки та поваги до людської гідності.

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що процеси соціалізації економіки та ринку праці нерозривно пов'язані зі створенням умов для реалізації принципів гідної праці. В свою чергу, реалізація на практиці принципів гідної праці має сприяти утвердженню духу людиноцентризму, нових морально-духовних цінностей та сучасного світогляду.

2.5. Еволюція наукових поглядів на соціальну роль держави в контексті історичного розвитку суспільства

Питання, пов'язані з роллю держави в регулюванні соціальних процесів, які відбуваються в суспільстві розглядалися вченими задовго до появи економічних шкіл та теорій. Водночас слід відзначити, що дані погляди, насамперед, формувалися під впливом того соціально-культурного та економічного середовища, яке панувало на той час. Тому не дивно, що теоретичні роздуми деяких філософів та науковців доволі неоднозначно сприймалися та сприймаються їхніми нащадками.

Проблеми впливу держави на соціальні процеси тим чи іншим чином висвітлювалися у працях багатьох мислителів, філософів та науковців, які досліджували державу, оскільки соціальна функція держави є її природною та невід'ємною складовою. Держава апріорі не може існувати без суспільства та поза його межами. Водночас, глибина впливу держави на суспільство в цілому, та соціальні процеси, зокрема, в різних країнах та у різні часи була неоднаковою. Тому при аналізі еволюції наукових поглядів на соціальну роль держави ми зосередимося, насамперед, на тих ученнях, які більшою мірою торкаються саме соціальної сфери, соціального захисту населення та соціальної справедливості у суспільстві. Водночас слід підкреслити, що конкретні підходи і філософське обґрунтування соціальної ролі держави з'явилися в багатьох країнах не одразу. Великий вплив на їх виникнення і еволюцію мали фактори історичного розвитку, менталітету і традиції нації.

Дослідження розвитку державності в історичній ретроспективі свідчить про те, що власне соціальні функції з'явилися доволі пізно. Проте ще з античних часів проблеми соціальної ролі держави в суспільстві завжди викликали інтерес у різноманітних дослідників (філософів, політологів, соціологів, економістів тощо).

Вагомий внесок у розвиток поглядів на роль держави в регулюванні соціальних процесів у суспільстві зробили мислителі Стародавньої Греції. Найвідомішими представниками цього періоду є грецькі філософи Ксенофонт, Платон і Арістотель. Однак перші погляди на соціальні ідеї з'являються в працях молодших софістів (IV ст. до н.е.). Так, Лікофрон (біля 320 р. до н.е. - ???) і Алкідамант (IV ст. до н.е.) виступили

¹⁸⁷ Decent work for all in a global economy. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.ilo.org/public/english/bureau/dgo/speeches/somavia/1999/seattle.htm>

¹⁸⁸ Decent work in the information economy, Geneva, December 2000: Report of the Director-General.

проти розмежування людей на класи: Лікофрон доводив, що знатне походження є вимислом, а Алкідамант – що природа нікого не створила рабами і що люди народжуються вільними¹⁸⁹.

Сильний вплив на подальший розвиток поглядів на державу та її роль у суспільстві мало вчення Сократа та його учнів – Ксенофонта і Платона. Зокрема Сократ (469-399 р. до н.е.) у своїх діалогах торкався поняття «справедливості» і незначно ролі держави у суспільстві. Так, давньогрецький філософ Арістіпп Кіренський (435-355 р. до н.е.) в розмові з Сократом висловив думку, що основна функція держави «...надавати усім громадянам те, що їм потрібно»¹⁹⁰.

Найбільшого розвитку погляди на роль держави у суспільстві досягли в працях Платона (428-348 р. до н.е.) та Арістотеля (348-322 р. до н.е.). В своїй відомих працях «Держава» та «Закони» Платон розкриває відносини між державою та окремими верствами суспільства.

Економічна думка стародавнього світу отримала подальший розвиток і завершення у Стародавньому Римі.

Одним з відомих реформаторів, дії яких були спрямовані на покращення життя бідних верств населення був Тіберій Гракх. Згідно з запропонованим ним проектом, глава сім'ї міг взяти в оренду не більше 250 югерів (125 га) землі, а сім'я - не більше 1000 югерів. Залишки землі, що вилучалися у великих землевласників за грошовий викуп, мали ділитися на ділянки розміром у 30 югерів і роздаватись бідним громадянам у довічну оренду без права відчуження і продажу¹⁹¹.

Отже погляди стародавніх мислителів на соціальне призначення держави зводилося в основному до матеріальної складової суспільного життя і зміцнення існуючого державного устрою. Слід відзначити, що, незважаючи на нецілісність поглядів, античні мислителі сформувавши цілий ряд проблем соціальної держави, які є важливими для забезпечення суспільної злагоди і сьогодні – боротьба з бідністю, справедливий розподіл матеріальних благ, державна турбота про різноманітні верстви населення, дотримання принципів соціальної справедливості у суспільстві. Водночас на їхні погляди обмежені історичними умовами того часу, коли панували рабовласницькі відносини у сфері праці.

Наступним етапом у дослідженні ролі держави у суспільстві можна вважати період Середньовіччя. У поглядах мислителів Середньовіччя яскраво виражений релігійний характер, коли різноманітні погляди базувалися, насамперед, виходячи з церковних догм. Водночас і в даний період є ряд досліджень, автори яких розглядали соціальну роль держави поза межами релігії. Так цікаві погляди на створення держави з рівними соціальними можливостями були сформульовані відомим арабським мислителем Ібн-Хальдун (1332-1406). На його думку, перехід цивілізації з її можливостями надлишкового виробництва матеріальних благ означає, що настане загальна соціальна та майнова рівність і відпаде потреба в поділі суспільства на стани («верстви») за майновою ознакою. «Найдійовіший спосіб досягнення розквіту суспільного життя – це зменшення розміру податків», - підкреслював мислитель¹⁹².

Подальший розвиток наукових поглядів на соціальну роль держави пов'язаний,

¹⁸⁹ Асмун В.Ф. Античная философия: - 3-е изд. – М.: Высш. шк., 2001. – 400 с. С.67.

¹⁹⁰ Ксенофонт. Сократические сочинения / Пер. С. Соболевского. – СПб, 1993. – С.75. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://krotov.info/lib_sec/11_k/kes/kkseno1.html.

¹⁹¹ Історія економічних вчень (Сучасна економічна думка). Навчальний посібник / За ред. Мочерного С.В. – Львів: «Новий світ - 2000», 2004. – 480 с. С.11.

¹⁹² Леоненко П.М. Історія економічних учень: Підручник. // Леоненко П.М., Юхименко П.І. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 639 с. С.40.

насамперед, з формуванням раннього буржуазного суспільства (XV-XVII ст), коли з'явилася ціла низка праць, в яких турбота про людину перекладається з церкви на державу. Так новий погляд на політику держави щодо громадянина запропонував італієць Ніколо Макіавелі (1469-1552)¹⁹³. На відміну від мислителів античності та раннього Середньовіччя, які поняття держави трактували доволі широко і не відділяли від суспільства, яке держава організує та представляє, Ніколо Макіавелі одним з перших дав повне тлумачення держави у своїй праці «Государь». Він ввів правове поняття stato для визначення держави незалежно від її конкретних форм – як особлива, політична організація суспільства¹⁹⁴. Більшість поглядів на розвиток держави та суспільства на цьому етапі носить утопічний характер. Це проявляється у працях Томаса Мора (1478-1535) та Томазо Кампанелли (1568-1639). Відомий англійський гуманіст Томас Мор дійшов висновку, що причиною несправедливості є приватна власність і, більше того, «де тільки є приватна власність, ... там навряд чи коли можливий правильний і результативний перебіг державних справ»¹⁹⁵.

Погляди мислителів епохи Відродження на соціальну роль держави носили відбиток філософії Античності. Водночас вони мали і свою особливість, оскільки формувалися у XIV—XVII ст., коли відбувалося швидке піднесення економіки і культури міст, з'явилися нові технічні винаходи (друкарський верстат, компас, артилерія та ін.), розвинулося кораблебудування і мореплавство, були зроблені великі географічні відкриття. На цей період припадає початок інтенсивного книгодрукування. У царині культури посилюється боротьба за звільнення філософської думки від догматів церкви, з'являються нові знання і течії, які не вкладалися в середньовічну філософсько-богословську систему.

Новим поштовхом до подальшого розвитку наукових течій став початок Промислової революції та зародження капіталістичного способу виробництва, в результаті якої почався бурхливий розвиток промисловості, що спричинив масову міграцію людей з сільської місцевості до міст. На зміну сім'ї, як головної виробничої одиниці в економіці, яка базувалася на сільському господарстві, і як основного джерела підтримки людей похилого віку та інших непрацездатних прийшло велике промислове виробництво. Такі зміни в суспільстві потребували нової доктрини соціального захисту замість раніше заснованої на принципах самопідтримки, сімейного забезпечення непрацездатних і благодійності¹⁹⁶.

Еволюція поглядів на соціальну роль держави в цей період, який охоплює XVII – початок XIX ст. має свої особливості. По-перше, в даний період формуються перші наукові школи, які починають детально вивчати особливості економічного та соціального розвитку суспільства з економічної точки зору, в той час як попередники вели свої дослідження здебільшого з філософської точки зору. По-друге, наукові погляди даного періоду можливо чітко розмежувати на філософські, соціологічні та економічні. По-третє, саме в цей період формуються дві наукові течії, які в тій чи іншій мірі присутні в більшості наукових теорій сучасності. За однією з них держава повинна повністю взяти на себе обов'язки по соціальному захисту населення країни, а за іншою –

¹⁹³ Дєєва Н.М. Потенціал соціалізації та його регулювання в економіці: теорія, методологія, перспективи: Монографія. – Донецьк.: АРТ-ПРЕС, 2006. – 444 С. С.38.

¹⁹⁴ Філософія. Підручник / За загальною редакцією Горлача М.І., Кременя В.Г., Рибалка В.К. – Харків: Консум, 2001. – 672 с. С.454.

¹⁹⁵ Утопия [Текст] : научное издание / Т. Мор; пер. с лат. и комм. А.И. Малеина и Ф.А. Петровского; вступ. ст. В.П. Волгина ; АН СССР. - 2-е изд. доп. - М. : Изд-во АН СССР, 1953. - 296 с. С.95.

¹⁹⁶ Ройк В.Д. Эволюция систем социального страхования в Западных странах// Труд за рубежом. – 1994. - №3. – С.13-24. С.13

державне втручання повинно бути мінімальне.

XVII ст. включає в себе два революційні потоки: соціальну революцію в суспільстві, пов'язану з переходом від феодалізму до капіталістичного способу виробництва і наукову революцію, яка проявляється в прагненні до раціонального пізнання і пояснення світу, формуванні експериментально-математичного природознавства. Це спонукало мислителів по-іншому дивитися на ті процеси, які відбуваються у суспільстві. Якщо в період Середньовіччя філософські та наукові погляди розвивалися в союзі з богослів'ям, а в епоху Відродження – з мистецтвом и гуманізмом, то в XVII ст. мислителі вибрали в якості бази досліджень природні та точні науки. Цей союз спричинив до появи новаторських ідей в усіх сферах життя суспільства. І не випадково деякі історики філософії та науки називають XVII ст. століттям геніїв та філософських системи Ф.Бекона, Р.Декарта, Т.Гоббса, Б.Спінози, Г.Лейбніца тощо.

Свій подальший розвиток погляди на соціальну роль держави дістали у наукових працях представників класичної школи політекономії, які доволі неоднозначно визначили роль державі у регулюванні соціальних процесів у суспільстві і місце людини в економічній системі.

Переважає більшість представників класичної школи політекономії, незважаючи на їхні передові погляди у сфері податків, торгівлі, виробництва, були проти втручання держави у соціально-економічні процеси. Так, французький економіст П'єр Буагільбер (1646-1714), засновник класичної школи політекономії у Франції, заперечував недоцільне втручання держави в економічне життя й вимагав свободи торгівлі, яка забезпечить гармонію інтересів: «... тільки Природі під силу ... підтримувати мир, втручання будь-якого іншого авторитету все псує, з якими б добрими намірами воно не здійснювалося»¹⁹⁷. Водночас англійський економіст Вільям Петті (1623-1687) визнає, що турбота про деякі верстви населення (сироти, бідні люди) є завданням держави, яку вона реалізує через державні витрати. У своїй праці «Трактат про податки та збори» (1662) У.Петті зазначає, що однією з статей державних витрат «...является содержание сирот, найденных и подкинутых детей, которые также являются сиротами, а также всякого рода немощных людей и кроме того таких, которые нуждаются в получении работы»¹⁹⁸. В.Петті, аналізуючи як можна зменшити державні витрати на оборону, утримання державного апарату, церкви, шкіл та університетів наполягає на тому, що дві інші статті витрат – на утримання сиріт та бідних не лише не повинні бути скорочені, а й збільшені «.. мы переходим к двум остальным статьям, которые мы скорее рекомендовали бы увеличить. Первую из этих двух статей я называю, говоря вообще, заботой о бедных, что сводится к организации убежищ для престарелых, слепых, хромых и других кален, госпиталей для неспо-койных больных, больных хроническими, излечимыми и неизлечимыми, внутренними и наружными болезнями о отдельных госпиталиями для больных острыми и заразными болезнями и еще другими для сирот, найденных и подброшенных детей»¹⁹⁹. Водночас В.Петті доволі неоднозначно досліджує заробітну плату, як основне джерело існування для людини. Він її зводить до мінімуму засобів існування. «Закон мав би забезпечувати робітнику тільки засоби до життя, тому що якщо йому дозволяють отримувати вдвоє більше, то він працює вдвічі менше, ніж міг би працювати і став би працювати, а це для суспільства означає втрату

¹⁹⁷ Класична школа економічної науки: зародження і розвиток. Текст з екрану. [Електронний ресурс] // - Режим доступу: <http://books.efaculty.kiev.ua/isekvc/1/t4/>.

¹⁹⁸ Петті У. Экономические и статистические работы. – М.: Соцэкгиз, 1940. – 324 с. С.16.

¹⁹⁹ Петті У. Экономические и статистические работы. – М.: Соцэкгиз, 1940. – 324 с. С.23.

такої ж кількості праці»²⁰⁰. Такої ж думки про низький рівень заробітної плати дотримувалися фізіократи, які вбачали основне джерело багатства в праці землеробів.

Найвидатнішим представником класичної школи політичної економії, який першим глибоко дослідив економічні процеси у суспільстві був Адам Сміт (1723-1790). У своїй праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» він дослідив головну проблему суспільства – його економічний розвиток та підвищення добробуту. На думку шведських дослідників Томаса Аронсона і Карла-Густава Логфрена, саме наукова спадщина Адама Сміта стала базою для розвитку теорій «загального добробуту» у ХХ ст.²⁰¹. Адам Сміт, розвиваючи концепцію економічного лібералізму, вводить два нових поняття – «економічна людина» і «невидима рука». Він вважає, що кожною особою в її егоїстичному переслідуванні лише своєї власної вигоди керує якась «невидима рука», мета якої - добитися найбільшої вигоди для всіх. Сміт побачив гармонію між приватним і суспільним інтересам. По його підходом до економіки будь-яке державне втручання у вільну конкуренцію майже завжди шкідливо.

Позицію недержавного втручання в економіку з метою досягнення соціального оптимуму відстоює в своїх працях і Д.Рікардо (1772—1823). Економічні погляди Д.Рікардо частково формувалися під впливом наукових досліджень найбільш суперечливого представника класичної школи політичної економії Англії був Т.Мальтус (1766-1834). Водночас слід відзначити, що погляди останнього до деякої міри визначили пануючу протягом дев'ятнадцятого століття теорію заробітної плати як теорію прожиткового мінімуму.

Т.Мальтус відомий, насамперед, своєю антисоціальною працею «Дослід про закон народонаселення». На думку Т.Мальтуса головна причина бідності не залежить від державного управління чи нерівномірного розподілу суспільного багатства, а обумовлена «естественными законами и человеческими страстями»²⁰², обмеженими природними ресурсами і швидким зростанням кількості населення. Дослідивши причину бідності, як простого співвідношення темпу приросту населення з темпом росту матеріальних благ, теорія Мальтуса стала основою та базисом для соціальної політики, яку повинна проводити держава. Мальтус виступав проти Законів про бідних та підвищення заробітної плати. Він вважав, що допомога бідним верствам населення або підвищення для них заробітної плати не зменшить рівень бідності, а лише підвищить ціни на сільськогосподарську продукцію. Тому на його думку «Никакое пожертвование со стороны богатых, в особенности денежное, не может устранить среди низших классов нищету или предотвратить ее возвращение на продолжительное время»²⁰³.

Паралельно з лібералізмом представників класичної школи політичної економії і на противагу йому в передових країнах Західної Європи набули широкого розвитку соціалістичні вчення. У першій половині ХІХ ст. найвідомішими представниками цього напрямку суспільно-політичної думки були Клод-Анрі де Рувруа Сен-Сімон, Франсуа-Марі-Шарля Фур'є та Роберт Оуен. Вони були сучасниками вже більш-менш розвинутого капіталістичного ладу з притаманними йому соціальними суперечностями.

На початку 19 ст. по країнах Європи прокотилася хвиля соціальних протестів, що

²⁰⁰ Леоненко П.М., Юхименко П.І. Історія економічних учень: Підручник. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 639 с. С. 73.

²⁰¹ Thomas Aronsson, Karl-Gustaf Logfren. Welfare Theory: History and Modern Results. – Swedeh.: Department of Economics Umea University, 2007. – 66 p. p. 1.

²⁰² Опыт закона о народонаселении / Мальтус Т.Р.; Пер.: Вернер И.А. - М.: К.Т. Солдатенков, 1895. - 321 с. С.40

²⁰³ Опыт закона о народонаселении / Мальтус Т.Р.; Пер.: Вернер И.А. - М.: К.Т. Солдатенков, 1895. - 321 с. С. 56.

було пов'язано з збільшення кількості безробітних внаслідок переходу виробництва від ручної праці до машин. В той же час виникають і економічні кризи. У 1815 році криза перевиробництва виникає в Англії, що спонукає власників звільнити велику кількість працівників. Це призводить до бунтів серед них. Соціальні бунти прокотилися майже по всіх країнах Західної Європи і закінчилися революціями 1848 р. у Італії, Франції та Австрії. Всі ці соціальні потрясіння стають джерелом зміни не лише поглядів науковців та філософів на соціальну роль держави, а й зміни самої соціально-економічної політики багатьох європейських країн – поступового відходу від принципів повного державного невтручання у соціально-економічні процеси.

Одним з перших економістів, які відкрито пропагували державне втручання у соціальні та економічні процеси був Ж.Сисмонді (1773-1842). У Франції він першим вимагає трудового законодавства і намагається показати уряду його місце в регулюванні економічних справ. На його думку, держава повинна «... прагнути до такого порядку, який забезпечував би і бідному, і багатому задоволення, радість і спокій, до такого порядку, за якого ніхто не страждає...»²⁰⁴.

В подальшому посилення соціальної функції держави знайшло своє відображення у наукових працях К.Маркса (1818-1883) і Ф.Енгельса (1820-1895), погляди яких формувалися під впливом трьох течій: англійської класичної школи політекономії, німецької класичної філософії та французького утопічного соціалізму.

Одним з перших засновників теорії державного соціалізму, який критикував марксистську теорію був Лоренц фон Штейн (1815-1890). У 1850 р. він вперше ввів поняття «соціальна держава». В перелік функцій держави Лоренц фон Штейн включив «поддержание абсолютного равенства в правах для всех различных общественных классов, для отдельной частной самоопределяющейся личности посредством своей власти». Держава, згідно Штейна, «обязана способствовать экономическому и общественному прогрессу всех своих граждан, ибо в конечном счете развитие одного выступает условием развития другого, и именно в этом смысле говорится о социальном государстве»²⁰⁵.

Найбільшого розвитку теорія державного соціалізму дістала в наукових працях К. Родбертус-Ягецова (1805-1875), Ф. Лассалья (1825-1864) та Адольфа Вагнера (1835-1917).

Німецька школа державного соціалізму справила визначальний вплив на формування наступних наукових течій соціального спрямування, і, насамперед, теорій «держави загального добробуту». В філософській та науковій концепції державний соціалістів існує між приватними особами і класами однієї і тієї ж самої нації більш глибока моральна солідарність ніж економічна солідарність. Держава, на їхнє переконання, - це орган цієї моральної солідарності, а тому воно не може залишатися байдужим до тих соціально-економічних процесів, які відбуваються в суспільстві. На державі лежить обов'язок не лише виконувати роль «нічного сторожа», а й активно впливати на процеси розподілу суспільного багатства, розповсюджувати «цивілізацію добробуту». Для обґрунтування цієї думки у своїх наукових працях і К.Родбертус-Ягецов і Ф.Ласаль часто висвітлюють проблеми вільної конкуренції та соціальну нерівність між капіталістами та робітниками. А.Вагнер писав: «Государственный социализм должен логически посвятить себя двум задачам, тесно, впрочем, связанным между собой: поднимать низшие трудящиеся классы за счет владеющих классов и добровольно затормозить чрезмерное накопление богатств в известных слоях и у известных членов

²⁰⁴ Сисмонди С. Новые начала политической экономии: В 2 т. — М., 1936. — 401 с. Т.1, С.148.

²⁰⁵ Калашников С.В. Функциональная теория социального государства. - М.: Экономика, 2002. - 188 с. С. 61.

владаючого класу»²⁰⁶. Вихідним пунктом представників державного соціалізму була не критика приватної власності та не трудового доходу, як у соціалістів, а повна справедливість і розподілі суспільного багатства і збільшення достатку робітників, що, на їхню думку, є основою для стабільності держави.

Паралельно німецькій школі державного соціалізму в країнах Західної Європи набули широкого поширення «соціально-християнські теорії», які здебільшого протиставлялися соціалістичним ідеям поширеним К.Марксом та Ф.Енгельсом. В основу «соціально-християнських теорій» лягло переконання в тому, що створення нового суспільства можливе не лише шляхом зміни економічних умов, а в поєднанні зі зміною самої людини. Найбільш відомим представником цієї течії, якому вдалося сформулювати її з наукової точки зору, був Ле Пле Фредерік П'єр Гійом (1806-1882).

Таким чином, українська економічна думка XIX ст. формувалася під впливом тих економічних поглядів, які панували в країнах Західної Європи та характеризувалася різнобіжністю поглядів на роль держави в регулюванні соціальних процесів у суспільстві.

Кінець XIX та початок XX ст. характеризувався не лише масовим розвитком соціальних ідей та наукових течій, а й практичним застосуванням їх у державній політиці багатьох країн Європи, які вслід за Німеччиною почали запроваджувати різноманітні види соціального захисту населення. Слід підкреслити, що в той же час окремі елементи системи соціального захисту з'явилася в багатьох країнах не одразу. Великий вплив на виникнення і розвиток сучасних систем соціального захисту мали фактори історичного розвитку, менталітет і традиції нації. Тому в Англії закони про соціальне страхування, аналогічні за значенням раніше згаданим німецьким, були прийняті під тиском робочого руху лише у 1908-1911 роках. Поряд з гарантіями у зв'язку з безробіттям, хворобою і пенсійним забезпеченням система соціального страхування містила елементи охорони здоров'я²⁰⁷.

У Скандинавських країнах основні принципи системи „соціального добробуту” почали формуватися під впливом соціал-демократичних ідей ще у XIX столітті. Так, у Швеції початок політики соціального страхування було покладено в 1889 році прийняттям Закону про охорону праці. А з 1913 року здійснювалася перша національна програма соціального забезпечення (система народних пенсій)²⁰⁸. В Данії з 1881 року впроваджено систему постійної допомоги оптимального розміру, яка виплачувалася людям похилого віку, що не мали інших джерел утримання; у 1922 році цій допомозі надано вже характеру претензії²⁰⁹.

У США перші програми соціального захисту виникли лише в роки Великої депресії (1929 - 1933 рр.), коли без роботи залишилася третина робочої сили США. Хоча ще у 1910 році вперше було запроваджено федеральну програму пенсій за віком і за інвалідністю²¹⁰.

Проблема пошуку балансу між розвитком економіки та системи соціального захисту населення в кінці XIX на початку XX ст. стала найбільш актуальною в економічній науці та практиці. Науковці кардинально переосмислюють роль держави не лише в регулюванні економічних процесів, а й щодо питання соціального захисту населення.

²⁰⁶ Жид Ш., Рист Ш. История экономических учений - М.: Экономика, 1995 – 544с. С.348.

²⁰⁷ Социальная политика буржуазного государства. Отв.ред.д.э.н.С.Н.Надель. – М., Наука, 1987. – 208 с. С.124.

²⁰⁸ Сіденко С.В. Соціальний вимір ринкової економіки: Монографія. – К.: Вид. центр „Київський університет”, 1998. – 248 с. С.21.

²⁰⁹ Соціальна політика: Навч. посіб. / Укл.А.В.Грищенко. – Чернівці: Прут, 2003. – 152 с. С.16

²¹⁰ Мальований М.І. Розвиток пенсійного страхування сільського населення: Монографія / За ред. Академіка УААН М.Й.Маліка. – Умань: СПД Сочінський, 2008. – 270 с. С.22.

Саме в даний період починає формуватися концепція сучасної “держави загального добробуту”. Водночас, наукові погляди економістів ХХ ст. на соціальну роль держави і надалі формуються в рамках двох основних течій, які по різному розглядають необхідність державного втручання в соціально-економічні процеси суспільства.

Першою школою неокласичного періоду був маржиналізм, поява якого була об'єктивно зумовлена глибокими якісними змінами на мікро- та макрорівнях, які сталися в останній третині ХІХ ст. в суспільно-економічному житті розвинутих країн Заходу, а саме: все більшою монополізацією економіки, формуванням складніших форм господарювання та взаємовідносин між виробником і споживачем, інтенсивним процесом інтернаціоналізації ринків та ін.

Представники маржиналізму, особливо А.Маршал, А.Пігу, В.Парето, по праву можуть вважатися засновниками концепції «суспільного добробуту», яка пізніше стала однією з головних базисів для розробки соціальної політики в більшості розвинених країн світу. Проте слід зазначити, що першим засновником даної теорії вважають англійського філософа І.Бентама (1748-1832). Головною метою будь-якої людської діяльності він вважав досягнення добробуту. Усі представники школи маржиналістів, при вивченні проблеми досягнення максимального добробуту, приходили до висновку про необхідність державного втручання. Проте найбільш сильні аргументи на користь збільшення ролі держави в регулюванні соціально-економічних процесів були розроблені Дж.М.Кейнсом (1883-1946), який став засновником кейнсіанства. В концепції Дж.М.Кейна, яку він розкрив в своїй праці «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей», чільне місце посідає твердження про необхідність стимулювання сукупного попиту в період депресії шляхом державного фінансування, яке повинно бути направлено як на виробничі так і на невиробничі цілі. Більш того, державним витратам на невиробничі цілі він надавав перевагу, так як вони не супроводжуються зростанням пропозиції товарів, а мультиплікаційний ефект тим не менш забезпечують. Кейнс вважав, що стихійна ринкова економіка не в змозі забезпечити повну зайнятість та справедливий розподіл доходів. Тому в своїй дослідженнях він виловлює думку про необхідність зменшення майнової нерівності та перерозподілу частини доходів на користь бідних верств населення: «Наиболее значительными пороками экономического общества, в котором мы живем, являются его неспособность обеспечить полную занятость, а также его произвольное и несправедливое распределение богатства и доходов»²¹¹.

Головним досягненням Кейнса є те, що він піддав критиці погляди представників класичної та неокласичної школи політекономії на роль ринкового механізму і обґрунтував теорію, яка вимагала активного державного втручання в соціально-економічні процеси.

Уже в перші повоєнні десятиліття кейнсіанський напрямок суттєво змінився. Він перетворився в неокейнсіанство. Найбільш відомим представником неокейнсіанства був американський економіст Елвін Хансен (1887-1975). Е.Хансен, продовжуючи розвивати теорію Кейнса, направлену на досягнення повної зайнятості, став розробником економічної політики для уряду США. Результатом його роботи стало прийняття в США «Акт зайнятості» (1946), в якому протидія безробіттю визнавалася першочерговим завданням уряду. Всі засоби державного регулювання, сформульовані Е.Хансеном у праці «Економічні цикли і національний дохід», відносяться до сфери

²¹¹ Кейнс Джон Мейнард. Общая теория занятости, процента и денег / Ассоциация российских вузов / Н.Н. Любимов (пер.с англ.). — М. : Гелиос АРВ, 1999. — 352 с.

обігу та перерозподілу доходів. Складовою антициклічної політики він вбачає прогресивний податок на доходи, систему страхування від безробіття та систему підтримки цін на фермерську продукцію²¹².

Світова криза 30-х років змусила багатьох економістів відійти від основ неокласичної концепції стихійного ринкового регулювання капіталістичної економіки, яка відкидала державне втручання держави в економіку. Тим не менш, уже в 40-60 ті роки ХХ ст. відбувається відродження неокласичного напрямку, представники якого критикують кейнсіанство. Найбільш відомими теоретиками неокласичного напрямку цього періоду були австрійські економісти Людвіг Едлер фон Мізес (1881-1973) та Фрідріх Август фон Хаєк (1899-1992), які своїми дослідженнями, по суті, продовжили у ХХ ст. дискусію щодо доцільності державного втручання в економічні процеси.

Таким чином, незважаючи на різні наукові погляди на роль держави у регулюванні економічних процесів, більшість науковців все-таки погоджувалися з необхідністю зменшення майнового розшарування суспільства та бідності шляхом більш раціонального розподілу матеріальних благ та створення всеохоплюючої системи соціального захисту. Таке бачення ситуації привело до того, що період 40-60 рр. ХХ ст. характеризується становленням та бурхливим розвитком різноманітних системи соціального захисту населення у більшості капіталістичних держав світу. В цей же період з'являються теорії «держави загального добробуту». Одним з перших, хто обґрунтував загальні принципи «держави загального добробуту» був Уільям Генрі Беверідж (1879-1963). Одна з головних тем досліджень Беверіджа – це боротьба з безробіттям. Зміни його поглядів на безробіття відображає загострення цієї проблеми в тодішньому суспільстві. Якщо на початку 20-х років ХХ ст. він притримувався думки про те, що капіталістична економіка самостійно може вирішити проблему безробіття, то у 40-х роках він стверджував, що масове безробіття може бути ліквідоване лише за допомогою постійно діючої системи державного регулювання капіталістичної економіки. У 1942 році Беверідж представив свою працю «Социальное страхование и союзнические услуги» (Social Insurance and Allied Services, 1942), більш відому як «Доповідь Беверіджа», в якій автор викладає принципи, які лежать в основі «держави загального добробуту».

Післявоєнні роки в більшості розвинутих країн світу характеризуються бурхливим розвитком нових та різноманітних форм державного втручання в економіку, направлених, зокрема, на забезпечення високого рівня соціального захисту населення. В цей же час відбувається законодавче закріплення функцій та принципів соціальної держави світовому та державному рівні.

Таким чином, розквіт «держави загального добробуту» припадає на 1945-1975 рр, які французький соціолог Ж.Фурстьє визначив як «славное тридцатилетие»²¹³. На думку англійського історика П.Джонсона, цей період був «одним из самых поразительных в истории», часом «небывалого социального и экономического расцвета»²¹⁴.

В основі «держави загального доброту» було закладено компроміс між працею та

²¹² Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход. – М.: Иностранная литература, 1959. – 760 с. С.353-354.

²¹³ Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков [Текст] : в 5 т. / рук. работы Г.Г. Фетисов; Моск. гос. ун-т им. Ломоносова. - М. : Мысль, 2004. Т.4 : Век глобальных трансформаций / Ред. Ю.Я. Ольсевич. - 2004. - 942 с. Фурастье Ж. Славное тридцатилетие, или невидимая революция 1946-1975 гг / Ж. Фурастье. - С .90-95.

²¹⁴ В. В. Миронов. Философия: учебник для ВУЗов / Социальные последствия перехода к постиндустриализму Назва з екрану. [Електронний ресурс] // - Режим доступу: http://society.polbu.ru/mironov_philosophy/ch121_all.html

капіталом, договір між державою, роботодавцями та профспілками. Завдяки цьому, за умови стабільного економічного зростання, вдалося досягнути високого рівня соціального захисту населення, збільшення зайнятості, зменшення соціальної нерівності та стабільного зростання доходів усіх верств населення.

Наукова думка даного періоду характеризується різноманітністю підходів, концепцій та поглядів на соціальну роль держави. При цьому формування концепції «держави загального добробуту» в кожній окремій країні відбувається під впливом не лише світових тенденцій, а й наукових розробок вітчизняних дослідників, що надавало соціальній політиці країн своїх унікальних рис розвитку.

Значний вплив на державну політику цього періоду здійснювала теорія інституціоналізму, представники якого критикували засади традиційної економічної школи за відрив від соціальних проблем та виступали за соціологізацію економічної думки.

Інституціоналізм як самостійна наукова течія виник в США на початку ХХ ст. Основоположником інституціоналізму вважається Т. Веблен (1857-1929), дослідження якого були пов'язані з теорією суспільної еволюції. Основним предметом представників інституціоналізму було поняття «інститут», який розглядався як первинний елемент рушійної сили суспільства в економіці і поза її межами. До інститутів інституціоналісти відносять різноманітні явища та категорії (державу, сім'ю, корпорацію, профспілки, релігію, приватну власність тощо).

Найбільш відомими представником інституціоналізму є американський вчений Дж. К. Гелбрейт (1908-2006), який виступав критиком вільної економічної конкуренції. Він вважав, що «суспільство споживання» розвиває економічний дисбаланс, направляючи багато ресурсів на виробництво споживчих товарів тим самим створюючи дефіцит таких ресурсів на суспільні потреби і інфраструктуру. Свої погляди на розвиток державної політики в сфері регулювання соціально-економічних процесів він розкрив у праці «Общество изобилия» (1958). Втручання держави, на його думку, необхідно для вирішення головних недоліків капіталізму, в основі яких лежить протиріччя між системою величезних корпорацій і ринковою системою, куди входить дрібний бізнес, сільське господарство, освіта, охорона здоров'я, транспорт і інші сфери соціального обслуговування. Для вирішення цих протиріч, Гелбрейт вважає, що головним завданням держави повинні стати заходи направлені на покращення розвитку ринкової системи і зменшення її експлуатації плановою системою. Для цього він рекомендує провести регулювання цін, забезпечити гарантований мінімум доходів, підтримувати організацію профспілок, збільшити заробітну плату. Такі соціальні галузі, як охорона здоров'я, міське будівництво, транспорт пропонується організувати на основі державних структур²¹⁵.

Серед вчених інституціоналістів слід виділити представника шведської школи Г. Мюрдаля (1898-1987), який переносить ідею «соціального контролю» на економікою з національного на міжнародний рівень. На думку Мюрдаля, міжнародна економічна інтеграція можлива, якщо буде усвідомлена її необхідність і якщо буде створено «базис міжнародної солідарності»²¹⁶. Саме Г.Мюрдаль став засновником шведської (стокгольмської) школи макроекономіки.

Таким чином, період 1940-1975 рр. ХХ ст. характеризувався, по-перше, розвитком теорії соціальної держави та «держави загального добробуту», а, по-друге – реалізацією ідей даних теорій на практиці більшості капіталістичних країн. Виокремлення даного

²¹⁵ Гелбрейт Джон Кенет. Суспільство блага. Пора гуманності. — К. : Видавничий дім "Скарби", 2003. — 160с.

²¹⁶ Мюрдаль Г. Мировая экономика. Проблемы и перспективы / Г. Мюрдаль.-М.,1958.-С.479

періоду в окремий етап розвитку як теорії так і практики соціального захисту пов'язано з виконанням державою принципово нових для неї соціальних функцій (забезпечення зайнятості, соціальна допомога, підтримка інвалідів та окремих соціальних груп населення, державні соціальні програми розвитку як на рівні держави так і окремих регіонів).

Період 1975-1990 рр. ХХ ст. характеризується розвитком «держави загального добробуту». Стрімке економічне зростання дало змогу більшості капіталістичних країн через сформовані системи соціального захисту забезпечити населенню високий рівень життя. До кінця 80-х років більшість систем соціального захисту перейшли на перерозподільчі принципи, відійшовши від індивідуального контрактного страхування. Фінансування багатьох соціальних програм з державного бюджету дало змогу охопити ті соціальні групи, які не платять соціальні внески. Головним принципом для систем соціального захисту став принцип солідарності, завдяки якому була досягнена всезагальність соціальної допомоги, орієнтація на універсальні показники якості життя і переважне використання механізмів фінансування страхових ризиків на солідарній основі. Водночас, з кінця 70-х років ХХ ст. починає зароджуватися критика «держави загального добробуту», яка до кінця 80-х років стає найбільш сильною. Критиці піддається як практика «держави загального добробуту», так і його теоретичні і ідеологічні основи. Більшість країні світу почали відчувати проблеми фінансування систем соціального захисту під впливом економічних та демографічних факторів. Цей етап можна охарактеризувати як період деструкції та кризи «держави загального добробуту».

В цей період наукову економічну думку щодо системи соціального захисту населення та місця держави в ній можна розділити на три великі течії: неоконсерватизм, неолібералізм та соціал-демократичні концепції.

На початку 70-х років ХХ ст. під тиском змін в економічній і соціальній політиці змінилися погляди і неолібералів (зокрема, представників німецького неолібералізму) на роль держави в соціально-економічний розвиток суспільства. Москаленко В.В. виділяє такі ознаки неоліберального типу політики соціального захисту, як помірковане, вельми дозоване втручання держави в соціальну сферу, адресність соціального захисту, розширення системи соціального страхування, активна та динамічна політика прибутків²¹⁷. Державна політика повинна бути направлена на організацію такої системи соціального захисту, яка, по-перше, була б направлена на зменшення бідності, а, по-друге, не була б фінансово обтяжливою для держави. На думку відомого представника неолібералізму Хаєка, з боку держави не повинно бути ніякого примусу, зовнішнього втручання. Держава не повинна займатися ні соціальним страхуванням, ні організацією освіти, ні встановлювати розміри квартирної плати. Максимум, що можна допустити, - це збереження пенсій по старості та допомоги з безробіття: «Болезнь, несчастный случай, короче говоря, любые ситуации, в которых оказание помощи не ослабляет желания человека избежать неожиданности или ее последствий, требуют организации социального обеспечения на государственном уровне... в принципе стремление государства обеспечить таким образом защищенность граждан совместимо с индивидуальной свободой. То же самое можно сказать и о государственной помощи жертвам стихийных бедствий — землетрясений, наводнений и т. п. Несчастья, которых человек не в силах ни предусмотреть, ни избежать, несомненно требуют общественной

²¹⁷ Москаленко В.В. Вплив ідеологічних факторів на формування і розвиток систем соціального захисту. Наукові праці. Політичні науки, Т.34. – 2004. – С.132-139. С.135.

помощи, облегчающей участь пострадавших»²¹⁸. Визнаючи необхідність організації системи соціального захисту населення на загальнодержавному рівні, неоліберали виступають проти перерозподільчого принципу її фінансування, який супроводжується обмеженням ринкової свободи індивідів. Таким чином і неоліберали, як і представники неоконсерватизму, виступають за розширення приватної системи соціального страхування з одночасним звуженням функцій держави у сфері розподілу фінансових ресурсів на соціальні потреби. Держава, на їхню думку, повинна лише здійснювати законодавче регулювання відносин між різними суб'єктами соціальних відносин: «Государство должно ограничиться разработкой общих правил, применимых в ситуациях определенного типа, предоставив индивидам свободу во всем, что связано с обстоятельствами места и времени, ибо только индивиды могут знать в полной мере эти обстоятельства и приспособлять к ним свои действия»²¹⁹. Неоліберальна концепція знайшла своє відображення в наукових дослідженнях багатьох економістів та соціологів: Р.Харріс (1924-2006) *Overruled on Welfare* 1979, А.Селдон (1916-2005) *Capitalism*. L.. Blackwell. 1990, К.Поппер (1902) *The Open Society and its Enemies*. L.. Routledge. 1952, Р.Нозік (1938) *Anarchy, State, and Utopia*. Oxford, Blackwell. 1974., С.Бріттан (1933) *Capitalism with a Human Face*. L. Edward Elgar. 1995 тощо.

Погляди неолібералів на соціальну політику, якій склалися в 70-80 х роках ХХ ст. і на початок ХХІ ст. мають сильний вплив. В академічному і експертному середовищі багатьох країн неолібералізм перетворився на одну з домінуючих економічних доктрин, які визначають основні напрямки соціальної політик на майбутнє.

Не зважаючи на кризу теорії «держави загального добробуту» та різку її критику з боку представників неолібералізму та неоконсерватизму, дана теорія у 70-90-х роках ХХ ст. набула свого подальшого розвитку у концепціях представників соціал-демократії.

На думку соціал-демократів, система соціального захисту населення повинна забезпечувати кожного громадянина захистом від різного роду соціальних ризиків та негараздів (бідність, безробіття тощо), які виникають у зв'язку з функціонуванням ринкових механізмів. Чим ефективніша система соціального захисту населення, тим краще в ній проявляються принципи соціальної справедливості, рівності та солідарності. Суспільство через систему соціального захисту повинно пом'якшувати соціальну нерівність між різними верствами населення. Найбільш сильно погляди та концепції соціал-демократів проявилися в економічній та соціальній політиці скандинавських країн. Проте, під впливом кризових явищ в економіці у 70-80 х роках ХХ ст. соціал-демократи у своїх поглядах більше стали приділяти уваги проблемі фінансування системи соціального захисту населення, співвідношення в ньому приватного та державного сектору, використання ринкових механізмів. Соціал-демократи інтерпретують систему соціального захисту та соціальну політику як невід'ємну частину ринкової економіки.

Незважаючи на критику «держави загального добробуту», соціальні витрати більшості розвинутих країн світу продовжували збільшуватися до кінця 80-х років і стабілізувалися в середині 90-х рр. ХХ ст. Так, наприклад, на кінець 1990-х років державні соціальні трансферти становили 28% ВВП у Франції, 25% - в Італії, 21% - в Німеччині і Швеції, 16% - у Великобританії, США та Японії²²⁰. На думку П. Пірсона²²¹,

²¹⁸ Хайек, Фридрих Август фон Дорога к рабству / Пер. с англ. М.: Новое издательство, 2005. — 264 с. С. 130.

²¹⁹ Хайек, Фридрих Август фон Дорога к рабству / Пер. с англ. М.: Новое издательство, 2005. — 264 с. С. 93.

²²⁰ Рогов С.М. Функции современного государства: вызовы для России // Свободная мысль – XXI. № 7, 2005, С. 57, 59.

²²¹ Pierson, Paul *The New Politics of the Welfare State.* World Politics 48 (2): 143–79.

причиною цього була політична непопулярність скорочення соціальних програм. Проте з середини 90-х років під тиском демографічної ситуації та погіршенням економічної ситуації більшість розвинутих країн світу, насамперед країни ЄС, почали передивлятися підходи до соціальної політики: ставка на зайнятість як на мету, а не на наслідок економічної політики; підвищення уваги до соціальної політики як до інвестиційної сфери (а не лише витратної). Це привело, по-перше, до серйозного розширення зусиль ЄС в області зайнятості і соціальної політики (з точки зору ідеологічного і інституційного забезпечення); по-друге, до запровадження методу відкритої координації, як нового інструменту вирішення задач соціальної політики. У зв'язку з цим протягом останніх років в усіх країнах Європи відбуваються зміни в системі соціального захисту, направлені на скорочення соціальних видатків.

Таким чином, на межі тисячоліть більшість розвинутих країн світу стикнулися з значними проблемами фінансування систем соціального захисту населення, що пов'язано як з погіршенням загальносвітової економічної ситуації так і демографічними процесами, які супроводжуються збільшенням людей похилого віку та зменшенням кількості працездатного населення. В таких умовах протягом останнього десятиліття відбувається активне реформування усіх форм соціального захисту населення, яке направлене, насамперед, на зменшення частки державного фінансування на користь загальнообов'язкового державного та приватного соціального страхування.

Серед вчених є різні точки зору на причини нинішнього стану системи соціального захисту населення, проте вони однакові в одному – на даному етапі спостерігається перехід від моделі «держави загального добробуту» (що супроводжується зменшенням державного фінансування соціальних програм та їх поступовим скороченням) до нової державної соціальної політики, яка ставить собі за мету ліквідацію протиріччя між законами ринку і соціальними цілями. Швейцарський політолог Джуліано Бонолі, який займається дослідженням розвитку системи соціального захисту в країнах Європи вважає, що «по всей Европе главной темой современной социальной политики является демонтаж государства всеобщего благосостояния. Есть общее согласие в том, что социальное законодательство последних лет стремится уменьшить роль государства в социальном обеспечении»²²². Шведський економіст Дж. Еспрінг-Андерсен зазначає, що є дві головні причини такого «демонтажу держави загального добробуту»: «Первая в том, что нынешнее статус-кво трудно поддерживать, учитывая демографические или финансовые условия. Вторая в том, что само это статус-кво выглядит устаревшим и плохо отвечающим грядущим великим вызовам»²²³. Дана теза відображає ситуацію, яка склалася навколо сучасної проблеми системи соціального захисту населення у світі. Сучасні фактори, які формують нині основи соціальної політики держав світу є новими для світової економічної думки Тому зараз відбувається становлення нової наукової концепції розвитку соціального захисту населення, яка, враховуючи глобалізацію економіки, тенденцію до зниження податків, неоліберальну економічну політику, повинна бути направлена на вирішення дилеми «квадратури круга» системи соціального захисту²²⁴.

²²² BONOLI, GIULIANO, VIC GEORGE AND PETER TAYLOR-GOUBY European Welfare Futures. Towards a Theory of Retrenchment. Cambridge: Polity Press, 2000. – 200 p.

²²³ ESPING-ANDERSEN, GØSTA AND DUNCAN GALLIE, ANTON HEMERIJCK, JOHN MYLES (2002). Why We Need a New Welfare State. Oxford: Oxford UP. 245 p. C.4.

²²⁴ Суть дилеми «квадратури круга» системи соціального захисту полягає в тому, що сучасні інтернаціоналізовані економіки на даний час представляють собою соціальну і політичну дилему. В вільних економіках заради підвищення конкурентності підринається соціальна згуртованість. Якщо ж, з іншої сторони, таке суспільство віддає перевагу соціальній згуртованості, в небезпечному стані опиняється конкуренція, а з нею і

Водночас у наукових колах і надалі продовжується полеміка щодо ролі та місця системи соціального захисту населення, що свідчить про надзвичайну актуальність та невирішеність даної проблеми. Особливу увагу в останні роки науковці приділяють проблемі фінансування системи соціального захисту на взаємодії в ній приватного та державного секторів. Відбувається поступове становлення нових концепцій розвитку соціальної держави.

2.6. Аналіз бюджетного фінансування соціального захисту населення

В сучасних умовах Україна спроможна захищати своє населення лише на рівні мінімальних соціальних стандартів та нормативів, що зумовлено головним чином обмеженістю фінансових ресурсів. Станом на сьогоднішній день, як з об'єктивних, так і з суб'єктивних причин залишаються невирішеними ряд проблем, що негативно позначається на рівні соціально-економічного розвитку країни та добробуті її громадян. У державі не відпрацьовано комплексний підхід щодо поліпшення фінансування системи соціального захисту, внаслідок чого розробка фінансової політики у соціальній сфері здійснюється без належного обґрунтування, організаційно-правової та фінансової бази.

Методологічні, методичні та прикладні питання багатоаспектної проблеми соціального захисту населення та його фінансового забезпечення залишаються в центрі постійного наукового інтересу. Різні фундаментальні підходи до цієї проблеми досліджувались та розроблялись багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими. Серед них: Борецька Н.П., Богиня Д.П., Бондар І.К., Долішній М.І., Злупко С.М., Кадомцева С.В., Козоріз М.А., Колот А.М., Куценко В.І., Лібанова Е.М., Мандибура В.О., Новіков В.М., Онікієнко В.В., Скуратівський В.А., Трощинський В.П. Незважаючи на великий інтерес з боку суспільства, вітчизняної науки і практики, питанням соціального захисту населення приділяється недостатня увага.

Видатки на соціальний захист і соціальне забезпечення в Україні фінансуються за рахунок коштів держави, підприємств, за допомогою послуг фінансових посередників, коштів спонсорів та власних заощаджень громадян. Проте основним джерелом фінансування соціальних гарантій населенню є державні фінанси як складова фінансової системи держави.

До видатків державного бюджету на соціальний захист і соціальне забезпечення населення належать видатки:

- спрямовані на адресну підтримку малозабезпечених громадян;
- забезпечення прожиткового мінімуму різних груп населення;
- соціальний захист осіб, що опинилися в скрутному становищі;
- пенсійне забезпечення;
- фінансування заходів і програм соціального забезпечення неповнолітніх і молоді;
- витрати на утримання установ та закладів соціального захисту, зокрема будинків-інтернатів для людей похилого віку та інвалідів;
- інші видатки на соціальний захист та соціальне забезпечення населення.

економічне благополуччя. Таким чином виявляється, що одночасно можливо досягти лише дві з трьох цілей: благополуччя і соціальну згуртованість без економічної свободи, благополуччя і економічну свободу без соціальної згуртованості або соціальну згуртованість і економічну свободу без благополуччя. На вирішення цієї дилеми «квадратури круга» системи соціального захисту і направлені сучасні наукові дослідження.

Отже, з державного бюджету фінансуються всі види допомог і компенсацій, які передбачені чинним законодавством. Зауважимо, що в умовах, коли обсяг коштів держави на соціальний захист населення обмежений, дуже важливо визначити пріоритети бюджетного механізму фінансування видатків соціальної сфери, а також державні соціальні стандарти і нормативи у формуванні заробітної плати, пенсій за віком та інших видів соціальних виплат і допомог з урахуванням насамперед законодавчо встановленого прожиткового мінімуму. Динаміка основних соціальних стандартів за 2012-2016 р.р. наведена в табл. 1.

1. Динаміка основних соціальних стандартів у 2012-2016 рр., грн

Основні соціальні стандарти	на 01 січня зазначеного року				
	2012	2013	2014	2015	2016
Прожитковий мінімум:					
на одну особу в розрахунку на місяць	1017	1108	1176	1176	1330
діти віком до шести років	893	972	1032	1032	1167
діти віком від шести до 18 років	1112	1210	1286	1286	1455
Мінімальна заробітна плата	1073	1147	1218	1218	1378
Прожитковий мінімум для осіб, які втратили працездатність	822	894	949	949	1074
Прожитковий мінімум для працездатних осіб	1073	1147	1218	1218	1378

Джерело: Державна служба статистики в Україні

Як свідчать дані таблиці, останніми роками основні показники, що характеризують стан соціального захисту населення зросли. Одночасно в цьому обсязі видатків було враховано видатки на встановлення посадових окладів працівникам, у яких вони менші за мінімальну заробітну плату, на рівні мінімальної заробітної плати; а також на індексацію заробітної плати працівників відповідно до Закону України "Про індексацію грошових доходів населення"; забезпечення додаткових виплат працівникам освіти, охорони здоров'я і культури.

В м. Івано-Франківську департамент соціальної політики виконкому Івано-Франківської міської ради постійно здійснює заходи щодо соціального забезпечення та соціального захисту громадян, які потребують допомоги і соціальної підтримки з боку держави.

Основними видами соціальної допомоги, які нині надаються населенню департаментом соціальної політики є:

1. Допомога сім'ям з дітьми:

- допомога у зв'язку з вагітністю та пологами;
- одноразова допомога при народженні дитини;
- допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;
- допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням;
- допомога самотній матері;

2. Державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям;

3. Державна соціальна допомога інвалідам та дітям-інвалідам

4. Допомога малозабезпеченій особі, яка проживає разом з інвалідом I чи II групи психічного розладу, на догляд за ним;

5. Щомісячна адресна допомога особам, які переміщуються з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції.

6. Субсидія для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг та на придбання скрапленого газу, твердого та рідкого палива.

Інформація щодо кількості одержувачів соціальних допомог в м. Івано-Франківську наведена в таблиці 2.

2. Інформація щодо кількості сімей в м. Івано-Франківську, яким призначено соціальні допомоги за 2012-2015 рр.

Назва соціальної допомоги	Кількість сімей			
	2012р.	2013р.	2014р.	2015р.
Всього одержувачів	15970	17898	15364	16561
державних соціальних допомог малозабезпеченим сім'ям	1670	2741	3809	3722
допомог по вагітності та пологах	1200	1184	1340	1018
одноразових допомог при народженні дитини	2650	2609	2720	2103
допомог по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку	9796	10216	5087	
допомоги на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням	318	308	258	195
допомоги на дітей одиноким матерям	821	851	692	486
допомог на догляд за інвалідом 1 чи 2 групи внаслідок психічного розладу;	259	412	476	467
державних соціальних допомог інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам	584	729	664	558
державних соціальних допомог особам, які не мають права на пенсію та інвалідам	166	166	236	167
тимчасових допомог на дітей, батьки яких ухиляються від сплати аліментів	519	570	624	425
допомог при усиновленні дитини	7	7	5	8
Державна соціальна допомога на дітей сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування, грошового забезпечення батькам вихователям і прийомним батькам	1	-	3	1
Одноразова винагорода "Матері-героїні"	17	38	3	14
Щомісячна адресна допомога особам, які переміщуються з тимчасово окупованої території	-	-	504 сім'ї (1004 особи)	537 сімей (1033 особи)

Джерело: за даними Департаменту соціальної політики виконкому Івано-Франківської міської ради

Дані департаменту соціальної політики щодо розміру сум виплачених соціальних допомог в 2012-2015 роках наведені в таблиці 3.

3. Динаміка фінансування соціальних допомог в м. Івано-Франківську за 2012-2015 рр.

Вид допомоги	2012р.		2013р.		2014р.		2015р.	
	тис.грн	%	тис.грн	%	тис.грн	%	тис.грн	%
Допомога у зв'язку вагітністю та пологами	1453,0	0,9	1551,2	0,8	1983,9	0,9	1484,7	0,9
Допомога на догляд за дитиною віком до 3-х років	39887,8	24,8	40964,7	21,0	23220,4	10,6	1405,0	0,9
Допомога при народженні дитини	73140,6	45,5	89522,7	45,9	112496,8	51,5	91252,7	55,6
Допомога на дітей які перебувають під опікою чи піклуванням	4018,1	2,5	3922,3	2,0	4004,8	1,8	2907,2	1,8
Допомога на дітей одиноким матерям	7896,6	4,9	8785,8	4,5	9605,6	4,4	7370,2	4,5
Допомога дітям батьки яких ухиляються від сплати аліментів	1284,2	0,8	1537,1	0,8	1790,8	0,8	1296,9	0,8
Допомога при усиновленні дитини	132,0	0,1	249,5	0,1	200,1	0,1	224,6	0,1
Державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям	7997,5	5,0	17155,7	8,8	29622,5	13,6	29810,8	18,2
Допомога на догляд за інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу	866,3	0,5	4186,2	2,1	4344,4	2,0	3310,3	2,0
Державна соціальна допомога інвалідам з дитинства	22993,8	14,3	26064,6	13,3	29846,3	13,6	23519,2	14,3
Дитячі будинки (у т.ч. прийомні сім'ї)	463,6	0,3	457,1	0,3	549,8	0,3	626,1	0,4
Виплата грошової компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги	641,9	0,4	743,8	0,4	925,8	0,4	872,7	0,5
ВСЬОГО	160775,4	100	195140,7	100	218591,2	100	164080,4	100

Джерело: за даними Департаменту соціальної політики виконкому Івано-Франківської міської ради

Аналізуючи дані наведені в таблиці 3, щодо виплат окремих видів державної соціальної допомоги за 2012-2015 р.р. по Департаменту соціальної політики виконкому Івано-Франківської міської ради зазначимо, що найбільшу питому частку в загальній структурі займає виплата допомоги при народженні дитини в розмірі від 45,5 до 55,6%.

Вагому частку у структурі соціальних виплат по департаменту займають пільги окремим категоріям громадян та призначення житлових субсидій для населення.

Відповідно до статей 89 та 102 Бюджетного кодексу України видатки на надання пільг та субсидій здійснюються з районних бюджетів та бюджетів міст обласного значення і щорічно враховуються в загальному обсязі субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам. До даної групи видатків відносять:

- надання пільг та житлових субсидій населенню на оплату електроенергії, природного газу, послуг тепло-, водопостачання і водовідведення, квартирної плати, вивезення побутового сміття та рідких нечистот;

- надання пільг та житлових субсидій населенню на придбання твердого та рідкого пічного побутового палива і скрапленого газу;

- надання пільг з послуг зв'язку та інших передбачених законодавством послуг (крім пільг на одержання ліків, зубопротезування, оплату електроенергії, природного і скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива, послуг тепло-, водопостачання і водовідведення, квартирної плати, вивезення побутового сміття та рідких нечистот) та компенсацію за пільговий проїзд окремих категорій громадян.

Проаналізуємо їх розмір згідно даних, наведених в табл. 4.

4. Обсяги субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам на надання пільг та житлових субсидій населенню, тис. грн.

Вид виплат	Розмір фінансування по роках			
	2012	2013	2014	2015
Субвенція на надання пільг та житлових субсидій на оплату житлово-комунальних послуг	30928,1	39916,9	28371,2	83117,4
Субвенція на надання пільг та житлових субсидій на придбання твердого палива та скрапленого газу	0,5	0,6	1,0	0,7
Субвенція на надання пільг з послуг зв'язку, інші передбачені законодавством пільги та компенсацію за пільговий проїзд окремих категорій громадян	20832,5	20517,12	17661,0	17789,4
Загальний обсяг субвенцій на надання пільг та субсидій населенню	51761,1	60434,62	46033,2	100907,5

Джерело: за даними Департаменту соціальної політики виконкому Івано-Франківської міської ради

Згідно даних табл. 4 можемо сказати, що в 2015 році відбулося значне збільшення загального обсягу субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам на надання пільг та житлових субсидій населенню.

Дане збільшення було досягнуто шляхом збільшення розміру субвенцій на надання пільг та житлові субсидії на оплату житлово – комунальних послуг, оскільки вартість житлово-комунальних послуг вагомо зросла. З часу впровадження Програми надання

субсидій внесено понад 100 змін і доповнень, спрямованих на вдосконалення процедури призначення субсидій, посилення захисту малозабезпечених громадян, обмеження допомоги заможним сім'ям та спрощення процедури оформлення субсидій.

З 1 травня 2015 року запрацювала нова система житлових субсидій. Внаслідок реформи системи надання житлових субсидій населенню з 1 травня внесено зміни в Порядок призначення житлової субсидії²²⁵.

Призначення субсидій на оплату комунальних послуг в 2015 році проводиться за наявності двох документів: спрощеної форми заяви на отримання субсидії та декларації про доходи та видатки людей, які зареєстровані на одній житловій площі.

З 1 травня 2015 року відмінено всі обмеження відносно майнового стану осіб, що звертаються за отриманням субсидії, крім одноразової дорогої покупки на суму більше 50 тисяч гривень. Безробітні тепер (без довідки з центру зайнятості) зможуть також отримати субсидію, надавши заяву та декларацію про відсутність доходів. Право на отримання субсидій будуть мати особи, які проживають в орендованому житлі. Ця норма особливо стосується тимчасово переміщених осіб.

Субсидії призначаються за наявності різниці між розміром оплати за житлово-комунальні послуги у межах соціальної норми житла та соціальних нормативів користування житлово-комунальними послугами з урахуванням пільг, які надаються відповідно до законодавства, і обсягом визначеного Кабінетом Міністрів України обов'язкового відсотка платежу одному з членів сім'ї, який зареєстрований в житловому приміщенні та на якого відкритий рахунок для оплати житлово - комунальних послуг.

В таблиці 5 наведено дані щодо кількості домогосподарств та розмір сум призначеної житлової субсидії на житлово-комунальні послуги протягом 2012-2015 років.

5. Кількість сімей отримувачів субсидій та сума нарахованих субсидій на житлово-комунальні послуги впродовж 2012-2015 рр.

	2012р.	2013р.	2014р.	2015р. (за 9 міс.)
Кількість сімей отримувачів субсидій	12173	10182	8386	28969
Сума нарахованих субсидій, тис. грн.	11764	9779	7441	24888

Джерело: за даними Департаменту соціальної політики виконкому Івано-Франківської міської ради

Таким чином, можемо зробити висновок, що бюджет відіграє вагомую роль у фінансуванні соціального захисту населення. Видатки зведеного бюджету на соціальний захист населення становлять значну частку загального обсягу видатків. Видатки місцевих бюджетів на соціальний захист населення здійснюються за рахунок субвенцій, що свідчить про надмірну централізацію коштів. Дана ситуація негативно впливає на прийняття оптимальних рішень у процесі оперативного реагування на певні соціальні проблеми населення регіону.

²²⁵ Про удосконалення порядку надання житлових субсидій [Електронний ресурс]: Постанова Кабінет Міністрів України від 28.02.2015 року №106 - Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua>

2.7. Взаємозв'язок розвитку аграрної галузі і методології аграрної науки в умовах постіндустріальної економіки (у контексті переходу на нові стандарти вищої освіти)

В останні роки сталися дві знакові події, які примушують розглядати розвиток методології в аграрних науках саме у контексті, позначеному у назві статті. Перша – це Всесвітній форум «Ріо+20» (2012 р.) з проблем сталого розвитку і друга – це Революція Гідності, яка констатувала європейський вибір України, а, отже, орієнтацію на світові стандарти розвитку економіки, освіти, науки. Науки, у якій зовсім інша градація і змістовне наповнення наукових ступенів. Механічне перенесення терміну «доктор філософії» на вітчизняний ґрунт, на зразок, «їхній доктор філософії – це те саме, що й наш кандидат наук» (що автори вважають помилковим), спонукає до пошуку глибинного сенсу у популярному сьогодні скороченні «Phd» (philosophy doctor).

Враховуючи, що аграрні ВНЗ передано до Міністерства освіти і науки, вважаємо, що, настав час адаптації наукової методології аграрних наук до наук класичних. Не зробивши це вчасно, аграрна наука (а, отже, і аграрна освіта), на думку авторів, наразиться на небезпеку поступового пониження свого статусу у системі вищої освіти України, що в умовах її реформування обов'язково призведе до пониження рівня акредитації з IV-го до III-го і навіть до II-го. Тобто, підготовки молодших бакалаврів та бакалаврів. Як працівники аграрної освіти, автори усвідомлюють таку небезпеку і змістом пропонованої статті намагатимуться довести, що і в традиційних аграрних наукових школах є перспективи подальшого розвитку.

Але, для розуміння ролі наукової методології в аграрних науках більш важливою, на думку авторів, є саме перша подія, яка (вже втретє – після Ріо-1992 та Йоганнесбургу-2002) наголосила непересічне значення екологічного імперативу у її розвитку. Основою ж наукової методології і, в першу чергу, інструментом для отримання нового знання (через пізнання істини) завжди була філософія, яка, на жаль, ще з радянських часів розглядалась у підготовці кандидатів наук як обов'язковий, але несерйозний «причеп» до кандидатського диплому. Мовляв, «хтось там зверху вимагає, ось ми і виконуємо». Саме таке хибне розуміння ролі філософії у підготовці кандидатів наук панує у вітчизняній аграрній науці і по сьогодні. Може, тому термін «доктор філософії» у більшості аграріїв старої школи викликає скоріше роздратування, ніж захоплення. Мовляв, наука – це експеримент, який (і тільки він!) постійно надає факти для будь-яких висновків, а філософія – це пусті безпредметні балачки. Наприклад, беремо якусь одну культуру, розробляємо «схему досліду», додержуючись «повторюваності» і вносимо на першому варіанті $N_{50}P_{50}K_{50}$, на другому $N_{20}P_{20}K_{20}$, на третьому $N_0P_0K_0$ (контроль), досліджуємо три роки, розраховуємо НІР. В кінці робимо висновки про те, що на першому варіанті врожайність краща. Будемо раді помилитись, але саме такі «експерименти» і застосовувана поряд з ними полицева оранка призвели до більшості сучасних екологічних проблем, які сільське господарство «тягне» за собою вже на рівень усієї біосфери. Так, згідно з К.С.Лосєвим²²⁶, емісія головного парникового газу – CO_2 у атмосферу від світового землеробства з 2000 року вже на 10% перевищує його викиди від спалювання усього викопного палива планети (вугілля, нафти, газу). Найцікавіше те, що перехід на більш високий магістерський рівень у таких роботах

²²⁶ Лосєв К.С. Бюджет антропогенного углерода и роль экосистем в его эмиссии и стоке в глобальном и континентальном масштабах / К.С. Лосєв // Страны и регионы на пути к сбалансированному развитию. Сборник научных трудов. - К.: Академперіодика, 2003. - С.36-41.

відбувається за рахунок або збільшення часу спостереження (зазвичай з 2-х до 3-х років), або «урізноманітнення», наприклад, чи додаванням варіанту (N₅P₅K₅), чи якоїсь іншої культури, тобто, кількісно, а не якісно.

Автори мають певні напрацювання з філософсько-методологічних проблем різних галузей сучасної науки²²⁷, тому, не будучи аграріями за освітою, вважають, що мають право вступати у дискусію, зміст якої позначений у назві статті. Тим більше, що найцікавіші роботи з наукової методології належать саме «не спеціалістам», які можуть стороннім поглядом неупереджено оцінити стан справ²²⁸. При цьому автори не намагатимуться втручатись у специфічні наукові проблеми аграрних наук, головним завданням яких було і ще тривалий час залишатиметься – отримання максимальних врожаїв, удоїв та приростів. Передусім, ітиметься про методологічний аналіз, спрямований на пошук перспективних напрямів аграрної науки в умовах глобалізації та постіндустріалізму.

На наше глибоке переконання, аграрна наука мала і має власні потужні філософсько-методологічні традиції, які дозволяють їй конкурувати з іншими науками саме у розвитку світоглядних основ сучасного природознавства і претендувати на статус фундаментальної. Відомими аграріями-дослідниками, зокрема, були І.Овсинський, О.Енгельгардт, М.Вавилов, М.Шикула, які заклали у підмурок сучасної науки філософсько-допитливе ставлення до природи.

На жаль, починаючи з 30-х років ХХ століття і до відомої сесії ВАСГНІЛ (серпень 1948 р.) відбулася поступова втрата власне природознавчих орієнтирів у розвитку аграрної науки. Стрижневе місце у її науковій методології зайняв лисенківський експеримент, «який все виправдовує» і завдяки якому вітчизняна аграрна наука поступово перетворилась на ремесло. Ринкова ж економіка це ремесло сьогодні рішуче перетворила на бізнес, успішне ведення якого навіть і не передбачає допитливого та морального ставлення до природи, мовляв: «Є відпрацьована технологія, яка дає найвищі прибутки, треба лише її опанувати. Навіщо нам нове знання. Достатньо рівня бакалавра».

Наскільки аграрна наука сьогодні готова конкурувати у отриманні нового знання, яке лежить в основі інноваційних технологій ХХІ століття? Саме цим питанням, а, точніше, пошуком відповіді на нього, зумовлена актуальність нашої роботи.

Значною мірою наша публікація є наукознавчою, тому об'єктом дослідження авторами обрана аграрна наука. Відповідно, предметом дослідження є тенденції

²²⁷ Кисельов Ю.О. Геософічний підхід як феномен постнекласики в суспільно-географічних дослідженнях / Ю.О. Кисельов // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2012. – №9 (234). – С. 133 – 137.; Сонько С.П. Ландшафтно-етнічна взаємодія як методологічна проблема екології / Сонько С.П., Кисельов Ю.О. / Екологія – шляхи гармонізації відносин природи та суспільства. Збірник тез IV Міжвузівської науково-практичної конференції 16 – 17 жовтня 2014 року. / Ред. Непочатенко О.О. – Умань: Ред-вид.центр УНУС, 2014. – С.9-13 / Режим доступу: [http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/536].; Сонько С.П. Просторовий розвиток соціо-природних систем: шлях до нової парадигми: Монографія / С.П. Сонько. – К.: Ніка Центр, 2003. – 287 с. / Режим доступу: [http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/367].; 23. Список наукових праць професора С.П.Сонька станом на 15.12.2015. Електронний ресурс. Репозитарій Уманського НУС / Режим доступу: http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/1133. - Позиції №№: 22, 27, 31, 32, 46, 48, 53, 55, 58, 68, 73, 93, 131, 139, 179.; Суханов С.В. Генетически-модифицированные организмы: перспективы использования и предостережения / Суханов С.В., Суханова И.П. // Збірн. тез міжвуз. наук. конф. «Екологія – шляхи гармонізації відносин природи та суспільства». – Умань, 2009. – 17 – 19.; Ямчук П.М. Українська християнська аксіологічна система: через історичні випробування до сучасних світоглядних засад духовно-інтелектуального поступу / П.М. Ямчук // Філософські обрії. - Полтава, 2014. - №31. - С.140-154.; Ямчук П.М. Християнський консерватизм і масофікаційні стратегії й симулякри ХХ-ХХІ століть / П.М. Ямчук // Філософські обрії. - Полтава, 2015. - №33. - С.107-117.

²²⁸ Гиренок Н.Ф. Экология, Цивилизация, Ноосфера. / Отв.ред. акад. АН СССР Н.Н.Моисеев / Н.Ф. Гиренок. - М.: Наука, 1987.- 89 с.

сучасного її розвитку. Головне завдання, яке ставлять перед собою автори – дати відповідь на запитання, чи потрібні доктору філософії у галузі аграрних наук знання з загальнонаукової методології, яку, власне і «підживлює» філософія. Саме тому методичний апарат нашого дослідження тісно пов'язаний з «Бібліометрикою української науки»²²⁹, яка, як база об'єктивних даних про розвиток окремих наук, стала дослідницьким інструментом²³⁰.

У аграрних науках найвищий індекс Гірша дорівнює 16 і належить корифею лісознавчої галузі Г.М.Висоцькому²³¹, учні якого створили відповідний профіль у Google Scholar. У діючих же аграріїв цей індекс не перевищує 13. Найвищі ж значення індексу Гірша в українській науці припадають на технічні науки (близько 60), фізику і математику (близько 50), хімію та біологію (близько 40), інформатику (близько 30). Невипадковість саме такого розподілу значень індексу Гірша підтверджується при знайомстві з доробком вітчизняних науковців згідно зі світовою класифікацією наук (Рубрика Google Scholar). Найвищі значення тут припадають на технічні науки (59 у С.П.Тимошенко²³²/ проти 19 у сучасних), фізику та математику (53 у М.М.Боголюбова²³³/ проти 30 у сучасних), астрономію і астрофізику (46), фізіологію (42), науки про Землю (41 у В.І.Вернадського²³⁴/ проти 21 у сучасних), нанотехнології (38), біоінформатику (36), біотехнологію (36), біохімію (32), генетику (31). Зауважимо, що і тут передові напрями мають високий рейтинг, на жаль, завдяки вже покійним корифеям (С.П.Тимошенко, М.М.Боголюбов, В.І.Вернадський).

Наведений перелік також засвідчує, що б з перелічених наукових напрямів можуть формувати сучасну (постнекласичну) основу методології аграрних наук, чому вже є приклади²³⁵. На жаль, поодинокі випадки слідування такій методології (крім названих вище, ще й: органічне рослинництво, точне землеробство, No-till, біодинаміка, ЕМ-технології та ін.) сприймаються в консервативному середовищі аграріїв як якась екзотика, або красива казочка, що лише заважає отримувати прибутки шляхом традиційних надінтенсивних технологій, які разом з врожайми висмоктують з вітчизняних чорноземів останні крихти їхньої природної родючості.

Складається враження (будемо раді помилитись), що у методології вітчизняної аграрної науки до сьогодні продовжує панувати класична філософія, у якій

²²⁹ Власне, цитованість (читай «запитаність») робіт певних дослідників визначає рівень актуальності результатів їх досліджень, а також фундаментальність наукової проблеми, яка досліджується. Згідно з цим джерелом, високо цитованими вважаються учені, які мають індекс Гірша більше 10.

²³⁰ Бібліометрика української науки / Режим доступу: http://nbuviap.gov.ua/bpnu/index.php?familie=&ustanova=0&gorod=0&vidomstvo=%C2%F1%B3&napryam=1&napryam_google=0

²³¹ Висоцький Георгій Миколайович (1865 — 1940 р.р.) — видатний український вчений у галузі лісівництва, ґрунтознавства, геоботаніки, фізичної географії і гідрології, академік НАНУ, основоположник науки про ліс і лісову дослідницьку справу.

²³² Тимошенко Степан Прокіпович (1878 — 1972) — всесвітньо відомий український, американський та німецький вчений у галузі механіки. «Батько» теоретичної механіки. Один із організаторів і перших академіків Української академії наук (УАН).

²³³ Боголюбов Микола Миколайович (1909 — 1992) — радянський математик і механік, фізик-теоретик, засновник наукових шкіл з нелінійної механіки і теоретичної фізики, академік АН СРСР (від 1953) і АН УРСР (від 1948). У 1966 році - перший директор створеного ним Інституту теоретичної фізики АН УРСР.

²³⁴ Вернадський Володимир Іванович (1863 — 1945) — вітчизняний філософ, природознавець, мислитель. Один із засновників Української академії наук та її перший президент (1918). Засновник наукової бібліотеки в Києві (нині названої його ім'ям). З 1920 року — ректор створеного ним Таврійського університету.

²³⁵ Дідух Я.П. Синергетичні підходи до оцінки структури розвитку і стійкості біотопів та проблеми прогнозування їх змін / Я.П. Дідух // Вісник НАН України, 2014. - №12. - С. 29-38.; Петриченко В.Ф. Симбіотичні системи у сучасному сільськогосподарському виробництві / В.Ф. Петриченко, С.Я. Коць // Вісник НАН України. – 2014. - №3. – 57-66.

редукціонізм²³⁶ є головним інструментом пізнання світу. Зауважимо, що ще в 30-ті роки ХХ століття наш співвітчизник В.І.Вернадський закликав науковців до позначення і подальшого вирішення генеральної наукової проблеми як суми декількох наукових парадигм²³⁷.

Яку ж наукову проблему вирішує сьогодні аграрна наука? Треба констатувати, що цією безальтернативною проблемою вже давно (десь з ХVІІІ століття) була і залишається проблема підвищення врожайності певної культури (або за рахунок НРК, або стимуляторів росту, або пригнічення «смітних» рослин гербіцидами, або експериментів з геномом рослини у напрямку його «поліпшення»). Тобто, проблема суто прикладна.

Взагалі ж, наукова методологія завжди підживлювалась досягненнями природничих наук і йменувалась як «філософські засади науки», у розвитку яких непересічну роль зіграли видатні природознавці, які з'єднали в своїй діяльності конкретно-наукові і філософські дослідження (Р.Декарт, І.Ньютон, Г.В.Лейбніц, А.Ейнштейн, Н.Бор, Е.Шредінгер, Н.Вінер, К.Поппер, В.І. Вернадський та ін.). На жаль, цей Пантеон у вітчизняній аграрній науці після В.В.Докучаєва, В.Р.Вільямса, П.А.Костичева, М.Вавилова, Г.Гамова²³⁸, завдяки доробку яких ця наука вважалась колись фундаментальною, продовжити ніким.

Існує різниця між класичною та некласичною, а також між модерною та постмодерною філософією. Сучасна некласична філософія пройшла три етапи свого розвитку. Перший – доба модерну ХІХ ст., некласична філософія якого виникає після занепаду раціоналізму, Просвітництва та Німецької класичної філософії. Вона шукає нового обґрунтування ідеалам науки, розуму, людини та суспільства. Домінують і протистоять один одному філософський ірраціоналізм та сцієнтизм. У протистоянні класичному раціоналізму вони намагаються позбутися в науці та філософії метафізики, звертаються до реальності світу та людини.

Другий – доба пізнього модерну (поч. – сер. ХХ ст.), філософія якого виникла на початку ХХ ст. і проіснувала до другої його половини. Для неї характерні: остаточна втрата академічності, відкритість та різноманітність напрямів, спроби переосмислити класичну філософію на нових засадах, відмова від пошуку абсолютів, примат проблеми людини.

Третій – постнекласична філософія доби постмодерну та глобалізованого суспільства (кін. ХХ – поч. ХХІ ст.). Для неї, з одного боку, є характерним неоконсерватизм – нове повернення і переосмислення метафізики та новий пошук абсолютів, ідеалів та початкових принципів. У цьому сенсі переосмислюються Аристотель, Фома Аквінський, Кант, Гегель, Гайдеггер, Гартман. З іншого боку, відбулася подальша радикалізація некласичної філософії, здійснена представниками філософії постмодернізму. Вони виступили проти сучасного культу раціональності – піднесення науки і техніки, закликали здійснювати остаточний розрив з традицією, проголошували

²³⁶ Редукціонізм (від лат. *reductio* – відсування назад, повернення до попереднього стану) – методологічний принцип, згідно з яким вищі форми матерії можуть бути повністю пояснені на основі закономірностей, що властиві нижчим формам.

²³⁷ Завдяки напрацюванням В.І.Вернадського багато з наукових проблем, позначених ним, залишаються актуальними і по сьогодні. Зокрема, теорія біосфери-ноосфери сьогодні є потужним підмурком наук, що намагаються конструктивно вирішити глобальну екологічну проблему.

²³⁸ Український фізик-теоретик Георгій Антонович Гамов невинно внесений нами до цього переліку, оскільки саме йому належить ідея розшифровки генетичного коду ще в середині 50-х років. Наукове значення цього для сучасної генетики (як найбільш «пропульсивної» галузі біології) важко переоцінити. Крім того Г.Гамов, як ніхто з природознавців, був популяризатором науки, вмючи надскладні наукові проблеми викласти доступною мовою у науково-популярній літературі.

почуття вищими за розум.

Філософські засади постнекласичної науки нині перебувають у стадії інтенсивної розробки. Вже можна позначити низку специфічних особливостей цього процесу, зокрема, пошук нових сенсів у систем, що саморозвиваються. Особлива увага приділяється тут новим підходам до категорії часу. Нобелівський лауреат І. Пригожин, розглядаючи філософські ідеї А. Бергсона, А. Уайтхеда і М.Гайдеггера, фіксує ті нові сенси розуміння часу, які вводить термодинаміка нерівноважних процесів, квантово-релятивістська фізика, а також біологічні науки.

Розвиток біології ХХ століття (як методологічної основи аграрної науки) об'єктивно привів її до нової категоріальної структури. Зокрема, більша увага стала приділятися фундаментальній характеристиці складних систем, до яких належать біооб'єкти. З розробкою уявлень про надорганізмові системи живого (популяція, біогеоценоз/екосистема, біосфера) ідея незвідності цілого до простої суми складових його елементів (редукціонізм) отримувала численні підтвердження.

Насправді, у біогеоценозах виникають взаємні адаптації популяцій, підлеглі цілісності всього біогеоценозу. Найбільш тісні взаємодії можуть утворювати симбіози, в яких одна частина неможлива без іншої. Вчення В.І.Вернадського про біосферу також виявляло, що вона (як нова синергетична цілісність) вже не редукується до сукупності властивостей складових її біогеоценозів.

Виникають нові уявлення про причинність. Концепція мутацій як випадкових змін, що міняють генетичні програми, корелювала з ідеєю імовірнісної причинності (ці ідеї чітко представлені у постулатах сучасної синтетичної теорії еволюції)²³⁹. Нарешті, при описі процесів відтворення і адаптації біосистем були позначені особливості біологічного простору і часу. Формувалося уявлення про внутрішні просторово-часові характеристики біологічних систем, що не редукуються до зовнішнього фізичного простору-часу. Особливу роль онтологія часу відіграє у дослідженнях екологічних відносин в агроекосистемах²⁴⁰. Всі ці зміни в категоріальних сенсах вимагали нових зразків системної організації об'єктів, оскільки не уклалися у вузькі рамки уявлень про прості механічні системи.

Такі образи увійшли до арсеналу наукових засобів завдяки розробці ідей кібернетики і розвитку теорії систем. З'ясувалися особливості складних саморегульованих систем і їх принципова відмінність від простих систем. В складних системах здійснюється стохастична взаємодія елементів, а відтворення системи виступає як саморегуляція, яка забезпечує збереження невеликого набору системних параметрів, що визначають цілісність системи.

Якщо в механічній картині світу речі (тіла) виступали як щось первинне, як субстрат, а процеси інтерпретувалися як дія однієї речі (тіла) на іншу за допомогою передачі сил

²³⁹ Медична біологія / Режим доступу: <http://subject.com.ua/biology/medical/165.html>

²⁴⁰ Екологічні основи збалансованого природокористування у агросфері: навчальний посібник / За ред. С.П.Сонька та Н.В.Максименко. - Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2015. – 568 с. (Навчально-наукова серія «Бібліотека еколога». Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (протокол №5 від 27.04.2015) / Режим доступу: [<http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/375>]; Созінов О.О. Агроекосистема. / **Екологічна енциклопедія України: У 3 т.** / Редколегія: А.В.Толстоухов (головний редактор) та ін. / Созінов О.О., Сонько С.П. - К.: ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2006. - Т.1. - С.14 / Режим доступу: [<http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/437>]; Сонько С.П. Концепція ноосферних екосистем як продовження ідей В.І.Вернадського / С.П. Сонько // Ноосфера і цивілізація. Всеукраїнський філософський журнал. - Вип. 8-9 (11). – Донецьк: ДонНТУ, 2010. – С. 230-241 / Режим доступу: [<http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/310>]; Сонько С.П. Просторові і часові механізми екологічної експансії агроландшафту / С.П. Сонько, Н.В. Максименко // Людина та довкілля. - Вип. 2 (15). – Х.: Видавництво ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – С. 5-21 / Режим доступу: [<http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/351>].

(наприклад, поле з монокультурою) то в новій системі уявлень будь-яка річ поставала як процесуальна система, що самовідтворюється в результаті взаємодії з середовищем і завдяки саморегуляції (ця ж рослина як складова біогеоценозу даної території). При цьому інваріантність, притаманна біогеоценозам, передбачає повернення їх структури і видового складу до початкового (не займаного людиною).

У 40-х – 60-х роках ХХ століття завдяки роботам І.Шмальгаузена теорія систем була підтверджена в біології. Він дійшов висновку, що всі біологічні системи характеризуються певною здатністю до саморегуляції. Розглядаючи кожну особину як складне повідомлення, що перекодує генетичну інформацію молекулярного рівня в набір фенотипічних ознак, І.Шмальгаузен представив її як цілісний інформаційний блок, а специфічну для кожної особини індивідуальну активність в біогеоценозі розглянув як засіб передачі зворотної інформації. Такий підхід дозволив сформулювати новий для біології принцип групового відбору на рівні виду і біогеоценозу²⁴¹. Такі уявлення (разом з уявленнями видатних представників інших наук) заклали підмурок у наукову парадигму постнекласичного періоду розвитку філософської методології.

Власне, на кожному етапі своєї еволюції система, що саморозвивається, зберігає відкритість, обмін речовиною, енергією і інформацією із зовнішнім середовищем. Але характер цієї відкритості міняється із зміною типу самоорганізації, що адаптує систему до навколишнього середовища. Сьогодні пізнавальне і технологічне освоєння складних систем, що саморозвиваються, починає визначати стратегію переднього краю науки та інноваційного розвитку. До таких систем належать об'єкти сучасних нано- і біотехнології і, перш за все, генетичної інженерії²⁴².

Наголошуючи на нагальній необхідності переходу методології аграрних наук від класики до постнекласики, автори спробують позначити головні орієнтири у розвитку цієї методології.

На наше глибоке переконання²⁴³, головним методологічним принципом наукових досліджень у сучасній аграрній науці в річищі постнекласичної методології повинен стати принцип: «родючість ґрунту – це не лише умова розвитку сільського господарства, а й головний його результат». Саме такий підхід відповідатиме екологічному імперативу, окресленому у глобальній стратегії сталого розвитку. Просимо зважити, що дане твердження не є забаганкою авторів, які працюють у галузі екології. Не важко помітити, що у світовій аграрній науці впродовж лише останнього десятиліття дійсно відбувається трансформація предметної області, в якій головним завданням стає не «нагодувати людство», а «зберегти біоресурси для майбутніх

²⁴¹ Шмальгаузен И.И. Кибернетические вопросы биологии / Под общ. ред. Р.Л. Берг и А.А. Ляпунова / И.И. Шмальгаузен. – Новосибирск: Издательство «Наука», Сибирское отделение, 1968. - 228 с.

²⁴² Степин В.С. Классика, неклассика, постнеклассика: критерии различения./ В.С. Степин // Постнеклассика: философия, наука, культура. - СПб.: Издательский дом «Мирь», 2009. - С. 249 – 295.

²⁴³ Екологічні основи збалансованого природокористування у агросфері: навчальний посібник / За ред. С.П.Сонька та Н.В.Максименко. - Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2015. – 568 с. (Навчально-наукова серія «Бібліотека еколога». Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (протокол №5 від 27.04.2015) / Режим доступу: [<http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/375>]; Сонько С.П. Концепція ноосферних екосистем як продовження ідей В.І.Вернадського / С.П. Сонько // Ноосфера і цивілізація. Всеукраїнський філософський журнал. - Вип. 8-9 (11). – Донецьк: ДонНТУ, 2010. – С. 230-241 / Режим доступу: [<http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/310>]; Сонько С.П. Экономико-географическое исследование агропромышленной интеграции в связи с решением экологических проблем Северо-Восточной Украины (Харьковская область) / Сонько С.П. // Автореф.дисс. канд. геогр. наук. - М.: МГУ, 1990. – 23 с. / Режим доступу: [<http://www.udau.edu.ua/media/elektronni-materiali/avtoreferati/html>].

покоління»²⁴⁴.

Власне, у практичному додатку до методології аграрної науки наведений принцип означає перестановку наголосів з забезпечення вирощування (максимальних врожаїв) окремих культур показниками гумусу, макро- та мікроелементів до прямих екологічних наслідків застосування певних технологій та схем удобрення. І більш конкретно: наскільки на даному полі знизились показники вмісту гумусу за останні 30–50 років? Саме така постановка пропонується на противагу помилковому уявленню більшості сучасних ґрунтознавців, про те, що вміст гумусу є результатом недосконалості застосовуваних агротехнологій. Мовляв, якщо жорстко дотримуватись «науково обґрунтованих» схем удобрення, то вміст гумусу можна зберегти на належному рівні. Насправді ж ця проблема принципово не може бути досягнена з рівня одного поля (хай би ми його усе окропили власним потом), а має цивілізаційний рівень усвідомлення, оскільки темпи зниження вмісту гумусу за останні 100 років однаково небезпечні у різних регіонах світу²⁴⁵.

Необхідність зазначеного підходу підтверджується також у деяких сучасних роботах учених НААН України²⁴⁶. Взагалі «поведінка» такого складного об'єкту (а в речіщі постнекласики – вже суб'єкту) як ґрунт укладається в уявлення про ризому (як ключове поняття постмодернізму), яка є антитезою уявленню про структуру з дискретним складом елементів і зв'язків між ними. Головні властивості ризоми: зв'язок, гетерогенність, множинність, «неістотність розриву» (ризوما може бути розірваною у будь-якому місці, але відновить свій ріст у старому чи новому напрямку), схильність до модифікацій і до нестандартності²⁴⁷. На нашу думку, уявлення про ризому, як системоутворюючу основу ризосфери (найкраще досліджену саме ученими-аграріями), дає аграрній науці беззаперечні переваги у досягненні сучасних теоретичних підвалин усього природознавства. У цьому контексті ризосфера, як головний об'єкт (суб'єкт?) дослідження, виходить далеко за межі аграрної науки, а за своїм значенням у підтримці гомеостазу живих систем обіймає масштаби усієї біосфери²⁴⁸.

Особливе місце у методології аграрної науки займають питання способів обробітку ґрунту, у яких, з одного боку, представники старої аграрної школи намагаються «науково» обґрунтувати ґрунтовиснажливі 5-пільні сівозміни для їх використання

²⁴⁴ Principles of Sustainable Soil Management in Agroecosystems./ Edited by Rattan Lal, B.A. Stewart. - London, 2013 by CRC Press. – 568 p.; The Conversion to Sustainable Agriculture / Principles, Processes, and Practices / editors: Stephen R.Gliessman, Martha Rosenmeyer / CRC Press. London, New York, 2010. - 352 p.

²⁴⁵ Горшков В.Г. Физические и биологические основы устойчивости жизни / Отв.ред.К.С.Лосев / В.Г. Горшков. - М.: ВИНТИ, 1997. - 470 с.; Екологічні основи збалансованого природокористування у агросфері: навчальний посібник /За ред. С.П.Сонька та Н.В.Максименко. - Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2015. – 568 с. (Навчально-наукова серія «Бібліотека еколога». Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (протокол №5 від 27.04.2015) / Режим доступу: [<http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/375>]; Лосев К.С. Бюджет антропогенного углерода и роль экосистем в его эмиссии и стоке в глобальном и континентальном масштабах / К.С. Лосев // Страны и регионы на пути к сбалансированному развитию. Сборник научных трудов. - К.: Академперіодика, 2003. - С.36-41.; Сонько С.П. Еволюція механічного обробітку ґрунту, як головний чинник планування агроландшафту (екологічні надії і розчарування) / С.П. Сонько, Н.В. Максименко / Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. № 1004. Серія «Екологія». – Х., 2012. – С. 7-22 / Режим доступу: [<http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/352>].

²⁴⁶ Петриченко В.Ф. Великомасштабне дослідження ґрунтового покриву України – стратегічний захід ефективного збалансованого його використання. / Петриченко В.Ф., Заришняк А.С., Балюк С.А., Полупан М.І., Величко В.А., Соловей В.Б. / Вісник аграрної науки. - 2013. - №5. - С. 5-13.

²⁴⁷ Куцепал С.В. Світ Ж. Дельоза: ризома, сенс, нонсенс / С.В. Куцепал // Гуманітарний вісник ЗДІА. - 2013. - № 54. - С. 216-222.

²⁴⁸ Сонько С.П. Концепція ноосферних екосистем як продовження ідей В.І.Вернадського / С.П. Сонько // Ноосфера і цивілізація. Всеукраїнський філософський журнал. - Вип. 8-9 (11). – Донецьк: ДонНТУ, 2010. – С. 230-241 / Режим доступу: [<http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/310>].

агрохолдингами, з іншого, нечисленні ентузіасти безплужного та органічного землеробства намагаються знайти гармонію у відносинах людини і природи. Власне, ця дискусія наскільки довготривала, що охоплює час у декілька століть²⁴⁹, з чого може бути виведений головний методологічний принцип: «розгортання – згортання», який добре «лягає» в лоно постнекласичної методології. Власне, мова йде спочатку про розгортання кількості і функцій робочих органів плуга та технологічних операцій, а сьогодні (знову ж таки, відповідно до екологічного імперативу), до його згортання. Так, згортанням обробітку ґрунту був перехід до його мінімального рівня, при якому глибина спущування дорівнює глибині закладення насіння, тобто значно менше, ніж при безполицевій оранці. Основні положення цієї технології розробив в середині ХІХ століття вчений-агроном Іван Овсинський, погляди якого жорстко критикувалися. Натомість, І.Овсинський створив спеціальні знаряддя для неглибокого обробітку ґрунтового шару і успішно застосував цей метод у власному господарстві. Нова технологія вирішувала цілий комплекс завдань: зберігала родючість чорноземів, допомагала впоратися із посухами, позбавитися від шкідників і бур'янів.

Наступний (сучасний) крок – нульовий обробіток ґрунту, при якому немає взагалі ніякої дії на ґрунт, але, не дивлячись на це, він перебуває у стані, оптимальному для зростання і розвитку рослин. Завдяки рівновазі між організмами біоценозу – травами, культурними рослинами, мікроорганізмами, тваринами і людиною – необхідна робота людини зводиться до мінімуму. Відтак, додержується головний методологічний підхід постнекласики: природа – це не об'єкт перетворення людиною, а суб'єкт з власною поведінкою, який розвивається за власними законами. Сьогодні нульова технологія – це відсутність обробітку ґрунту (за винятком дії сівалки), втілена у добре відпрацьованій технології No-till. Графічно історія вдосконалення технологій обробітку ґрунту показана на рис.1. Як бачимо, внаслідок еволюції по лінії «розгортання – згортання» людство, в певному сенсі, знову «повернулося» до перших своїх кроків у землеробстві (але вже на більш високому технологічному рівні), що є прямим свідченням слідування постнекласичній методології, ознаки якої описані вище.

Ще один постнекласичний підхід пов'язаний з теорією біотичної саморегуляції²⁵⁰ і звучить як «Геть від монокультури!». Зокрема, «запихування» культурних рослин у правильну просторову структуру полів сівозмін (пастки для простору) різко дисонує з гомеостатичною строкато-мозаїчною структурою природного ландшафту.

Крім того, «розтягування»/«розірвання» у часі геобіоценотичних відносин в сучасних сівозмінах, які, власне, і повинні підтримувати біорізноманіття, суперечить подібним відносинам у природних екосистемах, де життєвий цикл спільноти не розірваний у часі (пастки для часу)²⁵¹.

Як продовження уявлень про біорізноманіття в агробіоценозах, корисними можуть

²⁴⁹ Сонько С.П. Еволюція механічного обробітку ґрунту, як головний чинник планування агроландшафту (екологічні надії і розчарування) / С.П. Сонько, Н.В. Максименко / Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. № 1004. Серія «Екологія». – Х., 2012. – С. 7-22 / Режим доступу: [<http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/352>].

²⁵⁰ Горшков В.Г. Физические и биологические основы устойчивости жизни / Отв.ред.К.С.Лосев / В.Г. Горшков. - М.: ВИНТИ, 1997. - 470 с.

²⁵¹ Созінов О.О. Агроєкосистема. / **Екологічна енциклопедія України**: У 3 т. / Редколегія: А.В.Толстоухов (головний редактор) та ін. / Созінов О.О., Сонько С.П. - К.: ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2006. - Т.1. - С.14 / Режим доступу: [<http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/437>]; Сонько С.П. Просторові і часові механізми екологічної експансії агроландшафту / С.П. Сонько, Н.В. Максименко // Людина та довкілля. - Вип. 2 (15). – Х.: Видавництво ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – С. 5-21 / Режим доступу: [<http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/351>]; Сонько С.П. Просторовий розвиток соціо-природних систем: шлях до нової парадигми: Монографія / С.П. Сонько. – К.: Ніка Центр, 2003. – 287 с. / Режим доступу: [<http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/367>].

бути принципово нові підходи до захисту рослин. Сьогодні внаслідок застосування спочатку малих (а потім усе більших і більших) доз отрути розвивається явище під назвою «бігова доріжка пестицидів»²⁵². Суть цього явища полягає в тому, що завдяки малому життєвому циклу «об'єктів» (комахи, гриби, «бур'яни») вони шляхом мутацій дуже швидко пристосовуються до діючої речовини, видаючи в наступних поколіннях вже оновлені генерації, резистентні до дії пестицидів. На зміну сучасним «вишуканим» засобам вбивства (комахи, личинок, яєць, «бур'янів»), приходить уявлення постнекласичної біології про саморегульованість біосфери. На цьому тлі «методологічним проривом» у постнекласику можуть стати дослідження, по-перше, життєвих циклів як комах-шкідників, так і ентомофагів різних видів, і, по-друге, поглиблене дослідження полікультури та змішаного посіву²⁵³. Власне, пошук системної єдності агробіоценозів шляхом узгодження життєвих циклів цих видів організмів і їхніх співтовариств завдяки алелопатії, симбіозу та аменсалізму дозволить максимально зменшити застосування надпотужних отрут.

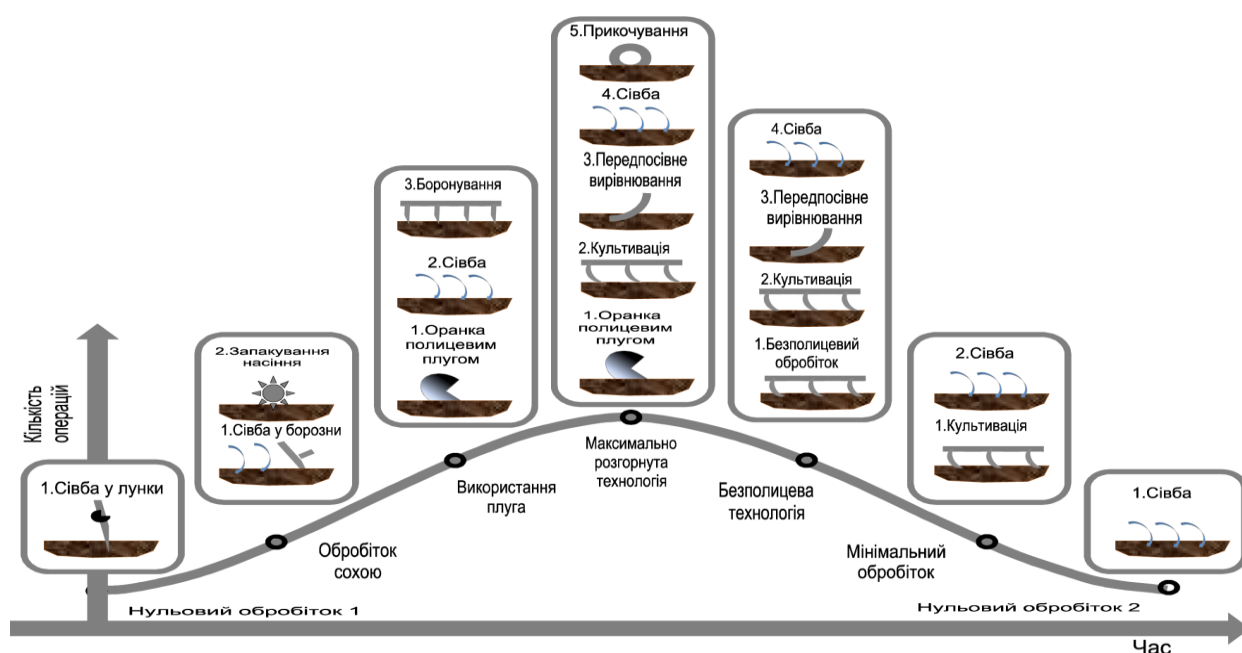

Рис. 1. Еволюція механічного обробітку ґрунту по лінії «розгортання - згортання»

Різномісних досліджень вимагають також можливі згубні наслідки застосування мікробних асоціацій у популярних сьогодні ЕМ-технологіях, зокрема, дослідження інвазій у їхніх різноманітних шкідливих проявах при застосуванні пробіотичних препаратів²⁵⁴.

Методологічно важливими залишатимуться дослідження щодо довготривалих наслідків впливу на геном людини генетично модифікованих організмів, зважаючи на те, що «зростаючу кількість людей на планеті треба нагодувати», в тому числі і за

²⁵² Екологічні основи збалансованого природокористування у агросфері: навчальний посібник / За ред. С.П.Сонька та Н.В.Максименко. - Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2015. – 568 с. (Навчально-наукова серія «Бібліотека еколога». Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (протокол №5 від 27.04.2015) / Режим доступу: [http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/375].

²⁵³ Зінченко О.І. Програмування врожайності сільськогосподарських культур: Підручник / О.І.Зінченко. - Умань: Редакційно-видавничий відділ Уманського НУС, 2015. - 310 с.

²⁵⁴ Екологічні основи збалансованого природокористування у агросфері: навчальний посібник / За ред. С.П.Сонька та Н.В.Максименко. - Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2015. – 568 с. (Навчально-наукова серія «Бібліотека еколога». Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (протокол №5 від 27.04.2015) / Режим доступу: [http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/375].

рахунок «генетичного поліпшення рослин»²⁵⁵. Насправді, будь-який свідомий генетик знає, що геном людини (як і інших видів), закарбований у певних сполученнях ланцюжків ДНК – є явищем еволюційним, а, отже, таким, що продовжує розвиватись, підлаштовуючись під зміни зовнішнього середовища²⁵⁶. Крім того, він увесь час перебуває у стані боротьби з вірусами, у якій не завжди перемагає. Про це свідчить усе частіша періодичність епідемій вірусних хвороб («іспанка» «СНІД», «курячий», «свинячий» грип, хвороба, спричинена вірусом Зіка). Поширенню епідемій сприяє і здатність патогенних вірусів до швидких мутацій під дією УФ-випромінювання, космічної радіації, хімічних, фізичних мутагенів, модифікацій, що викликаються хазяїном, мінливостей вірусів при різного роду пасажах (на тваринах, на курячих ембріонах, на культурі клітин при знижених і підвищених температурах) тощо²⁵⁷. Відтак, втручання до геному людини, за умов «згодовування» їй продукції, отриманої з ГМО – це, з високою часткою імовірності, означає наражати усю систему на неконтрольований розвиток.

То ж «вдалі» сьогодні генетичні експерименти, результати яких потужно впроваджують «монсанти», «сенгенти», «байери», «басфи» у вигляді насіння сортів та гібридів рослин, «стійких» до посух, хвороб та шкідників (і тому дуже врожайних) викликають запитання – якою ціною це досягається? Конкретної відповіді на це запитання сьогодні немає. Є лише певні здогадки і припущення²⁵⁸. Саме тому одним з актуальних методологічних напрямів досліджень у генетиці повинне стати доведення (або спростування) твердження про шкідливий вплив ГМО на організм людини.

З точки зору загальнонаукової методології будь які експерименти з геномом в напрямку його видозміни сприяють якнайбільшому збуренню біосфери, яке вона останніми десятиріччями долає усе важче і важче²⁵⁹. Тому для генетичних досліджень у першу чергу сьогодні важливим є дотримання біологічних обмежень у проведенні подальших експериментів з представниками біоти. Такі обмеження є досить логічними навіть з позицій законів термодинаміки, другий початок якої до людської природоперетворюючої діяльності так вдало застосував наш видатний співвітчизник С.А.Подолінський ще наприкінці ХІХ століття²⁶⁰. Насправді, такі обмеження повинні стати найбільш важливим еталоном природокористування у агросфері і конкретизуватися у наступних параметрах:

- верхній рівень ефективності фіксації сонячної енергії в процесі фотосинтезу повинен повернутися до <1 % (а не понад 2%, до чого прагне сучасна біотехнологія);

²⁵⁵ Моргун В.В. Генетичне поліпшення рослин – основа сучасного агровиробництва / В.В.Моргун // Вісник НАН України, 2015, №10. - С. 3-8.; Суханов С.В. Генетически-модифицированные организмы: перспективы использования и предостережения / Суханов С.В., Суханова И.П. // Збірн. тез міжвуз. наук. конф. «Екологія – шляхи гармонізації відносин природи та суспільства». – Умань, 2009. – 17 – 19.

²⁵⁶ Тарантул В.З. Геном человека: энциклопедия, написанная четырьмя буквами /В.З. Тарантул. – ЛитРес, 2009. – 510 с.

²⁵⁷ Ташута С.Г. Загальна вірусологія: Посібник. – К., 2004. – 328 с. / Режим доступу: <http://medbib.in.ua/zagalna-virusologiya.html>

²⁵⁸ Однією з таких «здогадок» було приватне прохання до керівництва Уманського НУС декількох депутатів Верховної ради позаминулої каденції – розробити проекти (з відповідним науковим обґрунтуванням) автономного приватного господарства з метою отримання (для себе) екологічно чистої продукції (без ГМО, гербіцидів та ін.). Напевне, решті українського народу можна вживати не «екологічно чисто» продукцію з торговельної мережі, хоч би навіть і марковану «Без ГМО».

²⁵⁹ Горшков В.Г. Физические и биологические основы устойчивости жизни / Отв.ред.К.С.Лосев / В.Г. Горшков. - М.: ВИНТИ, 1997. - 470 с.

²⁶⁰ Сонько С.П. Значення наукової спадщини С.А.Подолінського у формуванні уявлень про збалансоване природокористування / С.П. Сонько // Вісник Криворізького економічного інституту КНЕУ. - №4(24). - 2010. - С. 111-117. - Режим доступу: [<http://www.udau.edu.ua/media/elektronni-materiali/naukovi-statti/sonko-s.p/znachennya-naukovoyi-spadshhini-s.a.podolinskogo-u-formuvanni-uyavlen-pro-zbalansovane-prirodokoristuvannya.html>].

- верхній рівень товарної частки біомаси у фракціях первинної біологічної продукції повинен бути суттєво знижений – наприклад, не може бути зернового злаку, у якого в зерні зосереджено більше 40 % продуктів фотосинтезу, або картоплі, рослина якої цілком складалася б з бульб²⁶¹;

- кількість води, потрібна для виробництва 1 кг рослинної маси, може бути майже вдвічі зменшена при заміні рослин з фотосинтезом С₃-типу (пшениця, жито) на рослини з фотосинтезом С₄-типу (сорго, просо, кукурудза, цукрова тростина, суданка, щиріця та ін.). Але навіть для найбільш сухостійких рослин на 1 кг зерна потрібно, принаймні, 300 л води на потреби транспірації, тому набір культурних рослин у кожній природній зоні початково обмежений природою²⁶².

- коефіцієнт біологічної трансформації рослинного корму в тваринницьку продукцію повинен бути наближеним до енергетичних обмежень у природних екосистемах. Так, при перерахунку в зерновий еквівалент, 1 кг м'яса ВРХ, свиней і бройлерів обходиться відповідно в 6, 4 і 2 кг корму. Але неможливо отримати навіть м'яса бройлерів, витративши на 1 кг продукції 1 кг зерна, бо втрата речовини і енергії при переході з одного трофічного рівня на інший – неминуча (згідно з відомим екологічним законом).

Відповідно до викладеного, головним методологічним орієнтиром аграрних наук повинне сьогодні стати максимальне наближення структури і функцій агроекосистем до біосферних механізмів. Теоретичною основою таких досліджень є класичні роботи М.І.Вавилова про осередки походження культурних рослин²⁶³. Адже людина, починаючи з неоліту (8-10 тис. років тому) «розтягнула» генетичний фонд цих рослин з його природних осередків по суходолу майже усієї планети (пастки для інформації)²⁶⁴. Відтак, колекція первинних аналогів сучасних культурних рослин, зібрана цим видатним ученим, є безцінним скарбом, певним генетичним еталоном для проведення сучасних досліджень у напрямку генетичного «поліпшення» культур.

У еколого-економічному аспекті наближеність структури і функцій агроекосистем до біосферних механізмів означає максимальну відповідність спеціалізації сільського господарства екологічним параметрам доместифікованих рослин і тварин. Для втілення цієї вимоги у життя на кафедрі екології та безпеки життєдіяльності Уманського НУС започаткований цикл робіт з виробничої типології сільського господарства, на виході якого мають бути науково обґрунтовані обмеження щодо спеціалізації господарств у різних агрокліматичних зонах і районах²⁶⁵.

²⁶¹ Спроби підвищувати цей поріг, наприклад до 60 % (Н. Берлоуг, в сорті пшениці «Мексикале») обертаються надмірно високими витратами енергетичних субсидій і, як наслідок, отримувана продукція виявляється надмірно дорогою і екологічно небезпечною. Трохи згодом Лауреат Нобелівської премії миру Норман Берлоуг – батько «зеленої революції» і автор генетично «поліпшених» високопродуктивних сортів погодився, що «зелена революція» є лише тимчасовим успіхом, що дозволяє людству якийсь час не думати про загрозу голоду. Її ж головний наслідок – втрата ґрунтами їхньої родючості - являє найбільшу небезпеку для майбутніх поколінь.

²⁶² Эдвардс Дж. Фотосинтез С₃ и С₄ растений. Механизмы и регуляция. / Пер. с англ. / Дж. Эдвардс, Д. Уокер. – М.: Мир, 1986. - 590 с.

²⁶³ Вавилов Н.И. Происхождение и география культурных растений / Н.И. Вавилов. - Ленинград: Наука, 1987. - 440 с.

²⁶⁴ Сонько С.П. Просторові і часові механізми екологічної експансії агроландшафту / С.П. Сонько, Н.В. Максименко // Людина та довкілля. - Вип. 2 (15). – Х.: Видавництво ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – С. 5-21 / Режим доступу: [<http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/351>].

²⁶⁵ Сонько С.П. Виробнича типологія сільського господарства Харківської області: тридцять років потому / С.П. Сонько // Часопис соціально-економічної географії: міжрегіон. зб. наук. праць. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2015. – Вип. 19 (2). – С. 30-39 / Режим доступу: [<http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/898>]; Сонько С.П. Сільськогосподарське районування – перший крок до збалансованого природокористування в агросфері / С.П. Сонько // Вісник Уманського національного університету садівництва. – Вип. 3. - 2015. - №1. – Умань: Ред-вид. відділ УНУС. - С.106-112 / Режим доступу: [<http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/450>].

Назва наукового ступеню «доктор філософії» означає, що рівень теоретико-методологічної підготовки дисертанта дає йому змогу адекватно усвідомити наукову проблему, яка розв'язується в дисертації і вийти тим самим на фундаментальний рівень розвитку науки.

1. Відповідно до головних тенденцій розвитку біосфери-ноосфери, відзначених ще В.І.Вернадським, починаючи з останньої чверті ХХ століття вплив людства на довкілля набуває ознак «геологічної сили». На початку III-го тисячоліття головною складовою цієї геологічної сили стало світове сільське господарство, яке за емісією головного парникового газу – CO₂ - випередило галузі, які спалюють вуглеводневі накопичення колишніх геологічних епох. Прямим наслідком цього є глобальне потепління клімату, яке вже сьогодні негативно впливає на розвиток самого ж сільського господарства.

2. Усвідомлення небезпеки подальшого згубного впливу сільського господарства на глобальні біосферні процеси вимагає застосування більш зважених методологічних підходів у аграрних науках, підходів, наближених до екологічного імперативу, висунутого у стратегії сталого розвитку. Зокрема, традиційні завдання аграрних наук, спрямовані на постійне збільшення продукції, вимагають критичного перегляду у контексті головних екологічних законів. Це сприятиме підвищенню фундаментального статусу аграрної науки і дозволить більш детально конкретизувати національну стратегію сталого розвитку України як аграрної держави.

3. З метою наближення методології аграрної науки до сучасних (постнекласичних) орієнтирів при підготовці спеціалістів зі ступенем «доктор філософії» необхідно пропонувати дисертантам та їхнім керівникам у теоретичних розділах здійснювати «вихід» на філософсько-методологічний рівень світової науки з залученням категоріального апарату природничих наук та філософії відповідно до напрямів, позначених у даній статті.

4. Вважати необхідним у магістерських та докторських дисертаціях, крім наведення результатів польових дослідів, здійснювати інтерпретацію їхніх результатів у рідчій сучасної наукової методології, а у переліку праць здобувача, необхідних для захисту дисертації, бажаними зробити статті, надруковані у виданнях, що висвітлюють методологічні проблеми розвитку науки.

5. Для підвищення рівня теоретичної підготовки дисертантів з аграрних наук у аспекті отримання ними нового синтетичного знання ввести у перелік дисциплін магістерської та докторської програми дисципліни «Концепції сучасного природознавства» та «Світоглядно-філософські засади сучасної науки». Вважати також доцільним при складанні аспірантського екзамену зі спеціальності присутність на ньому екзаменатора – спеціаліста з методологічних проблем сучасної науки²⁶⁶.

6. Подальший розвиток аграрної науки лише у прикладному напрямку збільшує небезпеку пониження нею свого статусу у системі освіти і науки України. Для запобігання цьому доцільним буде на бакалаврському рівні вищої освіти з аграрних наук якийсь час (на етапі поступового переходу) залишити методологічні орієнтири, які відповідають прикладним завданням підвищення врожайності та продуктивності. На магістерському ж та докторському рівні провідними повинні стати фундаментальні (постнекласичні) постановки завдань, спрямовані на збереження біоресурсів для майбутніх поколінь.

²⁶⁶ Рівень наукової підготовки такого спеціаліста оцінюється за аналізом його публікацій, що сьогодні при наявності «Бібліометрики української науки» зробити доволі просто.

2.8. Забезпечення якості, безпеки харчових продуктів та продовольчої сировини в умовах глобалізації

На сучасному етапі розвитку економіки України питання розвитку ринку харчових продуктів, зміни в законодавстві відповідно до проведення реформ, спрямованих на гармонізацію з європейським законодавством, розширення можливостей міжнародної торгівлі стають все більш актуальними. Останнім часом виникла необхідність активізації інвестиційної та інноваційної діяльності, адже це є інструментом забезпечення економічного зростання країни. Одним з головних завдань економічної політики держави є дотримання вимог безпечності харчових продуктів, починаючи з генетично модифікованих продуктів, коров'ячого сказу і до відкликань продукції, пов'язаних з харчовими інтоксикаціями. У різних країнах світу повідомлення про інциденти, пов'язані з безпечністю харчових продуктів, з'являються майже щотижня. Ці інциденти виникають на будь-якій ділянці харчового ланцюга і можуть мати серйозні наслідки для виробників харчових продуктів через дуже високу чутливість споживачів, увагу мас-медіа до зазначених проблем, сучасні методи інформування та темпи поширення інформації.

Безпечність харчових продуктів є важливим питанням, нерозривно пов'язаним зі здоров'ям суспільства у всіх країнах світу. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ)²⁶⁷, Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAO)²⁶⁸ захворювання, що асоціюються з харчовими продуктами, являють собою надзвичайно складну для вирішення проблему не тільки у країнах, що розвиваються, а й у розвинутих країнах, з огляду на суттєву шкоду для здоров'я людей та значні економічні збитки. Більше однієї третини населення розвинутих країн потерпають від харчових захворювань кожного року, і, звичайно, проблема є більш складною та глибшою для країн, що розвиваються.

Питання безпеки харчових продуктів, харчування та продовольчої безпеки нерозривно пов'язані. Небезпечні продукти харчування породжують порочне коло хвороб і недостатності харчування, що особливо стосується дітей грудного та раннього віку, осіб похилого віку та хворих. Захворювання харчового походження є перешкодою для економічного розвитку, оскільки вони створюють навантаження на системи охорони здоров'я та завдають шкоди національній економіці, туризму і торгівлі. Сьогодні ланцюга поставок продуктів харчування носять міжнародний характер. Ефективна співпраця між урядами країн, виробниками і споживачами продуктів харчування сприяє забезпеченню безпеки харчових продуктів. У доповіді ВООЗ 2015 року про хвороби харчового походження представлені перші оцінки навантаження на організм небезпечністю харчових продуктів та хвороб, що викликаються 31 збудником харчового походження (бактеріями, вірусами, паразитами, токсинами і хімічними речовинами) на глобальному і регіональному рівнях.

Для запобігання загроз здоров'ю, пов'язаних з небезпечними продуктами харчування, їх виявлення та прийняття відповідних заходів ВООЗ надає державам-членам допомогу по створенню потенціалу, необхідного для запобігання та виявлення ризиків, пов'язаних з хворобами харчового походження, і управління цими ризиками. Для цього ВООЗ виконує незалежну наукову оцінку джерел мікробіологічної та хімічної небезпеки,

²⁶⁷ Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ, World Health Organization (WHO)) / Офіційна сторінка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.who.int>

²⁶⁸ Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (FAO) (Food and Agriculture Organization, FAO) / Офіційна сторінка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.fao.org>

результати якої лежать в основі міжнародних харчових стандартів, інструкцій та рекомендацій Codex Alimentarius²⁶⁹ і спрямованих на забезпечення безпеки продуктів харчування незалежно від їх походження; виконує оцінку безпеки нових технологій виробництва продуктів харчування, таких як генна інженерія або нанотехнології; сприяє вдосконаленню національних продовольчих систем і нормативно-правових механізмів та створення належної інфраструктури для управління ризиками в області безпеки продуктів харчування.

На практиці, це означає, що до теперішнього часу Codex Alimentarius включає:

- продовольчі стандарти з безпеки, які визначають максимальні рівні залишкових пестицидів, добавок, забруднюючих речовин (включаючи мікробіологічні, органічні, хімічні, фізичні забруднюючі речовини) та які можуть бути присутніми в продовольстві;
- стандарти в формі керівних принципів з виробництва та складу продуктів, представлені в процесах і в процедурах;
- вимоги до стандартної етикетки, що передбачають інформацію про те, як продукт може впливати на здоров'я споживача, а також передбачають захист від підробок;
- стандарти, які визначають тип харчового продукту, спосіб виробництва, у разі, коли він може вплинути на якість продукту, вміст продукту;
- дескриптори (індикатори) якості як частина товарних стандартів, які впорядковують характеристики продукту.

На даний момент Codex Alimentarius повністю гармонізовано з: нормами, ОІЕ і ІРРС, які стосуються здоров'я тварин і заводу; регіональними стандартами UN-ECE, які стосуються опису якості фруктів і овочів; стандартами ISO, які стосуються продовольчої технології, сконцентрованої на аналітичних методах; стандартами GLP , GMP, ISO 22000.²⁷⁰

Для оперативного обміну інформацією в умовах надзвичайних ситуацій, пов'язаних з безпекою продуктів харчування, ВООЗ і Сільськогосподарська і продовольча організація ООН (ФАО) створили Міжнародну мережу органів, відповідальних за забезпечення безпеки продуктів харчування (ИНФОСАН). Серед основних завдань - ведення інформаційно-роз'яснювальної роботи з питань безпечного поводження з продуктами харчування шляхом систематичного проведення інформаційних кампаній та програм з профілактики захворювань харчового походження, а також розповсюдження публікації «П'ять найважливіших принципів безпечного харчування» та навчальних матеріалів.

Як правило, захворювання харчового походження — це інфекційні захворювання або інтоксикації, викликані бактеріями, вірусами або хімічними речовинами, що потрапляють в організм через заражену воду або їжу. До видів небезпечних продуктів харчування відносяться сира їжа тваринного походження, забруднені фрукти і овочі, а також сирі моллюски.

Мета світової аграрної політики у статуті ФАО визначена як сприяння підвищенню рівня харчування та життєвого рівня населення, ефективності розподілу сільськогосподарської продукції, поліпшення умов проживання сільського населення та сприяння шляхом цього розвитку світової економіки та свободи людини. Таким чином, основні функції світового аграрного сектора згідно з даною метою мають виражений

²⁶⁹ Документ Codex Alimentarius. Рекомендований міжнародний звід правил. Загальні принципи гігієни харчових продуктів. САС/RCP 1-1969 (Rev.4-2003) / Офіційна сторінка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius/about-codex/en/>

²⁷⁰ Документ Codex Alimentarius. Рекомендований міжнародний звід правил. Загальні принципи гігієни харчових продуктів. САС/RCP 1-1969 (Rev.4-2003) / Офіційна сторінка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius/about-codex/en/>

соціальний характер і полягають у виробництві в достатній кількості продуктів харчування як однієї з передумов забезпечення життєдіяльності людства.

Важливим напрямом глобалізації національних продовольчих систем є міжнародна торгівля як продовольством (сільськогосподарською сировиною і оптовими продовольчими товарами), так і ресурсами для його виробництва, що використовуються в усіх сферах національних продовольчих комплексів. Торгівля продовольством займає важливе місце у світовій товарній торгівлі, хоча її питома частка поступово скорочується і нині становить близько 9,5% світового товарного експорту порівняно з 12,2% у 1990 році, при цьому вартість агропродовольчого експорту за останнє десятиріччя зросла у 1,3 рази і 2014 р., за оцінками СОТ²⁷¹, становила 1765,4 млрд. дол. США порівняно з 414,7 млрд. дол. у 1990 р.

За основними економічними показниками найбільш активною галуззю, до якої визначено вимоги щодо безпеки продуктів харчування, є тваринництво. Самої швидкозростаючою галуззю є м'ясне птахівництво, потім свинарство. Зростання виробництва яловичини і баранини досить незначне. Світова торгівля м'ясом скоротилася на 0,6% до 30,5 млн. тонн, що в порівнянні із зростанням на 3 % роком раніше є помітним спадом. Тенденції в різних сегментах м'ясного ринку істотно розрізняються: збільшення попиту на яловичину, і зниження на інші види м'яса. Найбільш поширеним продуктом є м'ясо птиці, за ним йдуть яловичина, свинина і баранина. Незважаючи на це, в 2015 р. спостерігалось зниження обсягів торгівлі м'ясом птиці на 1% до 12,6 млн. тонн. Це перше скорочення з 2009 року, хоча уповільнення темпів зростання почалося ще в 2012 році. З початку 2015 р. спалахи високо патогенного пташиного грипу в деяких районах США призвели до заборони імпорту американської птиці у багатьох країнах. Крім того, на обсягах торгівлі вкрай негативно позначилося різке скорочення закупівель Російською Федерацією і Анголою з-за зміни імпортерських правил. У той же час торгівля яловичиною в 2015 році виросла лише на 0,5% до 9,7 млн. тонн. Основним фактором слабого зростання є обмежена пропозиція, так як попит з боку імпортерів залишається стабільним. Обсяги торгівлі свининою в 2015 р. скоротилися на 0,6% до 7 млн. тонн. Падіння цього ринку триває вже третій рік поспіль. Зменшення імпорту, особливою Російською Федерацією, є головним фактором падіння обсягів торгівлі. Відновлення поголів'я в Австралії та Новій Зеландії в 2015 р. призвело до зниження обсягів поставок баранини на 5% до 976 000 тонн. В той же час інші дрібні експортери, такі як Індія, Пакистан і Ефіопія, збільшили продажі. Після періоду спаду Індекс цін на м'ясо ФАО стабілізувався в проміжку між квітнем і вереснем на рівні близько 171 пункту. Однак це викликано виключно підвищенням цін на яловичину, так як ціни на інші види м'яса впали. Незважаючи на стабілізацію ситуації, ціни на м'ясо залишаються набагато більш низькими, ніж у минулому році.²⁷²

У 2015 р. світові ціни на молочні продукти продемонстрували зростання після падіння протягом кількох місяців поспіль. У першій половині року великий тиск на світові ціни надавало зменшення імпорту Китаєм і Російською Федерацією, при тому, що експортери не скорочували виробництво. По мірі переходу сезону виробництва молока у другій половині року північної півкулі в південне, все більша увага звертається на Океанію і, особливо, на Нову Зеландію. Світове виробництво молока в 2015 р. зросло на 1,5%, що менше темпів зростання, зареєстрованих в 2014 р. і досягло 801 млн. тонн.

²⁷¹ Світова організація торгівлі (WTO) / Офіційна сторінка [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.wto.org/english/res_e/statis_e/merch_trade_stat_e.htm

²⁷² Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (FAO) (Food and Agriculture Organization, FAO) / Офіційна сторінка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.fao.org>

Основна частка збільшення доведеться на Азію, хоча зростання виробництва спостерігалось в усіх регіонах, за винятком Океанії. Через скорочення попиту, обсяги світової торгівлі знизилися на 1,7% до 71,3 млн. тонн молочному еквіваленті. В поточному році, відбулося перше після 2006 р. скорочення імпорту в Азію. Незважаючи на це, країни Азії залишаються основними імпортерами. Основним фактором спаду в регіоні стало різке зниження попиту у Китаї після декількох років дуже швидкого зростання. В відміну від Китаю, інші азіатські імпортери, збільшили закупівлі. Це стосується в першу чергу Саудівській Аравії, Індонезії, Малайзії, В'єтнаму, Об'єднаних Арабських Еміратів, Японії і Південної Кореї. Для стимулювання імпорту в Африку рівень контрактних цін є найбільш сприятливим. Основними імпортерами, здатними збільшити закупівлі, є Алжир, Єгипет і Нігерія. В Європі другий рік поспіль відбувається зниження імпорту в Російську Федерацію. Обсяги експорту двох основних постачальників, Нової Зеландії та ЄС, залишилися практично незмінними, у той час як експорт із США, Індії і Аргентини істотно знизився. Зростання обсягів поставок у порівнянні з минулим роком спостерігалось тільки з боку Білорусі та Австралії.²⁷³

В Україні суттєва частка ринку харчової продукції виробляється малими та середніми виробниками, що є значною частиною у порівнянні з іншими країнами Європи та важливим внеском в економіку держави. Оскільки зміни в українському харчовому законодавстві стосуються усіх операторів ринку (виробників сільськогосподарської продукції, переробників, представників гуртової та роздрібної торгівлі), то незабаром перед ними постане проблема відповідності новим вимогам.

Реформування традиційної системи управління безпечністю харчовими продуктами є нагальною проблемою і в Україні. Хоча не існує однозначного, чіткого та загальновизнаного визначення малих та середніх підприємств, такі підприємства класифікуються за кількістю працівників, товарообігом та рівнем прибутку. Малі та середні підприємства зазвичай обслуговують місцевих споживачів, вони займають обмежену долю на ринку, їх власниками є одна або кілька осіб; управляються вони своїми ж власниками, які звичайно вирішують всі питання менеджменту самі з незначною допомогою інших осіб. Категорію малих підприємств можна додатково розділити на мікро-підприємства (персонал до 10 осіб) та домогосподарства, у яких немає найманого персоналу. Найчастіше вони обслуговують місцевих клієнтів, обмежені щодо доступу на ринок, належать одній людині або родині, яка має виконувати всі виробничі та управлінські функції. Малі підприємства вносять значний вклад у виробництво та роздрібний продаж харчування в усіх розвинених і країнах, що розвиваються. На жаль, вивчення їх ролі в економічному розвитку гальмується відсутністю надійної статистики як на національному, так і на міжнародному рівні.

Практичний досвід та вивчення літератури з безпечності харчових продуктів свідчить, що успіх розроблення, запровадження, моніторингу та перевірки систем безпеки харчових продуктів залежить від комплексу управлінських, організаційних та технічних факторів. Стикаючись з безліччю цих взаємопов'язаних даних, навіть великі підприємства, що мають значні фінансові ресурси, технічний досвід та високу культуру управління, можуть відчувати суттєві труднощі, а на малих та середніх підприємствах може складатись відчуття, що труднощі впровадження систем якості та безпечності продукції потенційно не подоланні.

Враховуючи приєднання України до СОТ, при визначенні мінімальних вимог щодо систем безпеки харчових продуктів, слід керуватися відповідною угодою СОТ – Угодою

²⁷³ Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (FAO) (Food and Agriculture Organization, FAO) / Офіційна сторінка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.fao.org>

про застосування санітарних та фітосанітарних заходів.²⁷⁴ Так, члени СОТ при забезпеченні безпечності харчових продуктів повинні базувати свої санітарні чи фітосанітарні заходи на стандартах, інструкціях та рекомендаціях, які встановлені Комісією Codex Alimentarius і стосуються харчових продуктів, харчових добавок, залишків ветеринарних препаратів і пестицидів, забруднюючих речовин, методів аналізу і вибіркового контролю, а також правил та інструкцій щодо норм санітарії та гігієни.²⁷⁵ Враховуючи зазначене, а також визнану міжнародну практику, виробники харчових продуктів повинні розробляти та запроваджувати свої системи безпеки харчових продуктів як мінімум відповідно до документу Комісії Codex Alimentarius «Рекомендований міжнародний кодекс правил «Загальні принципи гігієни харчових продуктів» САС/RCP 1-1969 (Rev.4-2003).

В останні роки Україна досить активно проводить гармонізацію законодавчої бази до європейських вимог. Складність гармонізації зумовлена тим, що країни мають різний спектр продукції, різну сировинну базу та технології. Наприклад, щодо пестицидів виникають конфліктні ситуації, коли одна країна забороняє використання препарату з певних причин (токсичність, персистентність, тощо), або взагалі не використовує препарат через відсутність цільового об'єкту, на відміну від іншої сторони, яка дає дозвіл на застосування. У такому випадку при гармонізації стандартів необхідно обумовити, яким чином препарат нормувався і як буде контролюватися цей показник безпеки. За більшістю максимально допустимих рівнів MRL (МДР) нормативні значення Codex Alimentarius та Державних санітарних норм та правил збігаються, але є невідповідності, які мають бути гармонізованими комітетом Національної Комісії Codex Alimentarius. Переважна більшість країн ЄС використовують схеми моніторингу залишкових кількостей пестицидів та інших забруднюючих речовин в об'єктах зовнішнього середовища (грунт, вода, сільськогосподарська продукція), які є важливою частиною контролю якості та безпеки продуктів харчування.

За результатами моніторингу встановлюють рівні і періодичність знаходження залишків контамінантів. Їх аналіз надає можливість вносити зміни в політику експорту та імпорту продуктів харчування. За основу при розробці планів моніторингу для держав ЄС прийнято Директиву 96/23²⁷⁶, щодо заходів контролю окремих речовин та їх залишкових кількостей в живих тваринах та продуктах тваринного походження. Відповідно до цієї директиви визначено дві групи речовин (А і В), на присутність яких потрібно щорічно досліджувати тварин (велику рогата худобу, свиней тощо) та продукцію тваринного походження (м'ясо, молоко та ін.), з урахуванням встановлених рівнів та частоти відбору проб. Метою плану моніторингу, згідно з цим нормативним документом, є дослідження та виявлення причин наявності залишкових кількостей контамінантів у продуктах тваринного походження на фермах, у забійних пунктах, підприємствах з переробки риби тощо. Обсяг зразків, що відбираються, повинен враховувати, як мінімум такі критерії: обсяг виробництва, стать, вік, вид, системи відгодівлі тварин, інформацію щодо неправильного застосування або ж зловживання хімічними засобами.

²⁷⁴ Угода про застосування санітарних та фітосанітарних заходів / Офіційна сторінка [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/981_006

²⁷⁵ Документ Codex Alimentarius. Рекомендований міжнародний звід правил. Загальні принципи гігієни харчових продуктів. САС/RCP 1-1969 (Rev.4-2003) / Офіційна сторінка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius/about-codex/en/>

²⁷⁶ Директива Ради 96/23/ЄС від 29 квітня 1996 року для контролю певних речовин і залишків певних продуктів тваринного походження

Крім того, важливе значення при проведенні моніторингу відповідно до вимог Директиви 96/23 відіграє Рішення Комісії Євросоюзу від 12 серпня 2002 року, яке стосується застосування аналітичних методів та інтерпретації результатів, а саме використання скринінгових та підтверджуючих методів.

План моніторингу забрудненості продукції тваринництва передбачає наявність інформації стосовно кількості тварин (за видами), груп речовин (А та В), переліку речовин, що визначаються, місця відбору проб, обсяг виробництва, повного описання зразків та досліджень, які будуть проводитися в рамках краю (області) та окремо для кожного району, контактну інформацію щодо лабораторій та установ, які беруть участь у реалізації плану моніторингу, детальну інструкцію щодо його реалізації та подачі результатів, отриманих у процесі, вичерпний перелік національних та європейських нормативних документів, які повинні бути враховані при розробці, впровадженні та функціонуванні системи моніторингу залишкових кількостей забруднювачів. У багатьох країнах програми моніторингу базуються на засадах таких європейських документів як Регулювання ЄС №178/2002²⁷⁷, № 882/2004²⁷⁸ та інших, які передбачають координацію програм моніторингу, спрямованих на встановлення відповідності до МДР продукції рослинного походження, при цьому в них чітко розмежовуються відповідальність державних органів за проведення моніторингових досліджень. Наприклад, у Словаччині Державна ветеринарна та продовольча адміністрація країни займається підготовкою програми, її методичним забезпеченням та оцінкою ефективності, а районна ветеринарна та продовольча адміністрація є безпосереднім її виконавцем. Вибір Регулювання Парламенту та Ради ЄС № 396/2005²⁷⁹ гарантує вільний продаж пестицидів на всій території Європейського союзу та в Європейській вільній торговій зоні. Ним передбачається, що різні національні МДР пестицидів буде заміщено єдиним, встановленими на рівні ЄС. Слід зазначити, що цей нормативний документ ставить за мету підвищення рівня безпеки споживачів, особливо дітей. Крім того, це Регулювання регламентує такі положення: пестицид не може бути затверджений доти, поки для нього не буде встановлено науково обґрунтований МДР; передбачається планування захисту дітей та ненароджених від впливу пестицидів; країни-члени ЄС вимагатимуть щорічних публічних звітів стосовно стану в країні (покращена прозорість) тощо. Пунктом 34 цього документу зазначено, що з метою забезпечення адекватного інформування споживачів, країни-члени ЄС повинні обов'язково щорічно друкувати результати моніторингу залишкових кількостей пестицидів у мережі Інтернет, а також надавати всі специфічні дані, в тому числі такі як місце відбору зразків та назви продавців роздрібною або гуртової торгівлі, та/або виробників. В ЄС впроваджено Європейський орган щодо питань безпеки продуктів харчування, який займається розробкою процедур та несе відповідальність за процес гармонізації МДР забруднювачів (контамінантів).

Слід зазначити, що міжнародним законодавством, зокрема Конвенцією щодо доступу до інформації, участі громадськості в прийнятті рішень та доступу до правосуддя з питань, що стосуються довкілля²⁸⁰ передбачено, що в державі повинні діяти

²⁷⁷ Регламент ЄС 178/2002 „Про встановлення загальних принципів та вимог законодавства щодо харчових продуктів, створення Європейського органу з безпечності харчових продуктів та визначення процедур з питань безпечності харчових продуктів”, відомий також як Загальний закон про харчові продукти.

²⁷⁸ Регламент 882/2004 “Про офіційний контроль, здійснюваний з метою забезпечення перевірок відповідності законодавству щодо харчових продуктів та кормів, та правил щодо охорони здоров'я та добробуту тварин”

²⁷⁹ Регламент (ЄС) № 396/2005 Європейського Парламенту та Ради від 23 Флютого 2005 р. щодо встановлення максимальних залишкових кількостей пестицидів в продуктах та кормах рослинного та тваринного походження

²⁸⁰ Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля / Офіційна сторінка [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_015

інформаційні системи, які надаватимуть інформацію щодо екологічної ситуації, а відповідні міністерства та відомства будуть сприяти тому, щоб населення могло швидко відреагувати на будь-які ситуації, що можуть становити загрозу для здоров'я або життя.

Євроінтеграційні наміри України та процес гармонізації українського законодавства з нормами та правилами Європейського Союзу є рушійною силою до запровадження систем безпеки харчових продуктів в Україні. Згідно з Регламентом ЄС №852/2004²⁸¹, з 1 січня 2006 р. система управління безпечністю харчових продуктів на основі принципів НАССР є обов'язковою для європейських виробників харчових продуктів та кормів; аналогічна вимога висувається до експортерів з інших країн, в т.ч. з України.

Відповідно до Конституції України, людина, її життя і здоров'я, визнаються найвищою соціальною цінністю (Ст.3). Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про якість харчових продуктів (Ст. 50).²⁸²

Згідно із законодавством України, харчові продукти повинні відповідати мінімальним параметрам безпечності та специфікаціям якості, встановленим відповідними органами державного контролю. Набрання чинності новим Законом "Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів" 20 вересня 2015 року стало справжнім викликом для української харчової промисловості.²⁸³ Ним запроваджуються абсолютно нові для України принципи та вимоги до безпечності харчових продуктів, засновані на тих, які діють в ЄС. Ті українські підприємства, які вже стали експортерами до ЄС, майже не мають проблем у зв'язку із прийняттям нового закону. У них хоча б частково (а в більшості – повною мірою) запроваджено внутрішні процедури та правила, що засновані на нових принципах. Закон має на меті гармонізацію законодавства України із законодавством ЄС у сфері безпечності та якості харчових продуктів, забезпечення високого рівня захисту здоров'я людей та інтересів споживачів, а також створення прозорих умов ведення господарської діяльності, підвищення конкурентоспроможності вітчизняних харчових продуктів та зменшення їх ціни. Законодавчі зміни передбачають обов'язкове запровадження системи управління безпечністю харчових продуктів на принципах НАССР. Ця вимога впливає з імплементації Регламенту ЄС/178/2002²⁸⁴, в якому містяться аналогічні положення.

Чітке закріплення відповідальності оператора ринку в межах своєї діяльності за недотримання вимог законодавства про безпечність харчових продуктів є наріжним каменем нового законодавства. Операторами ринку харчових продуктів також стають фізичні особи, (якщо вони провадять діяльність з метою або без мети отримання прибутку та займаються виробництвом та/або обігом харчових продуктів або інших об'єктів санітарних заходів) та агропродовольчий ринок. Оператори ринку харчової продукції повинні розробляти, запроваджувати та використовувати постійно діючі процедури, які базуються на принципах системи аналізу небезпечних факторів та контролю у критичних точках. В свою чергу, простежуваність дозволить будь-якому оператору значно простіше виявляти потенційно проблемних контрагентів, а при

²⁸¹ Регламент 852/2004 "Про гігієну харчових продуктів"

²⁸² Конституція України. / Офіційна сторінка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

²⁸³ Закон України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» / Офіційна сторінка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/771/97-%D0%B2%D1%80>

²⁸⁴ Регламент ЄС 178/2002 „Про встановлення загальних принципів та вимог законодавства щодо харчових продуктів, створення Європейського органу з безпечності харчових продуктів та визначення процедур з питань безпечності харчових продуктів”

необхідності – оперативно здійснювати відкликання продукції (і, відповідно, запобігати проблемам через нанесення шкоди здоров'ю споживачів).²⁸⁵

Відсутність постійного державного контролю за поточною діяльністю компенсується підвищенням розміру відповідальності власне учасника ринку за якість і безпечність своєї продукції. Серед основних змін - запровадження превентивного підходу до контролю. Зокрема, контролюватися буде весь ланцюг виробництва та обігу, починаючи від первинного створення (збирання врожаю наприклад) або імпорту в Україну і до реалізації кінцевому споживачу (або експорту). Але незважаючи на запровадження нових обов'язків для бізнесу, можна стверджувати, що такі новації не порушують його інтересів. Так, запровадження НАССР допомагає структурувати всі виробничі процеси підприємства; у випадку виникнення проблем з якістю продукції за такою системою значно простіше виявити реального винуватця, або довести свою невинуватість. Серед новацій щодо лібералізації відносин на ринку харчових продуктів є надання всіх контрольних функцій одному органу (кількість можливих візитів перевіряючих суттєво зменшиться), змінюються умови отримання експлуатаційного дозволу (потрібен лише для підприємств, але не для всіх (не для закладів громадського харчування), що провадять діяльність, пов'язану з виробництвом та/або зберіганням харчових продуктів тваринного походження). Всі інші оператори ринку зможуть провадити свою діяльність після проходження процедури реєстрації.

Ця вимога набуває чинності:

– для потужностей, які провадять діяльність з харчовими продуктами, у складі яких є необроблені інгредієнти тваринного походження (крім малих потужностей), – з 20 вересня 2017 року;

– для потужностей, які провадять діяльність з харчовими продуктами, у складі яких відсутні необроблені інгредієнти тваринного походження (крім малих потужностей), – з 20 вересня 2018 року;

– для малих потужностей – з 20 вересня 2019 року.

Серед інших законів та наказів, які визначають правові та організаційні основи забезпечення якості та безпечності продуктів для життя та здоров'я населення і довкілля під час їх виробництва, транспортування, переробки, зберігання і реалізації, ввезення на митну територію та вивезення з митної території України, є:

- Закон України «Про молоко та молочні продукти», згідно з яким, суб'єкти господарювання - виробники молока, молочної сировини та молочних продуктів зобов'язані, серед іншого, забезпечувати контроль якості та безпечності продукції та вести в установленому законодавством порядку документацію, яка підтверджує забезпечення належної якості та безпечності продукції (Ст.13).²⁸⁶

- Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про затвердження Вимог щодо розробки, впровадження та застосування постійно діючих процедур, заснованих на принципах Системи управління безпечністю харчових продуктів (НАССР)».²⁸⁷

²⁸⁵ Закон України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» / Офіційна сторінка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/771/97-%D0%B2%D1%80>

²⁸⁶ Закон України «Про молоко та молочні продукти» / Офіційна сторінка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1870-15>

²⁸⁷ Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України № 590 від 01.10.2012. «Про затвердження Вимог щодо розробки, впровадження та застосування постійно діючих процедур, заснованих на принципах Системи управління безпечністю харчових продуктів (НАССР)» / Офіційна сторінка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1704-12>

- Закон України «Про дитяче харчування», який визначає стратегічні загальнодержавні пріоритети у сфері забезпечення грудних дітей та дітей раннього віку достатнім, високоякісним та безпечним дитячим харчуванням з метою реалізації конституційних прав дитини на достатній життєвий рівень, охорону здоров'я і життя, а також організаційні, соціальні та економічні засади державної політики у цій сфері. 288

Окрім зазначеного, в Україні діє кілька добровільних стандартів, які виробник може застосовувати на додаток до дотримання законодавчих вимог. До них відносяться стандарт ДСТУ 4161-2003 «Системи управління безпечністю харчових продуктів. Вимоги», та стандарти ISO серії 22000:

- ДСТУ ISO 22000:2007 «Системи управління безпечністю харчових продуктів – Вимоги до будь-яких організацій харчового ланцюга»;

- ДСТУ-П ISO/TS 22003:2009 «Системи управління безпечністю харчових продуктів. Вимоги до органів, що здійснюють аудит та сертифікацію систем управління безпечністю харчових продуктів»;

- ДСТУ-Н ISO/TS 22004:2009 «Системи управління безпечністю харчових продуктів – Настанова щодо застосування ISO 22000:2005»;

- ДСТУ ISO 22005:2007 «Простежуваність у ланцюгу кормів та харчовому ланцюгу. Загальні принципи та настанова з проектування та розроблення системи».

Приватні системи контролю харчових продуктів суттєво впливають на всі системи забезпечення безпечності харчових продуктів у цілому. Їх можна поділити на два типи: здійснення приватного контролю на основі офіційних стандартів і процедур; здійснення приватного контролю на основі приватних критеріїв і програм забезпечення безпечності та якості.

Перший тип систем може сприяти урядовим органам контролю і компаніям у забезпеченні дотримання стандартів. У даному випадку уряд перевіряє надійність приватного контролю і контрольних органів. Одним зі звичайних методів надійної перевірки є акредитація сертифікаційного органа. Внутрішні системи контролю на виробничих підприємствах, такі як (обов'язкова) система НАССР, можуть відігравати важливу роль у мінімізації факторів, що загрожують безпечності харчових продуктів.

Приватний сектор може також вимагати від своїх постачальників дотримання критеріїв і стандартів якості та безпечності, не заснованих на офіційних стандартах. Метою таких неофіційних вимог є подальше зміцнення довіри споживачів. Відповідаючи на наполегливі прохання споживачів, підприємства роздрібної торгівлі і їхні постачальники розробили і запровадили серію галузевих стандартів сертифікації сільськогосподарської продукції в рамках програм забезпечення якості організації EurepGAP (GlobalGAP). Це зроблено з метою гарантування цілісності, прозорості і погодженості глобальних стандартів в області сільського господарства. Дані стандарти включають вимоги випускати надійні і високоякісні первинні харчові продукти і забезпечувати здоров'я, безпечність і добробут співробітників, а також включають питання екології і благополуччя тварин.

Переважає більшість приватних систем контролю безпечності харчових продуктів в тій чи іншій мірі засновані на документі Codex Alimentarius «Рекомендований міжнародний збір правил «Загальні принципи гігієни харчових продуктів». Проте, слід підкреслити, що згідно з вимогами СОТ, приватні стандарти (і стандарти взагалі) є добровільними до виконання; запроваджувати їх, як правило, підштовхують вимоги ринку збуту взагалі та замовника зокрема.

²⁸⁸ Закон України «Про дитяче харчування» N 142-V від 14 вересня 2006 року / Офіційна сторінка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/142-16>

Серед найбільш популярних та розповсюджених міжнародних/регіональних стандартів управління безпечністю та якістю харчових продуктів є ISO 22000:2005, BRC та IFS.²⁸⁹

Міжнародний стандарт ISO 22000:2005 призначений для вирішення питань, пов'язаних виключно з безпечністю харчових продуктів. Оскільки небезпечний чинник харчового продукту може з'явитися на будь-якій ланці харчового ланцюга, адекватне управління в усьому харчовому ланцюгу є суттєво важливим. Отже харчові продукти можна убезпечити спільними зусиллями всіх сторін, що беруть участь у харчовому ланцюгу. Стандарт ISO 22000:2005 він установлює вимоги до системи управління безпечністю харчових продуктів, якщо організація в харчовому ланцюзі має необхідність продемонструвати свою здатність керувати небезпечними чинниками харчових продуктів для гарантування того, що харчовий продукт є безпечним на момент його споживання людиною. Може бути придатний до застосовування різноманітними організаціями незалежно від їх розміру та складності – виробниками кормів і сировини, фермерами, виробниками інгредієнтів, виробниками харчових продуктів, підприємствами роздрібною та гуртовою торгівлі, закладами громадського харчування, організаціями, що надають послуги з миття та дезінфекції, транспортування, зберігання та дистрибуції тощо, а також такими організаціями, як, наприклад, постачальники обладнання, мийних та дезінфекційних засобів, пакувальних матеріалів та інших матеріалів, що контактують з харчовими продуктами, які залучені до харчового ланцюга опосередковано. ISO 22000:2005 надає організаціям усього світу можливість застосовувати викладені в Codex Alimentarius гармонізовані вимоги до системи НАССР, які не відрізняються в залежності від країни-виробника харчових продуктів.

НАССР - це інструмент управління, що забезпечує більш структурований підхід до контролю ідентифікованих небезпечних чинників, у порівнянні з традиційними методами, такими як інспектування або контроль якості. Система НАССР (аналіз ризиків і критичних контрольних точок) вказує на критичну контрольну точку аналізу небезпек, використання системи дозволяє перейти від випробування кінцевого продукту до розробки превентивних методів. Поява міжнародних стандартів ISO серії 22000 передбачає забезпечення еквівалентних (рівнозначних) вимог до рівня безпечності харчових продуктів для всіх учасників глобалізованого продовольчого ринку.

- Глобальний стандарт BRC290 – Харчові продукти – це комплекс вимог до якості та безпечності, заснований на принципах НАССР, та призначений для виробників всіх груп харчових продуктів, за винятком первинного виробництва, гуртової торгівлі, імпортування, дистрибуції та зберігання. Після початкової сертифікації підприємства повинні проходити подальші аудити, як правило, раз на рік або частіше, в залежності від типу та кількості невідповідностей. Стандартом визначено 50 загальних вимог, які називаються «викладення наміру» та супроводжуються рядом більш деталізованих вимог. Кожне положення Стандарту має бути виконане.

IFS – стандарт управління безпечністю та якістю харчових продуктів, заснований на

²⁸⁹ Посібник для малих та середніх підприємств молокопереробної галузі з підготовки та впровадження системи управління безпечністю харчових продуктів на основі концепції НАССР. Проект «Локальні інвестиції та національна конкурентоспроможність». – К., 2010. – 200 с.

²⁹⁰ Глобальний стандарт BRC – Пакування та пакувальні матеріали, третя (остання) редакція від 4 січня 2008 р. (Global Standard for Packaging and Packaging Materials, 3rd edition, 4th January 2008)

Глобальний стандарт BRC – Споживчі товари, жовтень 2006 р. (BRC Global Standard – Consumer Products, October 2006)

Глобальний стандарт BRC – Зберігання та дистрибуція, серпень 2006 р. (BRC Global Standard – Storage and Distribution, August 2006)

концепції HACCP та призначений для виробників будь-яких харчових продуктів, за винятком первинної продукції, напр. вирощування фруктів та овочів (як і Глобальний стандарт BRC – Харчові продукти). Так само як і BRC, стандарт IFS був початково призначений для виробників харчових продуктів, що виробляються під брендом супермаркету, і мав за мету забезпечення безпечності у всіх ланках виробництва. На сучасному етапі він має 5 розділів вимог: відповідальність вищого керівництва (вимоги щодо корпоративної політики, структури, зосередженості на замовнику та аналізі з боку керівництва); система управління якістю (система HACCP, вимоги щодо документації та ведення записів); управління ресурсами (вимоги щодо особистої гігієни, санітарного одягу, навчання та побутових); виробничий процес (цей розділ найбільший у стандарті (IFS Food пов'язаний із сертифікацією продукту та процесу), та пов'язаний, серед іншого, із специфікаціями продукції, закупівлями, пакуванням, робочим середовищем, контролем шкідників, простежуваністю); вимірювання, аналізування та поліпшення (вимоги щодо внутрішніх аудитів, аналізу продукту, відкликанням продукції, управлінням коригувальними діями).

Окремою ланкою можна виділити Глобальну ініціативу з безпечності харчових продуктів (GFSI) - результат співпраці провідних світових експертів у сфері забезпечення безпечності харчових продуктів з боку гуртових торгових мереж, виробників продуктів харчування, компаній, що надають послуги в ланцюзі харчування, міжнародних організацій та урядів. Місією GFSI є забезпечення постійного вдосконалення систем управління безпечністю харчових продуктів для забезпечення впевненості в наданні безпечних харчових продуктів споживачам в усьому світі.

Враховуючи те, що міжнародний ринок, а зокрема ЄС – найбільший у світі спільний ринок, багато підприємств із різних країн світу, в тому числі з України, прагнуть експортувати свою продукцію до ЄС. Проте, іноді потенційним експортерам бракує інформації стосовно того, яким чином експортувати відповідно до стандартів, правил та вимог ЄС.

3.1. Rola i znaczenie giełdy papierów wartościowych w Warszawie w procesie pozyskania kapitału przez przedsiębiorstwa w Polsce

Wprowadzenie

Kapitał własny w przedsiębiorstwie może mieć różnorodne pochodzenie. Szczególnie interesującą formą pozyskania środków potrzebnych na sfinansowanie działalności jest upublicznienie spółki w postaci emisji jej akcji na giełdzie papierów wartościowych. Wprawdzie możliwość ta zarezerwowana jest wyłącznie dla spółek akcyjnych, jednak jest to dosyć popularna forma prowadzenia działalności gospodarczej. Ponadto w przypadku podmiotów posiadających atrakcyjny profil biznesowy oraz plany dynamicznego rozwoju, zmiana formy prawnej zazwyczaj nie jest istotną przeszkodą.

Celem niniejszego opracowania jest ocena roli i znaczenia jaką odgrywa Giełda Papierów Wartościowych w Warszawie w procesie pozyskania kapitału przez przedsiębiorstwa w Polsce.

Analizą objęte zostały lata 2005-2015. Okres ten w ocenie autorów jest szczególnie interesujący, ponieważ obejmuje pierwsze lata członkostwa Polski w Unii Europejskiej (cechujące się wysokim tempem wzrostu PKB), jak również z uwagi na zawirowania na światowych rynkach finansowych w roku 2008 i następnych. Podstawę przeprowadzonych badań stanowiły dane statystyczne prezentowane przez Giełdę Papierów Wartościowych w Warszawie, Główny Urząd Statystyczny oraz organizację zrzeszającą giełdy papierów wartościowych, tj. World Federation of Exchanges.

1. Historia Giełdy Papierów Wartościowych w Warszawie

Jako początek działalności warszawskiej giełdy można wskazać 1757 rok. Wówczas powołana została giełda wekslowa, na której w 1768 roku zaczęto notować także inne papiery wartościowe. Następczynią tej instytucji była założona w 1817 roku Warszawska Giełda Kupiecka. Początkowo była to giełda towarowa, z czasem jednak wprowadzono na niej także obrót papierami wartościowymi, w związku z czym w 1872 roku zmieniono jej nazwę na „Giełda Warszawska”²⁹¹.

Kolejny etap, jaki należy wyróżnić w historii polskiego rynku kapitałowego, to okres po odzyskaniu niepodległości, gdy zaczęły powstawać giełdy w różnych polskich miastach. Zgodnie z normami prawnymi wprowadzonymi w 1921 roku giełdy, początkowo niewielkie, zostały zobligowane do przyjęcia formy albo giełdy towarowej, albo giełdy papierów wartościowych (określanej wówczas jako giełda pieniężna). Największe znaczenie miała Warszawska Giełda Pieniężna, działająca w latach 1921-1939. Ponadto powstały wówczas giełdy podobnego typu m.in.: w Poznaniu, we Lwowie, w Łodzi, Krakowie i Wilnie²⁹².

W obecnie funkcjonującej postaci, po kilkudziesięcioletniej przerwie, Giełda Papierów Wartościowych w Warszawie funkcjonuje od roku 1991. Stąd też polski rynek kapitałowy w obecnym kształcie należy określić jako stosunkowo młody oraz w dalszym ciągu podlegający procesom istotnych przeobrażeń. Na fakt ten istotny wpływ miał okres II wojny światowej oraz gospodarki planowanej, gdy po zamknięciu giełd pieniężnych w Polsce a następnie w efekcie zmian politycznych i własnościowych rynek kapitałowy w Polsce praktycznie przestał

²⁹¹ Finanse, red. J. Ostaszewski, Difin, Warszawa 2010, s. 483.

²⁹² Dobosiewicz Z., Giełda, zasady działania, inwestorzy, rynki giełdowe, PWE, Warszawa 2013, s. 28.

istnieć²⁹³.

W dniu 22 marca 1991 roku uchwalona została Ustawa – prawo o publicznym obrocie papierami wartościowymi i funduszach powierniczych²⁹⁴. Umożliwiło to powołanie z dniem 12 kwietnia 1991 roku Giełdy Papierów Wartościowych w Warszawie S.A. Pierwsza sesja giełdy warszawskiej odbyła się w dniu 16 kwietnia 1991 roku, a przedmiotem obrotu były akcje pięciu sprywatyzowanych spółek należących uprzednio do Skarbu Państwa²⁹⁵.

Początkowy okres funkcjonowania giełdy należy określić jako burzliwy. Po trwającej przez czternaście miesięcy hossie (w okresie od lutego 1993 roku do marca 1994 roku indeks WIG wzrósł o blisko 150%, co spowodowało poważny napływ kapitału na giełdę i wzrost liczby spółek uczestniczących w rynku giełdowym) nastąpiła bessy (okres pomiędzy marcem a czerwcem 1994 roku, kiedy to w ciągu trzech miesięcy WIG spadł o 65%). Przestraszeni początkowo inwestorzy, wraz z upływem czasu zaczęli wracać na giełdę, a w 1996 roku po raz kolejny doszło do ożywienia giełdowego, które tym razem miało już charakter długoterminowy, przerywany tylko krótkotrwałymi okresami bessy, m.in. w 1998 roku (w wyniku kryzysu rosyjskiego). Tym samym można stwierdzić, że giełda okrzepła a korzystna sytuacja trwała do światowego kryzysu finansowego lat 2007-2009²⁹⁶.

Istotny wpływ na rozwój zarówno GPW, jak i całego polskiego rynku kapitałowego, miało przystąpienie Polski do Unii Europejskiej w 2004r. Przed akcesją Polska musiała przede wszystkim dostosować prawo rynku kapitałowego do standardów unijnych. Tym samym prawno-instytucjonalne otoczenie giełdy uległo w omawianym okresie znaczącym zmianom²⁹⁷. Należy również podkreślić, że dzięki tym zmianom polski rynek kapitałowy został włączony w struktury jednolitego rynku europejskiego, co wpłynęło w dużej mierze na jego atrakcyjność, zwiększenie liczby uczestników, a równocześnie z drugiej strony umożliwiło polskim podmiotom łatwiejszy dostęp do jednolitego rynku europejskiego.

Drugim czynnikiem, który miał istotny wpływ na sytuację i działania GPW w analizowanym okresie, był światowy kryzys finansowy i jego następstwa. Skutkiem bezpośrednim tego kryzysu dla polskiego rynku kapitałowego było załamanie notowań, spadek kapitalizacji, a także ogólne spowolnienie rozwoju. Za równie istotną uważa się także sytuację na rynkach finansowych w następstwie kryzysu, tj. działalność głównych banków centralnych świata, które chcąc uniknąć recesji oraz przeciwdziałając załamaniu finansów publicznych niektórych krajów, zaczęły stosować tzw. niekonwencjonalne narzędzia polityki pieniężnej. Poprzez niespotykaną wcześniej ekspansję monetarną banki te stworzyły olbrzymią nadwyżkę płynnych środków finansowych, które kształtowały sytuację na światowych giełdach, niejednokrotnie powodując reakcje inwestorów, uznawane w świetle dotychczasowych teorii za nieracjonalne²⁹⁸.

Kryzys panujący na rynkach zagranicznych, pomimo braku tego typu dramatycznych zdarzeń w polskim systemie finansowym i gospodarce, dotknął także giełdę w Warszawie. W okresie od lipca 2007 roku do lutego 2009 roku WIG stracił aż 70% wartości. W okresie kolejnych miesięcy notowania znacznej części akcji odrobiły straty, a na początku 2011 roku część z nich osiągnęła historyczne rekordy. Kolejny kryzys przyszedł w 2011 roku²⁹⁹. Należy

²⁹³ *Finanse...*, op. cit., s. 483.

²⁹⁴ Ustawa z dnia 22 marca 1991 roku prawo o publicznym obrocie papierami wartościowymi i funduszach powierniczych (Dz.U. z 1994 roku, nr 58, poz. 239).

²⁹⁵ Z. Dobosiewicz, *Giełda, zasady działania...*, op. cit., s. 28.

²⁹⁶ *Ibidem*, s. 29.

²⁹⁷ Jan Czekaj, *GPW w Warszawie w latach 2001-2011*, w: *Efektywność giełdowego rynku akcji w Polsce z perspektywy dwudziestolecia*, red. J. Czekaj, PWE, Warszawa 2014, s. 15.

²⁹⁸ *Ibidem*, s. 16.

²⁹⁹ Z. Dobosiewicz, *Giełda, zasady działania...*, op. cit., s. 29.

zaznaczyć, że wszystkie okresy gwałtownych spadków notowań na giełdzie warszawskiej zostały bezpośrednio wywołane przez kryzysy na zagranicznych rynkach finansowych, choć niewątpliwie znaczny wpływ na bessę na naszej giełdzie miał także nieracjonalnie wysoki poziom notowań wielu akcji osiągnięty w okresach hossy giełdowej.

W ciągu swojej dwudziestopięcioletniej historii giełda warszawska odznaczała się dużą niestabilnością kursów, wahania cen akcji były znaczące. Wynika to w znacznej mierze z dużej roli inwestorów zagranicznych, masowo kupujących i sprzedających akcje polskich przedsiębiorstw. Warto jednak podkreślić, że nawet w okresach niekorzystnych notowań liczba przedsiębiorstw obecnych na giełdzie warszawskiej zwiększała się, powodując stopniowy wzrost jej znaczenia. Mimo, że nasz rynek kapitałowy w dalszym ciągu zaliczany jest do rynków rozwijających się, istotne jest aby prezentował on coraz więcej cech charakterystycznych dla rozwiniętych rynków kapitałowych, takich jak³⁰⁰:

- rozmiary samego rynku, zarówno w ujęciu względnym (np. w odniesieniu do PKB), jak i w ujęciu bezwzględnym: liczba notowanych spółek, kapitalizacja rynkowa spółek, dostępność kapitału, mierzona wartością pozyskanego kapitału drogą ofert publicznych;
- płynność obrotu, mierzona wartością obrotów, liczbą akcji w wolnym obrocie (tzw. free float) oraz obowiązywaniem ewentualnych restrykcji prawnych (np. dewizowych), utrudniających dostęp inwestorów od rynku;
- efektywność, mierzona szerokością gamy notowanych instrumentów finansowych, przejrzystością i równością dostępu do informacji, jakością infrastruktury rynku (uczestnicy rynku, nadzór rynkowy, system rozliczeniowy itd.). Dopelnieniem efektywności rynku jest jakość otoczenia zewnętrznego: stabilność oraz przewidywalność polityczna i ekonomiczna władz państwa oraz jakość prawa stanowionego;
- potencjalna dochodowość, jaką mogą uzyskać inwestorzy, mierzona typowymi wskaźnikami inherentnie związanymi ze spółką na czele z ceną do zysku (P/ER), ceną do wartości księgowej (P/BV), zyskiem na akcję (EPS), stopą dywidendy. Natomiast do wskaźników egzogenicznych, wpływających na dochodowość zalicza się w szczególności: poziom inflacji i stóp procentowych, zmienność kursu walut.

3. GPW w Warszawie obecnie – podstawowe statystyki giełdowego rynku akcji

Rolę oraz znaczenie warszawskiej giełdy jako miejsca podwyższania kapitałów własnych przez przedsiębiorstwa oraz jej obecną pozycję można prześledzić, analizując podstawowe wskaźniki z tego zakresu, tj. liczbę notowanych spółek, zmiany głównych indeksów, wielkość obrotów, czy też poziom kapitalizacji w ujęciu nominalnym oraz w odniesieniu do PKB Polski.

W przypadku liczby notowanych spółek, po okresie dynamicznego wzrostu na przestrzeni pierwszych kilkunastu lat funkcjonowania GPW, w okresie 2005 - 2015 w dalszym widoczne są pozytywne tendencje. Pod tym względem GPW należała w ostatnich latach do czołowych giełd w Europie, ustępując jedynie giełdzie londyńskiej³⁰¹. W latach 2005-2015 na giełdzie zadebiutowało 372 spółki, przy czym z racji wycofania z czasem niektórych firm ostatecznie liczba spółek wzrosła o 221. Istotne znaczenie dla rynku miało także wprowadzenie do obrotu w 2003r. akcji pierwszej spółki zagranicznej (Bank Austria Creditanstalt AG). Na koniec 2015r. na GPW notowane były już akcje 51 spółek spoza naszego kraju, wskazując tym samym na znaczącą pozycję naszego rynku akcji w tej części Europy oraz zwiększając jego atrakcyjność dla potencjalnych inwestorów, jak również emitentów. Podstawowe parametry z

³⁰⁰ R. Płókarz, Globalne rynki finansowe. Praktyka funkcjonowania, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013, s. 139.

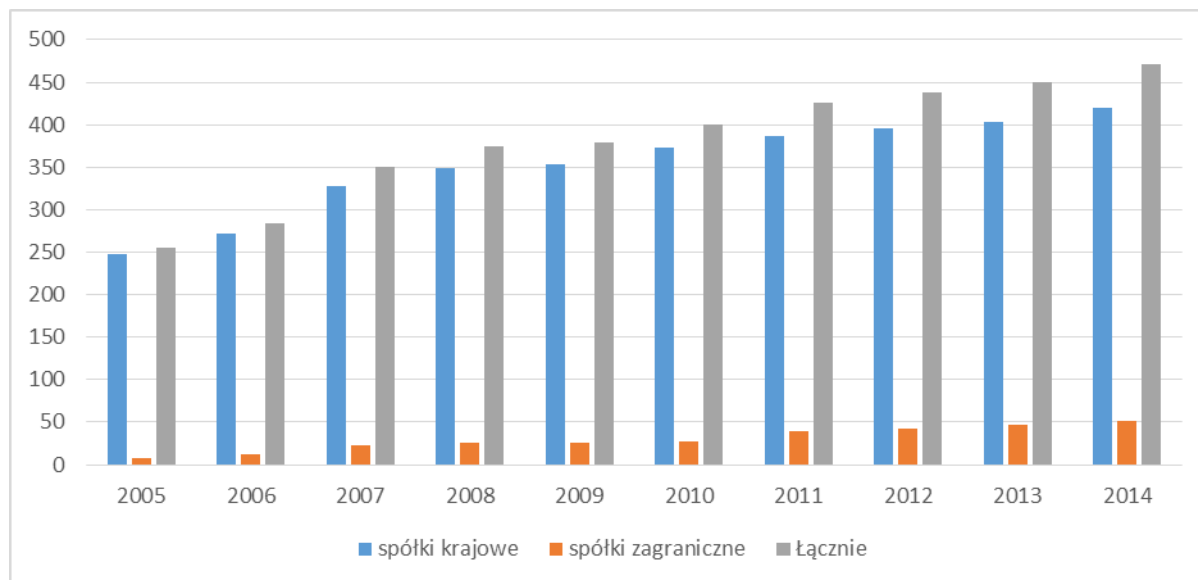
³⁰¹ Jan Czekaj, GPW w Warszawie..., op. cit., s. 34.

tego zakresu przedstawione zostały w tabeli 1 oraz na wykresie 1.

Tabela 1. Liczba spółek notowanych na GPW w Warszawie w latach 2005-2015

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Spółki krajowe	248	272	328	349	354	373	387	395	403	420	433
Spółki zagraniczne	7	12	23	25	25	27	39	43	47	51	54
Łącznie	255	284	351	374	379	400	426	438	450	471	487

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych dostępnych na stronie: www.gpw.pl, dostęp: 28.02.2016r.

Wykres 1. Liczba spółek notowanych na GPW w Warszawie w latach 2005-2015

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych dostępnych na stronie: www.gpw.pl, dostęp: 28.02.2016r.

Jak wskazują powyższe dane, na przestrzeni 11 lat liczba spółek krajowych notowanych na giełdzie wzrosła z 248 do 433, natomiast podmiotów zagranicznych z 7 do 54.

Na warszawskiej giełdzie prowadzony jest także handel akcjami mniejszych emitentów, w ramach alternatywnego systemu obrotu NewConnect. Platforma ta została utworzona w dniu 30 sierpnia 2007r. na wzór zagranicznych giełd papierów wartościowych. Do obrotu na niej dopuszczone są akcje spółek mniejszych rozmiarów, które nie spełniają standardów obowiązujących na Głównym Rynku. Celem, jaki przyświecał Zarządowi Giełdy przy uruchomieniu NewConnect, było rozszerzenie zakresu działalności giełdy poprzez dopuszczenie na nią dynamicznych przedsiębiorstw mniejszych rozmiarów³⁰².

Także w tym przypadku, analizując okres od momentu powstania (2007) do końca roku 2015 widoczny jest znaczący wzrost liczby emitentów. Rozwój tych podmiotów sprawia, że z czasem część z nich przechodzi do kategorii podmiotów większych rozmiarów i zostaje wprowadzona na główny rynek giełdowy. Jak wskazuje tabela 2 liczba podmiotów notowanych na tym rynku w początkowych latach jego funkcjonowania dynamicznie rosła. Jednak w roku 2013 tempo wprowadzania nowych spółek do systemu spadło a w kolejnych dwóch latach liczba ta zmniejszyła się, osiągając na koniec 2015r. poziom 418 podmiotów. Należy jednak pamiętać, że mimo dużej liczby notowanych podmiotów, znaczenie platformy NewConnect jest dużo mniejsze niż rynku głównego GPW.

Ponadto warto wspomnieć także o podnoszonych coraz częściej przez inwestorów kwestiach dotyczących niskiej jakości i rzetelności przekazywanych akcjonariuszom

³⁰² Z. Dobosiewicz, Giełda, zasady działania..., op. cit., s. 177.

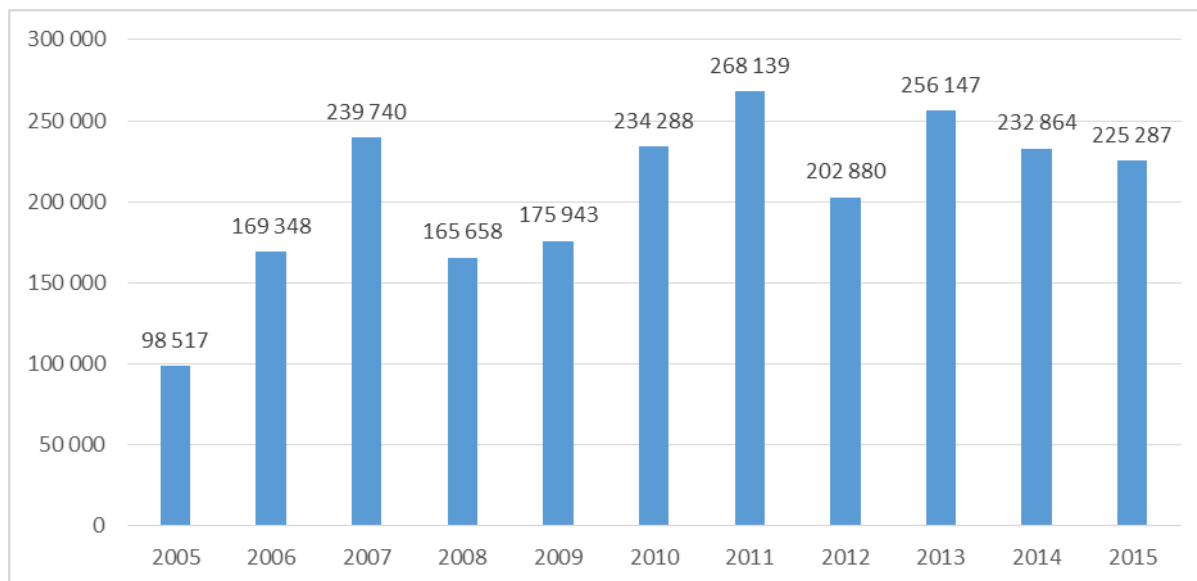
kluczowych informacji ze strony podmiotów notowanych na NewConnect. Sytuacja ta powoduje wzrost negatywnego postrzegania tego rynku przez różnych interesariuszy.

Tabela 2. Liczba spółek notowanych na NewConnect w latach 2007-2015

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
spółki krajowe	24	83	105	182	344	421	434	421	408
spółki zagraniczne	0	1	2	3	7	8	11	10	10
Łącznie	24	84	107	185	351	429	445	431	418

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych dostępnych na stronie: www.newconnect.pl, dostęp: 28.02.2016r.

Kolejnym analizowanym parametrem jest wielkość obrotów na giełdzie. Jak wskazują dane przedstawione na wykresie 2, na przestrzeni lat 2005 - 2015 warszawska giełda zanotowała wzrost obrotów z 98,5 mld zł w 2005r. do 225,3 mld zł w 2015r., przy czym najwyższy poziom został zanotowany w 2011r., kiedy to wartość obrotów wyniosła 268,1 mld zł. Wprawdzie okresy wzrostu zakłócały gorszymi latami, jednak widoczna jest pozytywna tendencja w tym względzie. Stosunkowo słabsze wyniki w ostatnich dwóch latach badanego okresu to w dużej mierze efekt zmian w polskim systemie emerytalnym, które spowodowały ograniczenie dopływu środków do Otwartych Funduszy Emerytalnych, wpływając jednocześnie negatywnie na poziom zgłaszanego przez fundusze popytu oraz skalę płynności rynku.

Wykres 2. Wielkość obrotów na GPW w Warszawie w latach 2005-2015 (mln zł)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych dostępnych na stronie: www.gpw.pl, dostęp: 28.02.2016r.

W tabeli 3 przedstawione zostały dane w zakresie kształtowania się najważniejszych indeksów giełdowych publikowanych przez GPW.

Jak wskazują dane zawarte w tabeli 3 analizowany okres charakteryzował się dużymi gwałtownymi zmianami na warszawskim rynku (np. 2008, 2009). Spowodowane one były w dużej mierze wstrząsami na światowych rynkach finansowych oraz w sferze realnej gospodarek wielu państw. Pomimo tego faktu, warto podkreślić że w przeważającej większości w poszczególnych latach zmiany prezentowanych indeksów miały wartości dodatnie. Największa zmiana in plus zanotowana została w przypadku większości indeksów (oprócz sWIG80) w roku 2009r., co było głównie efektem odreagowania wysokich spadków zanotowanych rok wcześniej, a także stosunkowo dobrej kondycji – na tle wielu krajów

europjskich – polskiej gospodarki.

Tabela 3. Zmiany głównych indeksów giełdowych publikowanych przez GPW w Warszawie w latach 2005-2015

	WIG	WIG20	mWIG40	sWIG80
2005	33,66%	35,42%	27,61%	15,46%
2006	41,60%	23,75%	69,10%	132,42%
2007	10,39%	5,19%	7,90%	25,17%
2008	-51,07%	-48,21%	-62,48%	-56,95%
2009	46,85%	33,47%	55,24%	61,85%
2010	18,77%	14,88%	19,57%	10,18%
2011	-20,83%	-21,85%	-22,51%	-30,47%
2012	26,24%	20,45%	17,42%	22,92%
2013	8,06%	-7,05%	31,06%	37,27%
2014	0,26%	-3,54%	4,13%	-15,55%
2015	-9,62%	-19,72%	2,40%	9,11%

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych dostępnych na stronie: www.gpw.pl, dostęp: 28.02.2016r.

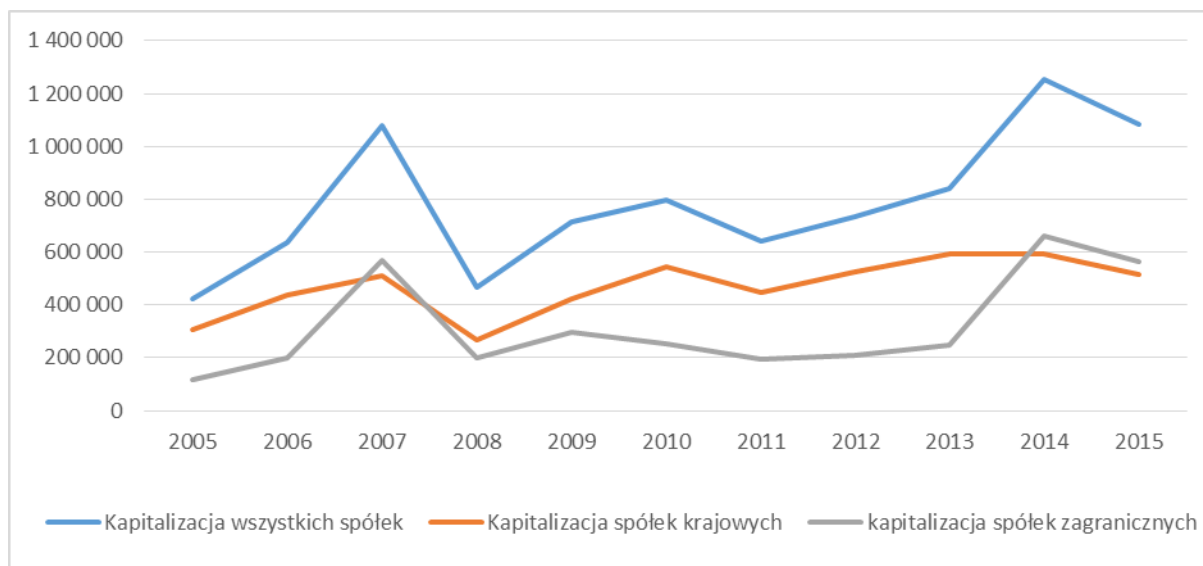
Żaden z przedstawionych powyżej wskaźników nie opisuje w precyzyjny sposób rzeczywistego znaczenia giełdy. W tej sytuacji warto przeanalizować poziom kapitalizacji spółek. Wskaźnik ten odnosi się do spółek obecnych na rynku akcji. Kapitalizacją spółki określa się całkowitą wartość emitowanych przez nią akcji, tj. iloczyn kursu akcji tej spółki przez liczbę akcji. Kapitalizację giełdy definiuje się natomiast jako sumę kapitalizacji wszystkich wprowadzonych na nią spółek, jest ona równa iloczynowi aktualnego kursu tych akcji i liczby akcji w obrocie giełdowym. Ponieważ wartość akcji ulega nieprzerwanym zmianom, także wielkość kapitalizacji ciągle się zmienia. Jak zwraca uwagę Z. Dobosiewicz, w dłuższym okresie wartość kapitalizacji giełdy zależy przede wszystkim od liczby i wielkości notowanych spółek³⁰³. Poziom kapitalizacji rynku głównego GPW na przestrzeni lat 2005 - 2015 przedstawiony został w tabeli 4 i na wykresie 3.

Tabela 4. Kapitalizacja GPW w Warszawie w latach 2005-2015

	Kapitalizacja wszystkich spółek	Kapitalizacja spółek krajowych	kapitalizacja spółek zagranicznych
2005	424 900	308 418	116 482
2006	635 909	437 719	198 190
2007	1 080 257	509 887	570 370
2008	465 115	267 359	197 756
2009	715 821	421 178	294 643
2010	796 482	542 646	253 836
2011	642 863	446 151	196 712
2012	734 047	523 390	210 657
2013	840 780	593 464	247 316
2014	1 252 958	591 165	661 793
2015	1 082 862	516 785	566 077

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych dostępnych na stronie: www.gpw.pl, dostęp: 28.02.2016r.

³⁰³ Z. Dobosiewicz, Giełda, zasady działania..., op. cit., s. 34.

Wykres 3. Kapitalizacja GPW w Warszawie w latach 2005-2015

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych dostępnych na stronie: www.gpw.pl, dostęp: 28.02.2016r.

Jak wskazują dane przedstawione w tabeli 4 oraz na wykresie 3 jedynie w latach 2008, 2011 oraz 2015 kapitalizacja GPW na koniec roku była niższa niż na koniec roku poprzedniego. W szczególności spadek w roku 2008 był spowodowany negatywnymi zdarzeniami na rynkach światowych. Warto zwrócić także uwagę, że kapitalizacja podmiotów krajowych utrzymuje się od 2010 roku na stosunkowo stabilnym poziomie, podczas gdy kapitalizacja podmiotów zagranicznych uległa w roku 2014 istotnemu wzrostowi.

Jednym ze szczególnie istotnych wskaźników charakteryzujących znaczenie giełdy dla gospodarki danego kraju jest wskaźnik rynkowej wartości notowanych spółek do PKB³⁰⁴. Poziom tego wskaźnika w analizowanym okresie przedstawia wykres 4.

Wykres 4. Wskaźnik rynkowej wartości spółek notowanych na GPW w Warszawie do PKB Polski

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych dostępnych na stronach: www.gpw.pl, www.stat.gov.pl, dostęp: 28.02.2016r.

W roku 2005 rynkowa wartość krajowych spółek notowanych na warszawskiej giełdzie

³⁰⁴ Jan Czekaj, GPW w Warszawie..., op. cit., s. 34.

odpowiadała 31,3% PKB Polski z tego roku. W kolejnych latach wskaźnik ten notował wzrost osiągając najwyższy poziom tj. 43,0% w 2007r. Jednak rok później, z powodu wybuchu ogólnoswiatowego kryzysu finansowego, poziom wskaźnika obniżył się aż do 20,9%, by w kolejnych latach ponownie przekroczyć 30%, a na koniec analizowanego okresu ukształtować się na poziomie 29,0%. Warto zaznaczyć, że powyższe wartości są lepsze (wyższe) niż w przypadku innych państw naszego regionu, natomiast w dalszym ciągu poziom rozwoju polskiego rynku kapitałowego mocno odstające od takich państw jak np. Niemcy³⁰⁵.

4. Giełda Papierów Wartościowych w Warszawie jako miejsce pozyskania kapitału własnego w drodze IPO

Istotną miarą, która wskazuje na znaczenie i rolę giełdy jako miejsca oferującego możliwości pozyskiwania kapitału własnego, jest liczba debiutów na rynku publicznym. Spółki debiutując ze swoimi akcjami na rynku publicznym przeprowadzają tzw. pierwsze publiczne oferty (Initial Public Offering – IPO), przy czym warto dodać, że kolejne oferty publiczne tych samych spółek noszą nazwę wtórnych ofert (secondary offerings), mogą rozcieńczać dotychczasowy kapitał - gdy spółka emituje nowe akcje lub „nie rozcieńczać” – gdy akcje sprzedają dotychczasowy akcjonariusze³⁰⁶.

Dane przedstawione w tabeli 5 i na wykresie 5 przedstawiają liczbę debiutów, wartość nowych emisji oraz wartość ofert (na które składały się nowe emisje oraz oferowane w ramach upublicznienia akcje dotychczasowych akcjonariuszy) na GPW w latach 2005-2015.

Tabela 5. Liczba debiutów, wartość emisji oraz wartość ofert na GPW w Warszawie w latach 2005-2015

Rok	Liczba debiutów	Wartość nowych emisji (mln zł)	Wartość ofert (mln zł)
2005	35	5 249,1	6 980,8
2006	38	2 444,8	4 158,5
2007	81	15 390,4	18 256,8
2008	33	3 665,1	9 326,6
2009	13	6 921,3	6 988,8
2010	34	1 280,6	15 864,0
2011	38	1 654,1	8 530,0
2012	19	1 216,4	3 438,1
2013	23	648,0	5 136,3
2014	28	400,3	1 310,9
2015	30	1 143,5	1 989,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych dostępnych na stronie www.gpw.pl, dostęp: 28.02.2016r.

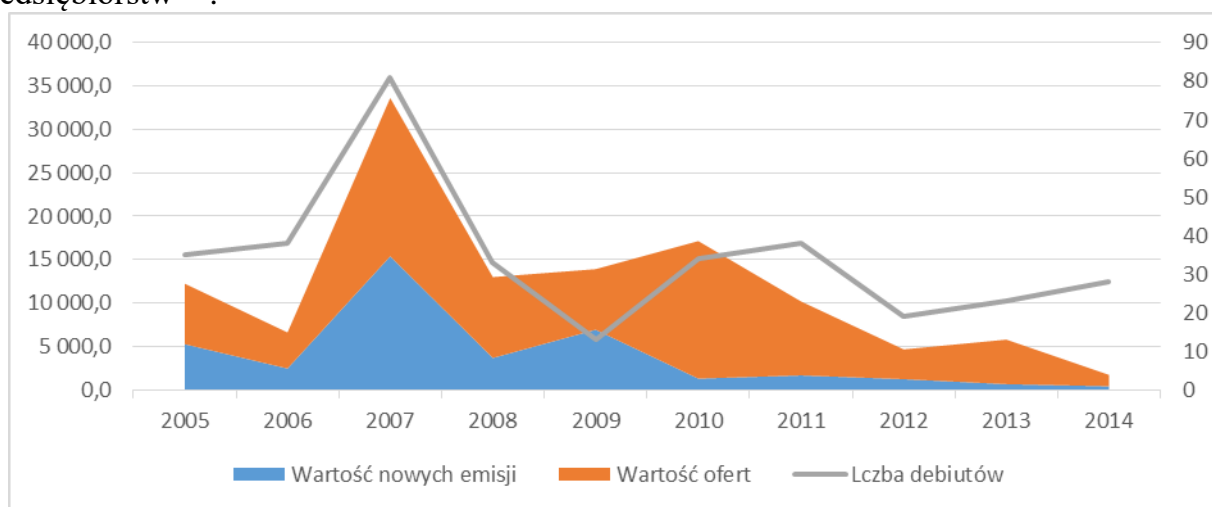
Jak wskazują dane zawarte w tabeli 5 oraz na wykresie 5, rekordowym rokiem pod każdym analizowanym względem był rok 2007. Kolejne lata to generalnie rzecz biorąc malejąca skala oferowanych inwestorom do nabycia akcji zarówno w łącznym ujęciu, jak i wyłącznie w ramach IPO. Wzrost liczby debiutów w latach 2013-2015, przy jednocześnie niskiej wartości nowych emisji w latach 2013, 2014 wskazuje na coraz mniejszą ich skalę. Jako przyczynę tego zjawiska można wskazać brak ofert prywatyzacyjnych, które w przeszłości odgrywały w analizowanym kontekście istotne znaczenie. Pewną poprawę w tym zakresie przyniósł rok 2015 jednak aby mówić o pozytywnym trendzie podobna sytuacja powinna mieć miejsce przez

³⁰⁵ Por. Jan Czekaj, GPW w Warszawie..., op. cit., s. 35.

³⁰⁶ R. Płókarz, Globalne rynki finansowe..., op. cit., s. 135.

kilka lat.

Problemem są także często działania polityczne, które powodują ingerencję w sferę gospodarczą i finansową, wypaczając konkurencję i zniechęcając tym samym potencjalnych inwestorów do inwestowania w akcje a przez to wpływając negatywnie na możliwe wyceny przedsiębiorstw³⁰⁷.

Wykres 5. Liczba debiutów, wartość emisji oraz wartość ofert na GPW w Warszawie w latach 2005-2015

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych dostępnych na stronie www.gpw.pl, dostęp: 28.02.2016r.

Innym czynnikiem, który w ocenie autora może również odgrywać ważną rolę przy podejmowaniu decyzji o upublicznieniu danego podmiotu jest koniunktura gospodarcza. Czynnikiem ten może być rozpatrywany w kilku wariantach, jednym z nich jest ocena perspektyw gospodarczych w najbliższych latach, ocena tego typu podejścia jest utrudniona, gdyż założenia dotyczące przewidywanej koniunktury oraz zapotrzebowania na kapitał dla danego przedsiębiorstwa mogą być błędne.

Autorzy dokonali weryfikacji zależności pomiędzy liczbą debiutów, wartością nowych emisji oraz wartością ofert a tempem wzrostu Produktu Krajowego Brutto w danym roku oraz tempem wzrostu PKB zanotowanym rok i dwa lata wstecz. Wyniki przedstawione zostały w tabeli 6.

Tabela 6. Korelacja pomiędzy liczbą debiutów, wartością emisji oraz wartością ofert na GPW w Warszawie w latach 2005-2015 a tempem wzrostu PKB w danym roku (t), roku wstecz (t-1) oraz dwa lata wstecz (t-2)

	Liczba debiutów	Wartość nowych emisji	Wartość ofert
PKB	0,86	0,59	0,51
PKB t-1	0,42	0,60	0,41
PKB t-2	-0,25	0,22	0,18

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych dostępnych na stronach: www.gpw.pl, www.stat.gov.pl, dostęp: 28.02.2016r.

Dane przedstawione w tabeli 6 wskazują, że istnieje bardzo silna dodatnia zależność pomiędzy liczbą debiutów a tempem wzrostu PKB w danym roku. W przypadku wartości nowych emisji oraz wartości ofert a wzrostem gospodarczym w tym samym roku zachodzi umiarkowana dodatnia zależność, podobnie jak w przypadku zależności pomiędzy wartością

³⁰⁷ T. Józwick, Jak gaśnie polska giełda, „Forbes” 10/2015.

nowych emisji a PKB_{t-1} . W pozostałych przypadkach korelacja jest znacznie słabsza.

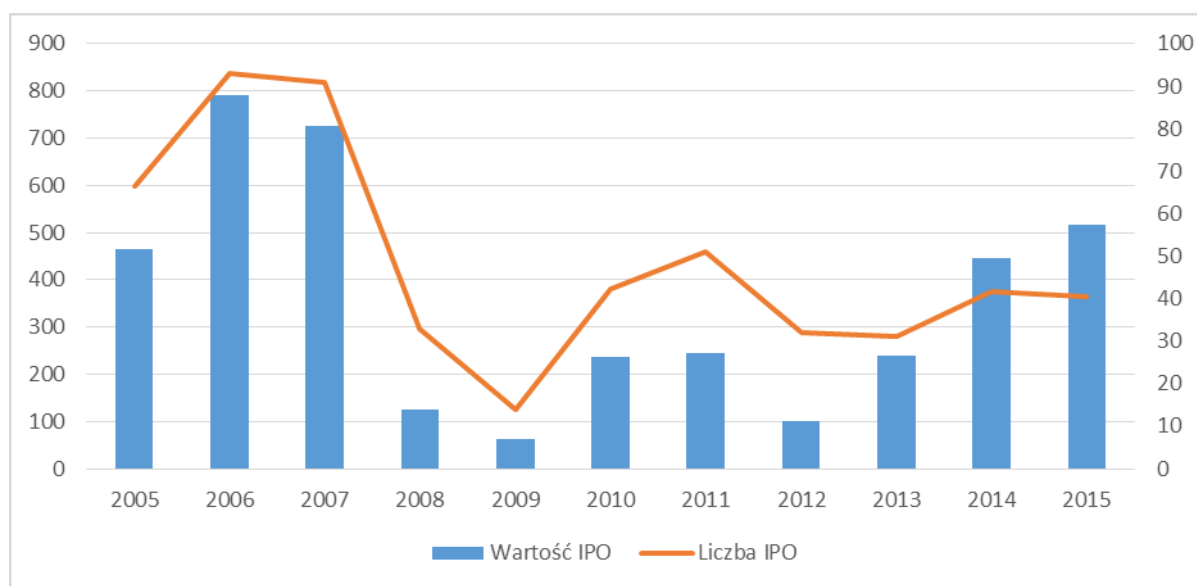
Otrzymane wyniki w ocenie autorów potwierdzają szczególną rolę PKB jako czynnika determinującego decyzję o przeprowadzeniu emisji akcji.

Analizując rolę i znaczenie GPW w Warszawie w zakresie pozyskania funduszy przez przedsiębiorstwa debiutujące na giełdzie w Polsce warto dokonać porównania z sytuacją na innych rynkach europejskich. Dane z tego zakresu przedstawione zostały w tabeli 7 oraz na wykresie 6.

Tabela 7. Wartość i liczba IPO w Europie w latach 2005-2014

	Wartość IPO (mld EUR)	Liczba IPO
2005	51,6	598
2006	87,8	838
2007	80,5	819
2008	14	295
2009	7,1	126
2010	26,3	380
2011	27,1	459
2012	11,3	288
2013	26,5	279
2014	49,5	375

Źródło: opracowanie własne na podstawie: IPO Watch Europe 2015, PwC, s. 6; Review of the year 2008, IPO Watch Europe, PwC, s. 2.

Wykres 6. Wartość i liczba IPO w Europie w latach 2005-2014

Źródło: opracowanie własne na podstawie: IPO Watch Europe 2015, PwC, s. 6, Review of the year 2008, IPO Watch Europe, PwC, s. 2.

Jak widać w przypadku rynku europejskiego widoczne są duże wahania w analizowanym obszarze w poszczególnych latach. Analitycy PwC wskazują także na dużą zmienność nastrojów na rynkach kapitałowych w przyszłości, co negatywnie będzie wpływało na postrzeganie przez przedsiębiorstwa giełdy jako miejsca pozyskania funduszy.

Analizując dane przedstawione w tabeli 7 i na wykresie 6 można dostrzec także pewne tendencje zbliżone do zaobserwowanych w Polsce, tj. rekordowe poziomy w latach 2006 i

2007 oraz bardzo słaby pod analizowanym kątem rok 2008. Odmienną sytuację należy jednak zaobserwować, w latach 2013 i 2014, gdzie na poziomie kontynentu w omawianym segmencie rynku finansowego widoczne jest ożywienie, podczas gdy w Polsce trudno dostrzec aż tak pozytywne zmiany. Potwierdzają to także wyniki dotyczące udziału Polski w wartości i liczbie IPO przeprowadzonych w Europie w latach 2005-2015.

Tabela 8. Udział Polski w wartości i liczbie IPO przeprowadzonych w Europie w latach 2005-2015

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
udział Polski w wartości IPO w Europie	2,5 %	0,7 %	4,8 %	6,5 %	24,4 %	1,2 %	1,5 %	2,7 %	0,6 %	0,6 %	0,8 %
udział Polski w liczbie IPO w Europie	5,9 %	4,5 %	9,9 %	11,2 %	10,3 %	8,9 %	8,3 %	6,6 %	8,2 %	9,3 %	9,1 %

Źródło: opracowanie własne na podstawie: IPO Watch Europe 2015, PwC, s. 5; PwC, s. 8; Review of the year 2008, IPO Watch Europe, PwC, s. 2.

Dane przedstawione w tabeli 8 wskazują, że udział Polski w wartości IPO w Europie kształtował się w poszczególnych latach na zróżnicowanym poziomie. Skala emisji na GPW w Warszawie była uzależniona w dużej mierze od Skarbu Państwa, który decydował o tempie i skali prywatyzacji spółek pozostających pod jego kontrolą. W sytuacji spadku znaczenia tego źródła, spada również skala IPO. Rekordowy pod względem wartości emisji był rok 2009, kiedy to na giełdę zostały wprowadzone akcje największej polskiej grupy energetycznej, tj. PGE Polska Grupa Energetyczna. Wartość emisji wyniosła 1,4 mld zł, tym samym była to największa emisja w Europie w tym roku.

Udział naszego kraju jest większy w przypadku udziału w liczbie publicznych emisji, co potwierdza fakt, że emisje przeprowadzone przez polskie spółki są stosunkowo niewielkiej wartości.

Problemy w powyższym zakresie dostrzega także Zarząd GPW, który wraz z partnerami podjął działania w ramach akcji nazwanej jako „Kapitał dla rozwoju – finansowanie rozwoju firm i samorządów”, na który składa się cykl spotkań regionalnych dotyczących m.in. możliwości rozwoju firm poprzez wsparcie ze strony rynku kapitałowego³⁰⁸.

Ważną rolę w procesie dalszego rozwoju GPW i jej atrakcyjności dla przedsiębiorstw, jako emitentów będzie odgrywała także wiarygodność na rynku. Sytuacje, gdy inwestorzy z powodu różnego rodzaju nieetycznych zachowań niektórych uczestników rynku, ponoszą istotne straty, będą odbijały się negatywnie np. na poziomie wyceny spółki, która rozważałaby przeprowadzenie IPO. Zjawisko to może doprowadzić do dalszego spadku liczby i wartości emisji³⁰⁹.

Problematyczne dla GPW mogą być także plany odnośnie połączenia dwóch największych giełd europejskich, tj. w Londynie (London Stock Exchange) i we Frankfurcie (Deutsche Boerse)³¹⁰, tym bardziej że polskie przedsiębiorstwa coraz częściej rozważają możliwość notowania na innych parkietach niż tylko w Warszawie. Przykładem takiej spółki jest Work Service, której akcje od 18 lutego 2016r. notowane są nie tylko w Warszawie ale również na giełdzie w Londynie (LSE), a cena akcji na obu rynkach jest bezpośrednio powiązana i denominowana w polskich złotych i funtach szterlingach³¹¹.

Podsumowanie

³⁰⁸ Na podstawie danych dostępnych na stronie www.gpw.pl, dostęp: 26.08.2015r.

³⁰⁹ Por. F. Kowalik, Kto pomaga inwestorom na GPW tracić pieniądze, „Forbes”, 11/2015.

³¹⁰ Europejska megagiełda może zagrozić GPW, „Parkiet”, 25.02.2016.

³¹¹ Work Service notowana też na giełdzie w Londynie, „Parkiet”, 19.02.2016.

Celem niniejszego opracowania była ocena roli i znaczenia jaką odgrywa Giełda Papierów Wartościowych w Warszawie w procesie pozyskania kapitału przez przedsiębiorstwa w Polsce. Jak wskazuje przeprowadzona analiza, warszawska giełda po ugruntowaniu swojej pozycji w polskim systemie finansowym w pierwszych latach swojej działalności, w latach 2005 – 2015 w dalszym ciągu prezentowała tendencje wzrostowe stając się istotnym miejscem pozyskania funduszy własnych przez polskie (a także zagraniczne) przedsiębiorstwa oraz wyrastając na regionalne centrum finansowe w Europie Środkowo-Wschodniej.

Analizując jednak takie parametry jak wielkość obrotów, liczba notowanych spółek, kapitalizacja, czy w szczególności liczba i wielkość IPO można dostrzec pewne niepokojące sygnały, które mogą rodzić obawy odnośnie przyszłości. Wartość emisji nowych akcji w latach 2013, 2014 wyniosła zaledwie odpowiednio 0,6 mld zł i 0,4 mld zł. Wprawdzie w roku 2015r. ponownie zanotowano ponad 1 mld zł, jednak sam fakt tak znaczącego spadku jest niepokojący. Tym bardziej, że w rekordowym 2007r. był to poziom 15,4 mld zł, czy też w 2009: 6,9 mld zł.

Analiza tendencji w Europie w zakresie IPO wskazuje, że polski rynek zaczyna zachowywać się odmiennie od innych rynków, gdzie widoczne są pozytywne tendencje.

Jak wskazano w opracowaniu, liczba podmiotów decydujących się na IPO wykazuje silną dodatnią zależność z koniunkturą gospodarczą. Dlatego też, tempo wzrostu polskiej gospodarki w kolejnych latach będzie zapewne odgrywało szczególnie istotną rolę w tym zakresie.

Dalszy wzrost znaczenia GPW w Warszawie, jako miejsca pozyskania kapitału dla przedsiębiorstw, będzie zależał od szeregu czynników i rozwiązań, które w efekcie umożliwią postrzeganie naszego rynku kapitałowego jako rynku rozwiniętego. Szczególnie ważną rolę w tym zakresie mają instytucje nadzorcze, jak również Ministerstwo Skarbu Państwa. Istotna będzie również postawa i aktywność Zarządu samej Giełdy.

3.2. Znaczenie bankowości elektronicznej w obsłudze finansowej

Wstęp

Nie ulega wątpliwości, że usługi bankowości elektronicznej są obecnie powszechnym sposobem kontaktowania się z bankiem. Zakres usług świadczonych tą drogą ma oczywiście dosyć zróżnicowany charakter i zależy to w dużym stopniu od preferencji samych użytkowników, a także indywidualnej oferty banków. Różne są też nadal opinie na temat tych usług, wyrażane przez różne grupy zawodowe i społeczne. Przykładowo, osoby starsze nadal wykazują widoczną rezerwę w tym zakresie zdecydowanie preferują osobistą wizytę w placówce banku.

W przypadku przedsiębiorców, bankowość elektroniczna stwarza niekwestionowane możliwości aktywnego wspierania bieżącej działalności firmy. Chodzi przede wszystkim o stymulowanie płynności finansowej, decydującej o istnieniu jednostki. Nowoczesne systemy informatyczne umożliwiają już bowiem realną pomoc w skutecznym zarządzaniu środkami pieniężnymi. Chodzi przede wszystkim o możliwość uzupełniania ich niedoboru, jak też automatycznego zagospodarowywania przejściowo wolnych nadwyżek. Kluczowa kwestia jest zatem możliwość stałego komunikowania się z bankiem drogą elektroniczną, co właśnie umożliwiają nowoczesne rozwiązania informatyczne.

1. Idea bankowości elektronicznej

Pojęcie bankowości elektronicznej (ang. electronic banking lub e-banking) pojawiło się w literaturze już w latach siedemdziesiątych ubiegłego stulecia. Chociaż wielu posiadaczy rachunków bankowych w Polsce nadal korzysta z tradycyjnych technik obsługi finansowej, większość banków oferuje już nowoczesne formy usług, wykorzystujące elektronikę. Warto wspomnieć, że sektor finansowy jako jeden z pierwszych zaczął wykorzystywać elektroniczne kanały dystrybucji swoich usług z jednoczesnym zastosowaniem Internetu.

Rozwój bankowości elektronicznej wynika nie tylko z przyczyn komercyjnych, związany jest bowiem z postępowaniem technologicznym, organizacyjnym, a także sferą socjologiczną. Z jednej strony ludzie oczekują od banków usług charakteryzujących się odpowiednią jakością (chodzi głównie o szybkość przeprowadzanych zleceń i kompetencje bankowców), niskimi kosztami i bezpieczeństwem, z drugiej strony natomiast strategie samych banków, mające na celu wzmocnienie swojej pozycji rynkowej, widzą w rozwoju nowoczesnych technologii dużą szansę ekspansji rynkowej. Już w 2001 roku wydatki banków w Polsce na nowoczesną technologię informatyczną przekroczyły 2,5 mld zł i były wyższe o 75% w porównaniu z rokiem 2000.

Bankowość elektroniczna jest jednym z młodszych obszarów bankowości, zaś jej ciągły rozwój powoduje wciąż nowe próby ujmowania istoty tego rodzaju usług i definiowania ich. Z tego względu literatura podaje szereg różnorodnych definicji podkreślających różne aspekty opisywanego zjawiska. Należy jednak zauważyć, że pomimo istniejących odmienności interpretacyjnych, wspólną cechą jest fakt podkreślenia, że wykorzystuje się tu nowoczesne technologie teleinformatyczne w świadczeniu usług przez banki. Interesujące wydaje się przy tym przytaczanie różnych pojęć i definicji bankowości elektronicznej w ujęciu historycznym. Ilustruje to tabela 1.

Tabela 1. Definicja bankowości elektronicznej

T. Koźliński 2004	W ogólnym ujęciu termin „bankowość elektroniczna” określa sfery działalności banku, w którym banki, jako usługodawcy społeczeństwa informacyjnego wykorzystują zdobycze nowoczesnej technologii. Jednocześnie Autor wiąże bankowość elektroniczną z bankiem internetowym, umożliwiającym przeprowadzanie za pośrednictwem internetu różnego rodzaju usług finansowych.
A. Gospodarowicz 2005	Określa bankowość elektroniczną (e-bankowość) jako formę dostarczania i realizacji usług bankowych, a także ich obsługi za pomocą zdalnych kanałów dostępu, które są zapewniane przez nowoczesne technologie informacyjno-komunikacyjne, bez konieczności osobistego kontaktu klienta z pracownikiem banku. Bankowość elektroniczna jest zatem zestawem kanałów dostępu do usług bankowych, dzięki czemu możliwa jest dystrybucja i obsługa tych usług.
Bazylejski Komitet ds. Nadzoru Bankowego 2007	Bankowość elektroniczna obejmuje dostarczanie produktów i usług bankowych detalicznych i małej wartości przez kanały elektroniczne, jak również płatności elektroniczne dużej wartości i inne hurtowe usługi bankowe dostarczane drogą elektroniczną.
E. Słazak	Ujmują istotę bankowości elektronicznej w ujęciu wąskim

K. Borowski 2007	oraz szerokim. W pierwszym przypadku bankowość elektroniczna jest procesem zastępowania tradycyjnego modelu obsługi klienta w placówce bankowej przez zdalne formy świadczenia zróżnicowanych usług bankowych. Definicja w ujęciu szerokim, oprócz wykorzystania technologii teleinformatycznej dla obsługi klientów, obejmuje dodatkowo wykorzystanie tej technologii dla usprawnienia działalności operacyjnej struktur bankowych oraz bardziej efektywnej wymiany danych i informacji z innymi bankami.
B. Świecka 2011	Definiuje bankowość elektroniczną jako zestaw środków teleinformatycznych umożliwiający zdalny dostęp do rachunku bankowego. Jest to forma świadczenia usług bankowych przy wykorzystaniu urządzeń elektronicznych typu: komputer (home/corporate banking, internet banking), telefon stacjonarny (call center), telefon komórkowy (mobil banking), elektroniczne urządzenia do przyjmowania kart (bankomaty, elektroniczne terminale).
M. Polasik 2014	Bankowość elektroniczna to forma działalności bankowej polegająca na zdalnym świadczeniu klientom usług bankowych za pośrednictwem elektronicznych kanałów interaktywnej komunikacji.

Źródło: opracowanie własne

Wydaje się, że przytaczanie kolejnych, nawet najnowszych definicji bankowości elektronicznej jest zbędne, w każdym bowiem przypadku interpretacja jej istoty jest praktycznie jednakowa. Warto przy tym zwrócić uwagę na cechy bankowości elektronicznej, różniące ją od tradycyjnych usług bankowych, a mianowicie:

- nie ma potrzeby odwiedzania placówki banku,
- brak udziału pracowników banku w realizowaniu zleceń,
- automatyczny charakter zleceń,
- możliwość korzystania z usług bankowych przez całą dobę.

Charakteryzując zatem bankowość elektroniczną można wiązać ją z różnorodnymi procesami umożliwiającymi przez nowoczesną technologię, dotyczącymi tradycyjnej działalności operacyjnej banków oraz innych czynności, np. realizowania strategii marketingowej czy zabezpieczenia informacji. Z drugiej zaś strony, definiując tę bankowość, mówi się o zdalnym korzystaniu z usług bankowych za pomocą łącz telekomunikacyjnych oraz urządzeń informatycznych. Dotyczy to najczęściej typowych operacji rozliczeniowych, takich jak:

- realizacja zlecenia płatniczego
- przegląd dokonanych operacji
- kontrolowanie stanu rachunków
- sterowanie płynnością finansową.

Bankowość elektroniczna oferuje zatem możliwość wystawiania różnorodnych zleceń płatniczych z własnego rachunku na dowolne konta bez konieczności opuszczania domu czy biura. W przypadku przedsiębiorstw istotne jest, że tego typu nowoczesne technologie stwarzają możliwość sprawnego zarządzania płynnością finansową, przez np. uzyskiwanie aktualnych pełnych informacji o stanie wszystkich posiadanych rachunków, analizę obrotów i

przeprowadzonych transakcji, a także bezpośredni udział banku w zarządzaniu środkami pieniężnymi firmy (cash-management).

Nie ulega zatem wątpliwości, że istnieją istotne różnice (nie tylko zresztą o charakterze technicznym) pomiędzy bankowością „tradycyjną” i usługami elektronicznymi. Ilustruje to tabela 2.

Tabela 2. Porównanie usług bankowości tradycyjnej z usługami bankowości elektronicznej

Tradycyjne usługi bankowe	Usługi bankowości elektronicznej
Niematerialne (niekiedy występujące tzw. materialne świadectwa istnienia usług, np. książeczka oszczędnościowa)	Niematerialne (wyjątkiem są usługi świadczone przy wykorzystaniu kart płatniczych, które są materialnym świadectwem ich istnienia)
Nietrwale (nie można ich magazynować, przez co trudno jest świadczyć je w dużych ilościach)	Nietrwale (nie można i nie trzeba ich magazynować, dzięki czemu można je świadczyć w nieograniczonej ilości)
Nierozdzielne (z uwagi na pracochłonność realizacji niektórych usług, np. kredytów, mogą być w praktyce rozdzielne)	Nierozdzielne (bardziej nierozdzielne niż tradycyjne usługi bankowe)
Niejednorodne (w każdej placówce operacyjnej banku usługi mogą być świadczone inaczej)	Jednorodne (z każdego miejsca, w każdym czasie usługi mogą być świadczone w ten sam sposób)
Niski poziom standaryzacji (konieczne jest ciągle precyzowanie treści zasad i procedur świadczenia usług)	Wysoki poziom standaryzacji (wymuszony automatyzacją realizacji operacji)
Powiązane z osobą je świadczącą (w odczuciu klienta odbiór jakości usług zdominowany jest przez postrzeganie pracownika banku, który go obsługiwał)	Powiązane z osobą korzystającą z nich (kontakt klienta z bankiem jest całkowicie zdehumanizowany i ostateczny kształt usługi zależy od osoby z niej korzystającej)
Zaspokajają: podstawowe potrzeby klientów, ale mogą też służyć zaspokajaniu bardziej złożonych potrzeb (w przyszłości będą pełniły przede wszystkim tę drugą rolę)	Zaspokajają tylko podstawowe potrzeby klientów (dzieje się tak ze względu na konieczność ich daleko posuniętej standaryzacji; trudno w przypadku usług BE mówić o elastyczności wobec potrzeb klientów)
Świadczone w sposób zindywidualizowany (wymaga to posiadania licznego, dobrze przygotowanego do obsługi klientów personelu)	Świadczone w sposób zautomatyzowany (wymaga pozyskania bardzo dobrze wykształconej, nielicznej grupy specjalistów tworzących procedury obsługi)
Oparte głównie na dokumentach papierowych	Oparte na dokumentach elektronicznych

Źródło: A. Solorz, *Rozwój bankowości elektronicznej w Polsce*, Almamer, Warszawa 2006, s. 15.

Wielu osobom bankowość elektroniczna kojarzy się wyłącznie z bankowością internetową, dlatego często bankowość internetowa i elektroniczna – zarówno w mowie potocznej, jak i w licznych publikacjach – są ze sobą utożsamiane. Tymczasem bankowość internetowa jest pochodną bankowości elektronicznej, obejmującej znacznie szerszy zakres usług aniżeli wykorzystanie sieci Internetu.

Należy wreszcie zauważyć, że elektroniczny dostęp do usług bankowych jest obecnie jednym z najważniejszych kryteriów oceny banku przez przedsiębiorstwo, obok zakresu oferty oraz wysokości szeroko pojętych opłat (w tym prowizji).

2. Przyczyny wprowadzenia elektronicznych usług bankowych

2.1. Ewolucja bankowości elektronicznej

Prawdziwy początek bankowości elektronicznej datuje się na połowę lat dziewięćdziesiątych, choć już wcześniej istniały pewne jej formy, takie jak np. bankomaty. Rozwój tego typu pośrednictwa finansowego następował w dwóch kierunkach: jako dodatkowy kanał dystrybucji usług proponowanych przez tradycyjne banki oraz jako wyłączny rodzaj usług oferowanych przez nowo powstałe banki internetowe.

Pionierem w obydwu dziedzinach były Stany Zjednoczone, i również dzisiaj znajdują się w czołówce pod względem liczby korzystających z e-bankingu (jedną z przyczyn jest fakt zwolnienia transakcji internetowych z podatku). W Europie natomiast przodują pod tym względem kraje skandynawskie, a także Niemcy i Wielka Brytania. Tylko w Stanach Zjednoczonych z bankowości elektronicznej korzystało w 2000 roku ponad 11 mln osób. Europejczyków³¹².

Sięgając pamięcią nieco głębiej warto zauważyć, że korzeni e-bankingu upatruje się w roku 1918. W tym bowiem czasie amerykański system rozliczeń Feldwire zaczął wykorzystywać łącza telegraficzne. Nader istotnym rozwiązaniem technologicznym było również zastosowanie przez Bank of America w roku 1959 trzydziestu dwóch komputerów IBM.702 wyposażonych w system ERMA (Electronic Recording Machine – Accounting) opracowany kilka lat wcześniej przez naukowców z Instytutu Badawczego Stanford. Dzięki takiemu właśnie rozwiązaniu możliwa stała się automatyzacja w procesie weryfikacji, kalkulacji i księgowania czeków oraz usprawnienia oceny wniosków kredytowych. System ten stosowano jeszcze w latach siedemdziesiątych.

Kolejnym krokiem był wzrost automatyzacji obsługi rachunków bankowych, w tym zwiększenie funkcjonalności usług dostępnych przez telefon stacjonarny. W latach sześćdziesiątych w USA oraz Anglii pojawiły się również pierwsze bankomaty. W ramach podjętej przez banki współpracy z operatorami systemów Visa i MasterCard oraz EuroCard w Europie, na szeroką skalę zaczęto wprowadzać karty płatnicze, w szczególności zaś kredytowe. Ważnym rozwiązaniem było wprowadzenie w 1972 roku karty z paskiem magnetycznym, dzięki czemu istotnie poprawiła się funkcjonalność bankomatów i płatności elektronicznych.

Równolegle do rozwoju bankomatów zaczęły pojawiać się również rozwiązania wykorzystujące technologie informatyczne przeznaczone dla przedsiębiorstw. Warto przede wszystkim wspomnieć o tzw. e-Dyskach, które wprowadzono do oferty bankowej w latach siedemdziesiątych ubiegłego stulecia. Rozwiązanie to umożliwiało przedsiębiorstwom składanie dyspozycji w formie elektroniczne, z tym jednak że klient musiał osobiście dostarczać do oddziału banku dane zapisane na elektronicznym nośniku pamięci.

W latach 80. XX wieku banki umożliwiły instalację w zasobach komputerowych klientów pierwszych pakietów oprogramowania dla zdalnego korzystania z rachunku bankowego za pomocą dedykowanych linii telefonicznych. Po raz pierwszy banki zaoferowały zatem swoim klientom systemy home/office banking, które wykorzystując łącza telefoniczne z użyciem modemu pozwoliły na transmisję danych pomiędzy klientem i bankiem, bez fizycznej obecności w placówce banku. Systemy office banking z powodu przede wszystkim wysokiej funkcjonalności stały się szybko standardem w ofercie bankowości elektronicznej i szeroko

³¹² C. Hamilton, Profiting From Europe's Internet Banking, Forrester Research, December 2001.

wykorzystywane są obecnie. Pozostaje oczywiście istotna kwestia opinii użytkowników na temat tego rodzaju usług i zakresu korzystania z nich.

Prawdziwym przełomem w rozwoju bankowości elektronicznej było jednak wprowadzenie internetu, co nastąpiło w latach dziewięćdziesiątych. Pierwsze usługi bankowe wykorzystujące internet wprowadzone zostały w 1994r. przez amerykański La Jolla Bank FSB oraz bank Wells Fargo. Zaoferowano wówczas klientom możliwość bieżącego kontrolowania stanu rachunku oraz dysponowania środkami, które były na nim zgromadzone. Następnie, 18 października 1995r. na amerykańskim rynku pojawił się pierwszy wirtualny USA Security First Network Bank. Był to duży sukces tego nowatorskiego modelu biznesowego banku, gdyż w ciągu pierwszego roku swojej działalności SFNB uruchomił 7000 rachunków i pozyskał 20 mln USD depozytów.³¹³

Europejskimi pionierami bankowości internetowej były szwedzki SEB oraz fiński MeritaNord-banken, które usługę tę wprowadziły w 1996 roku. Szybko, w tym samym roku dołączył do tego grona ING, zaś rok później francuski BNP Paribas oraz brytyjski Notionwide.

Warto również zauważyć, że prężnie rozwija się także bankowość mobilna, wykorzystująca telefony komórkowe do kontaktowania się z bankiem i obsługi rachunku. W tym wypadku również pionierem był bank Wells Fargo, który w 2007 roku jako pierwszy na rynku wprowadził aplikację mobilną. Tego rodzaju bankowość przeznaczona jest głównie dla klientów indywidualnych, chociaż obecna jest już w sektorze bankowości korporacyjnej.

„Polska” bankowość elektroniczna pojawiła się dopiero na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Pionierem bankowości internetowej był Powszechny Bank Gospodarczy w Łodzi, który wprowadził tę usługę w październiku 1998 roku. Został on wkrótce wchłonięty przez Pekso SA, który uruchomił swój elektroniczny oddział o nazwie Telepekao 24. Dopiero po roku pojawili się pierwsi konkurenci, a mianowicie w listopadzie 1999 roku swoje elektroniczne usługi zaoferował Bank Przemysłowo-Handlowy (Sez@m) i Wielkopolski Bank Kredytowy (WBK 24). Na rachunkach bankowych usługa była dostępna jedynie w formie pasywnej, bez możliwości przeprowadzania operacji na koncie. Można było tylko uzyskiwać na bieżąco informacje dotyczące rachunku. We wrześniu 1999 roku w ramach rachunku oszczędnościowo-rozliczeniowego można było w WBK S.A. dokonywać niektórych operacji bankowych za pomocą internetu i telefonu komórkowego. Po połączeniu z Bankiem Zachodnim S.A. usługi bankowości internetowej zostały ujednoczone. W ramach oferty BZ WBK 24 z tego rodzaju usług mogły korzystać zarówno osoby indywidualne, jak też przedsiębiorstwa. Kanałami komunikowania z bankiem stały się wówczas, poza internetem, telefon, SMS i WAP. W 2001 roku niemalże 80% banków miało już swoje elektroniczne oddziały. Przełomowym momentem dla rozwoju bankowości internetowej były tu lata 2000-2001, kiedy powstały 3 pierwsze w pełni wirtualne banki - w listopadzie 2000 roku mBank, w kwietniu 2001 Volkswagen Bank Direct oraz w maju Inteligo. Pojawiły się również próby łączenia elektronicznych usług bankowych z zakupami sieciowymi. Przykładem może być uruchomiony w 2000 roku przez firmę Optimus sklep e-Market, w którym można było płacić bezpośrednio przelewem z konta w systemie bankowości internetowej BPH/PBK.

Odrębną grupę stanowią też banki spółdzielcze, które dzięki outsourcingowi usług uruchomiły internetowe zapisy. We wrześniu 2000 roku Podkarpacki Bank Spółdzielczy w Sanoku uruchomił usługi internetowe. Dopiero powstały Gospodarczy Bank Wielkopolski S.A. zrzeszał spółdzielczą grupę bankową, która świadczyła wspólne usługi bankowości internetowej.

W Polsce coraz więcej osób jest użytkownikiem bankowości elektronicznej. Trudno jest jednak jednoznacznie określić ilość takich osób, ze względu na istotne zróżnicowanie danych

³¹³ E. Ślęzak, *Innowacyjna bankowość, Web 2.0*, Wolters Kluwer, Warszawa 1012, s. 32.

statystycznych. Podaje się np. że w połowie 2015 roku korzystało z tego rodzaju usług ok. 15 milionów klientów, inne dane określają tę ilość na ok. 20 milionów (!). Należy oczywiście pamiętać, że liczba aktywnych użytkowników bankowości elektronicznej jest znacznie mniejsza (nawet o kilka milionów) od liczby klientów, którzy mają z bankami podpisaną umowę.

Nie jest również łatwo określić w sposób miarodajny odsetek osób korzystających z bankowości on line. Tu jednak rozbieżności statystycznych jest zdecydowanie mniej.

Tabela 3. Odsetek osób korzystających z bankowości online w 2015 roku

Kraj	Odsetek		
Norwegia	77	Litwa	32
Holandia	73	Irlandia	30
Finlandia	72	Słowacja	26
Islandia	72	Hiszpania	24
Szwecja	71	Słowenia	24
Dania	66	Polska	23
Estonia	62	Czechy	18
Luksemburg	54	Portugalia	17
Belgia	46	Węgry	16
Wielka Brytania	45	Włochy	16
Łotwa	42	Chorwacja	16
Francja	42	Grecja	5
Niemcy	41	Rumunia	poniżej 5
Austria	35	Bułgaria	poniżej 5

Źródło: <http://gb.pl/banki/informacje/raport-bankowosc-elektroniczna.html>

Podsumowując warto zauważyć, że bankowość elektroniczna pojawiła się w Polsce na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Usługi w ramach standardu office banking jako pierwsze zaoferowały na polskim rynku filie banków zagranicznych, w 1992 roku Citibank Poland S.A., a w 1993 roku Ing Bank oraz IBP Bank. Rodzinnym pionierem e-bankingu opartego na modelu home/office banking był natomiast Bank Rozwoju Exportu S.A., który w 1993 roku wprowadził system BRESOK pozwalający na zdalną obsługę rachunków bankowych. w tym samym roku podobne usługi zaoferował swoim klientom także Kredyt Bank S.A.

2.2. Przyczyny wprowadzenia i stosowania bankowości elektronicznej

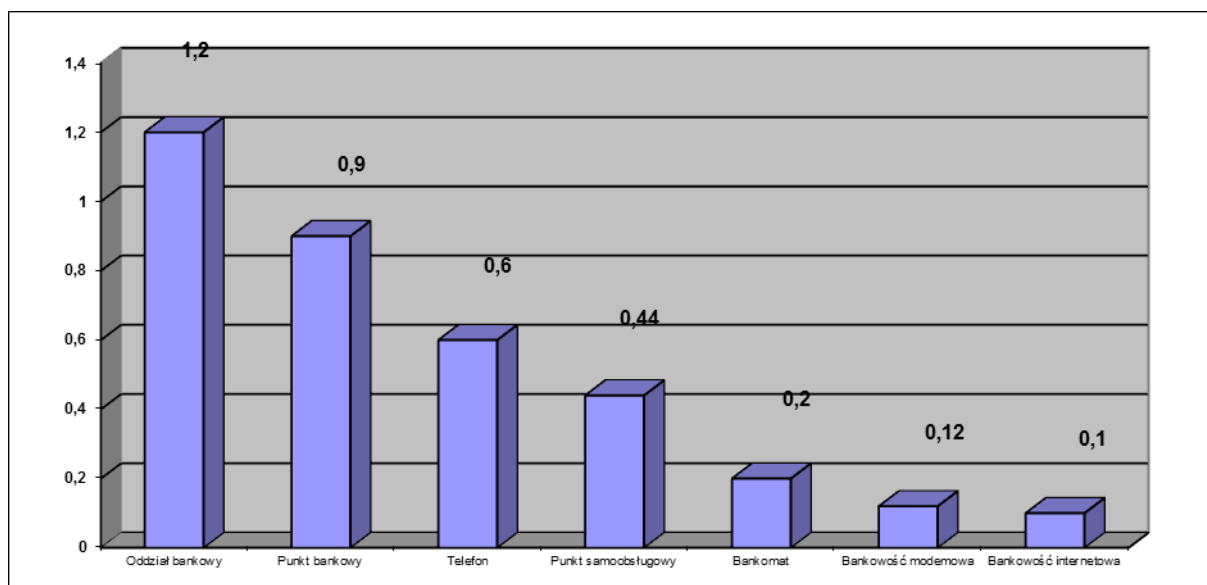
Jeśli chodzi o przyczyny, dla których banki rozwijają elektroniczne systemy obsługi klientów wydaje się, że decyduje tu konieczność utrzymania i wzrostu pozycji konkurencyjnej na rynku usług finansowych. Pozycja ta kształtuje się w wyniku realizowania częściowych celów strategicznych, wśród których warto wyróżnić takie elementy, jak np. zmniejszanie kosztów poprzez ograniczenie rozbudowy własnej sieci placówek czy podniesienie jakości usług. Jak wskazują A. Janc i G. Kotliński bezpośrednimi przyczynami wprowadzenia elektroniki bankowej była i jest nadal zaostrzająca się konkurencja w sektorze bankowym, w efekcie której:

- zwiększa się liczba obsługiwanych klientów i ilość przeprowadzanych w ich imieniu transakcji; w tym wypadku zwraca się uwagę na wysiłki banków w kierunku zwiększenia w wyniku finansowym udziału dochodów odsetkowych

- banki dążą do poprawy jakości świadczonych usług i jakości obsługi klientów
- dąży się do nadania działalności operacyjnej banków cechy uniwersalizmu.³¹⁴

Pomimo upływu czasu, wnioski w/w autorów są jak widać nadal aktualne. Rozwój technologii teleinformatycznych oraz postępujące zmiany kulturowe i demograficzne w sposób niemalże naturalny wymusiły popularyzację bankowości elektronicznej. Dochodzi do tego oczywiście wspomniana już wcześniej nasilająca się stale konkurencja na rynku usług bankowych, jak również procesy globalizacji oraz liberalizacja przepisów prawnych regulujących zasady funkcjonowania rynków finansowych. Zmusiło to bankowców do ciągłej korekty własnych modeli biznesowych, aby skutecznie dostosowywać się do potrzeb oraz oczekiwań obecnych i potencjalnych klientów, a także redukować koszty działalności operacyjnej.

Bardziej szczegółowa analiza przyczyn rozwoju bankowości elektronicznej w Polsce pozwala na sformułowanie kilku istotnych wniosków. Po pierwsze, jak już wspomniano, ważnym celem strategicznym banków jest zmniejszenie kosztów. W tradycyjnej bankowości największym obciążeniem są koszty stałe oraz inwestycje. Utrzymanie nieruchomości, infrastruktura, koszty osobowe itd. pochłaniają miliony złotych. Rozłożenie tych kosztów jest możliwe praktycznie tylko przez wzrost skali działania i obsługę ogromnej ilości klientów. Konsekwencją tego jednak jest niebezpieczeństwo zmniejszenia sprawności działania. Jak twierdzą bankowcy problem ten likwiduje rozwój elektronicznych kanałów dystrybucji usług. Koszty transakcji bankowych stają się wówczas znacznie niższe, co ma oczywiście wpływ na wysokość prowizji płaconych przez klientów. Ilustruje to rysunek 1.

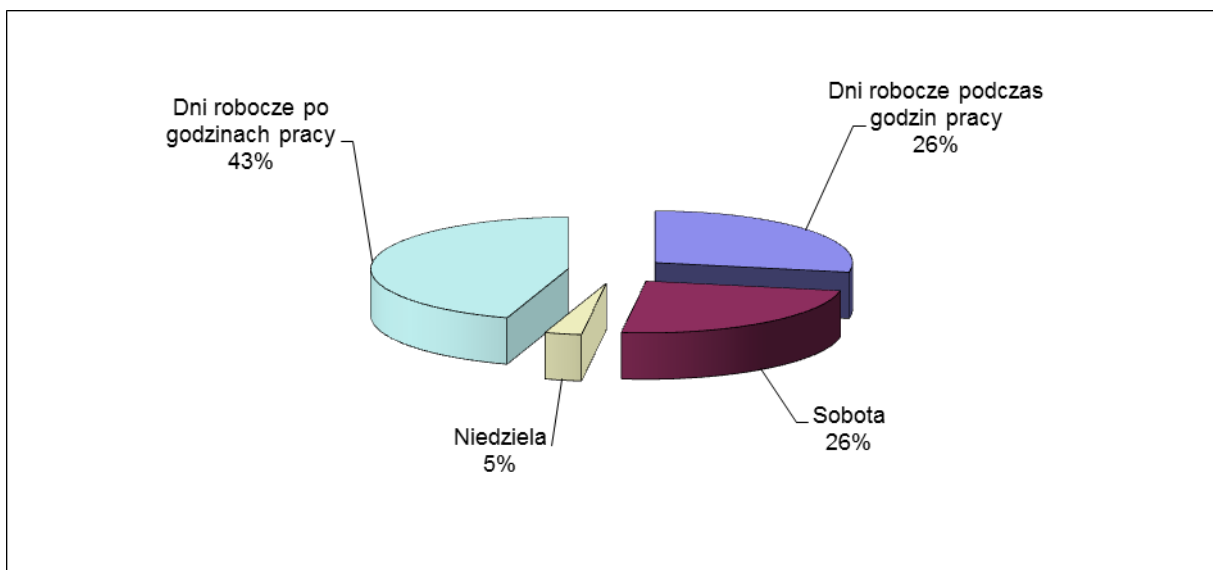
Rysunek 1. Koszt transakcji według kanałów sprzedaży (w USD)

Źródło: E. Ślęzak, *Innowacyjna bankowość web 2.0*, Wolters Kluwer, Warszawa 2012, s. 29.,

Koszt uruchomienia w banku serwisu www porównywalny jest do nakładów na uruchomienie tradycyjnie działającej filii.

Po drugie, bankowość elektroniczna jest ceniona przez klientów z uwagi na możliwość ciągłej obsługi przez całą dobę, bez względu na dzień tygodnia. Ponad 70% klientów preferuje korzystanie z usług bankowych po godzinach pracy banków (rys. 2).

³¹⁴ A. Janc, G. Kotliński, *Determinanty wykorzystania bankowości elektronicznej w rozwoju wybranych usług bankowych*, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań 1999, s. 36.

Rysunek 2. Preferowana pora dnia korzystania z usług bankowych

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych NBP.

Po trzecie, podkreśla się, że dzięki obsłudze elektronicznej znacznie ogranicza się w bankach problem kolejek. W tym samym czasie bowiem większa liczba klientów może korzystać z usług tego samego banku.

Po czwarte, wprowadzenie elektronicznych systemów obsługi, w tym internetu, stwarza bankowi możliwość wyeliminowania bariery odległości. Nie ma zatem praktycznie większych przeszkód dla ekspansji nawet o zasięgu międzynarodowym.

Po piąte, rozwój bankowości elektronicznej ma istotne znaczenie w działalności marketingowej banków. Dane gromadzone drogą elektroniczną dają bowiem możliwość indywidualnego marketingu poprzez tworzenia indywidualnych ofert dostosowanych do potrzeb i oczekiwań klienta. Jednocześnie banki mogą rozbudowywać własne bazy danych o klientach i wykorzystywać je w procesach decyzyjnych. Istotna jest zatem możliwość tworzenia indywidualnych propozycji dotyczących np. inwestowania przez przedsiębiorstwo na krótkie okresy wolnych środków pozostających na rachunku.

Po szóste, usługi elektroniczne dają bankom możliwość osiągnięcia dodatkowych dochodów. Chodzi głównie o opłaty pobierane za instalację systemów obsługi elektronicznej, za korzystanie z systemu oraz z tytułu zrealizowanej operacji.

Po siódme, rozwijając bankowość elektroniczną, banki liczą na istotny wzrost bezpieczeństwa przeprowadzanych transakcji i ograniczania strat związanych z nadużyciami (np. fałszerstwem dokumentów).

Po ósme, wśród korzyści osiągniętych przez banki z zastosowania kanałów elektronicznych wymienia się także redukcję ryzyka operacyjnego. Dzięki bowiem automatyzacji i standaryzacji procesów w ramach wykonywanych czynności bankowych znacząco spada zarówno ryzyko nieumyślnego błędu pracownika, jak i celowych nadużyć w związku z fałszowaniem dokumentów.

Rozwijając usługi bankowości elektronicznej banki zwracają także uwagę na fakt, że dzięki wprowadzaniu nowoczesnych systemów informatycznych istnieje możliwość tzw. agregacji usług finansowych, polegającej na konsolidacji tych usług w jednym miejscu, np. w witrynie internetowej. Poza typową obsługą bankową klient ma możliwość korzystania np. z usług biura maklerskiego czy z usług ubezpieczeniowych. W ten sposób banki –przez współpracę z innymi instytucjami rynku finansowego – dążą do pozyskiwania nowych klientów i

utrzymania dotychczasowych oraz budowy stałych relacji z klientem. Agregacja umożliwia bowiem klientowi ciągłą analizę sytuacji na rynku finansowym, a to z kolei daje bankom szansę na efektywniejsze segmentowanie klientów i indywidualizację oferty. Zwraca się także uwagę na możliwość sprzedaży dzięki agregacji usług innych instytucji (tzw. cross-selling), często nawet konkurencyjnych, przy użyciu własnych serwisów. Można dzięki temu porównywać usługi finansowe między sobą i dokonywać optymalnego wyboru. Dzięki wykorzystywaniu narzędzi CRM oraz DBMS istnieje realna możliwość zwiększania rentowności relacji z klientem.³¹⁵ Systemy te poprzez gromadzenie szeregu informacji umożliwiają zaproponowanie klientowi spersonalizowanej oferty w oparciu o preferencje i potrzeby nabywcy, a także utrzymanie z nim trwałej relacji dzięki oferowaniu lepiej dopasowanych do indywidualnych potrzeb programów lojalnościowych oraz akcji promocyjnych.

Warto zauważyć, że niektóre banki wykraczają już swoją ofertą poza typowe usługi finansowe. Na przykład przedsiębiorstwa mogą nabywać produkty czy usługi, bądź sprzedawać własne, przy niższych cenach transakcyjnych.

Powyższe uwagi uzasadniają tezę, że rozwój bankowości elektronicznej jest obecnie w Polsce istotnym elementem realizowanych przez banki strategii. Potwierdzają to zresztą opinie finansistów i pracowników szczebli kierowniczych wielu instytucji, odnoszące się do rozwoju szeroko ujmowanego handlu elektronicznego.

Rozwijając usługi elektroniczne, banki starają się dostosowywać je do oczekiwań rynku. Klienci bowiem (zarówno osoby indywidualne, jak i przedsiębiorcy) mają jasno sprecyzowane własne oceny podejmowania decyzji o korzystaniu z bankowości elektronicznej. Wskazują przy tym na kwestię bezpieczeństwa, oszczędności czasu, dokładności uzyskiwanych informacji, niskich cen usług. Kluczowy przy tym jest aspekt wygody korzystania z usług bankowych, który zapewniają kanały zdalne.

Ważną przesłanką dla rozwoju bankowości elektronicznej są zmiany kulturowe i behawioralne, stymulowane w istotnym stopniu wzrostem popularności internetu, który ma już obecnie masowy i powszechny wręcz charakter. W oparciu o te przemiany wykształciły się tzw. pokolenia Y i Z, dla których internet stał się intuicyjnym narzędziem codziennej pracy, medium służącym do komunikowania się ze światem, jak również realizacji różnorodnych potrzeb, w tym oczywiście dostępu do usług bankowych.

O sile tych przemian świadczy fakt, że liczba użytkowników sieci internet wzrosła w latach 2002-2012 o blisko 700% i wynosiła na początku 2014 roku ok. 2,4 mld. Oznacza to, że dostęp do Internetu posiada obecnie na świecie ok. 35% ludności.³¹⁶ Według danych Głównego Urzędu Statystycznego w 2013 roku internet wykorzystywało w Polsce aż 94% przedsiębiorstw, w tym aż 83% korzystało z łącza szerokopasmowych. W przypadku gospodarstw domowych dostęp do sieci internet posiadało 72% z nich, w tym 69% łączy szerokopasmowe.³¹⁷

Postępujący wzrost liczby internautów znajduje swoje odzwierciedlenie w liczbie osób korzystających z bankowości internetowej. Wynosi ona obecnie ok. 25 milionów, chociaż – jak już wcześniej zauważono szacunki te mają dosyć przybliżony charakter. Według danych prezentowanych przez Związek Banków Polskich, w trzecim kwartale 2013 roku liczba klientów indywidualnych posiadających umowę rachunku bankowego z dostępem przez internet przekroczyła 21,5 mln.³¹⁸ Zdecydowanie niższa jest jednak ilość klientów aktywnie

³¹⁵ CRM – ang. Customer relations skip management; DBMS – ang. DataBase Management System

³¹⁶ <http://www.internetworldstats.com/stats.htm>

³¹⁷ Społeczeństwo informacyjne w Polsce, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2013.

³¹⁸ Związek Banków Polskich, Warszawa 2014.

korzystających z posiadanych usług bankowości elektronicznej. Szacuje się, że jest to ok. 13 milionów osób. Dotyczy to również sektora małych i średnich przedsiębiorstw, chociaż w tym wypadku stale należy mieć na uwadze duże zróżnicowanie w ramach tego rodzaju przedsiębiorczości. Warto jednak zauważyć, że dla małych firm dostęp do konta bankowego przez internet ma kluczowe znaczenie przy wyborze banku. Ilustruje to tabela 4.

Tabela 4. Główne kryteria wyboru banku przez małe firmy

L.p	Kategoria wyboru banku	Kryterium ważności		
		Ważny	Przeciętny	Mały
1.	Dostęp do usług bankowych przez internet	85%	10%	5%
2.	Dostęp do placówek, w tym bankomatów	80%	12%	8%
3.	Wysokość opłat za usługi finansowe	80%	15%	5%
4.	Szybkość rozliczeń	78%	12%	10%
5.	Bezpieczeństwo powierzonych środków	78%	20%	2%

Źródło: Badania własne autora oraz dane NBP.

Niezależnie od różnorodnych prognoz trudno dzisiaj wyobrazić sobie bank bez nowoczesnej technologii. Technologia ta musi być jednak „przyjazna” klientowi, m.in. z punktu widzenia kosztów usług, łatwego dostępu do konta, zachowania międzybankowych standardów, a także aktywna w oferowaniu pomocy w zakresie podejmowania decyzji finansowych. Ten ostatni warunek jest jednak nadal przedmiotem wielu polemik i uwag prezentowanych przez przedsiębiorców.

3. Podsumowanie

Mimo, że bankowość elektroniczna jest stosunkowo nowym obszarem działalności banków w Polsce, rozwój tego typu usług wskazuje, że stają się one integracyjną częścią obsługi finansowej. Wzrasta również w społeczeństwie świadomość korzyści związanych z nowoczesnymi technologiami znajdującymi zastosowanie w bankach. Z drugiej strony jednak w dalszym ciągu pojęcie bankowości elektronicznej, poza tym, że jest różnie interpretowane, znane jest głównie wśród osób młodych i wykształconych.

Elektroniczne usługi finansowe umożliwiają sprawne przesyłanie dokumentów finansowych, co ma istotne znaczenie zarówno dla klientów indywidualnych, jak i przedsiębiorstw. Jednostki gospodarcze dzięki wykorzystaniu łączności telekomunikacyjnych w kontaktach z bankami usprawniły wzajemny przepływ informacji, co z kolei umożliwiło usprawnienie procesu zarządzania środkami pieniężnymi. Wprowadzenie przez banki tego typu nowoczesnych usług znacznie ułatwiło klientom dostęp do własnych pieniędzy i efektywniejsze zarządzanie nimi. Dla banków natomiast unowocześnienie obsługi wiąże się głównie z szansą wzmocnienia pozycji rynkowej i konkurencyjnej.

Rozwiązania techniczne stosowane przez banki stworzyły możliwość różnorodnego dostępu do własnego konta. Poza systemami typu home banking coraz częściej proste procedury zmiany, łatwość wyszukiwania najkorzystniejszych warunków, które można bez trudu porównać nie wychodząc z domu czy biura.

3.3. Нормативно-правове забезпечення інституціональної стійкості фінансової системи України

На сьогодні фінансова система України характеризується значними структурними

дисбалансами, що зумовлено дискретністю та непропорційністю розвитку окремих її секторів. Всебічними та резонансними викликами, що постали перед Україною у 2014-2016 роках, насамперед стали ескалація військового конфлікту, зниження економічної активності, погіршення торгівельного балансу, розбалансування державного бюджету, вплив депозитів та суттєве скорочення обсягів кредитування тощо.

Напрями модернізації фінансової системи можуть бути розподілені на дві групи: заходи, які випливають з умов Угоди про асоціацію між Україною та ЄС та заходи, які випливають із завдань «Стратегії – 2020». Заходи, згідно з умовами Угоди про асоціацію між Україною та ЄС стосовно тих напрямів, які розвиваються в процесі реформування фінансової системи ЄС, повинні враховувати зміну вимог та стандартів і передбачати можливість або необхідність адаптації до нових умов, що формуються в фінансовій системі ЄС та які спостерігаються вже на даний час. З переліку елементів *acquis* ЄС, зазначених у Додатку XVII до Угоди про асоціацію (наближення українського законодавства до яких має бути здійснено згідно ст. 133 Угоди) в якості таких, що можуть бути віднесені до першої групи заходів, можна віднести:

- необхідність імплементації Директиви №2009/110/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 16 вересня 2009 р. щодо започаткування та ведення діяльності установ по роботі з електронними грошима та пруденційний нагляд за ними;
- необхідність імплементації Директиви №94/19/ЄС від 30 травня 1994 р. про систему гарантування депозитів.

Положення обох Директив повинні бути впроваджені протягом 4 років з дати набрання чинності Угодою. При цьому, якщо розвитку системи гарантування вкладів приділяється значна увага, то функціонування електронних грошей, особливо так званих «крипто-грошей / валюти» (приміром, bitcoin) знаходиться поза центром уваги Національного банку України, що призводитиме тільки до розширення розходжень в питаннях регулювання цього сегменту грошового ринку між Україною та ЄС, а також подальшого технологічного відставання механізму грошового обігу країни (як банківського, так і позабанківського секторів).

Імплементація умов Угоди вимагає також зосередження уваги на забезпеченні ефективного і належного захисту інвесторів та інших споживачів фінансових послуг, а також незалежного та ефективного нагляду. У зв'язку з цим, сьогодні необхідно активізувати роботу інституту бізнес-омбудсмена, а у подальшому – створити умови для виокремлення спеціалізованого підрозділу установи – «фінансового бізнес-омбудсмена» – як інструменту позасудового вирішення проблем, які виникають у стосунках всередині т.з. трикутника «державні органи влади – фінансові інституції – споживачі фінансових послуг / клієнти».

За умов запозичення та адаптації міжнародного досвіду, також слід ініціювати процес створення єдиного мегарегулятора фінансового ринку на основі Департаменту банківського нагляду Національного банку України та Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг.

Така реорганізація має відбутися у найближчі півтора роки відповідно до впровадження норм і положень Комплексної програми розвитку фінансового сектора України до 2020 року, затвердженої Постановою Правління Національного банку України від 18.06.2015 року № 391. Згідно програми до кінця 2016-го року планується визначити модель функціонування трьох регуляторів фінансового ринку та розглянути

доцільність передачі функцій між ними³¹⁹.

Заходи, які сьогодні впливають із завдань «Стратегії – 2020», але не передбачаються умовами Угоди про асоціацію, необхідно здійснювати з урахуванням перспективи певних модифікацій інституціональної та функціональної структури фінансової системи ЄС, до якої необхідно буде адаптуватися з метою забезпечення готовності держави до подання заявки на повноцінне членство в Євросоюзі³²⁰.

Насамперед, це стосується докорінних змін концепції розбудови національної банківської системи, яка повинна відійти від класичної (німецької) моделі універсальних банків та включити до свого складу елементи системи спеціалізованих банків (англосаксонської моделі).

Пріоритетними напрямками є запровадження наступних змін: чіткий розподіл між депозитно-кредитними та інвестиційними банківськими установами (або відповідними типами операцій універсальних банків); прискорення повної імплементації вимог «Базель-2» та перехід до забезпечення відповідності українських банків вимогам «Базель-3».

Досягнення цієї цілі вимагає, серед іншого, тісної взаємодії з таким регулятивним органом ЄС, як Європейське агентство нагляду (European Supervisory Authority – ESA), перед яким ставиться завдання моніторингу діяльності національних органів фінансового нагляду (банківського, страхового та фондового ринків) з метою уніфікації вимог відповідно до європейського права.

Перегляд практики санації проблемних банків за рахунок зовнішнього фінансування (bail-out), перш за все, бюджетних коштів, а також зовнішньої офіційної допомоги (з боку МВФ, ЄБРР та інших міжнародних установ) з перенесенням основного фінансового навантаження на внутрішні ресурси проблемних банків (bail-in) – зокрема, власників (акціонерів) та основних клієнтів (власників великих депозитів або позичальників). Втім для того, щоб чітко визначити усі сфери, які можуть бути предметом обговорення в межах консультацій з Європейським центральним банком та іншими європейськими інституціями, що здійснюють державне регулювання фінансових інститутів, структурні підрозділи Національного банку України повинні підготувати перелік ризиків і план-графік технічного співробітництва між банками.

Враховуючи досвід Польщі та країн Балтії, можна передбачити, що такими ризиками стануть:

- юридично-правові (приведення законодавства у відповідність до директив ЄС);
- кредитно-грошова політика (визначення проблем, пов'язаних із забезпеченням мінімальних резервів, моніторинг і контроль за операціями з цінними паперами, забезпечення безпеки позикових операцій, а також ліквідність банківського сектору);
- фінансова та банківська статистика (оновлення переліку фінансових установ, модернізація системи фінансової статистики, збір та обробка інформації про відсоткові ставки);
- платіжні системи (правила та умови участі в роботі системи TARGET, безпека платіжних систем у контексті використання електронних платіжних інструментів і розвитку систем використання електронних грошей; - бухгалтерський облік та

³¹⁹ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс] / Урядовий веб-портал. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_UkraineEUAssociation_Agreement_%28body%29.pdf.

³²⁰ Стратегія розвитку України «Україна 2020: стратегія національної модернізації» // [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/5/2015/>.

звітність (принципи групування економічних подій у таблиці рахунків, що розробив ЄЦБ, принципи складання бюджетів для операцій центрального банку);

- емісія готівкових грошових знаків, зокрема вилучення з обігу фальшивих купюр і монет (співробітництво в процесі заснування Системи моніторингу за фальшивими купюрами та монетами, а також Центру аналізу фальшивих купюр і монет, доступ до Бази даних про підроблені купюри та монети);

- інформаційні технології та телекомунікаційні системи (двостороння лінія зв'язку між НБУ та ЄЦБ, участь у розробці технічних характеристик, необхідних для майбутнього приєднання української системи міжбанківських платежів до системи TARGET)³²¹.

Також особливої уваги потребує здійснення відповідних адаптаційних заходів і у невирішених питаннях валютного регулювання. Найголовнішими завданнями у цій галузі є забезпечення критеріїв курсової волатильності (коливань співвідношення валютної пари «гривня / євро»), передбачених для країн ЄС, які не входять до зони функціонування спільної валюти. У свою чергу, це передбачатиме здійснення відповідних заходів, спрямованих на різке збільшення частки євро в структурі зовнішніх розрахунків резидентів України, офіційних золотовалютних резервах, а також забезпечення практики визначення офіційного курсу національної грошової одиниці (гривні) (та практики котирування гривні на вітчизняному валютному ринку) по відношенню до європейської валюти. За умов забезпечення стійкого позитивного сальдо платіжного балансу країни та поглиблення європейської інтеграції України буде забезпечуватися наближення до стандартів регулювання міжнародних платежів неторговельного характеру, які існують в країнах Європейського Союзу. Серед іншого, це передбачає підвищення лімітів на позабанківський міжнародний переказ до рівня, встановленого для вивозу готівкової валюти та лібералізацію порядку відкриття резидентами банківських рахунків за кордоном тощо.

Заходами підвищення якості регулювання фінансової системи відповідно до європейських стандартів надання фінансових послуг в контексті провадження Плану Законодавчого Забезпечення Реформ та Комплексної програми розвитку фінансового сектору України до 2020 року мають стати:

1. Здійснення монетарної політики на основі інфляційного таргетування (перехід на таргетування інфляції; удосконалення інструментів монетарної політики; забезпечення прозорості ухвалення рішень з монетарної політики НБУ; покращення комунікаційної стратегії через нові фінансові продукти).

2. Забезпечення режиму гнучкого валютного курсу національної валюти (запровадити режим гнучкого валютного курсу в основу валютно-курсної політики; скасувати адміністративні обмеження на валютному ринку; розробити та впровадити план зменшення високого рівня фінансової доларизації).

3. Зниження вартості кредитних грошей в країні (посилити роль облікової ставки; впровадити чіткі принципи застосування інструментів та процедур регулювання ліквідності; наблизити фактичні процентні ставки на міжбанківському ринку до ставок, встановлених грошово-кредитною політикою).

4. Відновлення кредитування економіки (стимулювати збільшення джерел та обсягів локальних довгострокових фінансових ресурсів; забезпечити доступності фінансових ресурсів для кредитування економіки; стимулювати розвиток ринку

³²¹ Банківська система 2015: виклики та перспективи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=14741673>.

локального синдикування та консорціумних угод).

5. Модернізація системи регулювання та нагляду на ринку фінансових послуг (впровадити принципи Basel III, IOSCO, IAIS, EIOPA; перейти до нагляду на основі правил оцінки ризику (risk based supervision) та запровадити засоби консолідованого нагляду; змінити правила здійснення фінансових операцій з пов'язаними особами; налагодити систему регулярної оцінки та контролю якості активів, потреб у підтримці ліквідності та рекапіталізації).

6. Підвищення прозорості та стабільності фінансових ринків (удосконалити законодавство щодо злиття учасників фінансового ринку; розробити комплексну стратегію розвитку державних банків завершити перехід на Міжнародні стандарти фінансової звітності (МСФЗ); удосконалити вимоги до рівня корпоративного управління учасників фінансового ринку; посилити вимоги до системи ризик-менеджменту учасників фінансового ринку).

7. Очищення фінансових ринків від проблемних активів (удосконалити законодавство щодо примусового стягнення заборгованості та відчуження і реалізації заставленого майна; скоротити процедури відчуження об'єктів застави на користь кредиторів; спростити законодавство щодо банкрутства боржників та учасників фінансового ринку, забезпечивши скорочення процедури банкрутства).

8. Забезпечення динамічного розвитку інструментів та інфраструктури фінансових ринків (прийняти проект Закону України «Про похідні фінансові інструменти (деривативи)»; реалізувати план впровадження накопичувального пенсійного забезпечення; стимулювати розвиток ринку локального синдикування та консорціумних угод; розширити лінійку корпоративних боргових цінних паперів; удосконалити розрахункову та клірингову інфраструктуру фінансового ринку).

9. Удосконалення системи оподаткування учасників фінансових ринків (удосконалити законодавство щодо оподаткування небанківських фінансових установ та споживачів їх послуг в напрямку: створення сприятливої системи оподаткування ринку деривативів; розроблення механізмів податкового стимулювання довгострокових інвестицій; створення сприятливої системи оподаткування ринку спільного інвестування - колективних інвестицій (відміна потрійного оподаткування).

10. Забезпечення інституційної незалежності регуляторів фінансового ринку (підвищити автономію та незалежність регуляторів; запровадити систему диференційованих зборів Фонду гарантування вкладів фізичних осіб (ФГВФО) з урахуванням оцінки якості активів банків; посилити роль наглядової ради (або колегіального органу) регуляторів; впровадити ефективний інструментарій впливу для забезпечення ефективності заходів впливу на всіх сегментах фінансового ринку).

11. Підвищення організаційної ефективності регуляторів фінансового ринку (визначити цільову модель функціонування та дорожню карту трансформації регуляторів; розробити систему спеціалізованих комітетів для кожного регулятора для прийняття колегіальних рішень; розробити стратегію комунікації всіх регуляторів фінансового ринку; підвищити ефективність системи виявлення неефективних учасників фінансового ринку; забезпечити розбудову єдиного центру компетенції з реалізації непрофільних активів).

12. Покращення координації роботи регуляторів та учасників фінансового ринку (впровадити обмін інформацією за стандартом XBRL (Xtensible Business Reporting Language – відкритий стандарт для подання фінансової звітності в електронному вигляді); перейти на електронний документообіг між фінансовими установами; запровадити новітні стандарти IT-безпеки на фінансовому ринку; розробити процедури

здійснення ідентифікації клієнта без його фізичної присутності; забезпечити формування єдиної бази даних).

13. Стимулювання розвитку фінансової грамотності споживачів та інвесторів фінансового ринку (підвищити стандарти розкриття інформації про фінансові послуги; встановити чіткі санкції для учасників ринку щодо порушення прав споживачів фінансових послуг; запровадити механізм захисту прав міноритарних акціонерів; підвищити прозорість та зручність виплати коштів вкладникам банків, що ліквідовуються).

14. Підвищення стандартів захисту прав споживачів та інвесторів фінансового ринку (разом з учасниками ринку та фінансовими організаціями розробити матеріали програми підвищення фінансової грамотності; оновлювати матеріали відповідно до розвитку фінансового ринку; розгорнути систему інформування та навчання населення фінансовій грамотності; регулярно проводити моніторинг рівня фінансової обізнаності громадян та їх розуміння ключових вітчизняних економічних реформ)³²².

Відповідно до стандартів ЄС та Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, пріоритетних завдань, визначених Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020», затвердженої Указом Президента України від 12 січня 2015 року № 5, та Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Постановою Верховної Ради України від 11 грудня 2014 року № 26–VIII пріоритетними напрямками реформування фінансового сектора України є зокрема, скорочення кількості регуляторних та контролюючих органів на ринках небанківських фінансових послуг шляхом розподілу функцій Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, між іншими органами, що здійснюють державне регулювання ринків фінансових послуг шляхом передачі повноважень Національній комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, у частині регулювання та нагляду у системі накопичувального пенсійного забезпечення, регулювання та нагляду за функціонуванням фінансово-кредитних механізмів і управлінні майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю до Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку; внесення змін щодо консолідації функцій із державного регулювання ринків фінансових послуг до Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» та Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» з метою уніфікації принципів та порядку здійснення Національним банком України та Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку ліцензування та регуляторної діяльності відповідно.

Також одним із чинників забезпечення інституціональної стійкості фінансової системи України є реалізація положень розробленої представниками регуляторів фінансового та банківського ринків «Комплексної програми розвитку фінансового сектору України до 2020 року»³²³.

3.4. Фінансовий механізм функціонування інституцій страхового ринку України

³²² Еволюція фінансової системи ЄС: виклики та перспективи для України [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічних досліджень: Київ, 2014. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1671>.

³²³ Стратегія реформування державного регулювання ринків небанківських фінансових послуг на 2015 – 2020 роки // [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://nfp.gov.ua/news/918.html>. Комплексна програма розвитку фінансового сектору України до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reforms.in.ua/Content/download/Reforms/Financial%20sector/Complex%20program%20finance%20v4.pdf>.

Передумовою виникнення страхових відносин, корифеї вітчизняної страхової науки визначають страховий інтерес, де інтерес - це обумовлена суспільним характером потреба в користуванні визначеним соціальним благом. Саме ця потреба формує попит на страховий продукт, та подальші економічні процеси, цілісність яких забезпечує система фінансових механізмів інституцій страхового ринку. Актуальність дослідження фінансового механізму функціонування інституцій страхового ринку, обумовлена сучасним етапом формування ринку страхових послуг України та специфікою бізнес-процесів в середині інституцій представлених на ринку, та їх взаєморозрахунків між собою. Саме специфіка страхової справи передбачає постійну співпрацю фінансових установ, клієнтів та посередників з метою забезпеченості стабільного розвитку кожного із них.

Ми поділяємо підхід, що фінансовий механізм функціонування інституцій страхового ринку, це складна система встановлених історично та нормативно видів і форм фінансових відносин. В більшості випадків, фінансовий механізм виступає в якості інструменту впливу фінансового апарату і окремих суб'єктів господарювання на фінансову систему для досягнення певних цілей, і в той же час він виступає і засобом обміну інформацією між суб'єктом і об'єктом фінансових відносин на страховому ринку.³²⁴

Водночас, існує велика кількість підходів до означення фінансового механізму кожного із інститутів представлених на страховому ринку. Найбільше зацікавлення у науковців, викликає безпосередній розпорядник акумульованих страхування фондів, а саме фінансовий механізм страхових компаній.

На думку, С. Сокол - формування фінансового механізму діяльності страхової компанії пов'язане з функціональним призначенням страховика щодо надання страхового захисту, розподілу втрат і збитків, інвестування і соціально-економічного розвитку суспільства. Збалансований і налагоджений фінансовий механізм дозволяє формувати і використовувати активи страхової компанії з метою забезпечення максимального рівня її платоспроможності³²⁵. Ми погоджуємось із цим твердженням та звертаємо увагу на діяльність пов'язану із «функціональним призначенням страховика щодо надання страхового захисту», а це в свою речу загострює увагу безпосередньо на попиті на страховий захист - страхову послугу.

В цьому контексті можемо виділити два основні фактори попиту страхової послуги. Перший, більш характерний для накопичувального страхування - це мінімальний рівень доходів на одного індивіда. Згідно наукових досліджень, формування добровільного ринку страхування життя в розвинених країнах почалось із заробітної плати еквівалентної \$500 на місяць³²⁶. Другий, це власне ставлення до ризику з позиції індивіда - фізичної особи чи відповідального менеджера юридичної особи.

Позаяк, для клієнта придбання страхового продукту є свого роду відповідальним рішенням, при якому він визнає певний ризик, що містить ймовірність збитку із відповідною ймовірністю. Саме тому, щоб знизити шкоду від реалізації даного ризику, застрахований платить внески, для того, щоб при реалізації ризику отримати певну виплату.

³²⁴ Онишко С. В. Фінансове забезпечення інноваційного розвитку: Монографія / С. В. Онишко. – Ірпінь: Національна академія ДПС України, 2004 – 434 с.

³²⁵ Сокол С. В. Формування фінансового механізму діяльності страхової компанії: автореф. дис. канд. екон. наук : 08.00.08 / С. В. Сокол ; НАН України ; Ін-т економіки пром-сті. — Донецьк, 2010. — 20 с.

³²⁶ Клапків Ю. Спрямування інституціонального розвитку ринку страхування життя в Україні // Юрій Клапків/ Світ фінансів. - 2016. - №1.

Однак, лише в ідеалі, потенційний клієнт - це раціонально мислячий та нейтральний до ризику індивід готовий платити страховій компанії справедливую ціну, яка відповідає величині очікуваної втрати. У випадку особи, що негативно налаштована до ризику, готовність до сплати страхової премії за страхову послугу збільшується. Припускаючи це, можна прийти до висновку, що попит на страхові послуги є більшим, так як клієнт прикладає максимум зусиль до мінімізації збитку в разі реалізації ризику. На противагу до цього, особа, що йде із задоволенням на ризик, швидше приймає ризик, ніж страхується. Звичайно, страхові компанії з метою забезпечення всіх груп потенційних клієнтів розробляють багатоаспектні страхові продукти.

Прикладом може бути ефект особистого вибору при страхуванні автомобіля. В цьому випадку особистий вибір репрезентує альтернативу між повним КАСКО та страхуванням із безумовною франшизою, при якому індивід несе частину витрат самостійно. Таким чином особа, що прагне уникнути ризику, із більшою імовірністю обере повне страхування, так як вона намагається якомога краще захистити себе від ризику. І навпаки, особа, яка з задоволенням йде на ризик, вибере в цьому випадку страхування із франшизою або взагалі відмовиться від страхової послуги. Власне, саме відмову від страхування та прояв обох факторів попиту, ми можемо спостерігати на сучасному ринку страхових послуг України.

Теорія очікуваною користі від ризику демонструє допустимі пояснення попиту на страхові послуги при різних відношеннях до ризику: позитивне, негативне, нейтральне. В реальності все ж даний попит не так вже й легко пояснити. Індивідуальні відношення до ризику можуть також і по різному відображатись. Це означає, що, можуть бути різні по силі негативні відношення до ризику, відтак, простий поділ на позитивне, негативне та нейтральне відношення до ризику є не зовсім достатнім. Дослідження проведені Скандинавськими науковцями довели у емпіричних дослідженнях, що учасники із більш негативним ставленням до ризику мали більший попит на страхування, ніж особи із менш негативним ставленням³²⁷.

Факт того, що відношення до ризику можуть мати різну силу вираження, підкреслюють переваги економічних методів визначення відношення до ризику через механізм страхування. За допомогою результатів цих методів можна визначити індивідуальний обіг функції користі від ризику і цим самим можна точно інтерпретувати рівень відношення до ризику. Відтак, можна сказати, що на ризикову поведінку впливають багато факторів. При цьому сприйняття ризику грає важливу роль, тому що воно лежить в основі попиту на страхування, а як наслідок визначає увесь фінансовий механізм реалізації страхового захисту³²⁸.

За умови достатнього попиту на страховий продукт, та з метою збільшення його продажу вагомими інститутами на ринку, особливо активних продаж є прямі страхові посередники, а саме страхові агенти та мультиагенти та брокери.

Діяльність страхових агентів і страхових брокерів багато в чому має спільні риси, але фінансовий механізм функціонування має ряд відмінностей. Страховий агент є уповноваженим страхової компанії і діє згідно з агентською угодою на визначеній території, отримуючи комісійну винагороду та/або заробітну плату. Страховий брокер, навпаки, є уповноваженим страхувальника або страхової компанії, що бажає перестрахувати ризики за взятими на себе зобов'язаннями, тобто клієнта. Фактично він

³²⁷ Karni E. Uncertain Lifetime, Risk aversion and Life Insurance // E. Karni, I. Zilcha / Scandinavian Actuarial Journal.-2002.- S. 109-123.

³²⁸ Johnson E. Framing, Probability Distortions, and Insurance Decisions//: E. Johnson, J. Hershey, J. Mezaros, H.Kunreuther / Journal of Risk and Uncertainty.-1993.- Vol. 75, S. 35-51.

зобов'язаний оптимально реалізувати інтереси клієнта.

У розвинених країнах його діяльність фінансується в основному страховою компанією через комісійну винагороду. Водночас саме, незалежність брокера від страхової компанії або перестраховика (тобто від другої сторони угоди) — ключова ідея бізнесу. Тому в Україні регулятор для її реалізації дозволяє брокеру отримувати винагороду від клієнта, що створює додаткове фінансове навантаження на клієнта та вміло нівелюється через оформлення комісійної винагороди на агента-партнера. Подібне фінансування створює дисбаланс фінансового механізму функціонування страхових брокерів, адже саме репутація брокера є гарантом того, що він, надаючи свою послугу для свого клієнта, керується виключно інтересами останнього. Подібні норми вносять асиметрію в відображення фінансового механізму притаманного взаємодії прямих страхових посередників та страховиків в Україні.

Зважаючи на те що основні фінансові ресурси в процесі страхової діяльності зосередженні саме в страховій компанії, від стабільності її функціонування залежить здатність покриття взятих на себе ризиків. Серед науковців існує думка, що саме стабільність діяльності страховика є основою сталого розвитку страхового ринку, ми вважаємо це дещо спрощеним, суб'єктивним підходом. Так наприклад, А. Романевська, до страхової компанії підходить як до фірми без урахування притаманних страховій справі бізнес-процесів. Вважаючи що, «функціонування фінансового механізму в основному спрямовано на управління фінансовими ресурсами і результатами страхової компанії з його допомогою досягається підвищення конкурентоспроможності страховика, гнучкість реагування на зміну умов зовнішнього середовища».³²⁹ На нашу думку, хоч специфіка фінансового механізму страхової компанії обумовлена нормативними вимогами до діяльності страхової компанії та історично усталений порядок надання страхових послуг, є визначальним у дослідженні фінансового механізму функціонування інституцій страхового ринку.

З цієї позиції, цікавим є більш детальний поділ фінансового механізму на шість етапів функціонування страхової компанії проведений С. Сокол. На думку даного дослідника, на першому етапі відбувається надходження страхових премій до страховика як безпосередньо від страхувальника, так і від вищеописаних страхових посередників та перестраховальників. Страховик за отримані страхові премії виплачує винагороду у вигляді комісії агентам і брокерам (тут варто відзначити, що згідно чинного в Україні законодавства – лише агентам) або у перестрахованні тантьєму (комісію з прибутку) перестраховальникам (рис. 1).

На другому етапі має місце перестраховування, що дозволяє розподілити ризик на страховому ринку, зменшивши ризики збитків для конкретної страхової компанії, передаючи частину страхової відповідальності та страхових премій перестраховику.

Специфікою фінансового механізму страхових компанії є сплата податку власне на даному етапі за ставкою 3% від залучених страхових премій.

На цьому ж етапі С. Сокол, виокремлює зворотній фінансовий зв'язок, як здійснення страхових виплат, у разі страхових випадків, і тантьєму.

На третьому етапі страхова компанія ризикового страхування, формує технічні резерви із страхових премій. Які в свою чергу формують два види резервів: резерви збитків та резерви незароблених премій. Для забезпечення страхових зобов'язань із страхування життя та медичного страхування страховики формують окремі резерви за рахунок надходження страхових платежів і доходів від інвестування коштів

³²⁹ Роменська А. Механізм ефективного управління страховою компанією // А. Роменська / Економічний аналіз. - 2011. - Вип.8 (ч.1). - С. 307 – 310.

сформованих резервів за цими видами страхування. Згідно чинного законодавстві, компанії страхування життя зобов'язані створювати і вести облік резервів із страхування життя (довгострокових зобов'язань; належних виплат страхових сум).

На четвертому етапі, можемо відзначати повтор - страхові виплати або виплати страхового відшкодування, які вираховуються з резервів збитків, що включають зарезервовані несплачені страхові суми та страхові відшкодування за відомими вимогами страхувальників, за якими прийнято рішення здійснення страхової виплати або страхового відшкодування, що фактично вже більш характерно для фінансового механізму функціонування страхової та перестрахової компанії (рис. 1).

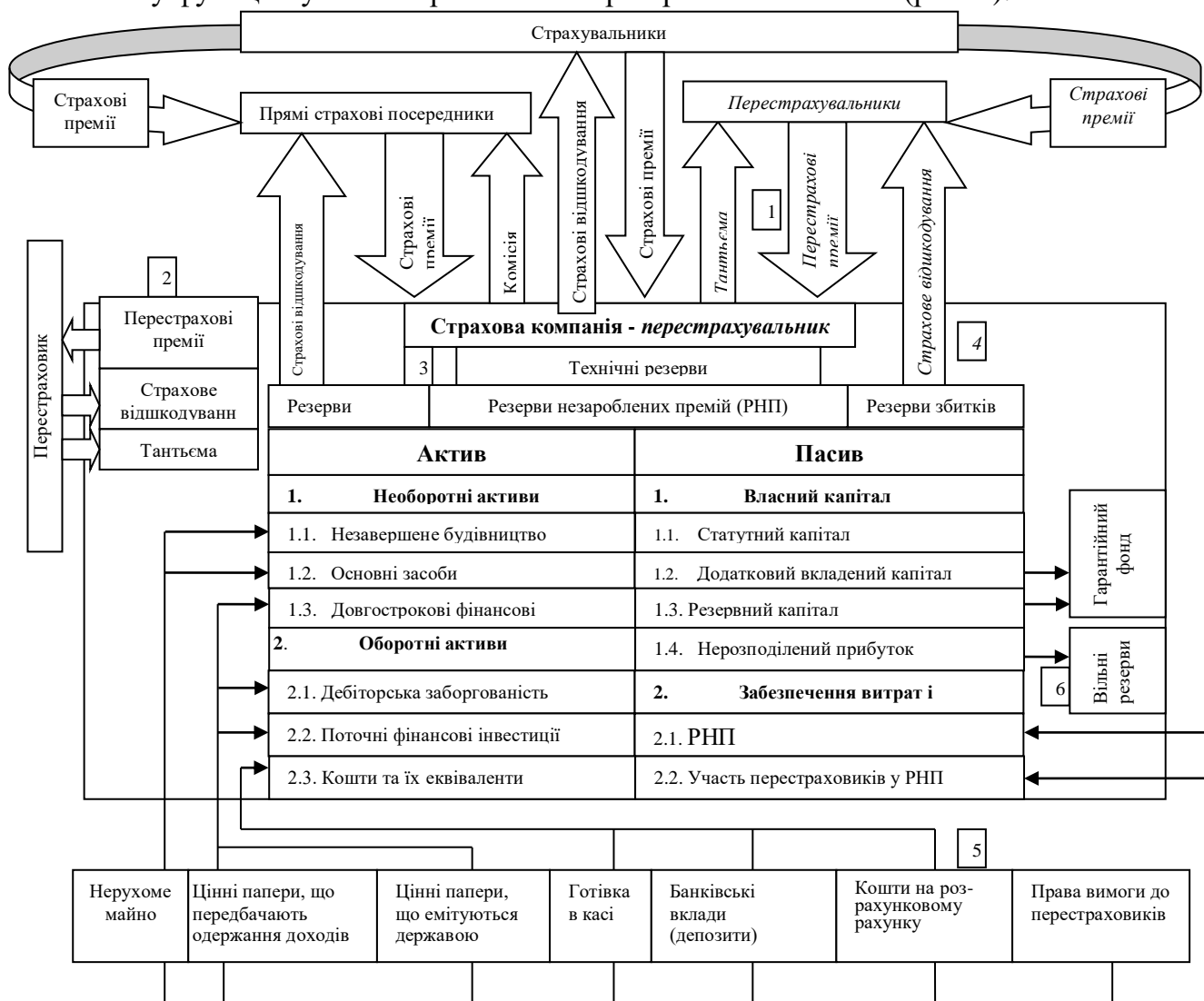

Рис. 1. Фінансовий механізм діяльності страховика ³³⁰

Функції інвестування та розміщення сформованих технічних резервів присвячується окремий - п'ятий етап, саме до цього етапу найбільше уваги приділяється вітчизняними політиками та науковцями через значні обсяги зосереджених фінансових ресурсів (резерви незароблених премій; резерв заявлених, але не виплачених збитків; резерв збитків, які виникли, але не заявлені; резерв катастроф; резерв коливань збитковості). Формування цих ресурсів здійснюється згідно із Законом України «Про страхування», правилами формування, обліку та розміщення страхових резервів за видами страхування

³³⁰ Сокол С. В. Формування фінансового механізму діяльності страхової компанії: автореф. дис. канд. екон. наук : 08.00.08 / С. В. Сокол ; НАН України ; Ін-т економіки пром-сті. — Донецьк, 2010. — 20 с.

іншими, ніж страхування життя (рис. 1).

Останній, шостий етап характерний для фактично любой бізнес структури, та полягає у формуванні із нерозподіленого прибутку формуються вільні резерви, та кінцевий результат діяльності, дивіденди чи зростання вартості акцій в разі успішного ведення бізнесу. Інвестування цих коштів вже не відноситься до страхової діяльності і відповідно прибуток, який страховик отримує від розміщення вільних резервів та резервів незароблених премій, оподатковується на загальних підставах і становить нерозподілений прибуток страхової компанії.

Представляє науковий інтерес монографічне дослідження В.Баранової, яка у фінансовому механізмі страхової системи виділяє два рівні. Елементами першого рівня є фінансові методи, фінансові інструменти, фінансові прийоми (важелі). Елементами другого рівня є організаційне, нормативно-правове та інформаційне забезпечення.³³¹

Поняття фінансовий механізм широко використовується в описі функціонування та бізнес-процесів притаманним інституціям страхового ринку. Заразом, на сьогоднішньому етапі у вчених немає єдності щодо визначення цієї категорії, що дозволяє розглядати її в різних аспектах та на макро- і мікро- рівнях. В цьому аспекті, заслуговує на увагу думка європейських науковців, так Т. Беднарчик, вважає що, механізм страхування заснований, на поєднанні і диверсифікації ідіосинкратичних ризиків та дії закону великих чисел. У зв'язку з цим переваги диверсифікації ризику зростають із збільшенням портфеля бізнес-страховиків і географічною поширеністю їх діяльності. Водночас, незважаючи на такі різноманітні підходи, переважна кількість дослідників вважають, що страхування підвищує фінансову та економічну стабільність.³³²

Отже, в основі фінансового механізму функціонування інституцій страхового ринку є поєднання всіх елементів системи з метою забезпечення стійкого функціонування страхового ринку в цілому, зокрема страхових компаній, брокерів та агентів, регулятора та сталого попиту з боку клієнтів. Саме належне виконання інституціями представленими на страховому ринку взятих на себе зобов'язань перед страхувальниками та державою забезпечує стійкий розвиток страхового ринку та економіки України.

3.5. Концепція дослідження та моделювання процесів діяльності банківської системи з метою забезпечення її стійкого розвитку

В сучасних умовах значення банківського сектору в організації економічної діяльності будь-якої країни, так само як і в процесі забезпечення сталого розвитку країни та глобальної світ-системи загалом, важко переоцінити, оскільки банки забезпечують акумуляцію та перерозподіл фінансових потоків між підприємствами та організаціями в економічній системі країни. Тому проблемні питання, порушені у даній роботі – моделювання процесів діяльності банківської системи з метою забезпечення її стійкого розвитку – є актуальними, своєчасними та потребують на своє вирішення.

Сучасні дослідження банківських систем спираються на використання широкого спектра математичного інструментарію, серед якого можна виділити такі: моделі на

³³¹ Баранова В. Г. Фінансовий механізм функціонування страхової системи: монографія / В. Г. Баранова. — Одеса: «ВМВ», 2009. — С.77.

³³² Bednarczyk T. Czy sektor ubezpieczeniowy kreuje ryzyko systemowe? // Teresa Bednarczyk./ Studia Oeconomica Posnaniensia.- 2013.- vol. 1.-№. 11 (260).

основі класичних методів математичної статистики (кореляційно-регресійний аналіз, спектральний аналіз, метод найменших квадратів тощо)³³³; сучасні методи математичного моделювання й статистики (методи аналізу хаотичних коливань, нейромережі, теорія коінтеграції тощо)³³⁴; динамічні моделі на основі систем рівнянь в часткових похідних; моделі системного аналізу, дискретної математики, теорії ігор³³⁵.

Існуючі на сьогодні економіко-математичні методи та моделі певною мірою допомагають досліджувати окремі проблеми і динаміку розвитку складних динамічних систем, розглядати множину альтернативних рішень, кожне з яких описується доволі великою кількістю змінних, враховувати різноманітні ризики, ухвалювати ефективні рішення за умов обмеженого часу та інших ресурсів³³⁶. Розроблення повномасштабних і точних математичних моделей для цього класу систем не завжди можливе внаслідок складності та невизначеності поведінки об'єктів таких систем. Тому вважаємо за доцільне виділяти найвпливовіші чинники й на їх основі створювати моделі, які відтворюватимуть поведінку реальної системи із заданим ступенем точності.

У прикладних моделях цілісної економіки банківський сектор не виділяється як окремий об'єкт дослідження, а його функції розподіляються між іншими агентами³³⁷. У макромоделях специфіка банківської діяльності найчастіше враховується за допомогою мультиплікаторів, які описують вплив монетарної політики на кредитно-грошову систему³³⁸. В роботі А. А. Пестової банки, як окремі агенти, розглядаються в моделі загальної економічної рівноваги, що є перспективнішим напрямом моделювання процесів функціонування та розвитку банківської системи, ніж попередні підходи³³⁹. За цього підходу здійснюється математичний опис мети банківської діяльності, тобто формулюються завдання банку, а в опис інших наявних у моделі агентів вводяться додаткові інструменти на кшталт кредитів і депозитів. Окрім того, модель може містити опис діяльності центрального банку. Істотним недоліком цього підходу є припущення про існування рівноваги або дослідження його загальних властивостей. Прикладна модель міжчасової рівноваги, де банк описано як самостійний агент, була запропонована в К. Н. Нікішина³⁴⁰. Але в цих роботах банк було описано доволі схематично, тому траєкторія спостереження фінансових показників відтворювалася менш точно, ніж траєкторія показників реального сектору.

Основним недоліком під час моделювання процесів діяльності банківської системи, на наш погляд, є недостатня увага дослідників до загальних проблем економіки,

³³³ Киселева И.А. Коммерческие банки – модели и информационные технологии в процедурах принятия решений / И. А. Киселева // – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 400 с.

³³⁴ Андреев М. Ю. Эконометрическое исследование и модельное описание деятельности современной российской банковской системы / М. Ю. Андреев, Н. П. Пильник, И. Г. Поспелов // – М.: Издательство вычислительного центра им. А. А. Дородницына, РАН, 2008. – 79 с.

³³⁵ Современные проблемы моделирования социально-экономических систем: Монография / В. М. Вовк, Н. А. Кизим, В. М. Порохня, Т. С. Клебанова, В. В. Витлинский, А. И. Черняк, В. А. Небукин и др. – Х.: ИД «ИНЖЭК», 2009. – 428 с.

³³⁶ Вітлінський В.В. Концепція та інструментарій нелінійної економічної динаміки на підґрунті адаптивних неперервних синергетичних моделей / В.В. Вітлінський, Ю. В. Коляда, А. Я. Махоткіна // Моделювання та інформаційні системи в економіці. Збірник наукових праць. Випуск 84. – К.: КНЕУ, 2011. – С.19–34.

³³⁷ Гесць В.М. Моделювання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство: Монографія. / В.М. Гесць, М.О. Кизим, Т.С. Клебанова, О.І. Черняк, О.В. Баженова та інші. — Харків: ВД «ІНЖЕК», 2006. — 239 с.

³³⁸ Благун І.С. Моделі оцінювання діяльності комерційних банків / І.С.Благун // Современные подходы к моделированию сложных социально-экономических систем: Монография Харків: ИД «ИНЖЭК», 2011. – С. 20–38.

³³⁹ Пестова А.А. Моделирование взаимосвязи между макроэкономическими переменными и показателями кредитного рынка для целей стресс-тестирования российского банковского сектора: автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.13 «Математические и инструментальные методы экономики» / А.А. Пестова. – М., 2014.

³⁴⁰ Никишин К.Н. Моделирование эффективности российского банковского сектора / Никишин К.Н.// Аудит и финансовый анализ. – 2010. – № 2 – С. 156–161.

зокрема, сталого розвитку.

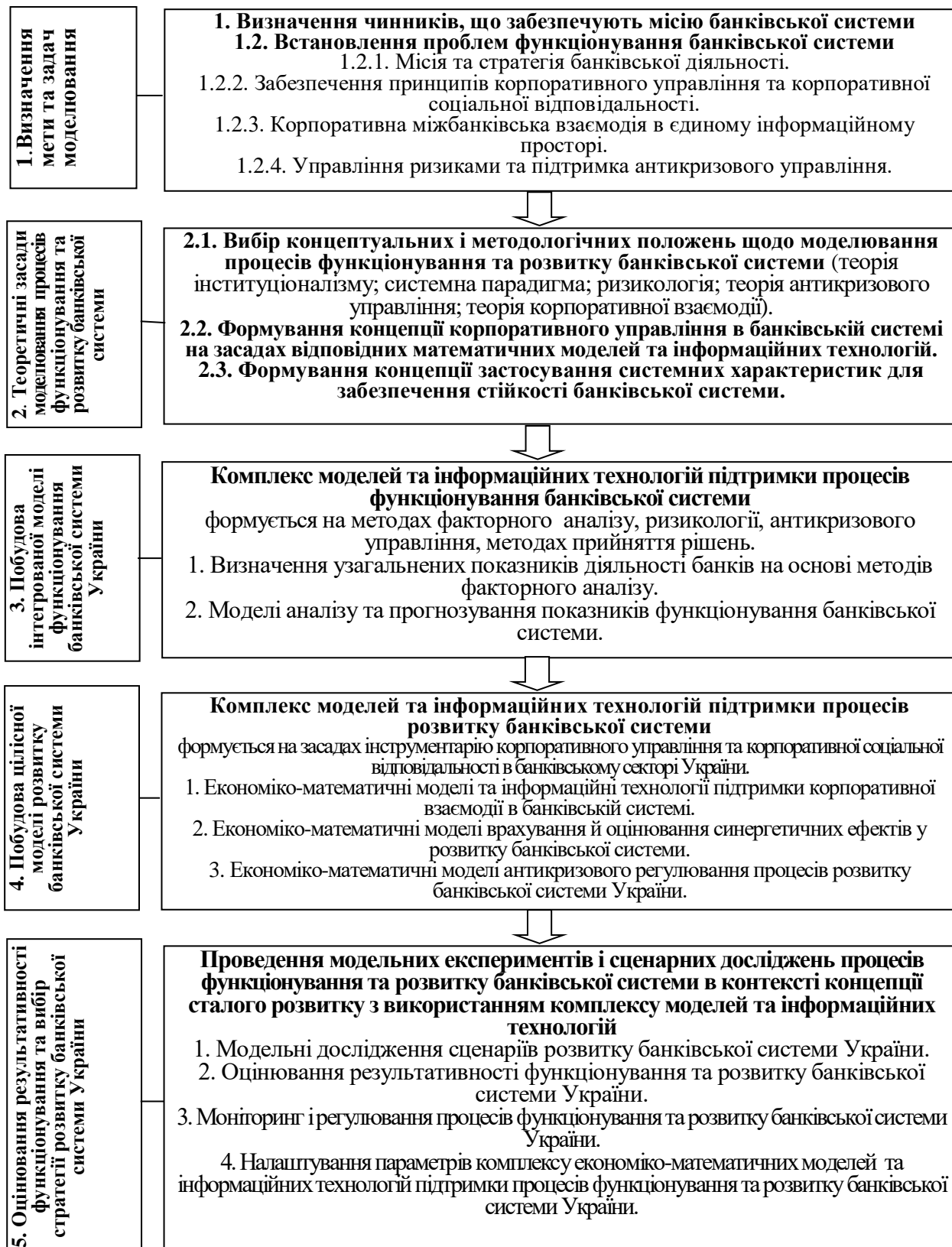

Рис.1. Концепція дослідження та моделювання процесів функціонування та розвитку банківської системи

Разом з тим система процесів функціонування банківської системи стає інструментом

реалізації концепції сталого розвитку, оскільки вона забезпечує перерозподіл фінансових потоків і є фінансовим підґрунтям реалізації процесів суспільно-економічної діяльності. Тому розроблення, підтримка та моніторинг процесів функціонування банківської діяльності – необхідна умова реалізації стратегії розвитку банківської системи, досягнення цілей її функціонування та, в остаточному підсумку, – забезпечення сталого розвитку економіки, екології та суспільства.

Концепцію дослідження та моделювання процесів функціонування та розвитку банківської системи України схематично відображено на рис. 1.

У моделі банківської системи необхідно відобразити найсуттєвіші функції. Структурна модель банківської системи має такий вигляд:

$$F(\bar{x}_\tau, \bar{y}_\tau) = \bar{\beta}_\tau, \quad (1)$$

де \bar{y}_τ – набір ендогенних змінних за період τ , \bar{x}_τ – набір екзогенних змінних за період τ , $\bar{\beta}_\tau$ – випадкові залишки (частини змінних \bar{y}_τ), які обумовлені впливом на значення \bar{y}_τ чинників, що не враховані в моделі.

Формалізуємо склад структурної моделі (1). Для цього визначимо змінні, що входять до цієї моделі, та побудуємо кінцево-різницеві рівняння, які описуватимуть взаємозв'язки між визначеними змінними.

Для того, щоб визначити найважливіші складові частини пасивів (джерел коштів) й активів (джерел доходів), було проаналізовано Правила організації статистичної звітності, яка подається до Національного банку України, результати фінансової та статистичної звітності банків³⁴¹.

Пояснювальними змінними моделі банківської системи обрано найбільш значущі економічні показники, які відображають рівень життя населення, функціонування реального сектору економіки, інфляцію та відсоткові ставки, стан фондового ринку, обсяг наявних в обігу коштів, вартість іноземної валюти.

До цієї моделі також ввійшли декілька макропруденційних індикаторів, які дозволяють оцінити рівень стабільності банківської системи: рівень ліквідності банківського сектору, насиченість власним капіталом, ризику валютного та фондового ринків.

До моделі введені такі основні змінні: *A* – сума по активних операціях; *Aent* – кредити, надані підприємствам та організаціям; *Acit* – кредити, надані фізичним особам; *Afrg* – кредити, надані особам-нерезидентам; *Adla* – кошти на кореспондентських рахунках резидентів; *Afla* – кошти на кореспондентських рахунках нерезидентів; *ANBU* – кошти на рахунках НБУ; *Arr* – обов'язкові резерви в НБУ; *Acsh* – валюта готівкою та коштовні метали; *Asec* – придбані цінні папери; *Apdl* – прострочена заборгованість за наданими кредитами; *Aoth* – інші активи; *П* – сума по пасивних рахунках; *Pent* – депозити та інші залучені кошти від юридичних осіб; *Pcit* – депозити та інші залучені кошти від фізичних осіб; *Pfrg* – депозити, рахунки та інші залучені кошти від іноземних організацій і громадян; *Pdla* – депозити та інші залучені кошти від організацій-резидентів; *Pfla* – депозити та інші залучені кошти від організацій-нерезидентів; *PNBU* – кредити від НБУ; *Psec* – емітовані цінні папери; *Pcap* – капітал, фонди, нерозподілений прибуток; *Prig* – резерви під можливі втрати; *Poth* – інші пасиви; *Res* – доходи; *Exp* – витрати; *Prft* – прибуток; *OffBSO* – обсяг наданих гарантій і термінових операцій; *NNLI* – чисте зростання ліквідності; *LS* – надлишкова ліквідність; *WA* – активи, що працюють;

³⁴¹ Дані фінансової звітності // Національний банк України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bank.gov.ua/Bank_supervision/index.htm. – Загол. з екрану.

BF – залучені кошти; USD – середній курс долара до гривні; MICEX – індекс міжнародної валютної біржі; Kinfl – темп інфляції; HGI – доходи населення; M_0 – готівкові кошти в обігу; PROD – обсяги промислового виробництва; NOR – норма обов’язкового резервування; RR – ставка рефінансування; IRKG – індикативна ставка надання кредитів у гривні; SMV – фондовий ризик; ERV – валютний ризик; IRV – відсотковий ризик; LL – рівень ліквідності; CA – достатність капіталу.

Екзогенними змінними моделі банківської системи є Π_{NBU} , USD, MICEX, Kinfl, HGI, M_0 , PROD, NOR, RR, IRKG, SMV, ERV, IRV.

Ендогенні змінні моделі банківської системи – A, Aent, Acit, Afrg, Adla, Afla, A_{NBU} , Arr, Acsh, Asec, Apdl, Aoth, П, Pent, Pcit, Pfrg, Pdla, Пfla, Пsec, Пcap, Пpir, Poth, Rec, Exp, Prft, OffBSO, NNLI, LS, WA, BF, LL, CA.

Рівень активів банківської системи A_τ за досліджуваний період її діяльності τ визначається за формулою:

$$A_\tau = Aent_\tau + Acit_\tau + Afrg_\tau + Adla_\tau + Afla_\tau + A_{NBU_\tau} + Arr_\tau + Acsh_\tau + Asec_\tau + Apdl_\tau + Aoth_\tau. \quad (2)$$

Поточний рівень кредитів та інших наданих організаціям-резидентам коштів $Aent_\tau$ за період τ залежить від рівня кредитів та інших наданих організаціям коштів за минулий період $Aent_{\tau-1}$; ставки рефінансування RR і темпу інфляції $Kinfl_\tau$, які впливають на вартість залучених коштів для організацій; обсягу виробництва $PROD_\tau$, що визначає рівень попиту організацій на гроші; волатильності відсоткових ставок IRV_τ , оскільки їхня невизначеність є стримувальним фактором для залучення кредитів:

$$Aent_\tau = \alpha_{20} + \alpha_{21}Aent_{\tau-1} + \alpha_{22}Kinfl_\tau + \alpha_{23}PROD_\tau + \alpha_{24}RR + \alpha_{25}IRV_\tau + \beta_{2\tau}, \quad (3)$$

де $\alpha_{20}, \dots, \alpha_{25}$ – параметри моделі, $\beta_{2\tau}$ – випадковий залишок відповідного рівняння взаємодії, що відображає вплив на пояснювальну змінну неврахованих факторів.

Поточний рівень наданих фізичним особам коштів $Acit_\tau$ за період τ залежить від наданих громадянам коштів за попередній період $Acit_{\tau-1}$; рівня інфляції $Kinfl_\tau$, який є стримувальним фактором для населення щодо запозичення коштів, унаслідок прямої залежності ставок по кредитах від рівня інфляції; рівня доходів населення HGI_τ , що визначає можливості населення у поверненні кредитів; наявних коштів поза банківською системою $M_{0\tau}$, оскільки надані населенню кошти практично одразу перерозподіляються в економічній системі країни:

$$Acit_\tau = \alpha_{30} + \alpha_{31}Acit_{\tau-1} + \alpha_{32}Kinfl_\tau + \alpha_{33}HGI_\tau + \alpha_{34}M_{0\tau} + \beta_{3\tau}, \quad (4)$$

де $\alpha_{30}, \dots, \alpha_{34}$ – параметри моделі, $\beta_{3\tau}$ – випадковий залишок відповідного рівняння взаємодії, що відображає вплив на пояснювальну змінну неврахованих факторів.

Поточний рівень наданих фізичним особам коштів $Afrg_\tau$ за період τ залежить від рівня наданих іноземним організаціям і громадянам коштів за попередній період $Afrg_{\tau-1}$; загального обсягу працюючих активів WA_τ ; рівня інфляції $Kinfl_\tau$ і ставки рефінансування RR_τ , які визначають вартість позик; фондового SMV_τ , валютного ERV_τ і відсоткового IRV_τ ризиків, що характеризують здатність іноземних контрагентів залучати кошти з банківської системи України:

$$Afrg_\tau = \alpha_{40} + \alpha_{41}Afrg_{\tau-1} + \alpha_{42}Kinfl_\tau + \alpha_{43}WA_\tau + \alpha_{44}RR + \alpha_{45}ERV_\tau + \alpha_{46}SMV_\tau + \alpha_{47}IRV_\tau + \beta_{4\tau}, \quad (5)$$

де $\alpha_{40}, \dots, \alpha_{47}$ – параметри моделі, $\beta_{4\tau}$ – випадковий залишок відповідного рівняння взаємодії, що відображає вплив на пояснювальну змінну неврахованих факторів.

Поточний рівень наданих фізичним особам коштів $Adla_\tau$ за період τ залежить від обсягу працюючих активів WA_τ ; ставки рефінансування RR_τ і рівня відсоткового ризику IRV_τ , які впливають на активність залучення й розміщення банківських коштів; рівня валютного ризику ERV_τ , котрий вимагає від банків враховувати ризики зміни курсів валют і тримати відповідні обсяги кореспондентських рахунків:

$$Adla_\tau = \alpha_{50} + \alpha_{51}WA_\tau + \alpha_{52}RR_\tau + \alpha_{53}ERV_\tau + \alpha_{54}IRV_\tau + \beta_{5\tau}, \quad (6)$$

де $\alpha_{50}, \dots, \alpha_{55}$ – параметри моделі, $\beta_{5\tau}$ – випадковий залишок відповідного рівняння взаємодії, що відображає вплив на пояснювальну змінну неврахованих факторів.

Обсяг кредитів, кореспондентських рахунків та інших наданих коштів кредитним організаціям-нерезидентам $Afla_\tau$ за період τ визначається аналогічно до (6), але додатково враховує такі чинники, як зміна валютного курсу ΔUSD_τ ; поточний стан фондового ринку України $MICEX_\tau$; рівень фондового ризику SMV_τ :

$$Afla_\tau = \alpha_{60} + \alpha_{61}WA_\tau + \alpha_{62}\Delta USD_\tau + \alpha_{63}MICEX_\tau + \alpha_{64}RR_\tau + \alpha_{65}SMV_\tau + \alpha_{66}ERV_\tau + \alpha_{67}IRV_\tau + \beta_{6\tau}, \quad (7)$$

де $\alpha_{60}, \dots, \alpha_{67}$ – параметри моделі, $\beta_{6\tau}$ – випадковий залишок відповідного рівняння взаємодії, що відображає вплив на пояснювальну змінну неврахованих факторів.

Поточний обсяг кореспондентських рахунків та інших наданих коштів НБУ (крім обов'язкових резервів) $A_{NBU\tau}$ за період τ залежить від рівня кореспондентських рахунків НБУ за попередній період $A_{NBU\tau-1}$; обсягу залучених коштів від організацій $Pent_{\tau-1}$; обсягу працюючих активів WA_τ ; відсоткового ризику IRV_τ :

$$A_{NBU\tau} = \alpha_{71}A_{NBU\tau-1} + \alpha_{72}Pent_{\tau-1} + \alpha_{73}WA_{\tau-1} + \alpha_{74}IRV_{\tau-1} + \beta_{7\tau}, \quad (8)$$

де $\alpha_{71}, \dots, \alpha_{74}$ – параметри моделі, $\beta_{7\tau}$ – випадковий залишок відповідного рівняння взаємодії, що відображає вплив на пояснювальну змінну неврахованих факторів.

Обсяг обов'язкових резервів НБУ Arr_τ за період τ визначається обсягом залучених коштів BF_τ і середньою нормою резервування NOR_τ :

$$Arr_\tau = \alpha_{81}BF_\tau + \alpha_{82}NOR_\tau + \beta_{8\tau}, \quad (9)$$

де $\alpha_{81}, \dots, \alpha_{82}$ – параметри моделі, $\beta_{8\tau}$ – випадковий залишок відповідного рівняння взаємодії, що відображає вплив на пояснювальну змінну неврахованих факторів.

Поточний рівень готівкової валюта й коштовних металів у банківській системі $Acsh_\tau$ за період τ визначається рівнем готівкової валюти й коштовних металів за попередній період $Acsh_{\tau-1}$; обсягом надлишкової ліквідності LS_τ ; обсягом готівки поза банківською системою $M_{0\tau}$:

$$Acsh_\tau = \alpha_{91}Acsh_{\tau-1} + \alpha_{92}LS_\tau + \alpha_{93}M_{0\tau} + \beta_{9\tau}, \quad (10)$$

де $\alpha_{91}, \dots, \alpha_{93}$ – параметри моделі, $\beta_{9\tau}$ – випадковий залишок відповідного рівняння взаємодії, що відображає вплив на пояснювальну змінну неврахованих факторів.

Поточний рівень вкладених у цінні папери коштів A_{ses}_τ за період τ залежить від рівня вкладених у цінні папери коштів за попередній період $A_{ses_{\tau-1}}$; поточного стану

фондового ринку України $MICEX_\tau$; рівня фондового ризику SMV_τ :

$$A_{ses}_\tau = \alpha_{101}A_{ses}_{\tau-1} + \alpha_{102}MICEX_\tau + \alpha_{103}SMV_\tau + \beta_{10\tau}, \quad (11)$$

де $\alpha_{101}, \dots, \alpha_{103}$ – параметри моделі, $\beta_{10\tau}$ – випадковий залишок відповідного рівняння взаємодії, що відображає вплив на пояснювальну змінну неврахованих факторів.

Прострочена заборгованість за наданими кредитами $Apdl_\tau$ за період τ залежить від резервів під можливі збитки й резервів під можливі втрати за позиками $Prpl_\tau$; рівня інфляції $Kinlf_\tau$ і ставки рефінансування RR_τ , розмір яких впливає на ризик неповернення кредитів; фондового SMV_τ , валютного ERV_τ і відсоткового IRV_τ ризиків:

$$Apdl_\tau = \alpha_{111}Prpl_\tau + \alpha_{112}RR_\tau + \alpha_{113}ERV_\tau + \alpha_{114}IRV_\tau + \alpha_{115}SMV_\tau + \beta_{11\tau}, \quad (12)$$

де $\alpha_{110}, \dots, \alpha_{114}$ – параметри моделі, $\beta_{11\tau}$ – випадковий залишок відповідного рівняння взаємодії, що відображає вплив на пояснювальну змінну неврахованих факторів.

Приріст інших активів $Aoth_\tau$ за період τ пропонується оцінювати на залежно від розміру інших активів за попередній період ($Aoth_{\tau-1}$), а також від всіх інших екзогенних змінних – зміни валютного курсу ΔUSD_τ ; поточного стану фондового ринку України $MICEX_\tau$; рівня інфляції $Kinlf_\tau$; рівня доходів населення HGI_τ ; обсягу виробництва $PROD_\tau$; середньої норми резервування NOR_τ ; наявних коштів поза банківською системою $M_{0\tau}$; ставки рефінансування RR_τ ; рівня відсоткових ставок міжбанківського кредитування $IRKG_\tau$; рівня фондового ризику SMV_τ ; рівня валютного ризику ERV_τ ; рівня відсоткового ризику IRV_τ :

$$Aoth_\tau = \alpha_{121}Aoth_{\tau-1} + \alpha_{122}\Delta USD_\tau + \alpha_{123}MICEX_\tau + \alpha_{124}Kinlf_\tau + \alpha_{125}HGI_\tau + \alpha_{126}M_{0\tau} + \alpha_{127}PROD_\tau + \alpha_{128}NOR_\tau + \alpha_{129}RR_\tau + \alpha_{1210}IRKG_\tau + \alpha_{1211}SMV_\tau + \alpha_{1212}ERV_\tau + \alpha_{1213}IRV_\tau + \beta_{12\tau}, \quad (13)$$

де $\alpha_{121}, \dots, \alpha_{129}, \alpha_{1210}, \dots, \alpha_{1213}$ – параметри моделі, $\beta_{12\tau}$ – випадковий залишок відповідного рівняння взаємодії, що відображає вплив на пояснювальну змінну неврахованих факторів.

Рівень пасивів банківської системи за період τ - це загальна сума всіх агрегованих рахунків за пасивами:

$$P_\tau = Pent_\tau + Pcit_\tau + Pfrg_\tau + Pdla_\tau + Pflla_\tau + P_{NBUT}_\tau + Psec_\tau + Pcap_\tau + Pplr_\tau + Poth_\tau. \quad (14)$$

Залучені від організацій кошти $Pent_\tau$ за період τ залежать, насамперед, від розвитку економіки, що позначається на обігу та розмірах рахунків комерційних організацій, і має враховувати такі змінні: рівень позикового капіталу BF_τ ; рівень інфляції $Kinlf_\tau$ і ставку рефінансування RR_τ , які впливають на депозити компаній; обсяг виробництва $PROD_\tau$, котрий характеризує розвиток реального сектора, основою якого є комерційні організації; фондовий SMV_τ , валютний ERV_τ і відсотковий IRV_τ ризику:

$$Pent_\tau = \alpha_{140} + \alpha_{141}BF_\tau + \alpha_{142}Kinlf_\tau + \alpha_{143}PROD_\tau + \alpha_{144}RR_\tau + \alpha_{145}ERV_\tau + \alpha_{146}IRV_\tau + \alpha_{147}SMV_\tau + \beta_{14\tau}, \quad (15)$$

де $\alpha_{140}, \dots, \alpha_{147}$ – параметри моделі, $\beta_{14\tau}$ – випадковий залишок відповідного рівняння взаємодії, що відображає вплив на пояснювальну змінну неврахованих факторів.

Поточний рівень депозитів фізичних осіб $Pcit_\tau$ за період τ залежить передусім від рівня доходів, коефіцієнт перед яким можна інтерпретувати як граничну здатність до

заощаджень, але цього недостатньо, необхідно враховувати економічну нестабільність і ризику. Перелік змінних, що впливає на $Pcit_{\tau}$ містить рівень депозитів населення за попередній період $Pcit_{\tau-1}$; рівень доходів населення HGI_{τ} ; рівень інфляції $Kinfl_{\tau}$; наявність коштів поза банківською системою $M_{0\tau}$; ставку рефінансування RR_{τ} ; рівень валютного ризику ERV_{τ} ; рівень відсоткового ризику IRV_{τ} :

$$Pcit_{\tau} = \alpha_{150} + \alpha_{151}Pcit_{\tau-1} + \alpha_{152}Kinfl_{\tau} + \alpha_{153}HGI_{\tau} + \alpha_{154}M_{0\tau} + \alpha_{155}RR_{\tau} + \alpha_{156}ERV_{\tau} + \alpha_{157}IRV_{\tau} + \beta_{15\tau}, \quad (16)$$

де $\alpha_{150}, \dots, \alpha_{157}$ – параметри моделі, $\beta_{15\tau}$ – випадковий залишок відповідного рівняння взаємодії, що відображає вплив на пояснювальну змінну неврахованих факторів.

Залучені кошти від іноземних організацій і громадян $Pfgr_{\tau}$ за період τ є значною часткою всіх залучених коштів банківської системи й залежить від обсягу позикового капіталу BF_{τ} ; зміни валютного курсу ΔUSD_{τ} ; рівня інфляції $Kinfl_{\tau}$; ставки рефінансування RR_{τ} ; валютного ERV_{τ} та відсоткового IRV_{τ} ризиків:

$$Pfgr_{\tau} = \alpha_{160} + \alpha_{161}BF_{\tau} + \alpha_{162}Kinfl_{\tau} + \alpha_{163}\Delta USD_{\tau} + \alpha_{164}RR_{\tau} + \alpha_{165}ERV_{\tau} + \alpha_{166}IRV_{\tau} + \beta_{16\tau}, \quad (17)$$

де $\alpha_{160}, \dots, \alpha_{166}$ – параметри моделі, $\beta_{16\tau}$ – випадковий залишок відповідного рівняння взаємодії, що відображає вплив на пояснювальну змінну неврахованих факторів.

Обсяг кредитів, депозитів, кореспондентських рахунків та інших наданих коштів кредитними організаціями-резидентами $Pdla_{\tau}$ за період τ відображає рівень міжбанківського кредитування та взаєморозрахунків і залежить від надлишкової ліквідності банківської системи LS_{τ} ; рівня відсоткових ставок міжбанківського кредитування $IRKG_{\tau}$; рівня валютного ризику ERV_{τ} ; рівня відсоткового ризику IRV_{τ} :

$$Pdla_{\tau} = \alpha_{170} + \alpha_{171}LS_{\tau} + \alpha_{172}IRKG_{\tau} + \alpha_{173}ERV_{\tau} + \alpha_{174}IRV_{\tau} + \beta_{17\tau}, \quad (18)$$

де $\alpha_{170}, \dots, \alpha_{174}$ – параметри моделі, $\beta_{17\tau}$ – випадковий залишок відповідного рівняння взаємодії, що відображає вплив на пояснювальну змінну неврахованих факторів.

Надані банками-нерезидентами кошти $Pfla_{\tau}$ за період τ суттєво впливають на інвестиції в національну економіку. Для оцінювання $Pfla_{\tau}$ необхідно, насамперед, враховувати зміни валютного курсу ΔUSD_{τ} ; рівень інфляції $Kinfl_{\tau}$; обсяг виробництва $PROD_{\tau}$; валютний ERV_{τ} і відсотковий IRV_{τ} ризику; рівень наданих коштів організаціями-нерезидентами за минулий період $Pfla_{\tau-1}$:

$$Pfla_{\tau} = \alpha_{180} + \alpha_{181}Pfla_{\tau-1} + \alpha_{182}Kinfl_{\tau} + \alpha_{183}\Delta USD_{\tau} + \alpha_{184}PROD_{\tau} + \alpha_{185}IRKG_{\tau} + \alpha_{186}ERV_{\tau} + \alpha_{187}IRV_{\tau} + \beta_{18\tau}, \quad (19)$$

де $\alpha_{180}, \dots, \alpha_{187}$ – параметри моделі, $\beta_{18\tau}$ – випадковий залишок відповідного рівняння взаємодії, що відображає вплив на пояснювальну змінну неврахованих факторів.

Рівень емітованих цінних паперів $Psec_{\tau}$ за період τ визначається рівнем емітованих цінних паперів $Psec_{\tau-1}$ за попередній період і рівнем залучених від організацій коштів $Pent_{\tau}$:

$$Psec_{\tau} = \alpha_{191}Psec_{\tau-1} + \alpha_{192}Pent_{\tau} + \beta_{19\tau}, \quad (20)$$

де $\alpha_{191}, \dots, \alpha_{192}$ – параметри моделі, $\beta_{19\tau}$ – випадковий залишок відповідного рівняння взаємодії, що відображає вплив на пояснювальну змінну неврахованих факторів.

Зростання капіталу банківської системи $Псар_\tau$ за період τ , що передбачає акціонерний капітал, додатковий капітал, нерозподілений прибуток (без власних акцій, викуплених в акціонерів), залежить від приросту капіталу банківської системи за попередній період ($Псар_{\tau-1}$) і рівня прибутку минулого періоду $Prft_{\tau-1}$:

$$Псар_\tau = \alpha_{201}Псар_{\tau-1} + \alpha_{202}Prft_{\tau-1} + \beta_{20\tau}, \quad (21)$$

де $\alpha_{201}, \dots, \alpha_{202}$ – параметри моделі, $\beta_{20\tau}$ – випадковий залишок відповідного рівняння взаємодії, що відображає вплив на пояснювальну змінну неврахованих факторів.

Резерви під можливі втрати $Пplr_\tau$ за період τ , що передбачають резерви під можливі втрати по цінних паперах і резервах під можливі втрати по позиках, залежать від загального обсягу працюючих активів WA_τ , а також фондового SMV_τ , валютного ERV_τ і відсоткового IRV_τ ризиків:

$$Пplr_\tau = \alpha_{211}WA_\tau + \alpha_{212}SMV_\tau + \alpha_{213}ERV_\tau + \alpha_{214}IRV_\tau + \beta_{21\tau}, \quad (22)$$

де $\alpha_{211}, \dots, \alpha_{214}$ – параметри моделі, $\beta_{21\tau}$ – випадковий залишок відповідного рівняння взаємодії, що відображає вплив на пояснювальну змінну неврахованих факторів.

Аналогічно до (13) інші пасиви $Пoth_\tau$ за період τ визначаються за змінними: $Пoth_{\tau-1}$ – приріст інших пасивів за попередній період; ΔUSD_τ – зміна валютного курсу; $MICEX_\tau$ – поточний стан фондового ринку України; $Kinlf_\tau$ – рівень інфляції; HGI_τ – рівень доходів населення; $PROD_\tau$ – обсяг виробництва; NOR_τ – середня норма резервування; $M_{0\tau}$ – наявні кошти поза банківською системою; RR_τ – ставка рефінансування; $IRKG_\tau$ – рівень відсоткових ставок міжбанківського кредитування; SMV_τ – рівень фондового ризику; ERV_τ – рівень валютного ризику; IRV_τ – рівень відсоткового ризику:

$$Пoth_\tau = \alpha_{221}Пoth_{\tau-1} + \alpha_{222}\Delta USD_\tau + \alpha_{223}MICEX_\tau + \alpha_{224}Kinlf_\tau + \alpha_{225}HGI_\tau + \alpha_{226}M_{0\tau} + \alpha_{227}PROD_\tau + \alpha_{228}NOR_\tau + \alpha_{229}RR_\tau + \alpha_{2210}IRKG_\tau + \alpha_{2211}SMV_\tau + \alpha_{2212}ERV_\tau + \alpha_{2213}IRV_\tau + \beta_{22\tau}, \quad (23)$$

де $\alpha_{221}, \dots, \alpha_{229}, \alpha_{2210}, \dots, \alpha_{2213}$ – параметри моделі, $\beta_{22\tau}$ – випадковий залишок відповідного рівняння взаємодії, що відображає вплив на пояснювальну змінну неврахованих факторів.

Величина доходів Res_τ за період τ залежить від загального обсягу працюючих активів WA_τ ; рівня збалансованих операцій, що генерують певний прибуток $OffBSO_\tau$; поточного стану фондового ринку України $MICEX_\tau$; ставки рефінансування RR_τ ; рівня відсоткових ставок міжбанківського кредитування $IRKG_\tau$; рівнів фондового SMV_τ ; валютного ERV_τ ; відсоткового IRV_τ ризиків:

$$Res_\tau = \alpha_{231}OffBSO_\tau + \alpha_{232}WA_\tau + \alpha_{233}MICEX_\tau + \alpha_{234}RR_\tau + \alpha_{235}IRKG_\tau + \alpha_{236}SMV_\tau + \alpha_{237}ERV_\tau + \alpha_{238}IRV_\tau + \beta_{23\tau}, \quad (24)$$

де $\alpha_{231}, \dots, \alpha_{238}$ – параметри моделі, $\beta_{23\tau}$ – випадковий залишок відповідного рівняння взаємодії, що відображає вплив на пояснювальну змінну неврахованих факторів.

Витрати банківської системи Exp_τ за період τ визначаються аналогічно до (24) – за допомогою загального регресійного рівняння, де ключовою змінною впливу є величина позикового капіталу, яка залежить від BF_τ ; також до рівняння входять змінні $OffBSO_\tau$ –

обсяг наданих гарантій і термінових операцій; $MICEX_\tau$ – поточний стан фондового ринку України; $Kinlf_\tau$ – рівень інфляції; RR_τ – ставка рефінансування; $IRKG_\tau$ – рівень відсоткових ставок міжбанківського кредитування; SMV_τ – рівень фондового, ERV_τ – рівень валютного, IRV_τ – рівень відсоткового ризиків:

$$Exp_\tau = \alpha_{241}OffBSO_\tau + \alpha_{242}BF_\tau + \alpha_{243}MICEX_\tau + \alpha_{244}RR_\tau + \alpha_{245}IRKG_\tau + \alpha_{246}SMV_\tau + \alpha_{247}ERV_\tau + \alpha_{248}IRV_\tau + \beta_{24\tau}, \quad (25)$$

де $\alpha_{241}, \dots, \alpha_{248}$ – параметри моделі, $\beta_{24\tau}$ – випадковий залишок відповідного рівняння взаємодії, що відображає вплив на пояснювальну змінну неврахованих факторів.

Прибуток банківської системи $Prft_\tau$ за період τ визначається як різниця між доходами Rec_τ і витратами Exp_τ :

$$Prft_\tau = Rec_\tau - Exp_\tau. \quad (26)$$

Приріст рівня збалансованих операцій $OffBSO_\tau$ за період τ залежить від зміни валютного курсу ΔUSD_τ ; поточного стану фондового ринку України $MICEX_\tau$; рівнів фондового SMV_τ , валютного ERV_τ ; відсоткового IRV_τ ризиків:

$$OffBSO_\tau = \alpha_{261}OffBSO_{\tau-1} + \alpha_{262}\Delta USD_\tau + \alpha_{263}MICEX_\tau + \alpha_{264}SMV_\tau + \alpha_{265}ERV_\tau + \alpha_{266}IRV_\tau + \beta_{26\tau}, \quad (27)$$

де $\alpha_{261}, \dots, \alpha_{266}$ – параметри моделі, $\beta_{26\tau}$ – випадковий залишок відповідного рівняння взаємодії, що відображає вплив на пояснювальну змінну неврахованих факторів.

Чисте зростання ліквідності $NNLI_\tau$ за період τ визначається як зростання джерел коштів (пасивів), за виключенням інших пасивів і прямо пов'язано з термінами залучення та надання коштів. Оскільки рівень агрегації не дозволяє врахувати більше змінних, терміни залучення та надання коштів не врахуватимуть, а загальний обсяг грошових потоків у банківську систему визначатиметься як:

$$NNLI_\tau = Pent_\tau + Pcit_\tau + Pfrg_\tau + Pdla_\tau + Pfla_\tau + P_{NBU}_\tau + Psec_\tau + Pcap_\tau - Pent_{\tau-1} - Pcit_{\tau-1} - Pfrg_{\tau-1} - Pdla_{\tau-1} - Pfla_{\tau-1} - P_{NBU}_{\tau-1} - Psec_{\tau-1} - Pcap_{\tau-1}. \quad (28)$$

Надлишкова ліквідність LS_τ за період τ залежить від зростання ліквідності за винятком додатково розміщених коштів за статтями активів:

$$LS_\tau = LS_{\tau-1} + NNLI_\tau + Aent_{\tau-1} + Acit_{\tau-1} + Afrg_{\tau-1} + Adla_{\tau-1} + Afla_{\tau-1} - Arr_{\tau-1} + Asec_{\tau-1} - Aent_\tau - Acit_\tau - Afrg_\tau - Adla_\tau - Afla_\tau + Arr_\tau - Asec_\tau. \quad (29)$$

Обсяг працюючих активів WA_τ за період τ визначається як різниця між загальним обсягом активів A_τ та Arr_τ (обов'язковими резервами, які не можна розміщувати), $Acsht_\tau$ (наявними коштами, що не генерують доходу), $Apdl_\tau$ (простроченою заборгованістю за кредитами):

$$WA_\tau = A_\tau - Arr_\tau - Acsht_\tau - Apdl_\tau. \quad (30)$$

Залучені кошти BF_τ за період τ – це всі пасиви Π_τ , за винятком резервів під можливі втрати Plr_τ і власного банківського капіталу $Pcap_\tau$:

$$BF_\tau = \Pi_\tau - Plr_\tau - Pcap_\tau. \quad (31)$$

1. Результати оцінювання впливу динамічних регресій LL на окремі змінні

Група показників	Змінні, що характеризують результати функціонування банківської системи	Оцінка LL	Оцінки змінних, що характеризують результати функціонування банківської системи	R ²
Активи	A	0,788 (0,039)	0,754 (0,121)	0,845
	Aent	0,787 (0,034)	0,762 (0,159)	0,893
	Acit	0,783 (0,037)	-0,289 (0,081)	0,834
	Afrg	0,695 (0,041)	0,765 (0,129)	0,799
	Adla	0,856 (0,029)	0,364 (0,156)	0,843
	Afla	0,679 (0,035)	0,651 (0,169)	0,795
	A _{NBU}	0,769 (0,036)	0,721 (0,085)	0,821
	Arr	0,831 (0,038)	-0,444 (0,047)	0,798
	Acsh	0,890 (0,041)	0,556 (0,274)	0,854
	Asec	0,811 (0,038)	0,261 (0,156)	0,786
	Apdl	0,792 (0,037)	0,443 (0,278)	0,799
	Aoth	0,704 (0,040)	0,535 (0,089)	0,812
Пасиви	П	0,715 (0,032)	0,367 (0,196)	0,831
	Pent	0,724 (0,037)	0,443 (0,177)	0,864
	Pcit	0,763 (0,035)	-0,235 (0,168)	0,863
	Pfrg	0,810 (0,039)	0,355 (0,054)	0,814
	Pdla	0,805 (0,040)	0,226 (0,146)	0,789
	Pfla	0,751 (0,041)	-0,270 (0,037)	0,827
	П _{NBU}	0,784 (0,041)	0,244 (0,068)	0,836
	Psec	0,793 (0,039)	-0,653 (0,175)	0,814
	Pcap	0,735 (0,033)	0,244 (0,189)	0,794
	Ppir	0,852 (0,028)	0,135 (0,092)	0,822
	Poth	0,821 (0,020)	0,146 (0,156)	0,799
	Макроекономічні показники	Rec	0,786 (0,027)	0,057 (0,087)
Exp		0,769 (0,030)	0,005 (0,093)	0,876
Prft		0,802 (0,036)	-0,204 (0,159)	0,735
OffBSO		0,699 (0,035)	0,053 (0,185)	0,794
NNLI		0,631 (0,031)	0,164 (0,170)	0,718
LS		0,645 (0,030)	0,405 (0,267)	0,785
WA		0,710 (0,033)	0,236 (0,188)	0,745
BF		0,811 (0,034)	0,367 (0,079)	0,784
USD		0,673 (0,037)	0,138 (0,0969)	0,770
MICEX		0,876 (0,039)	0,129 (0,013)	0,820
Kinfl		0,599 (0,036)	0,765 (0,056)	0,871
HGI		0,631 (0,040)	0,087 (0,064)	0,799
M ₀		0,735 (0,031)	0,145 (0,170)	0,735
PROD		0,821 (0,036)	0,133 (0,196)	0,774
NOR		0,584 (0,035)	0,265 (0,034)	0,752
RR		0,672 (0,029)	-0,070 (0,095)	0,811
IRKG		0,649 (0,030)	0,086 (0,157)	0,831
SMV		0,752 (0,035)	0,338 (0,076)	0,837
ERV	0,816 (0,034)	0,250 (0,030)	0,798	
IRV	0,520 (0,035)	0,306 (0,068)	0,752	

Джерело: розраховано автором на основі даних фінансової звітності НБУ

2. Результати оцінювання впливу динамічних регресій СА на окремі змінні

Група показників	Змінні, що характеризують результати функціонування банківської системи	Оцінка	Оцінка змінних, що характеризують результати функціонування банківської системи	R ²
Активи	A	0,809 (0,036)	0,787 (0,118)	0,826
	Aent	0,791 (0,033)	0,797 (0,162)	0,812
	Acit	0,765 (0,039)	-0,218 (0,090)	0,825
	Afrg	0,729 (0,038)	0,745 (0,132)	0,811
	Adla	0,811 (0,031)	0,388 (0,144)	0,798
	Afla	0,701 (0,036)	0,699 (0,156)	0,767
	A _{NBU}	0,782 (0,039)	0,746 (0,088)	0,802
	Arr	0,810 (0,040)	-0,390 (0,051)	0,792
	Acsh	0,826 (0,033)	0,588 (0,256)	0,812
	Asec	0,814 (0,035)	0,324 (0,147)	0,792
	Apdl	0,788 (0,032)	0,298 (0,271)	0,788
	Aoth	0,689 (0,037)	0,481 (0,093)	0,812
Пасиви	П	0,715 (0,034)	0,328 (0,118)	0,821
	Pent	0,734 (0,035)	0,402 (0,164)	0,843
	Pcit	0,755 (0,028)	-0,221 (0,155)	0,786
	Pfrg	0,798 (0,033)	0,361 (0,068)	0,815
	Pdla	0,814 (0,042)	0,231 (0,188)	0,788
	Pfla	0,763 (0,026)	-0,265 (0,049)	0,815
	П _{NBU}	0,779 (0,022)	0,258 (0,052)	0,819
	Psec	0,785 (0,034)	-0,616 (0,169)	0,821
	Pcap	0,733 (0,035)	0,228 (0,145)	0,783
	Ppir	0,817 (0,031)	0,207 (0,109)	0,801
Poth	0,794 (0,025)	0,119 (0,142)	0,788	
Макроекономічні показники	Rec	0,792 (0,028)	0,081 (0,101)	0,761
	Exp	0,766 (0,032)	0,017 (0,098)	0,843
	Prft	0,723 (0,038)	-0,193 (0,162)	0,782
	OffBSO	0,752 (0,037)	0,117 (0,177)	0,780
	NNLI	0,702 (0,035)	0,155 (0,165)	0,724
	LS	0,699 (0,034)	0,308 (0,254)	0,763
	WA	0,722 (0,035)	0,229 (0,176)	0,720
	BF	0,789 (0,039)	0,351 (0,078)	0,764
	USD	0,713 (0,036)	0,130 (0,049)	0,756
	MICEX	0,828 (0,037)	0,116 (0,022)	0,794
	Kinfl	0,659 (0,039)	0,748 (0,061)	0,823
	HGI	0,702 (0,038)	0,112 (0,076)	0,811
	M ₀	0,820 (0,032)	0,132 (0,168)	0,728
	PROD	0,790 (0,026)	0,124 (0,192)	0,756
	NOR	0,622 (0,033)	0,265 (0,038)	0,724
	RR	0,719 (0,031)	-0,070 (0,091)	0,829
	IRKG	0,649 (0,028)	0,092 (0,154)	0,825
	SMV	0,752 (0,029)	0,323 (0,075)	0,806
ERV	0,816 (0,035)	0,221 (0,029)	0,791	
IRV	0,520 (0,035)	0,277 (0,048)	0,773	

Джерело: розраховано автором на основі даних фінансової звітності НБУ

Зазначимо, що модель банківської системи (1) – (31) складається з рівнянь, які можна точно ідентифікувати. Це спонукає до висновку про можливість однозначного визначення параметрів взаємодії рівнянь моделі. Необхідні та достатні умови

ідентифікації рівнянь такого типу детально описуються в роботі А. О. Овезгельдієва, Е. Г. Петрова, К. Е. Петрова³⁴².

Під час регресійного аналізу на основі панельних даних щодо оцінювання показників рівня ліквідності та достатності капіталу банківської системи, спочатку було здійснено оцінювання моделі регресії на кожну змінну окремо, після чого були оцінені декілька багатофакторних моделей, які містять у якості пояснювальних змінних набір найбільш значущих попередньо відібраних змінних.

Для аналізу впливу окремих чинників у межах регресій на кожну змінну окремо було розроблено та досліджено декілька десятків парних моделей LL та CA у залежності від різних чинників. За базову специфікацію було обрано динамічну модель на панельних даних³⁴³, тобто всі моделі в якості регресору були включені до минулих значень залежної змінної. При цьому вибір динамічної специфікації базувався на досвіді наявних емпіричних робіт³⁴⁴.

Аналіз результатів регресій LL (таблиця 1) та CA (таблиця 2) на кожну змінну окремо продемонстрував, що майже всі основні змінні, що характеризуються результати діяльності банківської системи, окрім окремих показників за видами активних і пасивних операцій, є значущими (у дужках наведені стандартні робастні оцінки; значущість оцінок – на рівні 1 %) та можуть бути використані для аналізу процесів функціонування банківської системи.

Отже, дана модель дає змогу визначати стан банківського сектору, порівнювати його з попередніми періодами, оцінювати вплив на економіку країни та дозволяє знаходити умови стійкого функціонування та розвитку банківської системи. Проте для оцінювання впливу банківської системи на процеси сталого розвитку цієї моделі буде недостатньо, оскільки вона не враховує інвестиції, які банки мають спрямовувати в соціальні, екологічні, інноваційні проекти. Тому необхідно здійснювати подальші дослідження моделювання процесів діяльності банківської системи, і перш за все, в напрямку забезпечення підвищення темпів економічного зростання на засадах корпоративної соціальної відповідальності.

3.6. Сучасний стан ринку депозитів банківської системи України та перспективи його розвитку

Основою діяльності будь-якого комерційного банку є формування ресурсної бази, оскільки для здійснення своєї діяльності банки повинні мати у своєму розпорядженні певну суму грошових коштів. Більшу частину ресурсів банк отримує за рахунок залученого капіталу, який він може отримати за рахунок депозитних вкладів юридичних та фізичних осіб. Саме тому необхідно проаналізувати український ринок банківських депозитів, адже при сьогоднішній трансформації економіки, важливим є наявність міцної банківської системи, яка може існувати лише тоді коли у банків буде достатньо ресурсів для здійснення усіх своїх функцій.

Визначеною проблематикою займаються вітчизняні вчені, серед яких О. Малахова, Ю. Галіцейська, О. Тищенко, М. Корніленко, Ю. Тисячна, О. Береславська, В. Овсяник,

³⁴² Овезгельдыев А.О., Петров Э.Г., Петров К.Э. Синтез и идентификация моделей многофакторного оценивания и оптимизации. – К.: Наукова думка, 2002. – 163 с.

³⁴³ Дані фінансової звітності // Національний банк України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bank.gov.ua/Bank_supervision/index.htm. – Загол. з екрану.

³⁴⁴ Степаненко О.П. Моделі, методи, інформаційні технології підтримки процесів діяльності банківської системи : Монографія / О.П. Степаненко. – К.: КНЕУ, 2013. – 491 с.

О. Рац, В. Бобиль, та інші, які в своїх працях розкривають методику здійснення депозитних операцій комерційних банків України, сутність, сучасний стан та напрямки розвитку депозитної політики.

Метою даної статті є розкриття механізму залучення депозитних ресурсів та аналіз структури і динаміки депозитних операцій які здійснюють провідні банки України.

Таким чином на сьогоднішній день в умовах трансформаційних змін в економіці України, важливим є забезпечення правильного функціонування банківської системи, що можливе лише якщо банки матимуть можливість формувати достатню ресурсну базу для здійснення своєї діяльності. Основним джерелом для формування ресурсної бази є проведення депозитних операцій банками.

Специфічність депозитних операцій полягає у визначальній ролі клієнта банку, який самостійно приймає рішення щодо виду та величини депозитного вкладу. Тобто саме клієнт вирішує, яку частку своїх доходів він може спрямувати на заощадження. Виходячи з цього, заходи впливу на поведінку клієнтів – потенційних вкладників в умовах конкурентної боротьби мають посісти вагоме місце у процесі розробки та реалізації депозитної політики банку².

При цьому, слід зазначити, що обсяг депозитів яку банківська установа може залучити від вкладів фізичних і юридичних осіб напряму залежить від стану економіки, а саме від рівня ВВП на душу населення, рівня інфляції, наявності кризових явищ всередині країни, від обсягу виробництва товарів і послуг, рівня безробіття та зайнятості та ряду інших показників.

Слід відзначити, що переважна більшість банків не приділяє також достатньої уваги питанням формування кредитних ресурсів, і як результат, на сьогодні в Україні відбувається найбільший в Європі відтік з банківських установ вкладів населення. Тому головна проблема українських банків полягає у нестачі живих грошей, що породжує проблему ліквідності.

Існує проблема з нормативно – правовою базою, яка впливає на депозитну діяльність банків. Не дивлячись на значні успіхи у створенні такої бази за роки незалежності України, на даний час все ще існує велика кількість недосконалих законодавчих і нормативних актів, які доцільно переглянути і впорядкувати за міжнародними стандартами банківської діяльності. Це стосується в першу чергу тих норм, які спрямовані на підтримання високої ліквідності, стабільності, прозорості діяльності банків.

Всі ці чинники безпосередньо впливають на обсяг залучених вкладів як у фізичних осіб так і в юридичних осіб. Таким чином, оскільки загальний обсяг депозитних вкладів у всіх вітчизняних банках змінюється кожного року як в сторону зростання, так і в сторону зниження, то слід проаналізувати динаміку обсягів депозитів провідних банків України за останні декілька років (таблиця 1).

Отже, загальні обсяг депозитів в провідних банках України, попри всі негативні економічні явища мають тенденцію до зростання, що зумовлено насамперед тим, що фізичні і юридичні особи значно скоротили свої вклади в банківських установах третьої і четвертої груп та почали вкладати свої кошти в більш надійні банки, а саме в 15 найбільших банків утримується 84% депозитів усього населення.

Проте існує ряд банків першої і другої груп, в яких за 9 місяців 2015 року відбувся відтік вкладів клієнтів. Найбільшим він був у Фідобанк (-25,76%), Укрінбанку (21,3%) і Universal Банку (-17,5%), Платинум Банке (-5,6%).

**1. Динаміка обсягів депозитів 10 найбільших банків України у
2011-2015 рр. млн. грн. ***

№п/п	Банк	2011	2012	2013	2014	Станом на 01.10.2015
1	Приватбанк	75183	91842	106342	133551	161666
2	Ощадбанк	24421	38585	39399	46341	83900
3	Укресімбанк	27332	31682	44841	42970	71100
4	Райффайзен банк аваль	28342	27635	27804	26419	35000
5	Укрсиббанк	17867	20701	17313	16632	27400
6	Пумб	8003	20094	17465	20444	24200
7	Альфа-банк	9653	12174	14376	15831	23100
8	Unicredit (Укрсоцбанк)	15337	17708	18370	21611	22300
9	Сбербанк росії	4280	7593	13280	18910	18600
10	Укргазбанк	5235	5615	7024	8699	18300

* Джерело: за даними Національного банку України

Також необхідно відзначити лідируючі банки по темпам зростання депозитного портфеля за дев'ять місяців 2015 року. Обсяг депозитів юросіб і фізосіб в УкрСиббанку збільшився на 57,1%, в Ощадбанку - на 51,6%, в Укргазбанку - на 47,8%. Зростання депозитного портфеля УкрСиббанку був забезпечений насамперед припливом вкладів юросіб (збільшення на 106,7% з початку року), а що стосується Ощадбанку та Укргазбанку, то статус державних фінустанов дозволяв їм в умовах нестабільності в банківському секторі нарощувати обсяги вкладів як корпоративних, так і роздрібних клієнтів за рахунок перетікання коштів з інших банків. Крім того, показники Укргазбанку істотно зросли в третьому кварталі за рахунок приєднання банку "Київ"³⁴⁵.

Щодо загальної структури депозитного портфеля, то слід відзначити, загальний обсяг депозитів в Україні на 01.12.2015р. становив 695,6млрд. грн., з них: депозити фізичних осіб: 394,9млрд. грн.(57%), депозити юридичних осіб: 300,7млрд. грн.(43%).

Важливим питанням залишається як вплинуло падіння курсу національної валюти та наявність кризових явищ в економіці на валютну структуру депозитного портфеля українських банків. Станом на 1.12.2015р. валютна структура загального депозитного портфелю України складалась з гривневих вкладів 52% (331,6млрд. грн.), та вкладів в іноземній валюті 48% (364,0 млрд. грн.). Відбувається стрімке падіння обсягу валютних депозитів як зі сторони населення, падіння склало (-33,1%) – до 9,2млрд. дол., так і зі сторони юридичних осіб, які на сьогодні мають певну нестачу валютних доходів через ускладнення торгівельних відносин з певними країнами. Проте обсяг депозитів фізичних осіб у національній валюті за 11 місяців 2015р. також знизився на (-10,3%) - до рівня 175,9млрд. грн.³⁴⁶.

Це дає привід зробити висновок про те, що обсяг депозитів буде продовжувати знижуватися, до поки не відбудеться відновлення довіри вкладників до вітчизняної банківської системи та не почне стабілізуватися національна економіка країни.

Ще однією умовою зростання депозитних вкладів є наявність привабливої процентної

³⁴⁵ http://delo.ua/finance/top-10-bankov-v-kotorye-nesli-dengi-s-nachala-goda-306650/?supdated_new=1446819309.

³⁴⁶ <http://www.plus.bankografo.com/reports/depozyty-2015-december-analitychnyj-ogliad-bankiv.html>.

ставки, за якої вкладники могли б отримати вигоду від вкладання коштів саме під депозит у банку. Саме тому необхідно розглянути, яка ж середньозважена ставка за строковими депозитами в національній та іноземній валюті, які були залучені усіма банками України у фізичних осіб за останні роки (рис. 1).

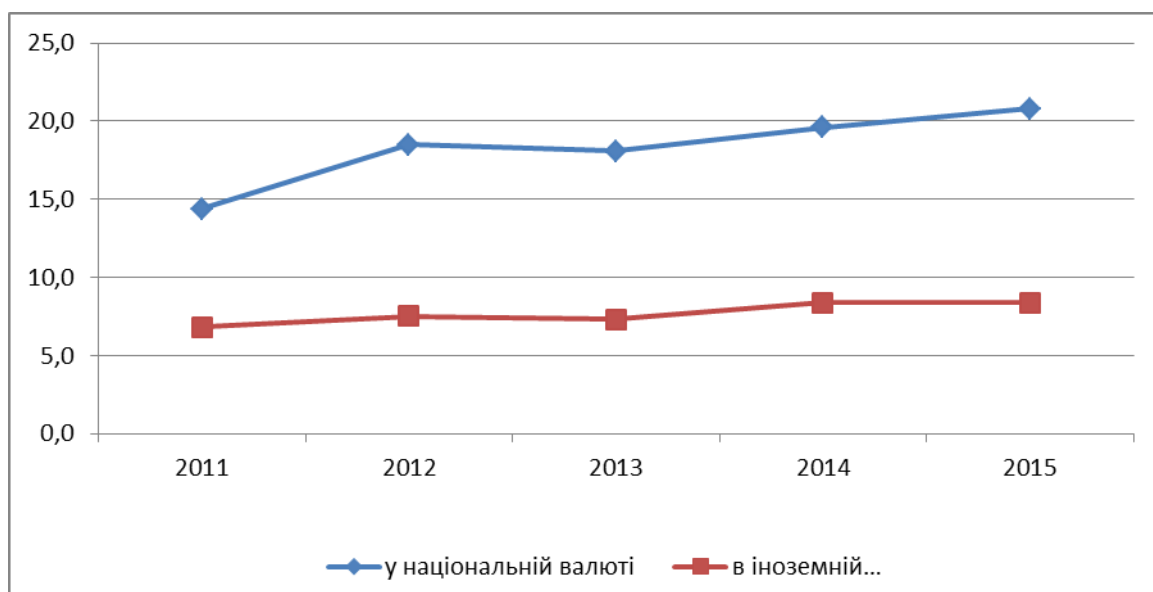

Рис. 1. Динаміка середньозваженої процентної ставки за строковими депозитами, залученими банками у фізичних осіб за 2011-2015 рр., %

Отже за останні роки середньозважена ставка за строковими депозитами в національній валюті має тенденцію до зростання, а от ставка в іноземній валюті є доволі сталою, оскільки за останні п'ять вона збільшилась на 1,6% .

Таким чином, основними причинами стрімкого зростання процентних ставок за депозитами фізичних осіб так і юридичних осіб є високе значення облікової ставки НБУ, висока вартість ресурсу на міжбанківському ринку, обмеженість доступу до зовнішніх джерел фінансування, а також наявність кризових явищ в економіці країни.

При цьому, відсоткові ставки за вкладами банківських установ, що мають дефіцит ліквідності та обмежений доступ до кредитів рефінансування зі сторони НБУ, значно перевищують відсоткові ставки інших банків (особливо за вкладними рахунками фізичних осіб), що негативно впливало на загальну ефективність роботи БСУ. Значне зростання відсоткових ставок за депозитними вкладами фізичних осіб можна було спостерігати у потенційно проблемних банків, в які в подальшому була запроваджена тимчасова адміністрація.

Також слід розглянути розмір процентної ставки, яку пропонують найбільші банки України в національній та іноземній валюті та як ці ставки впливають на їх діяльність і на депозитний ринок в цілому (таблиця 2).

Проаналізувавши депозитні ставки 10 найбільших банків України можна зробити висновок, що найвищі ставки як у національній так і в іноземній валюті пропонують ПАТ «Приватбанк», ПАТ «Пумб» і ПАТ «Альфа-банк», що є запорукою їх успішної діяльності, слід також відзначити ПАТ «Укргазбанк» високі депозитні ставки якого та статус державного банку, дозволили значно збільшити власний депозитний портфель за останні роки. Найнижчі відсотки за депозитами серед топових банків країни мають ПАТ «Укрсиббанк» та ПАТ «Райффайзен банк аваль», проте це не несе ніяких негативних наслідків для даних банків, адже дані банки мають високий рівень надійності та користуються довірою вкладників через наявність високої частки

іноземного капіталу в активах цих банках. Отже, найбільші банки України приваблюють вкладників не лише розміром депозитної ставки а й гарантією того, що кошти які були вкладені на депозит, будуть повернені їх власнику після завершення строку дії депозитного договору.

2. Депозитні ставки 10 найбільших банків України станом на 01.12.2015, %*

№п/п	Банк	В національній валюті	В іноземній валюті(USD)
1	Приватбанк	22	10,5
2	Ощадбанк	18,25	7
3	Укресімбанк	17,8	6,9
4	Райффайзен банк аваль	15,25	1
5	Укрсиббанк	13	0,75
6	Пумб	22	8,3
7	Альфа-банк	21	9,5
8	Unicredit (Укрсоцбанк)	20,75	5,5
9	Сбербанк росії	19	8
10	Укргазбанк	20,5	8

* Джерело: за даними із сайтів представлених банків

Необхідною умовою для розвитку депозитного ринку України є подолання певних проблем з якими стикаються вітчизняні банки при залученні коштів клієнтів, серед них можна виділити наступні:

По-перше, це розробка депозитної політики, привабливої для клієнтів, з одного боку, та прибуткової для банків – з іншого.

По-друге, є певні проблеми з формуванням довіри у потенційного клієнта банку.

По-третє, банки мають проблеми з підвищенням зацікавленості індивідуальних осіб у розміщенні своїх коштів на вкладних рахунках.

По-четверте, існують питання у використанні цінових і нецінових методів залучення ресурсів³⁴⁷.

Висновки. Для подолання проблем, які виникають на депозитному ринку України, та подальшого покращення здійснення депозитних операцій вітчизняним банкам слід покращити свою діяльність вживши ряд заходів:

- розробка простих і зрозумілих споживачу депозитних продуктів, які б не потребували значних витрат з боку банку;
- врахування інтересів певного сегмента споживачів, на який орієнтується банківська установа;
- розвиток новітніх банківських технологій, поліпшення якості обслуговування клієнтів;
- використання широкої номенклатури депозитних послуг, а також застосування сучасних технологій їх розробки.

³⁴⁷ Береславська О. І., Овсяник В. А. Депозитні операції банків України: сучасний стан та напрямки розвитку / О. І. Береславська, В. А. Овсяник // Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики. - 2013. - Вип. 1. - С. 54-60.

– формування банками адекватної процентної політики, спрямованої на залучення та стійке утримання коштів населення на депозитних рахунках.

– ретельне та постійне вивчення інтересів і запитів вкладників – юридичних та фізичних осіб, надання найзручніших форм депозитного обслуговування (тобто мінімізація витрат часу для них).

– забезпечення фінансової стійкості та надійності банку;

– поліпшення якості обслуговування клієнтів;

– розширення спектра депозитних послуг;

– розповсюдження реклами;

– додаткові види послуг за вкладками; розширення філіальної мережі;

– залучення до роботи в банку досвідчених менеджерів, які володіють навичками розробки та впровадження пакетів депозитних послуг

– комплексне обслуговування³⁴⁸.

Таким чином, подолання проблем банківських установ на депозитному ринку покращить здійснення депозитних операцій із зростанням кількості вкладників, то це позитивно відобразиться на їх діяльності та зміцнить банківську систему України в цілому.

3.7. Процес створення потужного банківського бренду та його позиціонування на фінансовому ринку

Поглиблення процесів глобалізації впливає на розвиток всіх секторів економіки, включаючи і сферу банківської діяльності. Така тенденція призвела до ускладнення можливості ідентифікації бренду банку для клієнта. Стандартизація банківських послуг унеможливорює позиціонування банківського бренду виключно на основі послуг, які банк надає. Тож існує необхідність визначити конкурентні переваги банку у порівнянні з величезною кількістю інших аналогічних фінансових організацій, що пропонують аналогічні послуги, його унікальність та важливість для клієнтів.

Проблеми банківського брендингу є об'єктом дослідження для багатьох як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Теоретичні аспекти даного питання виражені в роботах таких науковців: Д. Аакер, П. Дойль, Ф. Котлер, Н. Попова, В. Хабаров. Практично займаються проблемою банківського брендингу такі вчені як Т. Ален, К. О'Гуїнн, Дж. Річард, С. Томас та інші. Зазначені питання знаходяться в полі зору і таких теоретиків банківського маркетингу як І. О. Лютий, Н. О. Маслова, А. В. Нікітін, Л. Ф. Романенко, Е. А. Уткін та ін. Проте нерозкритими залишаються підходи до використання брендингу як інструменту комунікаційної політики банку, що становить безумовний науковий інтерес і визначає актуальність даної статті.

Метою статті є визначення ключових критеріїв, на базі яких формується унікальність банківського бренду, розгляд особливостей проведення банківської діяльності та виявлення основних показників та характеристик діяльності банку, на базі яких формується уявлення про його унікальність та надійність.

Стрімкий розвиток ринку фінансових послуг з одного боку і посилення конкурентної боротьби з іншого призводять до того, що все більша кількість вітчизняних банків вдаються до брендингу як способу посилення власних конкурентних позицій. Метою

³⁴⁸ Береславська О. І., Овсяник В. А. Депозитні операції банків України: сучасний стан та напрямки розвитку / О. І. Береславська, В. А. Овсяник // Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики. - 2013. - Вип. 1. - С. 54-60.

брендингу є формування сильного банківського бренду, який би забезпечував лояльне відношення клієнтів до банку в будь-яких економічних умовах. Але через специфіку банківської діяльності процес створення та позиціонування банківського бренду має певні особливості:

- банківська послуга – це абстрактне явище, що потребує повної ідентифікації клієнта та залучення його активів;
- важливою складовою відносин клієнт – банк є комерційна вигода обох сторін, що полягає в максимізації власного прибутку;
- стандартизація банківських послуг призводить до того, що позиціонування банку на основі своїх послуг стає неефективним³⁴⁹.

Банківська послуга є основою існування банківської установи. Слід відмітити, що з урахуванням специфіки банківської діяльності банківські послуги є досить стандартизованими. Чіткі регуляторні вимоги щодо набору банківських послуг, а також ступінь їх відхилення від визначених норм значно обмежують свободу дій у контексті реалізації банком маркетингової політики. У такій ситуації банк має обмежений арсенал для позиціонування своїх послуг на ринку.

Брендинг є одним із інструментів банківського маркетингу, який дозволяє здійснювати ринкове позиціонування у відносно уніфікованій банківській сфері та сприяє підвищенню рівня обізнаності про вже існуючі послуги, дозволяє знайомити споживачів із перевагами і специфікою нових.

У банківській сфері брендинг набуває важливого значення, головним чином, через низький ступінь диференціації послуг банку за основними ознаками (вид послуг, ціна)³⁵⁰.

Поглиблення процесів глобалізації призвело не лише до стандартизації банківських послуг, а й до виникнення кризи «ідентичності банків». Тому формування банківського бренду повинно базуватися на основі унікальних особливостей та характеристик кожного окремо взятого банку, при цьому враховуючи принципи банківської діяльності, що є підґрунтям для здійснення діяльності та досягнення основної її мети – максимізації прибутку³⁵¹.

Слід зазначити, що терміном «бренд» (англ. brand – торгова марка, сорт, якість) насамперед позначається «марка товару, ідентифікаційний знак, символ, слова або їх комбінації, що відрізняють продукцію або послугу однієї компанії від продукції або послуги іншої»³⁵². Іншими словами, це така торгова марка конкурентоспроможного товару або послуги, що популярна протягом тривалого часу серед певної групи споживачів і повністю задовольняє їхні очікування. Але створити та активно просувати на ринку бренд банківського продукту значно складніше, ніж звичайного промислового товару, внаслідок таких характерних рис фінансових послуг, як нематеріальність, складність для розуміння, зв'язок із грошима, тривалість у часі, вторинність потреб людини, що ними задовольняються. З позиції банку, ці особливості, загалом, є негативними, оскільки призводять до виникнення певних психологічних бар'єрів між банком і його клієнтами.

³⁴⁹ Шмиглюк Д.С. Формирование уникальности банковского бренда на международном финансовом рынке / Д.С. Шмиглюк // Економіка та фінанси. – 2014. – №4. – С.60-67.

³⁵⁰ Маркетинг у банку : навчальний посібник / за заг. ред. проф. Т.А. Васильєвої ; Т.А. Васильєва, С.М. Козьменко, І.О. Школьник та ін. ; Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2014. – 353 с.

³⁵¹ Тамберг В., Бадьин А. Брендінг в банківській сфері [Електронний ресурс] / В. Тамберг, А. Бадьин. – Режим доступу: http://www.marketing.spb.ru/lib-comm/brand/bank_branding.html.

³⁵² Элвуд А. Основы брэдинга : [пер. с англ.] / А. Элвуд. – М. : Фаир-пресс, Гранд, 2003. – 336 с.

Процес створення бренду та управління ним називається брендингом. Він може включати стадії створення, посилення, оновлення та репозиціонування, розширення та поглиблення. Створення успішного бренду банку передбачає розробку місії, стратегії та філософії ведення бізнесу, а також корпоративного стилю, насамперед визначення назви, логотипу та слогану, що забезпечує позитивне сприйняття банку як поза межами установи, так і всередині її. Бренд повинен відображати те, що у банку є унікальним. Якщо у банку є концепція, відмінна від концепцій його конкурентів, то вона повинна бути доведена до клієнтів.

Унікальність бренду формується на основі конкурентних переваг банківської установи. Необхідно обрати одну чи декілька компетенцій, які будуть виокремлювати банк серед подібних йому фінансових інституцій з позитивного боку.

Першим та одним з найголовніших таких критеріїв виокремлення банку серед інших є якість менеджменту. По-перше, менеджмент діяльності банку включає в себе не лише сукупність принципів, методів і форм управління банком, а й відображає якісну характеристику отриманих результатів від прийняття управлінських рішень з допомогою конкретних економічних показників. По-друге, завданням менеджменту банку є формування й контроль високого рівня якості обслуговування клієнтів, тож якість менеджменту банку є важливим критерієм, на базі якого клієнт може оцінити діяльність банку.

Іншим критерієм формування унікальності та конкурентоспроможності банку є паблік рилейшнз. Репутація банку, впевненість клієнтів у його надійності та стабільності відіграє величезну роль у формуванні банківського бренду. Основні функції PR для банку полягають у підвищенні довіри до банківської установи, покращенні його репутації, встановленні та збільшенні кола інвесторів та акціонерів, формуванні позитивних відношень з мас-медіа тощо.

Не останнім чинником у формуванні банківського бренду є рейтингові позиції банку. Високі позиції в рейтингах впливають на створення позитивної репутації банку та підвищують рівень довіри до нього як клієнтів, так і інвесторів, і, крім того, свідчать про надійність та стабільність банку. Рейтингові позиції банку визначаються на основі аналізу різноманітних показників діяльності банків, ринків тощо. Кожна компанія під час складання рейтингу має власну систему розрахунків чи програму дослідження. Існує декілька міжнародних рейтингових організацій, що займаються складанням таких рейтингів.

Одним з таких рейтингів є «29 банків, важливих для світової економіки». Рейтинг формується Financial Stability Board, міжнародною організацією, до складу якої входять представники національних центральних банків та міністерств фінансів³⁵³. Крім того, існує Рейтинг кращих банків світу, який надає компанія FBS-offshore на основі даних про загальну вартість активів банків³⁵⁴. ТОП-500 найбільших банків світу – ще один рейтинг, що надається незалежним консалтинговим агентством Brand Finance, яке для формування рейтингу банків оцінює такі критерії як значимість бренду, рівень лояльності клієнтів, доля ринку, прибутковість та інші по шкалі від 1 до 100. Крім того, аналізуються фінансові показники банку по основним операціям, його конкурентні позиції на ключових ринках і складається прогноз цих показників на наступні 5 років³⁵⁵.

³⁵³ «29 банков, важных для мировой экономики» [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://mayorchenko.com/news/22-bolshaya-dvadczatka-na-zvala-naibolee-znachimye-dlya-mirovoj-ekonomiki-banki.html>.

³⁵⁴ Рейтинг лучших банков мира [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://ubiznes.ru/top/samie-uspeshnie-banki-na-planete-2013.html>.

³⁵⁵ ТОП-500 крупнейших банков мира [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://korrespondent.net/business/companies/745350-delo-ukrainskie-banki-v-top-500-luchshih-brendov-mira>.

Ще один рейтинг фінансової стійкості банків складає міжнародне рейтингове агентство Moody's. Рейтинг фінансової стійкості банків (Bank Financial Strengths Ratings – BFSRs) – це погляд агентства Moody's на внутрішню стійкість та фінансову надійність банків³⁵⁶. До рейтингу можуть входити не лише комерційні банки, а й інші фінансові інститути, такі як міжнародні банки розвитку та інші.

Існують також рейтинги, що складаються вітчизняними компаніями. Одним з таких рейтингів є ТОП-150 банків України. Даний рейтинг створює Асоціація українських банків на основі офіційної банківської статистики і носить лише інформаційний характер. Проте даний рейтинг не свідчить ні про надійність банку, ні про кредитний рейтинг.

Крім того існує рейтинг українських банків, складений Національним банком України³⁵⁷. Даний рейтинг формується на базі окремих показників діяльності банків (об'єм активів, капіталу і т.д.). Проте інформація, надана в даному рейтингу, також не свідчить про стовідсоткову надійність банків, представлених в рейтингу.

Міжнародна діяльність банку також здійснює вагомий вплив на формування банківського бренду. Для клієнтів, як і для міжнародних фінансових партнерів, важливі такі характеристики діяльності банків як, наприклад, час та якість проведення платежу. Від якості здійснення платежу залежить успішне виконання міжнародних контрактів. Висока швидкість проведення міжнародних банківських операцій також характеризує банк як успішний та конкурентоспроможний. Правильний вибір банку, який швидко та якісно здійснить платіж, є досить важливим для компаній, що активно займаються зовнішньоекономічною діяльністю. Важливим фактором у формуванні унікальності банківського бренду є і приналежність банку до великої фінансово-промислової групи (ФПГ). Промислово-фінансова група (ПФГ) – це велике угруповання підприємств, банків, інших юридичних осіб, які займаються виробничою, торговельною, фінансово-кредитною діяльністю. В останні 2 роки невеликі фінансові установи стали демонструвати досить високі темпи розвитку. З одного боку, це можна пояснити «ефектом масштабу», коли високі темпи розвитку досягаються завдяки невеликим розмірам фінансової установи. З іншого боку, більшість таких банків належать до великих промислово фінансових груп. Така приналежність свідчить про мінімальний ризик банкрутства банків або неповернення платежів, а рівень довіри до них підвищується. Існує категорія банків, які, виходячи на ринок, використовують довгу історію свого існування як платформу для позиціонування. Такі банківські установи намагаються підвищити рівень лояльності клієнтів, роблячи акцент на дату створення банку і довготривалий період його функціонування. Для клієнта такий критерій стає важливим аргументом, адже довгий період існування банку під час різноманітних циклів економіки свідчить про його стабільність, стійкість та надійність.

Черговим критерієм, за яким клієнти та фінансові установи формують своє відношення до банку, є фінансові результати діяльності банку. Аналіз результативності банківської діяльності включає в себе аналіз доходів і видатків банку та його прибутку. Такий аналіз дає змогу оцінити ефективність банківської діяльності і є дуже важливим для крупних партнерів банку, які орієнтуються на довгострокові партнерські відносини з ним та бажають бути впевненими в їх успішному співробітництві в майбутньому.

Із точки зору клієнтів банку сила бренду розкривається за допомогою таких понять,

³⁵⁶ Рейтинг фінансової устійливості банків міжнародного рейтингового агентства Moody's [Електронний ресурс]: – Режим доступу: https://www.moody.com/pages/default_ee.aspx.

³⁵⁷ Рейтинг українських банків, составленный Национальным банком Украины [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://forinsurer.com/rating-banks>.

як поінформованість, асоціації, довіра і ставлення.

Вибір одного чи кількох критеріїв оцінки банківської діяльності та формування бренду банку має базуватися на реальних результатах та показниках банківської діяльності, засновуватися на таких компетенціях, які дають змогу об'єктивно оцінити всі переваги і недоліки банку та доцільність ведення з ним партнерських відносин і користування його послугами.

Варто відмітити, що брендинг посідає особливе місце у комплексі маркетингових комунікацій банків, оскільки безпосередньо створює для банківських установ можливість отримувати фінансові переваги від свого позитивного іміджу. По-перше, у банка з'являється можливість включити до складу нематеріальних активів вартість бренду, яка може бути дуже високою³⁵⁸. Крім того, популярний бренд обумовлює зростання курсу цінних паперів, що емітуються банком, приносячи йому додатковий емісійний дохід. Досить важливо й те, що створення ефективного бренду дає банку можливість одержувати додатковий прибуток за рахунок додавання до споживчої цінності продукту брендової складової. У банківській сфері це стосується не стільки готовності споживачів сплачувати більше лише за те, що певний продукт належить відомому банку, а насамперед спроможності таких кредитно-фінансових інститутів залучати клієнтські кошти за ставкою, нижче від середньоринкової. Нарешті, у критичній ситуації, коли клієнти, почувши про труднощі банку, поспішають забрати з нього свої гроші й таким чином дійсно штовхають його до банкрутства, інерція гарного іміджу та вмлі дії з його підтримання можуть суттєво уповільнити, замортузувати цей процес і надати час банку для виправлення ситуації.

Висновки. В умовах глобалізації та потужної конкуренції дуже складно приймати рішення про доцільність укладення із банком партнерських відносин. Стандартизація банківських послуг також унеможлиблює цей процес, тому для приваблення клієнтів виникає необхідність формування банківського унікального бренду. Створення банківського бренду повинно базуватися на сильних сторонах банку, в такому разі бренд стане потужною конкурентною перевагою для банку. Основою для формування унікальності є вибір ключових критеріїв, за якими банк повинен випереджувати свої конкурентів або бути взагалі єдиним у даній сфері. Існують міжнародні фінансові організації, які створюють рейтинги банків і спрощують процес вибору клієнтом або інвестором необхідного банку, формують уявлення про ефективність діяльності банку, його надійність і стабільність та також є підставою для формування банківського бренду. Подальше формування унікальності банківського бренду здійснюється саме на основі оцінки певних критеріїв його діяльності, які дають змогу виокремити банк серед безлічі фінансових установ. Цінність, що створюється брендом банку, надає додаткові конкурентні переваги на ринку, підвищує довіру клієнтів, допомагає у створенні позитивної ділової репутації та іміджу. Першочерговим завданням, яке виконує брендинг, є забезпечення впізнаваності банку з-поміж наявної значної кількості конкурентів. Особливий фірмовий стиль, логотип і слоган банку слугують невід'ємними атрибутами, які створюють у споживачів позитивні асоціації з конкретним банком. Від того, наскільки правильними будуть вибір самого бренду та компанія з його популяризації, залежать не лише ефективність вкладень у маркетинг, а й життєздатність самого банку на ринку.

3.8. Глобальні проблеми ефективного функціонування кредитних спілок в Україні в умовах фінансово-економічної кризи

³⁵⁸ Білошапка В. С. Створення бренду банку / В. С. Білошапка // Фінанси, облік і аудит. – 2008. – № 12. – С. 7–13.

Однією із проблем функціонування економіки України є недостатність сегментації фінансового ринку як на мікро- так і на макро- рівнях, що обмежує процес трансформації заощаджень у інвестиції та гальмує економічне зростання. У вітчизняній економіці залучення діловими суб'єктами фінансових ресурсів є дорогим, що зумовлено, зокрема, низьким рівнем розвитку інституційних елементів фінансової інфраструктури, в тому числі небанківських фінансових інститутів. Тому особливого значення нині набуває як кількісне зростання фінансових посередників, так і підвищення ефективності їхньої діяльності. Важливо розвивати не тільки банківські установи, а й небанківські фінансові інститути різних видів для забезпечення повноцінного функціонування фінансової інфраструктури, що слугуватиме запорукою економічного зростання. Окреслені проблеми ще більше загострилися в умовах нестабільної фінансово-економічної ситуації системи України. Усе це визначає актуальність і необхідність дослідження питань подальшого розвитку кредитного ринку й, зокрема, функціонування небанківських кредитних установ.

На сучасному етапі розвитку надання фінансово-кредитних послуг населенню вагоме місце посідають послуги, які надають кредитні спілки (далі – КС). Адже КС є ефективним інструментом залучення фінансових ресурсів громадян та задоволення їх соціально-економічних потреб. В Україні КС знаходяться на етапі розвитку і потребують вдосконалення нормативно-правової бази їх діяльності. Основним питанням, яке на сьогоднішній час залишається не вирішеним, є недостатньо розуміння населенням необхідності створення та діяльності КС. Причиною цього частково є і недосконалість законодавства, що регулює діяльність кредитних спілок. Тому, вважаємо, що дана тема є актуальною і потребує поглибленого вивчення та виокремлення основних шляхів вирішення проблем функціонування кредитних спілок.

Станом на кінець 2015 р. у Державному реєстрі фінансових установ налічувалось 728 кредитних установ, у тому числі 588 кредитних спілок. Кількість кредитних установ у порівнянні з кінцем 2014 р. збільшилась на 17 одиниць, або на 2,4%. Кількість кредитних спілок зменшилась на 1 одиницю (на 0,2%). В той же час кількість інших кредитних установ збільшилась на 18 одиниць (на 19,6%)³⁵⁹.

Зменшення кількості кредитних спілок насамперед можна пояснити істотним погіршенням фінансового становища кредитних спілок за 2014-2015 рр., суттєвим зниженням показників платоспроможності та ліквідності. Невиконання заходів впливу, що раніше застосовувалися до кредитних спілок, призвело до посилення контролю з боку Держфінпослуг та, як наслідок, виключення інформації з Державного реєстру фінансових установ та анулювання свідоцтва про реєстрацію фінансової установи кредитним спілкам у зв'язку із систематичним невиконанням заходів впливу та відсутністю за заявленим місцезнаходженням.

Потрібно звернути увагу і на те, що система кредитних спілок на кінець 2015 р. порівняно із 2014 р. демонструє зменшення активів і капіталу. Загальний обсяг активів кредитних спілок становить 2 064,3 млн. грн. і зменшився на 274,4 млн. грн., або на 11,7% порівняно з 2014 р. (станом на 31.12.2014 – 2 338,7 млн. грн.). Загальний обсяг капіталу станом на 31.12.2015 становить 1 040,9 млн. грн. та порівняно з 31.12.2014 зменшився на 7,8 млн. грн., або на 0,7%.

Загалом сума заборгованості становить 451,8 млн. грн., що на 2,2 млн. грн. (0,5%) менше, ніж за відповідний період 2014 року. У структурі заборгованості з неповернутих

³⁵⁹ Підсумки діяльності кредитних установ за 2015 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nfp.gov.ua/files/sector/ks_2015.pdf

і прострочених кредитів переважають неповернені кредити терміном понад 12 місяців, питома вага яких становить 72,6% (327,8 млн. грн.). Станом на 2015 р. на депозитних рахунках членів кредитних спілок обліковувалось вкладів на загальну суму 855,2 млн. грн., що менше на 13,6% (134,6 млн. грн.), ніж за аналогічний період 2014 року. Середня сума внесків на депозитні рахунки становить 32,3 тис. грн. (станом на 31.12.2013 – 33,0 тис. грн., станом на 31.12.2014 – 31,4 тис. грн.)³⁶⁰.

Можна зробити висновок, що саме кредитні спілки, порівняно з іншими небанківськими фінансовими установами, виявилися найбільш вразливими до проявів фінансової кризи та найменш спроможними щодо її якнайшвидшого подолання. Разом з тим, кредитні спілки поступово намагаються активізувати свою діяльність для подолання наслідків сучасної фінансової кризи та задоволення потреб своїх членів у наданні фінансових послуг.

Досвід діяльності кредитних спілок на ринку фінансового посередництва України не вирішив усіх проблем, пов'язаних з їх функціонуванням. На наш погляд в основі розвитку української кредитно-кооперативної системи лежать три основні проблемами (рисунк 1).

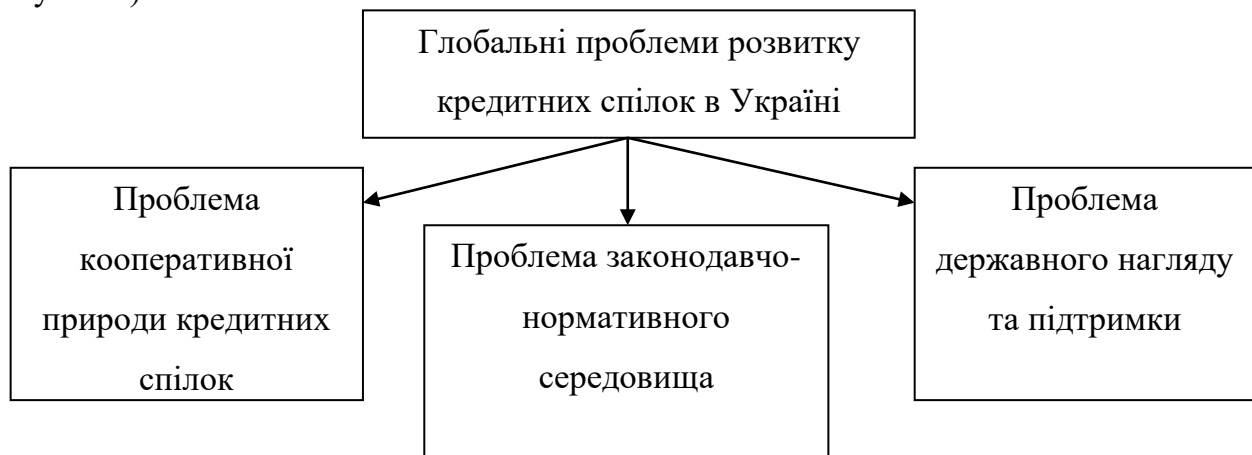

Рис. 1. Глобальні проблеми розвитку кредитних спілок в Україні

Розглянемо детальніше кожен із проблем.

- Перша проблема: кооперативна природа кредитних спілок. Ця проблема стосується того, що державні органи та населення загалом не розуміють кооперативної природи кредитних спілок як неприбуткових громадсько-фінансових організацій.

Ця проблема виникла в результаті того, що історично в Україні справжні кооперативні форми господарювання, які б відповідали кооперативним критеріям, визнаним в усьому світі, були ліквідовані ще в 30-і роки. Ті форми, які за радянських часів належали до системи сільськогосподарської, споживчої, житлової, промислової, дачної, гаражної, садово-городньої кооперації, не були повноцінними кооперативними організаціями. За роки радянської влади народ України втратив не тільки кооперативний дух та кооперативну ідею, а й елементарну кооперативну освіченість. Три покоління радянських людей виховувались в умовах псевдо кооперативного оточення та інформаційного кооперативного вакууму. За цей час був забутий історичний досвід кооперативної діяльності в Україні, який мав надзвичайно важливе значення для українського народу. У зв'язку з цим ідея само- та взаємодопомоги через кооперацію та

³⁶⁰ Підсумки діяльності кредитних установ за 2015 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nfp.gov.ua/files/sektor/ks_2015.pdf

кооперативні неприбуткові форми господарювання, до яких у всьому світі належать і кредитні спілки, сьогодні є маловідомою широкому загалу українських людей, а спроби її відродити сприймаються населенням з певною настороженістю.

- Наступна проблема: законодавчо-нормативне середовище. Кредитна спілка за всіма ознаками є громадською організацією. Але вона є специфічною громадською організацією, яка принципово відрізняється від інших об'єднань громадян тим, що головним видом її діяльності є господарська діяльність. Ця особливість віддаляє кредитну спілку від громадських організацій і наближає її до фінансових установ. У зв'язку з цим кредитна спілка потребує окремого режиму законодавчого та нормативного регулювання, відмінного від традиційно прийнятого регулювання діяльності універсальними документами, розрахованими на «підприємства, установи і організації незалежно від форм власності».

Аналізуючи сучасний стан кредитних спілок в Україні, слід констатувати значні недоліки як у їх організації, так і в рівні тих послуг, які надаються членам кредитних спілок. Зокрема, умови кредитування не можна назвати більш вигідними для членів, ніж пропозиції із кредитування банками, значний рівень безнадійної заборгованості серед позичальників, що вказує на відсутність гарантій у поверненні кредиту та слабкий рівень контролю за заборгованістю³⁶¹.

Для того, щоб кредитні спілки України змогли зайняти належне їм місце серед суб'єктів фінансового ринку та повною мірою задовольняли потреби населення у фінансових послугах необхідно створити відповідну законодавчу базу для їх діяльності. За такої умови КС зможуть стати повноправними суб'єктами фінансового ринку. Слід зауважити, що розвиток кредитних спілок, як громадських організацій, залежить насамперед від громадян нашої країни, від того, наскільки швидко вони переконуються в доцільності та ефективності розвитку цих структур в Україні. Розв'язання більшості назрілих проблем щодо кредитних спілок сьогодення занурене своїм корінням у минуле. Тому, розглядаючи сучасні глобальні проблеми соціально-економічних перетворень в країні, доцільно звертати увагу й на проблеми локальні – зокрема кредитних товариств.

- Третя проблема: проблема державного контролю та підтримки. На сьогоднішній день в Україні не існує структури, яка б здійснювала нагляд та регулювання діяльності кредитних спілок. Національний банк не виконує такої функції по відношенню до кредитних спілок, бо вони за статусом є громадськими організаціями. Таким чином, кредитні спілки в Україні не мають чітко встановлених рамок та механізмів діяльності, що створює можливості для різних зловживань та може привести до дискредитації ідеї взаємодопомоги та економічного самозахисту населення.

Крім наведених глобальних проблем кредитно-кооперативного руху в Україні за останні роки його розвитку виявились певні оперативні проблеми в діяльності кредитних спілок (таблиця 1).

Особливо хотілось б звернути увагу саме на проблему недовіри людей до КС та забезпечення їх вкладів та позичок.

Беручи до уваги необхідність захисту вкладів споживачів КС, 12 червня 2007 року було зареєстровано об'єднання кредитних спілок «Програма захисту вкладів» - добровільне об'єднання КС, метою діяльності якої є: забезпечення фінансової стабільності КС, введення норм і стандартів пруденційного нагляду для кредитних

³⁶¹ Мозальова М.В. Правові проблеми функціонування кредитних спілок в Україні в умовах фінансової нестабільності / М.В. Мозальова // Право та інновації. – 2015. - № 4(12). – С. 86-91.

спілок, проведення аналізу фінансового стану³⁶².

Інші проблеми розвитку кредитних спілок в Україні³⁶³

Проблема	Виникнення проблеми
Проблема недовіри людей до КС	Виникнення цієї проблеми у КС пов'язане з гірким досвідом мільйонів громадян України, які втратили свої заощадження, довіривши їх установам державного Ощадного банку, а пізніше - й приватним трастовим та страховим компаніям. У зв'язку з цим значна частина населення України не довіряє своїх грошей фінансовим установам, користуючись принципом: «Краще не отримати додаткового доходу, ніж втратити те, що є».
Проблема державної реєстрації КС	Внесені Національним банком поправки до статуту кредитної спілки часто приводили до того, що органи місцевої влади відмовляли спілці у реєстрації, бо її статут не відповідав Типовому. Були й зворотні випадки, коли спілка, статут якої був погоджений з Національним банком і відповідав Типовому Статуту, не реєструвалась по причині невідповідності її статуту Тимчасовому Положенню. Таким чином, діючий механізм подвійного погодження статуту не сприяв розвитку кредитних спілок в Україні.
Проблема розмежування власності членів та спілки	В Тимчасовому Положенні та Типовому Статуті спілки немає чіткого розмежування власності членів та спілки. Поняття «членських внесків» та невизначеність їх статусу наблизили кредитну спілку за статусом до громадської організації, але знівелювали фінансовий механізм її діяльності, чим ускладнили його розуміння. У зв'язку з цим розмежування власності членів та спілки стало важливою проблемою кредитних спілок, тим більше, що члени спілки несуть фінансову відповідальність відносно її зобов'язань у межах своїх членських внесків.
Проблема забезпечення вкладів, позичок та резервів КС	Вклади членів більшості кредитних спілок України фактично нічим не забезпечені. Резервний фонд, який мала б мати кожна кредитна спілка, більшості кредитних спілок України не формується, бо згідно з чинним законодавством він має створюватись із чистого прибутку (після оподаткування).

На основі цього об'єднання сьогодні створено інформаційний проект «Відкрита кредитна спілка», де кредитні спілки розкривають свою інформацію про капітал, резервний капітал, обсяг наданих кредитів своїм членам, обсяг залучених депозитів, активи та дотримання нормативів. Участь є добровільно, і станом на 2015 р. лише 143

³⁶² Словова Н.О. Кредитні спілки як учасники Фонду гарантування вкладів (внесків): правові аспекти / Н.О. Словова // Вісник Донецького національного університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.stattionline.org.ua/pravo/65/9812-kreditni-spilki-yak-uchasniki-fondu-garantuvannya-vkladiv-vneskiv-pravovi-aspekti.html>

³⁶³ Узагальнено автором.

кредитні спілки близько 22 % відкрили свою інформацію³⁶⁴. Розкриття інформації через даний проект дозволяє зробити висновок про прозорість діяльності деяких КС.

Наступною проблемою, яка є на шляху досягнення стабільності захисту прав споживачів - інформаційна закритість КС. Достатня поінформованість споживача є запорукою прийняття рішень при купівлі фінансової послуги і є основним принципом ефективного захисту споживачів. Тому даний аспект потребує найнагальнішого вдосконалення.

На наш погляд першочерговим є впровадження змін до ЗУ «Про рекламу» щодо діяльності кредитних спілок, а саме:

— впровадження у законодавство про фінансові послуги поняття «необхідна, достовірна інформація про умови надання споживачеві фінансових послуг» та відповідальність за ненадання такої інформації;

— впровадити у законодавство стосовно реклами послуг, пов'язаних з залученням коштів населення, норм, що така реклама не повинна містити розмірів очікуваних дивідендів та розмірів майбутніх прибутків, а повинна містити номер ліцензії, дату її видачі та найменування органу, який видав цю ліцензію для окремої фінансової установи.

Таким чином, врахувавши всі вищенаведені проблемні аспекти, кредитні спілки мають всі підстави стати потужними конкурентами банків у боротьбі за вільні грошові капітали, що само по собі має позитивне значення, бо конкуренція завжди викликає появу різноманітного асортименту послуг, знижується їх вартість, а також з'являється більша свобода вибору у користувачів фінансовими послугами. Кредитні спілки надають суб'єктам економічної діяльності такі фінансові послуги, виконання яких не вигідно чи законодавчо заборонено банкам та іншим фінансовим посередникам. Тому розвиток спеціалізованого фінансового посередництва, зокрема кредитної кооперації, повинен стати важливим економічним завданням не тільки самих кредитних спілок, але й уряду. Внаслідок цієї діяльності на фінансовому ринку утворюються нові фінансові інструменти і загальний асортимент їх значно розшириться, що посилить стимули до формування вільних грошових капіталів. Також у економічних суб'єктів будуть зменшуватися ризики, пов'язані з використанням свого капіталу, скоротяться витрати на забезпечення його руху, і взагалі урізноманітниться трансформація грошового капіталу, що буде сприяти кращій його адаптації до потреб розширеного відтворення³⁶⁵.

В найближчій перспективі буде ще багато проблем, які необхідно розв'язувати. Це і удосконалення законодавства, і формування правильного уявлення про КС, створення стабілізаційного фонду, організація системи навчання, програмне забезпечення, організація страхової компанії КС, налагодження партнерських зв'язків між КС України та інших країн.

На нашу думку основними факторами підвищення ефективності діяльності кредитних спілок у сучасних умовах є:

- 1) упорядкування нормативної бази їх діяльності;
- 2) співпраця з державою та пряма державна підтримка;
- 3) посилення взаємної підтримки кредитних спілок різного рівня.

При тісній співпраці КС з урядом, міжнародними організаціями, громадськими структурами можна сподіватися на відродження КС в Україні, як цілісної системи

³⁶⁴ Інформація в рамках проекту «Відкрита кредитна спілка» за 9 місяців 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pzv.net.ua/?p=3562>

³⁶⁵ Свердел М. О. Небанківські фінансові установи на фінансовому ринку України / М. О. Свердел // Фінанси України. – 2003. – № 2. – С. 145-147.

взаємозаощадження і взаємокредитування її громадян з великими можливостями і відповідним впливом на їхній добробут, рівень економічної освіченості та активності в суспільстві. Співпраця з міжнародними організаціями відкриває для українських представників руху можливості швидкого і повноцінного розвитку.

Отже, для того, щоб кредитні спілки України мали можливість зайняти належне місце серед суб'єктів фінансового ринку та в повній мірі задовольняли потреби населення у фінансових послугах, необхідно створити сприятливу законодавчу базу для їх діяльності. Тільки при цій умові КС зможуть стати повноправними суб'єктами фінансового ринку нашої держави.

Розв'язанням проблем, пов'язаних із становленням КС, сьогодні займається Національна Асоціація кредитних спілок України. Але не можна забувати того, що розвиток кредитних спілок, як громадських організацій, залежить насамперед від громадян нашої держави, від того, наскільки швидко вони переконуються в доцільності та ефективності розвитку цих структур в Україні.

3.9. Аграрні розписки – нова форма комерційного кредитування

Економічна стабільність України залежить від ефективного функціонування аграрного сектора економіки. Затяжна фінансова криза у аграрній галузі призвела до погіршення її фінансового стану. Підвищення ефективності аграрної галузі, залучення додаткових інвестицій та використання інвестиційних технологій можливе тільки у разі формування значних обсягів фінансових ресурсів. Обмеженість власних у сільськогосподарських підприємствах обумовлює пошук зовнішніх джерел фінансування, найбільш перспективних серед яких в сучасних умовах можуть виступати нові форми комерційного кредиту.

За останнє десятиріччя банківське кредитування с.-г. підприємств характеризувалося різними тенденціями: до значного скорочення протягом 1991-1999 р. р. і до відновлення на нових ринкових засадах, починаючи з 2000 р.. Проте кредитних ресурсів, що необхідні для розвитку аграрної галузі недостатньо.

За даними Міністерства аграрної політики та продовольства України, станом на 19.06.2015 р. 1443 підприємства агропромислового комплексу залученими кредитами загальним обсягом 7,6 млрд. грн., що у 1,3 рази більше ніж на відповідну дату 2014 р. (5,6 млрд. грн.) зокрема, понад 5,4 млрд. грн. – короткострокові, 1,2 млрд. грн. – середньострокові та 1 млн. грн. – довгострокові кредити. Процентні ставки, під які залучалися кредити у 2015 році, по Україні максимально становлять у національній валюті до 36%³⁶⁶.

Аграрна розписка – товаророзпорядчий документ, що фіксує безумовне зобов'язання боржника, яке забезпечується заставою, здійснити поставку сільськогосподарської продукції або сплатити грошові кошти на визначених у ньому умовах.

Аграрні розписки використовуються в операціях з сільськогосподарською продукцією.

Аграрні розписки можуть видаватися особами які мають право власності на земельну ділянку сільськогосподарського призначення або право користування такою земельною ділянкою на законних підставах для здійснення виробництва сільськогосподарської продукції. Якщо право власності на земельну ділянку належить двом і більше

³⁶⁶ Петренко А. Аграрні розписки – альтернативний спосіб кредитування агросектору України / А. Петренко. // Юридична газета. – 2015. - №29-30. – с. 24 - 25

співвласникам або право користування належить двом і більше користувачам, аграрні розписки видаються ними спільно. Особи, які спільно видали аграрну розписку, несуть солідарну відповідальність за невиконання своїх зобов'язань.

Відповідно до виду зобов'язання аграрні розписки поділяються на товарні аграрні розписки та фінансові аграрні розписки.

Товарна аграрна розписка – це аграрна розписка, що встановлює безумовне зобов'язання боржника за аграрною розпискою здійснити поставку узгодженої сільськогосподарської продукції, якості, кількості, місце та строк поставки якої визначені аграрною розпискою.

Фінансова аграрна розписка – це аграрна розписка, що встановлює безумовне зобов'язання боржника сплатити грошову суму, розмір якої визначається за погодженою боржником і кредитором формулою з урахуванням цін на сільськогосподарську продукцію у визначеній кількості та якості.

Аграрна розписка встановлює забезпечення виконання зобов'язань боржника за аграрною розпискою заставою його майбутнього врожаю. Предметом такої застави може бути виключно майбутній врожай сільськогосподарської продукції.

Розмір застави повинен бути не меншим за розмір зобов'язання за аграрною розпискою. На день видачі аграрної розписки майбутній врожай сільськогосподарської продукції не можуть перебувати в інших заставах, ніж за аграрними розписками.

Після збору врожаю та повного погашення за рахунок такої сільськогосподарської продукції зобов'язань боржника за аграрною розпискою решта зібраної сільськогосподарської продукції або отриманих від її реалізації коштів залишається у боржника за аграрною розпискою.

Кредитор за аграрною розпискою має право самостійно або із залученням третіх осіб здійснювати моніторинг майбутнього врожаю сільськогосподарської продукції, що є предметом застави за його аграрною розпискою. Моніторинг може здійснюватися протягом всього строку дії застави, майбутнього врожаю сільськогосподарської продукції, якщо інше не встановлено за домовленістю сторін.

Аграрні розписки діють до повного їх виконання. За угодою кредитора дата виконання зобов'язань за аграрною розпискою може бути перенесена на наступний маркетинговий рік.

Виконання аграрних розписок щодо кожного виду сільськогосподарської продукції здійснюється в черговості їх видачі.

Товарні аграрні розписки виконуються шляхом здійснення поставки вказаної в аграрній розписці сільськогосподарської продукції від боржника за аграрною розпискою до кредитора за аграрною розпискою на погоджених ними умовах поставки.

Фінансові аграрні розписки виконуються шляхом перерахування боржником за аграрною розпискою грошових коштів на вказаний кредитором за аграрною розпискою банківський рахунок.

За угодою кредитора за аграрною розпискою допускається часткове виконання зобов'язань за аграрною розпискою. Для цього в товарній аграрній розписці погоджується розмір мінімальної партії сільськогосподарської продукції, яка може бути поставлена на її часткове виконання. У фінансовій аграрній розписці визначається мінімальний обсяг грошових коштів, який може бути сплачений на часткове виконання фінансової аграрної розписки.

Зобов'язання за аграрними розписками можуть бути забезпечені порукою фінансової установи, про що така фінансова установа зазначає в тексті аграрної розписки шляхом вчинення напису «Поручаюся», який скріплюється підписом її уповноваженого

представника та печаткою. Порука фінансових установ за аграрними розписками здійснюється в тому самому порядку, що й операції з авалювання векселів³⁶⁷.

За розрахунками вчених економічна доцільність вже в перший рік запровадження аграрних розписок оцінюється в 2-3 млрд. грн. для сільськогосподарських товаровиробників (додаткові кредитні ресурси). На перспективу аграрні розписки дозволять охопити біля 30% коштів від постачальників матеріально-технічних ресурсів, трейдерів, переробних підприємств, а також біля 5% коштів банківських структур.

За оцінками фахівців запровадження в обіг аграрних розписок дозволить поступово наблизитись до 45-50 млрд. грн. в рік, які можуть бути залучені аграрними підприємствами при допомозі цього механізму.

Практика застосування аграрних розписок (хоча у формі складських свідоцтв) у нашій країні вже є (в 2004р. було введено в обіг понад 500 тисяч складських документів на зерно).

Деякі положення можна застосувати і при використанні аграрних розписок як елементи вдосконалення.

Зернові склади видавали власникам збіжжя, на підтвердження прийняття його на зберігання, три види складських документів: подвійне складське свідоцтво, просте складське свідоцтво та складську квитанцію. Всі три документи підтверджують право власності на здане на зберігання зерно, зазначають його кількість, якість, термін і спосіб зберігання, плату за надані послуги та зобов'язання повернути зерно власникові. Одержуючи складське свідоцтво, власник, бажаючи розпорядитися зерном протягом терміну зберігання, може на власний вибір одержати просте або подвійне складське свідоцтво на визначену ним частину зерна, що зберігається на складі.

В обмін віддає складську квитанцію на цю частину зерна. При цьому складу не дозволяється видавати більше одного складського документа на одну й ту саму частину збіжжя. Проте складське свідоцтво надає можливість його власникові протягом терміну зберігання зерна продати, обміняти його або подарувати. При цьому на підтвердження переходу права власності складають Акт прийому – передачі складського свідоцтва новому власникові. А він, своєю чергою, у встановленому порядку має повідомити зерновий склад, де зберігається зерно, на яке було видано це свідоцтво, про вчинену передачу документа, права власності та зобов'язання за ним. Подвійне свідоцтво складається з частини А – складське свідоцтво та частини В – заставне свідоцтво. Тож і зерно повертають власникові в обмін на обидві частини свідоцтва, пред'явлені разом, або в обмін на частину А і суму позики та процентів за нею, отриманих за заставним свідоцтвом. Подвійне складське свідоцтво надає можливість власникові зерна розпоряджатися збіжжям протягом терміну його зберігання, а також використати як усе зерно, так і будь-яку його частину, як забезпечення застави для отримання позики. Еластичність системи полягає в тому, що складські документи на зерно, для зручності користування ними, певною мірою, можуть замінювати один одного, тобто один вид документа може виконувати функції іншого. Наприклад, продати зерно можна, використовуючи як просте складське свідоцтво, так і подвійне. І для одержання позики законодавство дозволяє використовувати не тільки подвійне складське свідоцтво, а й просте, проте, процедура при цьому буде дещо складнішою.

У систему складських свідоцтв закладено ще один важливий елемент зниження ризиків її використання. Це відшкодування власникам зерна або позикодавцям збитків, що можуть виникнути в разі непорядного виконання зерновими складами своїх

³⁶⁷ Колотуха С.М. Кредитування підприємств агросфери: стан, проблеми та напрями вдосконалення /С.М. Колотуха, П.М.Боровик, І.Ф. Коваленко // Банківська справа, 2013., № 5. – 120.

зобов'язань. З цією метою пропонується створити гарантійний фонд, який у разі дефолту, тобто неспроможності складу повернути зерно у кількості та якості, зазначених у складському свідоцтві, він у короткий термін відшкодує власникові зерна збитки. Також фонд введе процедуру тимчасового адміністрування складу для врегулювання ситуації або проведення його санації³⁶⁸.

Переваги цієї системи беззаперечні для всіх учасників ринку. Для сільськогосподарського товаровиробника – це збільшення ефективності реалізації виробленого зерна завдяки його заставі та отриманню під нього кредитів. До того ж, користування послугами сертифікованого зернового складу гарантує якісне збереження зерна. Перевага елеваторів – залученні ширшого кола клієнтів, а отже й розширенні бізнесу. В разі застосування цієї системи у вигаді залишаються і банки. Адже зерно, яке зберігають сертифікованому зерновому складі, можна використовувати як більш ліквідну заставу під кредит, ніж посіви чи мало ліквідні виробничі будівлі. На державному рівні впровадження вплине на вдосконалення механізму обліку наявного зерна в країні, сприятиме прозорості зернового ринку.

3.10. Споживчий кредит в Україні: реалії та перспективи розвитку

Споживче кредитування на сьогоднішній день є найдоступнішим видом кредиту і виступає стимулюючим фактором розвитку економіки. Саме від розвитку споживчого кредитування залежить формування та підвищення платоспроможного попиту населення. За останні роки саме сектор споживчого кредитування показував позитивну динаміку, що, з одного боку, стало певним індикатором активізації кредитної діяльності банків, але, з іншого, стрімке зростання обсягів кредитування фізичних осіб призвело до зростання проблемної заборгованості та як результат до розбалансування діяльності окремих банків.

Громадянин України в середньому заробляє приблизно 1218 – 4362 грн в місяць³⁶⁹. Цієї заробітної плати, у зв'язку з інфляцією в Україні, вистачає лише на задоволення первинних потреб, і це призводить до того, що купувати товари довготривалого користування за рахунок поточного доходу практично не можливо.

Розвиток банківської системи дозволяє більшості громадян отримати додаткові кредитні кошти, за невисокою відсотковою ставкою. Однак кредитні кошти можуть занадто «дорого» коштувати і клієнти комерційних банків усвідомлюють це лише сплативши всі кредитні зобов'язання. І тому, постає низка проблем у стосунках банків з фізичними особами.

В Україні поняття «споживчий кредит» сприймається як синонім поняття «кредит на споживчі цілі», тобто виключно за своїм цільовим призначенням, під яким розуміється використання кредиту на цілі, що не мають характеру підприємницької діяльності.

Однак у розвинених банківських і адекватних їм правових системах під споживчим кредитом розуміється не просто угода, що відповідає аналогічному критерію «споживчих потреб», а угода, що надає споживачеві особливі засоби правового захисту.

Споживчий кредит – кошти, що надаються кредитором (банком або іншою фінансовою установою) фізичним особам на придбання споживчих товарів або послуг у тимчасове користування, під процент, на умовах строковості та платності³⁷⁰. Зазвичай

³⁶⁸ Волошка В. Складське свідоцтво = кредит. / В. Волошка. // Пропозиція. 2005. № 1 – с.14-15.

³⁶⁹ <http://www.ukrstat.gov.ua>

³⁷⁰ <http://www.bank.gov.ua>.

споживчий кредит, надається для придбання товарів тривалого користування (автомобілі, меблі, складна побутова техніка), на споживчі цілі, на навчання, лікування тощо. Такі кредити можуть надавати банки, кредитні спілки, ломбарди, а також підприємства торгівлі чи сфери послуг. Перевагами споживчого кредиту є короткі терміни оформлення та відсутність поручителів або застави. Особливістю споживчого кредиту є те, що основною гарантією його надання виступають сталі постійні грошові доходи даної фізичної особи – позичальника.

На сьогоднішній день однією з проблем споживчого кредитування є те що банки України надають значно менше кредитів, ніж у будь якій розвиненій країні світу, де операції з фізичними особами становлять близько третини загального обсягу всіх операцій, що їх здійснюють фінансово-кредитні установи держав із ринковою економікою.

Вивчення стану та тенденцій розвитку ринку банківських послуг в Україні дає підстави стверджувати, що до початку нинішньої світової фінансової кризи для нього були характерні високі темпи зростання кількості фінансових установ, вартості їх активів, попиту на їх послуги з боку споживачів. При цьому ринок банківських послуг як найбільш потужний сегмент фінансового ринку зростав швидшими темпами порівняно з рештою складових ринку послуг. Аналіз ситуації в Україні засвідчує, що зменшення прибутковості вітчизняних банків розпочалося у жовтні 2008 р. з розгортанням світової фінансової кризи і вже на початок грудня 2009 р. банківська система України вперше за останнє десятиріччя показала негативний результат, а збитки сягнули 27,63 млрд. грн.

Сучасний стан споживчого ринку характеризується від’ємною тенденцією розвитку кредитування фізичних осіб за 2010-2015 рр (табл. 1). Економічна і політична ситуація відіграє значну роль у цьому секторі кредитування, адже високий рівень інфляції зменшує попит населення у кредитних послугах

1. Кредити, надані домашнім господарствам, за цільовим спрямуванням і строками погашення , млн грн

Показники	2010р.	2011р.	2012р.	2013р.	2014р.	2015р.
Всього кредитів	209 538	201 224	187 629	193 529	211 215	174 869
Споживчі кредити	122 942	126 192	125 011	137 346	135 094	104 879
Кредити на придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості	81 953	70 447	58 427	51 447	71 803	66 169
Інші кредити	4 643	4 585	4 191	4 736	4 318	3 821

Джерело: складено на основі даних НБУ

Аналізуючи таблицю, важливо підкреслити, що спостерігається зменшення обсягів кредитів, наданих сектору домогосподарств. Так, протягом 2010-2015 років їх сума зменшилась на 34 669 млн. грн та становила на 31.12.2015 р. – 174869 млн. грн, що 16,6% менше рівня 2010 р. та на 17,2% рівня 2014 р. Однак, необхідно відмітити, що з

2010 р. по 2013 р. відбувалося поступове зростання обсягів споживчих кредитів, а з 2014 р. відмічається їх спад. Така тенденція спричинена нестабільністю фінансового стану даних позичальників та високим рівнем проблемної заборгованості.

Ще однією проблемою, яка підсилює кризові тенденції на ринку України, є нестабільність курсу валют, їхнє стрімке зростання, а отже – підвищення ризику неповернення кредитів, отриманих в іноземній валюті. В Україні споживчі кредити в іноземній валюті, надаються фізичним особам на їхні власні потреби та придбання споживчих товарів та послуг тривалого користування.

Досліджуючи валюту, в якій надавалися кредити домашнім господарствам на споживчі потреби протягом 2010-2015 рр., необхідно відмітити про перевагу вітчизняної валюти, крім 2010 р. (табл. 2).

2. Кредити, надані домашнім господарствам, за цільовим спрямуванням у розрізі валют

Роки	Споживчі кредити					Іпотечні кредити				
	усього	у тому числі у розрізі валют				усього	у тому числі у розрізі валют			
		гривня	долар США	євро	інші валют і		гривня	долар США	євро	інші валюти
2010	122 942	52 478	67 033	1 873	1558	110 724	18 104	87 817	1 774	3 029
2011	126 192	71 091	52 602	1 573	926	97 427	21 938	72 008	1 531	1 950
2012	125 011	85 384	37 751	1 181	695	63 155	20 670	40 445	1 004	1 036
2013	137 346	108 224	27 657	939	526	56 268	18 641	35 691	854	1 082
2014	135 094	95 763	37 357	1 168	806	72 155	16 167	53 311	1 204	1 473
2015	104 879	66 662	36 268	1 440	809	60 215	14 884	42 797	969	1565

Джерело: складено на основі даних НБУ

Обсяги кредитування в 2015 р. в іноземній валюті по споживчим кредитам знизились в доларах порівняно з 2010 р. на 45,9 %, у євро – на 23,1%, по іпотечним кредитам в доларах знизились відповідно на 51,3%, а в євро – на 45,4%, що було зумовлено підвищенням курсу гривні до іноземних валют і інфляційними процесами в Україні.

Важливим аспектом аналізу споживчого кредитування, є вивчення динаміки відсоткових ставок. Адже, відсоткова ставка і її зміна відіграє велику роль для позичальника. Право перегляду відсоткової ставки завжди залишається за банком два рази на рік: ставка може зменшуватися або збільшуватися. Враховуючи економічну ситуацію в країні відсоткова ставка зазвичай збільшується. Банки зобов'язані надавати повну інформацію та дотримуватись чинного законодавства щодо зміни відсоткової ставки. Динаміку зміни відсоткових ставок за споживчими кредитами за 2010-2015 роки можна простежити на рис.1.

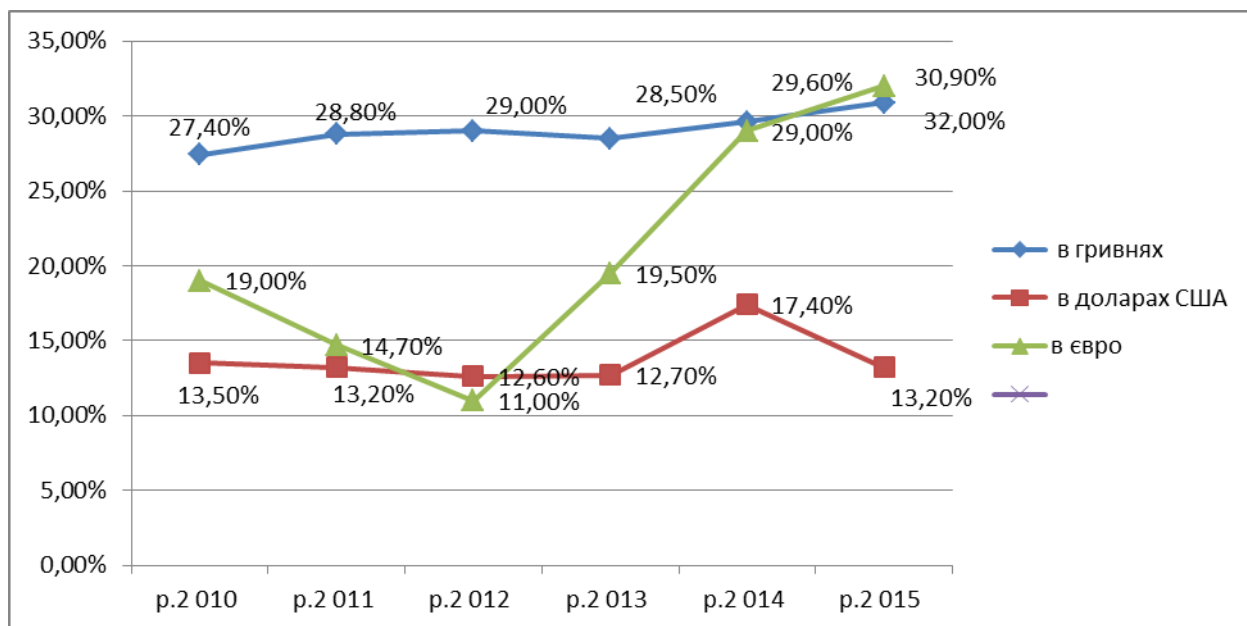

Рис. 1. Відсоткові ставки за кредитами, надані домашнім господарствам за цільовим спрямуванням, %

За 2010-2015 р. спостерігається збільшення відсоткової ставки по кредитах в національній валюті на 3,5 п.п., в доларах США на 13п.п. Підвищення відсоткової ставки призводить до зменшення попиту на споживчий кредит. Тому банки щоб зберегти і збільшити клієнтську базу пропонують відстрочений кредит у вигляді банківських кредитних карток.

При кредитній формі картки надання кредиту та ідентифікації клієнта базується на застосуванні спеціального карткового рахунку, який управляється за допомогою телекомунікаційних засобів віддаленого управління. Кредитні картки припускають участь трьох сторін власника картки, банку та торгівельної організації. Пластикова картка з виділеними символами, видана банком покупцеві, служить для торгівельної організації свідченням того, що банк гарантує відкриття кредиту власнику цієї картки. Картка надається клієнту, якщо стан його депозитних та позичкових операцій з банком задовільний. По кожній картці встановлюється ліміт, який може бути змінено в ту чи іншу сторону в залежності від режиму використання картки її власником. Кредитні картки застосовуються і при сплаті за послуги. Використання кредитних карток поліпшує надання споживчих кредитів. Вони служать знаряддям обігу та скорочують потреби в готівкових грошах³⁷¹.

Для швидкого отримання кредитної готівки на споживчі цілі можна провести порівняльний аналіз Райффезен Банк Аваль картки «Прозора» з кредитною картокою «Універсальна» ПриватБанку (табл. 3).

Картка «Універсальна» – платіжна пластикова картка ПриватБанку, яка дає можливість користуватися як власними грошима на картці, так і кредитними коштами банку. Карткою можна розраховуватися в торгових точках, здійснювати оплату в Інтернеті й терміналах самообслуговування, а також знімати готівку в будь-якій точці світу³⁷². В свою чергу кредитна картка «Прозора» Райффайзен Банку Аваль для клієнтів – фізичних осіб визнано найкращим картковим кредитним продуктом українських

³⁷¹ <http://bibliofond.ru>

³⁷² <https://privatbank.ua>

банків у межах дослідження «50 провідних банків України», проведеного ВД «Комерсант-Україна»³⁷³. Порівнюючи картки, можемо простежити, що вони мають суттєві відмінності. Дані картки призначені для тривалого користування, тобто клієнт має можливість знімати кошти, повертати частину боргу і знову використовувати її на власні потреби.

3. Порівняльна характеристика картки «Універсальна» ПАТ КБ «Приватбанк» та картки «Прозора» Райффайзен Банк Аваль

Показники	«Прозора»	«Універсальна»
Відкриття картки	безкоштовно	безкоштовно
Максимальний кредитний ліміт	До 25 000 грн.	до 3-х заробітних плат, але не більше 50 000грн.
Пільговий період	25 днів	57 днів
Розмір щомісячного платежу	7 %	5%
Комісія за зняття готівки	205грн.	3%+15грн
Страховий платіж	10грн.	0,5%
Бонусна програма	До 10%	До 5%
Обслуговування картрахунку	0 грн.	15 грн
Пеня за несвоєчасне погашення кредиту та/або відсотків	1 % від загальної суми заборгованості	1 % від загальної суми заборгованості

Джерело: офіційний сайт ПАТ КБ «Приватбанк» та Райффайзен Банк Аваль

Проаналізувавши таблицю 3, можна зробити висновок, що дані кредитні картки суттєво між собою відрізняються, так наприклад максимальний кредитний ліміт, який може бути встановлений на кредитну картку в Райффайзен Банку Аваль становить не більше 50 000 грн., коли в ПАТ КБ «ПриватБанку» до 25 000 грн., це в половину менше. Пільговий період в картці «Прозорі» становить 57 днів, а картка «Універсальна» пропонує 25 днів. Як бачимо що картка «Прозора» має більші переваги по кредитному ліміту, пільговому періоду та розміру щомісячного платежу.

Перевагами картки «Універсальна», є те що вона є дуже зручною і ефективною при споживчому кредитуванні. Для отримання картки достатньо пред'явити паспорт. Інші документи, такі як довідка з місця роботи, не є обов'язковими, але їх наявність може стати важливим фактором під час визначення кредитного ліміту. При отриманні картки «Прозора» при собі необхідно мати такі документи, як паспорт громадянина України, ідентифікаційний номер платника податків власний та чоловіка/дружини у разі перебування в зареєстрованому шлюбі, документ, що засвідчує військове зобов'язання для чоловіків віком до 27 років та через 10 робочих днів отримати кредитну картку одразу після підписання необхідних документів. Аналізовані картки мають свої переваги і недоліки, тому тільки споживач в змозі вибрати свою «ідеальну кредитку».

Аналізуючи споживче кредитування потрібно, звернути увагу на кредитний ризик. Визначення кредитоспроможності позичальника є одним з найважливіших моментів при аналізі кредиту. Існує безліч різноманітних способів та прийомів визначення кредитного ризику. При прийнятті рішення щодо кредитування фізичних осіб, аналіз кредиту покликаний знизити кредитний ризик. Але, на жаль, жоден з них не є оптимальним та якісним способом оцінки клієнтів.

³⁷³ <https://www.aval.ua>

Зазвичай, для банківських установ доцільно використовувати такий метод аналізу як скоринг. Адже, це надасть можливість за короткий проміжок часу отримати потрібну інформацію стосовно позичальника, провести ідентифікацію ризику та якісно оцінити його. Саме, скоринговий метод набув великої популярності при кредитуванні населення на споживчі потреби. Прикладом скорингової оцінки кредитоспроможності позичальника є кількість балів отриманих у результаті анкетування та розмір кредитування (таблиця 4).

4. Система диференціації кредитів на основі методики кредитного скорингу

Кількість балів (кредитний скоринг клієнта)	Рішення, що приймається по кредиту
Менше 40	Відмовити у кредитування
Від 40 до 45	Видати кредит у сумі до 10 000 грн
Від 45 до 50	Видати кредит у сумі до 20 000 грн
Від 50 до 55	Видати кредит у сумі до 50 000 грн
Від 55 до 60	Видати кредит у сумі до 70 000 грн
Від 60 до 65	Видати кредит у сумі до 80 000 грн
Від 65 до 67	Видати кредиту у сумі більш ніж 80 000 грн

Проведена оцінка кредитоспроможності фізичної особи, дає можливість банкові проаналізувати бали свого позичальника і на базі цього аналізу зробити висновки у якому розмірі доцільніше надати кредитні кошти позичальнику.

Слід зазначити, що у якості показників кредитоспроможності індивідуального позичальника можуть виступати такі параметри і характеристики клієнта як:

- участь клієнта у фінансуванні угоди;
- мета кредиту;
- сімейний стан;
- стан здоров'я;
- чистий річний дохід;
- середній залишок по банківському рахунку;
- володіння кредитними картами;
- частка платежу по позиці у відсотках від місячного доходу³⁷⁴.

Досвід кредитування показує, що для підвищення балу на споживчий кредит потрібно своєчасно виплачувати раніше отримані позики у банку, мати стабільний дохід, мати постійно роботу та наявність власного житла. Ці фактори найбільше впливають на кредитну історію позичальника

Проведений аналіз споживчого кредитування дає змогу побачити негативні проблеми. До них можна віднести: незадовільний рівень якості кредитного портфеля банківських структур, зростання частки простроченої заборгованості по кредитах, високий рівень інфляції, нестабільний курс валют та невисокий рівень доходів населення тощо.

Для подолання зазначених вище проблем та забезпечення розвитку споживчого кредитування в Україні необхідно:

- комерційним банкам: забезпечити збереження якісних показників кредитного портфеля при інтенсивному збільшенні його обсягів;
- Національному банку України: вдосконалити регулювання кредитних

³⁷⁴ Банківські операції: Підручник / [А.М.Мороз, М.І. Савлук, М.Ф. Пуховкіна та інш.]; За ред. А.М. Мороза. – К.: КНЕУ, 2002. – 384 с.

взаємовідносин між кредиторами і позичальниками з приводу обслуговування споживчих кредитів;

– Уряду: здійснювати політику для стабілізації економічної та політичної ситуації у державі, здійснити заходи підвищення рівня доходів населення.

Отже, споживче кредитування, потребує реформування і негайного вирішення проблем за допомогою заходів, які здійснюються як на макрорівні, так і на рівні окремої банківської одиниці. В Україні обсяги споживчого кредитування зменшуються з кожним роком через негативний вплив економічної та політичної кризи, яка зумовлює підвищення кредитних ризиків, зниження купівельної спроможності населення, зменшення довіри до банків, зростання вартості придбання товарів у кредит. Важливим фактором зниження кредитної політики є нестабільний курс валют, який являється перешкодою для кредитування в іноземній валюті.

На даний час збільшення обсягів споживчого кредитування є дуже важливим не лише для банківської системи України, а й для стабілізації та розвитку економіки держави загалом. На мікрорівні – це застосування банками нових перспективних послуг, а на макрорівні – стабільність національної валюти, прогнозованість показників інфляції та надійний контроль за динамікою обмінного курсу. Активна діяльність банків як кредитора спонукатиме до задоволення потреб фізичних осіб і підвищенню попиту на споживче кредитування. В свою чергу держава повинна забезпечити відповідні умови для збільшення кредитування в Україні.

3.11. Аналіз фінансового забезпечення соціально-пенсійного страхування в Україні

Вважається, що страхування, як одна із форм системи соціального захисту населення виникла першою. Основними видами страхування є соціальне страхування, добровільне страхування, корпоративне страхування. Система страхування з сторони фінансового забезпечення є не складною і діє на сонові внесків, які перетворюються у виплати. Кожна із форм страхування має свою специфіку і порядок здійснення внесків та виплат. Слід зазначити, що страхування як фінансовий важіль забезпечення соціального захисту населення набирає обертів, а відтак аналіз його значущості є необхідним етапом нашого дослідження.

В Україні активно відбуваються процеси реформування та пошуку альтернативних джерел та шляхів покращення стану фінансового забезпечення соціального захисту населення. Соціальне страхування, на сучасному етапі проведення реформи, є необхідним соціальним інститутом, який є важливим для створення громадянського суспільства та міцної конкурентоспроможної економіки.

Соціальне страхування було запроваджено Отто фон Бісмарком у Німеччині в кінці 19 ст. Система соціального страхування пройшла кілька етапів становлення, під час яких змінювались порядок та розмір відрахувань, розміри виплат, незмінним залишались лише принципи соціального страхування, серед яких: гарантованість виплат, солідарність, паритетність. Сьогодні соціальне страхування дістало великого поширення серед економічно розвинених країн світу і стає дедалі більше популярною формою соціального захисту населення і в Україні.

До основних видів соціального страхування, які сьогодні існують в Україні, ми можемо віднести: пенсійне страхування (пенсії за віком, пенсії по інвалідності, пенсії у зв'язку втратою годувальника, допомога на поховання пенсіонера), страхування від нещасних випадків на виробництві, страхування з тимчасової втрати працездатності.

Світовий досвід виділяє також медичне страхування, яке є не менш важливим серед інших видів соціального страхування. Однак, медичне страхування у своєму розвитку не пройшло ще всіх етапів і є практично відсутнім у загальній системі соціального страхування. Доцільним ми вважаємо розглянути кожний із видів соціального страхування.

Перехід до ринкової економіки господарювання поставив питання про розробку національного законодавства з пенсійного забезпечення, яке б відповідало сучасним умовам життя, забезпечувало відповідний рівень соціальної захищеності пенсіонерів та включало б основні аспекти світового досвіду у даній сфері.

Становлення законодавства з пенсійного забезпечення розпочалось із прийняттям Верховною Радою України двох базових Законів України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»³⁷⁵ і «Про недержавне пенсійне забезпечення»³⁷⁶, які набули чинності із 2004 р.

Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» передбачає запровадження системи пенсійного страхування, яка базується на строгому додержанні принципу матеріального забезпечення в старості залежно від трудової участі громадян у здійсненні соціального внеску до системи пенсійного страхування.

Згідно із базовим ЗУ пенсійна системи України представлена у вигляді трьох рівнів (рисунок 1).

I-ий рівень – це солідарна схема, суть якої полягає у тому, що сьогодинішнє працездатне покоління (роботодавці, працівники) робить відрахування із свої зарплатні на користь фінансування виплат поколінню, яке вийшло на пенсію.

II-ий рівень – це накопичувальна схема. Значення цієї схеми полягає у тому, що працююче покоління робить внески на користь своїх майбутніх пенсійних виплат. Ці кошти інвестуються в економіку країни і повертаються його власнику після виходу на пенсію у більших розмірах.

III-ий рівень – недержавне пенсійне забезпечення – це добровільна система пенсійного забезпечення, в основі якої лежить добровільна участь працівників та роботодавців у формуванні пенсійних накопичень, які будуть виплачуватись учасникам цієї системи після досягнення ними пенсійного віку.

Теоретично громадяни України повинні отримувати пенсійні виплати із трьох рівнів пенсійного забезпечення. Однак, сьогодні в Україні працює лише солідарна схема. Другий рівень пенсійної системи досі не було запроваджено. Згідно із ЗУ «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи»³⁷⁷ перерахування страхових внесків до Накопичувального пенсійного фонду запроваджується починаючи із року, в якому буде забезпечено бездефіцитність бюджету Пенсійного фонду України.

Найпрогресивнішою системою пенсійного забезпечення в світі сьогодні вважається саме трирівнева пенсійна система, яка в нас є не сформованою належним чином. Реформування пенсійної системи, а саме приведення її до світової розпочалась ще у 1998 році, із прийняттям ЗУ «Про основні напрями реформування пенсійного забезпечення»³⁷⁸. Однак, як бачимо позитивного результату це не принесло. Зараз чинна

³⁷⁵ Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 09.07.2003 № 1058-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1058-15/page>

³⁷⁶ Закон України «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 09.07.2003 № 1057-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1057-15>

³⁷⁷ Закон України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 08.07.2011 № 3668-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3668-17>

³⁷⁸ Закон України «Про основні напрями реформування пенсійного забезпечення» від 13.04.1998 № 291/ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/291/98>

українська пенсійна система справляється тільки з одним завданням – це забезпечення мінімального пенсійного захисту.

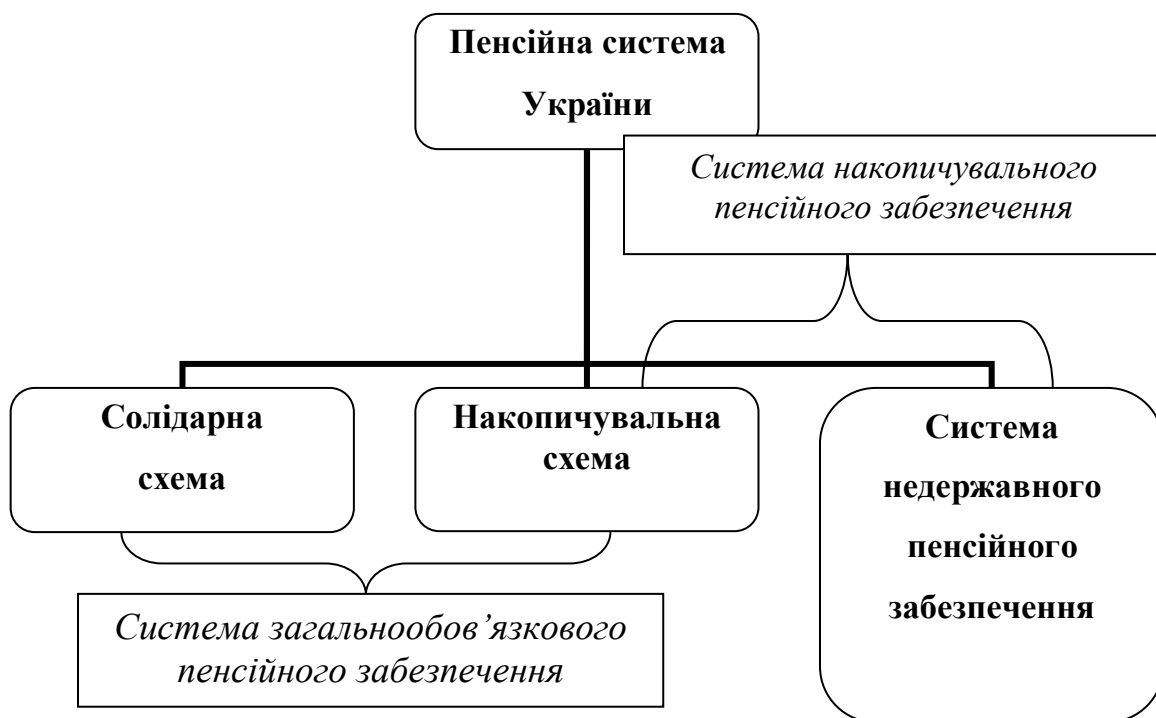

Рис. 1. Рівні пенсійного забезпечення в Україні

Починаючи із 2014 р. були зафіксовані кілька кроків щодо проведення пенсійної реформи в Україні. Наприклад, у Коаліційній угоді парламентської більшості, щорічному посланні Президента, а також Програмі дій уряду є зазначено про необхідність пенсійної реформи, яка полягає у формування компонентів трирівневої пенсійної системи. Відтак Кабінет Міністрів України подав на розгляд законопроект «Пакет пенсійної реформи». Однак даний законопроект не набув подальшого розвитку і був «замороженим».

Безперечно, ми вважаємо, що пенсійна реформа повинна відбутись і мати комплексний характер, тобто зміни повинні відбутись на всіх рівнях пенсійної системи. Наприклад, якщо позбавити Пенсійний фонд непотрібних йому видатків, то розчиститься шлях для запровадження другого рівня пенсійного забезпечення. А вже запровадження обов'язкової накопичувальної схеми дасть поштовх для розвитку добровільного накопичувального рівня. На наш погляд, таке трирівневе джерело пенсійного захисту дасть змогу забезпечити пенсіонерів у майбутньому.

У сучасних умовах фінансово-економічної кризи та із демографічними тенденціями притаманними нашій країні, значно погіршилось фінансове становище пенсійних видатків. Враховуючи постійне підвищення розмірів пенсійних виплат, коштів солідарної пенсійної системи не вистачає для повного задоволення потреб громадян. Це призводить до зростання фінансового навантаження на Державний бюджет країни.

У зв'язку із негативними тенденціями в економічній, фінансовій та політичній сфері протягом 2015 та початку 2016 рр. відбулися суттєві зміни у пенсійному законодавстві. На початку березня 2015 р. Верховна Рада України прийняла за основу проект Закону України № 2212 від 23 лютого 2015 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів

України щодо пенсійного забезпечення»³⁷⁹. Згідно із цим законом відбулись такі зміни:

— обмеження виплати пенсій працюючим пенсіонерам, на період з 1 квітня 2015 р. по 1 січня 2016 р., у розмірі 85%, але не менше прожиткового мінімуму, встановленого для осіб, які втратили працездатність (1423 гривень);

— припинення виплат спеціальних пенсій (у період роботи на відповідних посадах) народним депутатам, державним службовцям, та прирівняним до них особам, суддям, прокурорам та іншим особам, на яких поширюється дія законів;

— поетапне підвищення на 5 років пільгового пенсійного віку для жінок, а також підвищення на 5 років страхового, а по окремих професіях і спеціального стажу для осіб, які мають право на пенсії за роботу в шкідливих та особливо шкідливих умовах праці та на пенсії за вислугу років;

— замість чинної норми, де застосовується середня заробітна плата в Україні за три календарні роки, що передують року звернення за призначенням пенсії, відтепер обчислення всіх пенсій буде застосовуватись середня заробітна плата в Україні, з якої сплачено страхові внески, за 2012, 2013, 2014 рр.

Особливо насторожує останнє нововведення, оскільки громадяни будуть позбавлені права використати в повному обсязі права на отримання пенсії із заробітної плати, з якої було сплачено страхові внески. Це може суттєво знизити розміри пенсій. Такі зміни мають як позитивний характер так і негативний. З одного боку вони можливо і поповнять стан бюджету Пенсійного фонду України, а з другого боку негативно вплинуть на фінансове становище пенсіонерів.

З 1 січня 2016 р. набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України»³⁸⁰, якими врегульовано питання пенсійного забезпечення у поточному році. Основними законодавчими новаціями стали:

— збереження виплати пенсій працюючим пенсіонерам аналогічно тим, які були у 2015 р. Тобто, працюючим особам виплата пенсії буде проводитись у розмірі 85%, але не менше 1,5 прожиткових мінімумів для осіб, які втратили працездатність;

— пенсіонерам, які працюють на так званих «спецпосадах» пенсії виплачуватимуться лише після звільнення. В період роботи на інших посадах виплата здійснюватиметься у розмірі 85% призначеної пенсії, але не менше 150% прожиткового мінімуму;

— відмінено ставки єдиного соціального внеску залежно від класу професійного ризику виробництва. Ставку єдиного соціального внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, яку сплачує роботодавець знижено до 22 %.

Усі зазначені вище зміни повинні в результаті призвести до скорочення видаткової частини Пенсійного фонду України, до детінізації ринку праці та легалізації заробітної платні, а основне до підвищення рівня життя громадян пенсійного віку. Тому актуальним є проаналізувати сучасний стан фінансового забезпечення пенсійної системи України до та після прийнятих нововведень.

Одним із ефективних критеріїв забезпечення надійного соціального захисту непрацездатного населення є наближення пенсійних виплат до європейських стандартів. Статистична динаміка показує, що рівень пенсій в нашій країні показує тенденцію до збільшення частки пенсіонерів, які одержують пенсію у розмірі від 1000 грн. до 1500 грн. і більше 1500 грн. (рисунок 2). У 2015 р. питома вага пенсіонерів з таким розміром пенсій (від 1000 грн. до 1500 грн.) зменшилась порівняно із 2014 р. на 24,38%, а

³⁷⁹ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 02.03.2015 № 213-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/213-19>

³⁸⁰ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 24.12.2015 № 911-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/911-19/page>

відповідно питома вага пенсіонерів з розміром понад 1500 грн. збільшилась на 4,38%.

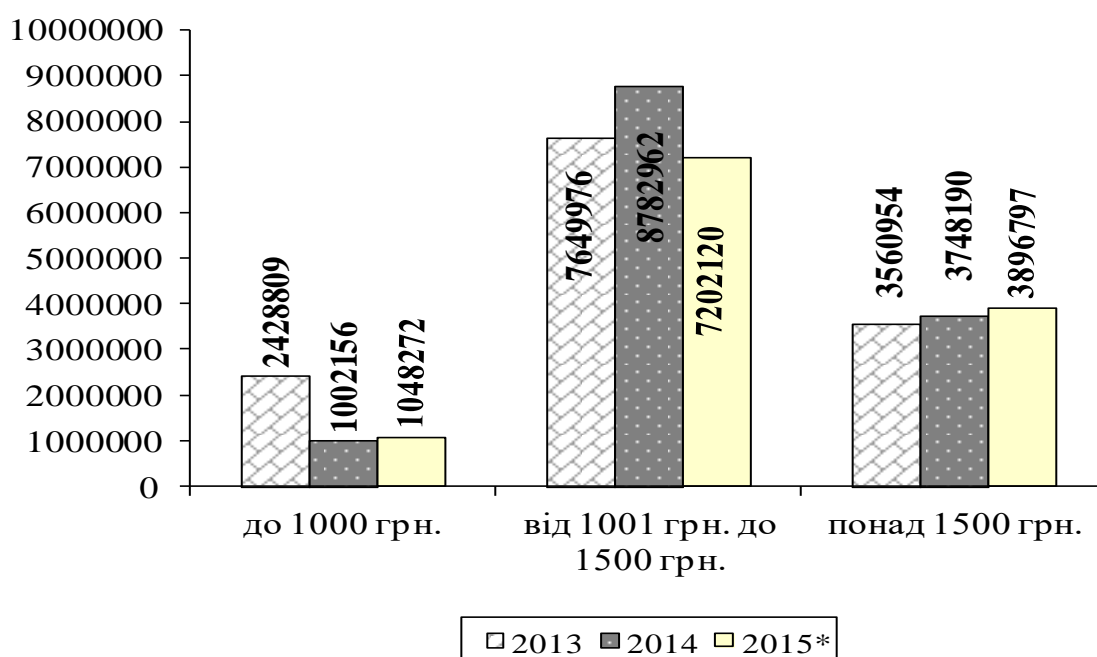

Рис. 2. Розподіл пенсіонерів, які одержують пенсію в органах Пенсійного фонду, за розмірами місячних пенсій у 2013-2015 рр.³⁸¹

*Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції

Упродовж аналізованого періоду уряд продовжував підвищувати розміри пенсій громадянам України (таблиця 1).

1. Динаміка рівня пенсійних виплат протягом 2005-2015 рр.

³⁸²

Роки	Середньомісячна заробітна плата, грн.	Темп зростання, %	Середній розмір пенсії за віком, грн.	Темп зростання, %	Коефіцієнт заміщення, %
2005	806,19	-	323,8	-	40,16
2006	1041,47	129,18	417,7	128,9	40,11
2007	1351	129,72	497,0	118,9	36,79
2008	1806	133,68	798,9	160,7	44,2
2009	1906	105,5	942,7	117,9	49,46
2010	2239	117,47	1039,6	110,3	46,43
2011	2633	117,60	1156,0	111,2	43,90
2012	3026	114,92	1252,4	108,3	41,39
2013	3265	107,90	1464,3	116,9	44,85
2014	3480	106,58	1526,1	104,2	43,85
2015	4195	120,5	1581,5	103,6	37,70

*2010-2015 рр. без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції

³⁸¹ Державний комітет статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

³⁸² Державний комітет статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Згідно із наведеною динамікою розмір пенсій постійно збільшується, але це аж ніяк не впливає на підвищення добробуту пенсіонерів. Система пенсійного страхування не може виконати свого основного завдання, оскільки теперішній розмір пенсій не в повному обсязі дає можливість підтримувати мінімальний рівень життєдіяльності громадян пенсійного віку. З огляду на це необхідним є удосконалити порядок призначення та індексації пенсій, поступове запровадження накопичувального рівня пенсійної системи та сприяти розвитку добровільного пенсійного забезпечення.

Пенсії за віком станом на січень 2016 р. отримують практично 82,2% пенсіонерів. Застраховані особи мають право на отримання пенсії за віком після досягнення ними 60 років і зі стажем не менше 15 років. У 2015 р. в Україні пенсії отримували близько 12,1 млн. осіб. Середній розмір пенсій по Україні на кінець 2015 р. становив 1581,5 грн. та у порівнянні з минулим роком зріс на 3,6% (у 2014 р. – 1526,1 гривень)³⁸³ (таблиця 1).

Аналіз динаміки виплат пенсій за віком свідчить про те, що на протязі аналізованого періоду середній розмір пенсії за віком постійно зростає, так як і кількість пенсіонерів за віком, проте темп зростання середнього розміру пенсії за віком був нестабільним. Як ми бачимо із таблиці 1 даний показник має стрибкоподібний характер. У 2015 р. темп зростання пенсійних виплат був зафіксований на найменшій позначці і становив всього 103,6%. Для того щоб оцінити рівень пенсійних виплат визначається перш за все коефіцієнт заміщення. Цей показник обчислюється як співвідношення розміру пенсії до розміру заробітної плати. Відповідно до норм Міжнародної організації праці³⁸⁴, він має становити не менше 55%. Протягом останніх трьох років цей коефіцієнт зменшувався і у 2015 р. досягнув найменшої позначки 37,7% (таблиця 1). Середній рівень коефіцієнта заміщення за весь період 42,6%. Це означає, що державна пенсія може забезпечити пенсіонерів дохід у розмірі 42,6% його передпенсійного заробітку. Очевидним є те, що рівень життя громадян, які досягли пенсійного віку і вийшли на пенсію, значно знижується.

Слід відмітити, що якщо б коефіцієнт заміщення в нашій країні дорівнював нормі або навіть б її перевищував, то це б суттєво не підвищило б добробут кожного пенсіонера. Причиною є низький рівень оплати праці та проблеми, що є присутні на ринку праці. Ринок праці характеризується нестабільністю, яка відображається у зростанні рівня безробіття, збільшенні зайнятих у неформальному секторі економіки, у «детінізації» зайнятості і доходів громадян, недосконалості законодавчої бази. Втрата роботи призводить до несплати внесків у Пенсійний фонд України, а значить і до зменшення його фінансових ресурсів³⁸⁵.

Негативну ситуацію на ринку праці посилює так званий фактор неформальної зайнятості. Кількість зайнятих у неформальному секторі економіки станом на 2015 р. становила 4,4 млн. або 26,5% від загальної кількості зайнятого населення (16,5 млн. громадян). Серед видів економічної діяльності найбільш поширеною неформальною зайнятістю є у сільському, лісовому та рибному господарствах, в оптовій та роздрібній торгівлі, ремонті автотранспортних засобів, а також у будівництві³⁸⁶.

До вищезазначених проблем слід додати також і демографічний чинник, який відіграє найважливішу роль у забезпеченні пенсійними виплатами на солідарному рівні

³⁸³ «Соціальний звіт за 2014 рік». Міністерство соціальної політики України.

³⁸⁴ Конвенція Міжнародної організації праці «Щодо мінімальних норм соціального забезпечення громадян» від 28.06.1952 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/993_011/page

³⁸⁵ Рудик В.К. Роль фінансово-економічних чинників у запровадженні обов'язкового накопичувального пенсійного страхування в Україні / В.К. Рудик // Наукові записки. Серія «Економіка». – 2011. - № 16. – С. 296-303.

³⁸⁶ Основні тенденції на ринку праці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=350794>

пенсійної системи. В Україні відбувається старіння населення достатньо швидкими темпами на фоні низької народжуваності (таблиця 2).

2. Демографічні перспективи України до 2060 року³⁸⁷

Показник	2014	2020	2025	2030	2040	2050	2060
Сумарна народжуваність, дітей на 1 жінку	1,55	1,60	1,62	1,64	1,66	1,68	1,69
Середня очікуваність життя при народженні, років:							
чоловіки	65,7	68,6	69,7	70,5	71,8	72,9	74,0
жінки	75,9	77,2	77,7	78,2	79,1	79,9	80,7
	2014-20	2021-30	2031-40	2041-50	2051-60	Разом	
Сальдо міграції, тис. осіб	300,1	662,1	647,0	593,3	541,2	2743,7	
Демоекономічне навантаження, на 1000 осіб у працездатному віці	404	407	439	451	502	630	619
Вікова структура населення, %:							
молодше 16 років	16,0	17,4	17,5	16,4	14,6	15,7	15,8
у працездатному віці	59,8	58,7	57,4	57,6	56,9	51,7	52,0
старше працездатного віку	24,2	23,9	25,2	26,0	28,5	32,6	32,2

Чисельність населення України в найближчі півстоліття, найімовірніше, скоротиться. Незначне зростання людності в Україні уявляється можливим лише за збігу найсприятливіших варіантів за всіма основними компонентами руху населення. Певно можна сказати лише, що частка осіб у віці 60 років і старше зросте. Зростання частки осіб похилого віку посилює відповідні вимоги до реформування сфери охорони здоров'я. Питання в тому, який вік буде вважатися «похилим» через півстоліття. Може статися так, що тодішні 60-річні фізіологічно почуватимуться як сучасні 50-ти або й навіть як 40-річні³⁸⁸.

Незважаючи на уповільнення зростання і навіть певне послаблення демоекономічного навантаження в перехідний період (до 2021 р.), в середньо- і довгостроковій перспективі на Україну очікує зниження частки населення в працездатному віці. При цьому, за деякими варіантами прогнозу, ця частка може становити від 47,7 до 55,3% на початок 2060 р.

Питома вага осіб у віці старше працездатного може становити від 24,7 до 40,8%. Найбільш вірогідно, що цей показник на середину XXI ст. становитиме понад 30%. Очікуване зростання демоекономічного навантаження та відповідне звуження частки працездатного населення посилює необхідність підвищення продуктивності праці. Саме

³⁸⁷ Сайт ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/monografii/popforecast2014.rar>

³⁸⁸ Позняк О.В. Демографічні перспективи України до 2060 року / О.В. Позняк, П.Є. Шевчук // Демографія та соціальна економіка. – 2014. - № 1(21). – С. 72-84.

ця проблема є однією з ключових в умовах демографічного старіння нації.

На сьогодні у пенсійній системі України на 10 платників внесків припадає приблизно 13 пенсіонерів. При такій ситуації Пенсійний фонд України буде у постійній залежності від державної допомоги.

Протягом аналізованого періоду і не тільки пенсійне забезпечення визначалось як одна із найбільш затратних видів системи соціального страхування населення. З кожним роком частка ВВП, яка спрямовувалась на фінансування виплат пенсій постійно зростає. Якщо у 2005 р. на пенсійне забезпечення спрямовувалось приблизно 14% ВВП, то у 2009 р. – 17,5%. У 2009 р. пенсійні витрати досягли одного з найвищих рівнів у світі. У 2015 р. у зв'язку із законодавчими нововведеннями уряду вдалось вперше починаючи із 2004 р. запланувати зниження витрат Пенсійного фонду України до 13,4% ВВП. Сьогоднішній фінансовий стан Пенсійного фонду України характеризується дисбалансом у витратах та доходах та постійним дефіцитом фінансових ресурсів. Серед основних причин дефіциту Пенсійного фонду України ми можемо виділити наступні:

1. дисбаланс у мінімальних обсягах заробітної плати та пенсій;
2. постійне зростання числа пенсіонерів;
3. не зовсім досконала система пенсійних внесків;
4. ухилення роботодавців та працівників від сплати внесків;
5. тіньовий сектор економіки.

На протязі 2007–2008 рр. бюджет Пенсійного фонду України був збалансований (доходи дорівнювали витратам), але у 2005–2006 рр. і починаючи з 2009 р. виникає дефіцит, що негативно впливає на фінансовий стан солідарного рівня системи пенсійного забезпечення і свідчить про неспроможність державного Пенсійного фонду виконувати пенсійні зобов'язання самостійно. Причинами такого різкого зростання пенсійних витрат є дві:

1. це пов'язано із діяльністю уряду 2005 р., коли різко зросли розміри пенсії з метою доведення їх до рівня мінімального прожиткового мінімуму для непрацездатного населення. Однак це зростання не відповідало розміру заплачених ними пенсійних внесків та їх матеріального стану. Наслідком таких дій стало зростання пенсійних витрат до 15% від ВВП і поява дефіциту Пенсійного фонду в 2005 р. – фактично з цього моменту Пенсійний фонд України можна вважати банкрутом. Наступний уряд продовжив також нарощувати пенсійні зобов'язання, а також різноманітні спецпенсії, надбавки і доплати;

2. криза 2008 р., що призвела до обвалу економіки і доходів Пенсійного фонду. Зобов'язання перед пенсіонерами при цьому не зменшилися, і в 2009 р. Україна досягла піку навантаження пенсійних витрат на свою економіку – 18% від ВВП. З того моменту витрати на пенсії стабільно залишаються дуже високими.

Така тенденція пов'язана не тільки з демографічною ситуацією в країні, а й з недостатнім рівнем розвитку економіки і наявності в її структурі значного за обсягами тіньового сектору.

У таблиця 3 подано дані щодо темпів зростання видатків, доходів та дефіциту Пенсійного фонду України. Протягом аналізованого періоду видатки бюджету Пенсійного фонду України постійно зростають (темп зростання – 4,06). Таке зростання можна пояснити низкою чинників: зростання рівня заробітної плати, через яку обчислюються внески до Пенсійного фонду України; щороку відбувається підвищення розміру пенсії. Власні доходи протягом цього періоду також постійно зростали, але повільнішими темпами (4,05).

3. Динаміка основних показників бюджету Пенсійного фонду України протягом 2005-2015 рр.³⁸⁹

Показник	Видатки, млрд. грн.	Доходи, млрд. грн.	Власні доходи, %	Надходження за рахунок Державного бюджету, %	Дефіцит, млрд. грн.
2005	65,5	42,2	64,4	13,72	-16,35
2006	70,2	62,9	73,0	16,06	-7,29
2007	95,59	95,59	74,6	26,16	0,0
2008	153,85	153,85	71,1	24,67	0,0
2009	164,14	111,41	73,74	23,71	-13,06
2010	192,28	124,82	75,33	23,04	-26,60
2011	209,04	150,21	77,64	20,96	-17,76
2012	228,76	163,64	75,89	22,80	-15,32
2013	252,05	168,62	72,53	26,44	-21,76
2014	243,48	166,93	71,36	27,62	-17,1
2015	265,7	170,9	64,14	35,8	-31
2015/2005	4,06	4,05	0,99	2,6	1,89

Відбулося значне зростання видатків Пенсійного фонду України протягом 2005-2015 рр. на 200,2 млрд. грн., майже в 4 рази. Темп зростання пенсійних видатків у 2015 р. становив 109,1% порівняно із 2014 р. 96,6%. Це зростання є пов'язано із підвищенням у вересні 2015 р. мінімального розміру пенсій (3,4 млрд. грн.) та виплатою пенсій пенсіонерам-переселенцям за попередні періоди на загальну суму 4,8 млрд. грн. Загалом у минулому році пенсіонерам-переселенцям виплачено 29,4 млрд. грн.³⁹⁰.

На 2016 р. заплановано бездефіцитність Пенсійного фонду України із доходами та видатками в сумі 257207,6 млрд. грн. При цьому у бюджеті враховано обсяг асигнувань з Державного бюджету України на фінансування пенсійних програм у загальній сумі 144 888,6 млн. грн. Ці асигнування, зокрема, мають компенсувати Пенсійному фонду втрати, пов'язані із зниженням у 2016 р. ставки єдиного соціального внеску, і покрити дефіцит бюджету Пенсійного фонду³⁹¹.

Залежність Пенсійного фонду України від держбюджету проявляється у високих відсотках бюджетних дотацій, які, за даними таблиці 3, у 2009 р. становили 23,71% доходів ПФУ, у 2010 р. – 23,04%; у 2011 р. – 20,96%; у 2012 р. – 22,80%; у 2013 р. – 26,44%, у 2014 р. – 27,62%, а у 2015 р. спостерігалось найбільше значення 35,8%. За планом на 2016 р. ця частка буде найбільшою і становитиме 56,3% – 144,8 млрд. грн.

Держава виступає гарантом системи соціального захисту населення і пенсійного забезпечення як її складової, тому такий розмір витрат коштів з Державного бюджету для збалансування солідарного рівня пенсійної системи виявляється вимушеним кроком. Крім того, такі гарантії здійснюються за рахунок коштів населення, яке приймає участь у наповненні Державного бюджету. Таким чином, населення не отримує ту частину коштів у соціальних сферах, яка направляється до Пенсійного фонду України. Така

³⁸⁹ Офіційний веб-сайт Пенсійного Фонду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/category?cat_id=95533

³⁹⁰ Офіційний веб-сайт Пенсійного Фонду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/category?cat_id=95533

³⁹¹ Уряд затвердив бюджет Пенсійного фонду України на 2016 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248883715&cat_id=244276429

тенденція призводить до зменшення можливостей Державного бюджету фінансувати інші галузі соціальної сфери, погіршуючи фінансове забезпечення цих ланок, тобто окремі бюджетні програми недоотримують кошти, оскільки тягар пенсійних зобов'язань перекладається на бюджет держави.

Проведений статистичний аналіз фінансового забезпечення пенсійної системи в Україні виявив достатньо великий перелік кризових проблем у цій сфері. Не зважаючи на проведені законодавчі нововведення, видатки державного Пенсійного фонду збільшуються випереджаючими темпами відносно валового внутрішнього продукту, що порушує умови стійкого розвитку економіки. Забезпечення пенсіонерам належних пенсій вимагає в свою чергу проведення не тільки пенсійної реформи, а й реформування оплати праці, збільшення її частки у структурі валового внутрішнього продукту та собівартості продукції, стимулювання зайнятості населення, створення нових робочих місць, розширення трудових ресурсного потенціалу як основи розвитку загальноекономічних процесів суспільства, реалізації стратегії економічного зростання. Суттєве збільшення частки державного фінансування в загальних видатках системи пенсійного забезпечення свідчить про поступове руйнування основних засад солідарного принципу пенсійної системи України. Отже, наведені факти свідчать про те, що діюча пенсійна система потребує перегляду основних її фінансових постулатів та пошуку альтернативних можливостей збільшення надходжень до Пенсійного фонду України.

3.12. Страхування вантажів як складова формування стійкої фінансової системи України

Розбудова стійкої національної фінансової системи в умовах глобалізації світової економіки, залишається для України актуальною у продовж двох останніх десятиріч. Невід'ємним складовим елементом такої системи сьогодні є страховий захист економічних суб'єктів громадянського суспільства. Свідомий вибір економічної доцільності страхової форми убезпечення результатів власної праці від ризиків їх втрати, обумовлює динамічність стійкого розвитку, як національної фінансової системи, так і економіки в цілому. Страхування вантажів, залишаючись одним з найстаріших видів страхового захисту, і сьогодні забезпечує адекватний механізм убезпечення товарів під час транспортування. Для міжнародного бізнесу та потенційних інвесторів оцінка фінансових показників діяльності національного ринку страхування вантажів слугує одним з визначальних критеріїв у прийнятті рішень щодо рівня розвитку фінансової системи та інфраструктури національної економіки, а, отже, і економічної доцільності стратегічних інвестиційних проектів у цій країні.

Нагальність активізації пошуку вискоєфективних стратегій та механізмів розвитку стійкої вітчизняної фінансової системи сьогодні, обумовлена як невирішеністю низки старих фундаментальних соціально-економічних проблем, так і появою нових, перш за все, геополітичних, військових та терористичних ризиків.

Неготовність національної еліти та відсутність адекватних управлінських рішень та механізмів реакції на згадані вище виклики, призвели не лише до втрати частини територій країни, а з ними, вагомої частки індустріально-економічного потенціалу, ведення військових дій, поглиблення наявних соціально-економічних проблем суспільства, а ще й до упущення часу та сприятливих можливостей європейського та трансконтинентального інтеграційного поступу економіки України.

За таких надважких економіко-політичних умов, на нашу думку, реалізуючи заходи з формування стійкої вітчизняної фінансової системи, слід додатково приділяти увагу паралельній розбудові як базових, так і інфраструктурних її елементів. У секторі ж страхування, запровадження новітніх видів буде важким та малоефективним доти, поки механізми реінжинірингових бізнес-процесів за класичними видами не сформуєть необхідну сучасну страхову інфраструктуру базу.

Страховання вантажів, що передбачає відшкодування страховиком збитків страхувальника, у зв'язку зі втратою чи пошкодженням застрахованого вантажу на час транспортування³⁹², динамічно модернізується у контексті техногенного розвитку людства. Поява сотень тисяч нових товарів вимагають розробки та впровадження нових стандартів до їх пакування, транспортування, завантаження/перевантаження, збереження у складських приміщеннях відправлення та доставки. Приєднання до виконання зазначених євро- та світових стандартів для вітчизняних виробників, перевізників та страховиків все ще лишається одним з фундаментальних завдань та стратегічним неосвоєним потенційним ринком.

Трансконтинентальне географічне положення України залишається її постійно зростаючим потенціалом, як для розвитку національної економіки, так і ринку страхування вантажів. Стан ринку та оцінка фінансових показників його діяльності сьогодні є вагомим фактором у прийнятті інноваційно-інвестиційних рішень, як резидентами, так і нерезидентами.

Найвні аналітичні дослідження та рейтинги вітчизняного страхового ринку, через узагальненість форм звітності та незначну частку у загальній структурі ринку страхування вантажів (стабільні 5%), не у змозі надати потенційному страхувальнику чи досліднику достатньої інформації для самостійного аналізу, моніторингу та прогнозування подальших темпів розвитку ринку страхування вантажів чи його лідерів.

Обравши вихідною статистичною базою для подальшого аналізу загальнодоступні рейтинги страховиків України зі страхування вантажів та багажу за 2013-2015 рр. за версією журналу «forINSURANCE»^{393, 394, 395}, спробуємо визначити лідерів ринку, виявити проблеми та тенденції його розвитку.

Зауважимо, що досліджені нами рейтинги, що укладаються за критерієм величини зібраних страхових премій, відзначалися щорічним коливанням вихідної бази страховиків. У 2013р. учасниками рейтингу були 75 страховиків, у 2014 р. з них залишилося лише 50 (66,6% від 2013р.), а у 2015 р. показник знов виріс до 70 компаній (140% до 2014р.). Подібні коливання кількості учасників ринку страхування вантажів, на наш погляд, було обумовлено негативним впливом військово-політичних ризиків у досліджуваній період.

На базі зазначених вище даних, ми уклали власний рейтинг «ТОП-5» страховиків добровільного страхування вантажів та багажу та відстежили динаміку змін їх позицій у загальному рейтингу за 2013-2015 рр. (Див. Табл. 1).

³⁹² Колотило О.Д. Страхування вантажів / О.Д. Колотило / Страхування: Підручник. / Під ред. Осадця С.С. – К.: КНЕУ, 2002. – 599 с. – С.344.

³⁹³ Рейтинг страхових компаній України за 12 місяців 2013 г. Страхування вантажів та багажу // Фориншурер / [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://forinsurer.com/ratings/nonlife/13/12/63> .

³⁹⁴ Рейтинг страхових компаній України за 12 місяців 2014 г. Страхування вантажів та багажу // Фориншурер / [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.forinsurer.com/ratings/nonlife/14/12/63 .

³⁹⁵ Рейтинг страхових компаній України за 12 місяців 2015 г. Страхування вантажів та багажу // Фориншурер / [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.forinsurer.com/ratings/nonlife/15/12/63 .

1. Динаміка рейтингу «ТОП-5» страховиків України добровільного страхування вантажів та багажу за 2013-2015рр. (тис. грн.)

Назва страховика	Страхові премії, тис. грн.			Страхові виплати, тис. грн.			Рівень виплат, %		
	2013	2014	2015	2013	2014	2015	2013	2014	2015
Альянс	1 53884,0	1 59277,0	3 99196,0	* 8170,0	* 2922,0	5 4106,0	* 4,00	* 4,90	* 0,73
Лемма	2 51823,1	- нд	- нд	* 19,8	- нд	- нд	* 0,00	- нд	- нд
Стройполіс	3 35121,8	- нд	- нд	* 12,0	- нд	- нд	* 0,00	- нд	- нд
Арсенал Страхование	4 33275,4	3 33136,0	2 130354,4	* 234,0	* 178,0	* 4,0	* 0,70	* 0,50	* 0,00
Інго Україна	5 22578,4	7 23054,0	8 15178,5	3 12754,6	* 1301,0	* 1854,0	5 56,50	* 5,60	5 12,21
Кремень	- нд	- нд	1 777882,5	- нд	- нд	4 5185,8	- нд	- нд	* 0,73

нд - немає даних; * - рейтингове значення менше п'яти.

Згідно з даними табл. 1, лідерство у продовж 2013-2014 рр. саме за показником страхових премій зберігала СК «Альянс» з незначним річним приростом у 1,1 рази у 2014р. (12,34% та 13,75% у загальній структурі, відповідно). Але військово-політичні події в країні спричинили зміну лідера і СК «Альянс» зміг утримати лише 3-тю позицію зі зростанням річного приросту в 1,67 рази в 2015р.

Лідером 2015 р. за показником страхових премій стала СК «Кремень», що у продовж 2013-2014 рр. взагалі не здійснювала страхування вантажів і не входила до вихідних рейтингів. Завважимо, що згідно з авторським дослідженням динаміки розвитку ринку страхування вантажів у 2009-2012 рр.³⁹⁶, СК «Кремень» лишалася незмінним лідером ринку протягом усього зазначеного періоду, а її повернення у рейтинг відразу на 1-шу позицію (62,58% у загальній структурі!), з відривом від наступника - СК «Арсенал Страхування» у 647528,1 тис. грн. (у 5,97 рази!), може свідчити про кардинальні зміни на ринку та повернення до старих схем ведення бізнесу.

Про нестабільність на вітчизняному ринку страхування вантажів у досліджуваній період також свідчать дані СК «Лемма» (11,87% у загальній структурі) та СК «Стройполіс» (8,04% відповідно) 2-га та 3-тя відповідно позиція рейтингу у 2013р. та СК «Злагода» (8,36% відповідно) 2-га позиція рейтингу у 2014р. Епізодично зібравши значні суми страхових премій та здійснивши мінімальні виплати вони випали у подальші періоди з вихідної досліджуваної бази.

Поступової втрати позицій зазнала і СК «Інго Україна», що з 5-ї позиції в 2013 р. опустилася на 8-му позицію рейтингу в 2015р., не зважаючи на мінімальний темп приросту в 1,02 рази в 2014р. та річним темпом спаду в 0,66 рази у 2015р.

Однак, були страховики, яким вдалося не лише утриматися у першій 5-ці за показником зібраних страхових премій, а й покращити свій результат. СК «Арсенал страхование» підвищила свій рейтинг з 4-ї до 2-ї позиції при збереженні страхових премій у 2014р. на рівні 2013р. та річному зростанні в 3,93 рази в 2015р.

Здійснений нами аналіз показників величини зібраних страхових премій зі страхування вантажів, продемонстрував фактичний рівень потенційної платоспроможності страховика щодо фінансового забезпечення майбутніх очікуваних страхових виплат. Однак, дані, зазначені в табл. 1, щодо сум фактично здійснених страхових виплат зі страхування вантажів «ТОП-5» у 2013-2015рр. засвідчують для

³⁹⁶ Колотило О.Д. Проблема визначення адекватних рейтингів зі страхування вантажів щодо інтересів страховальників / Колотило О.Д./ Стан та перспективи розвитку фінансової системи України: колективна монографія. / Під ред. проф. О.О. Непочатенко. – Умань: Видавець «Сочінський», 2012. – 324 с. – С. 263-268.

потенційних страхувальників цікаві тенденції:

- СК «Лемма», СК «Стройполіс», СК «Арсенал Страхование» у продовж всього періоду дослідження демонстрували виплати мінімальних страхових відшкодувань (4 - 232 тис. грн.), що у співвідношенні із зібраними ними страховими преміями складає відповідно 0 – 0,7%! На нашу думку, це може свідчити про застосування страховиком «жорсткого» андеррайтингу чи використання страхування вантажів у схемах. Такий дисбаланс активів та пасивів страховика має викликати виправдане занепокоєння у потенційного страхувальника. Данні ж щодо частки перестраховування у резидентів та нерезидентів, на жаль, у широкому доступі, відсутні.

- СК «Кремень» у 2015 р. виплативши 5185,8 тис. грн. посіла у нашому рейтингу 4-ту позицію (7,75% у загальній структурі), але у співвідношенні із зібраними страховими преміями це склало 0,73%, що свідчить про кореляцію методів управління компанією з вищезгаданими трьома страховиками.

- СК «ІНГО Україна» продемонструвала суттєві коливання у продовж періоду дослідження щодо виплачених сум страхового відшкодування. У 2013р. виплати склали 12754,6 тис. грн., у 2014р. – лише 1301,0 тис. грн. (10,2% від рівня 2013р.), у 2015р. – 1854,0 тис. грн. (142,5% до рівня 2014р.). Загальне падіння склало 10900,6 тис. грн. (14% – 2015/2013). Завважимо, що і за рівнем виплат страховик вийшовши з 3-ї позиції рейтингу в 2013р. у 56,5%, у 2014 р. знизив цей показник до 5,6% (9,91% від рівня 2013р.), досяг 5-ї позиції у 2015р. в 12,21% (218% до рівня 2014 р.).

Як засвідчив наш аналіз, побудова рейтингів за показником загальної суми зібраних страхових премій не може цілковито задовольнити інтереси потенційного страхувальника у виборі серед реальних лідерів ринку. Тому, використавши вихідні дані вже згаданих вище рейтингів страховиків України зі страхування вантажів та багажу, ми уклали рейтинг «ТОП-5» вітчизняних страховиків, що здійснювали виплати страхових відшкодувань у 2013-2015рр. (Див. табл.2).

Згідно з даними табл. 2, у 2013-2014 рр. простежується домінування двох лідерів ринку страхування вантажів: СК «ALLIANZ Україна» стабільно посідала 1-шу позицію рейтингу за сумами страхових виплат та 3-тю позицію за рівнем виплат. Водночас, СК «АХА Страхування», займаючи 2-гу позицію за сумами страхових виплат, посідала 1-шу позицію за рівнем виплат. Така незначна позиційна рокировка не викликала б занепокоєння, якби не фактичні значення цих показників. СК «АХА Страхування» у 2013 р. демонструє 420,3% (!) показника рівня виплат, у 2014 р. знижує його до 90,5%, а у 2015 р. досягає рівня у 10,97%, випавши з 5-ки лідерів не лише за цим показником, а й за сумою страхових премій, посівши 12-ту позицію вихідного рейтингу. СК «ALLIANZ Україна» почавши з 117,7% у 2013 р., змогла досягти класичного збалансування активів та пасивів зі страхування вантажів у 2014р. в 62,4%, але повністю згорнула свою діяльність на цьому ринку у 2015р. Небезпечну тенденцію демонструє і СК «Княжа», яка, з'явившись у нашому рейтингу в 2014-2015 рр., на фоні зростання рейтингових позицій з 4-ї до 2-ї відповідно за сумами страхових виплат та з 2-ї до 1-ї за рівнем виплат, відображає річне зростання значень останнього понад у 5,5 разів! Решта страховиків, значених у табл. 2, демонструють епізодичність потрапляння у базу дослідження, що не дозволяє виявити характерних для них тенденцій розвитку.

Зауважимо, що не зважаючи на загальну позитивну тенденцію зростання сум страхових виплат на вітчизняному ринку страхування вантажів у 2013-2015 рр. (у 1,11 рази), після їх падіння більш, ніж у половину в 2014р. (і це без врахування падіння національної валюти!), закладений у розрахунок нетто-тарифу, рівень виплат - 60%, лише епізодично досягався одиничними страховиками. Решта ж демонструвала

«виделку» у діапазоні 12-420%, що ще раз засвідчує нестабільність та високу ризикованість вітчизняного ринку страхування вантажів у досліджуваній період.

2. Динаміка рейтингу за рівнем виплат «ТОП-5» вітчизняних страховиків добровільного страхування вантажів та багажу за 2013-2015рр. (%)

Рейтинг	Роки	Назва страхової компанії	Рівень виплат, %	Назва страхової компанії	Страхові виплати, тис. грн.
1	2	3	4	5	6
1	2013	АХА Страхування	420,30	ALLIANZ Україна	18440,6
	2014	АХА Страхування	90,50	ALLIANZ Україна	10110,0
	2015	Княжа	386,61	AIG Україна	28624,1
2	2013	Експрес Страхування	185,00	АХА Страхування	16714,0
	2014	Княжа	69,60	АХА Страхування	4433,0
	2015	Колоннейд Україна	150,64	Княжа	12798,3
3	2013	ALLIANZ Україна	117,70	ІНГО Україна	12754,6
	2014	ALLIANZ Україна	62,40	Альянс	2922,0
	2015	AIG Україна	99,25	Колоннейд Україна	7064,5
4	2013	Індиго	111,10	Індиго	3332,1
	2014	ПЗУ Україна	14,50	Княжа	1697,0
	2015	Граве Україна	27,41	Кремень	5185,8
5	2013	ІНГО Україна	56,60	ПЗУ Україна	2795,7
	2014	Індиго	14,30	Злагода	1620,0
	2015	ІНГО Україна	12,21	Альянс	4106,0

Досліджена статистика засвідчила, на жаль, і про збереження негативних ментальних підходів, що характеризують вітчизняних страховиків у виборі технологій ведення бізнесу. Десятиліттями скаржачись на низький рівень страхової культури населення, у надважкі для національної економіки роки, обтяжені революційними, військовими, кримінальними діями, страховики отримали нагоду дієво продемонструвати суспільству економічну доцільність свого існування, але вони нею, в черговий раз, знехтували. Середній рівень виплат вітчизняного ринку страхування вантажів стартувавши з 13,8% (найвищий показник за 25 років його існування) у 2013р., впав понад в двое до 6,2% у 2014 р. та досяг 5,38% у 2015р.

На шляху оптимізації страхових витрат та збалансування портфелю ризиків страховика на вітчизняному ринку страхування вантажів, як невід'ємної складової формування стійкої фінансової системи України, у найближчій перспективі, на наш погляд, необхідно спільними державно-приватними зусиллями вирішити наступні завдання.

По-перше, широка просвітницька рекламна компанія. Зважаючи на специфіку конгломерату пост-радянського та національного менталітетів, нагальним є донесення до потенційних страхувальників економічної суті принципу «страхового інтересу» та його відмінності від «фінансового». Зміни у бережливому ставленні до об'єкту страхування та недопущення його розкрадання, після настання страхового випадку, об'єктивно сприятиме прискоренню процедур з урегулювання збитків. Одночасно, просвітницька компанія має бути спрямована і на зміну в розумінні вітчизняними страховиками суті економічної парадигми «страхування» та її ролі у формуванні стійкої фінансової системи, яка б фінансово забезпечувала нагальні матеріальні потреби

страхового забезпечення у сучасному громадянському суспільстві. Якщо і на далі страховики будуть пріоритетно опікуватися отриманням прибутків та оптимізацією власних витрат, потенційні страхувальники будуть лишатися з власними ризиками на одинці, а стагнуючий ринок, у перспективі, буде поглинутий страховиками-нерезидентами.

По-друге, інфраструктурне забезпечення. Для вітчизняного ринку страхування вантажів це цілий комплекс напрямків, що, перш за все, має включати: розбудову та оновлення транспортних шляхів (коридорів, портів); закупівля, у відповідності до сучасних міжнародних стандартів, транспортних засобів, складського та навантажувально-розвантажувального обладнання; запровадження технологій онлайн-моніторингу³⁹⁷ в страховому супроводі вантажу; створення розробленої автором структурно-фінансової моделі поліфункціонального державно-приватного закладу – Інституту централізованого моніторингу та електронного інформаційного банку даних страхового ринку³⁹⁸. Реалізація Інституту дозволила б не лише узагальнити, досліджувати наявну страхову статистичну базу, застосовувати більш точні актуарні методи розрахунку тарифів, активів, пасивів, інвестицій тощо, а й запобігати страховому шахрайству, що стало нагальною проблемою не лише на ринку страхування вантажів.

По-третє, законодавче забезпечення. З метою прискорення реалізації євроінтеграційних програм (наприклад, «Операційної програми прикордонного співробітництва Європейського інструменту сусідства 2014-2020 рр.» – «Україна – Польща – Білорусь» та «Басейн Чорного моря»³⁹⁹) та трансконтинентальних проєктів (Міжнародний проєкт «Потяг мультимодального комбінованого транспорту «Вікінг»⁴⁰⁰): прийняття довгоочікуваних (понад 5 років!) змін до Закону України «Про страхування»; мінімізація митних вантажо-транспортних процедур; прийняття міжнародних стандартів роботи суб'єктів страхового супроводу: сюрвейерів, аджастерів, актуаріїв; прийняття сучасних міжнародних стандартів щодо пакування, зберігання та транспортування вантажу; стандартизація умов договорів страхування, у контексті однозначності прочитання сторонами договору; визнання в зоні АТО військового стану. Останнє надасть юридичні підстави вітчизняним страховикам розраховувати на суттєві компенсації за збитками від перестраховиків-нерезидентів, у відповідності до вимог міжнародного права.

Отже, дослідження сучасного стану та тенденцій розвитку вітчизняного ринку страхування вантажів у контексті формування стійкої фінансової системи України, яка відповідала б нагальним вимогам сучасного громадянського суспільства в інтеграційних умовах, засвідчує низький рівень освоєння його постійно зростаючого стратегічного потенціалу. Імплементация провідного світового досвіду сприятиме його динамічній розбудові, фінансовому зміцненню, формуватиме привабливі інноваційно-інвестиційні умови, як для потенційних інвесторів, так і потенційних споживачів.

³⁹⁷ Либерти Страхование запустила новую опцию по страхованию грузов — онлайн-мониторинг перевозки / [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://forinsurer.com/news/16/04/06/33698>

³⁹⁸ Колотило О.Д. Проблеми моніторингу ризиків страхування / О.Д. Колотило // Реформування економіки України: стан та перспективи: V Міжнар. наук.-практ. конф., 25-26 лист. 2010 р. : зб. матеріалів. – К: МІБО КНЕУ. - 2010. – С. 115-118.

³⁹⁹ Регіональна політика та Угода про асоціацію між Україною та ЄС / [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/Print?lang=uk-UA&id=15d70f98-fdc3-4383-92bd-cde17c8ee224>

⁴⁰⁰ VIKING Train — поезд комбинированного транспорта «Викинг» (железнодорожные контейнерные перевозки) / [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.vikingtrain.com>

РОЗДІЛ 4. ФОРМУВАННЯ ПРІОРИТЕТНИХ НАПРЯМІВ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ГАЛУЗЕЙ ЕКОНОМІКИ

4.1. Фактори конкурентоспроможності виробничої сфери регіону: модернізація основного капіталу

Незважаючи на позитивні зрушення у фінансово-кредитній сфері та нові пріоритети національної промислової і бюджетної політики, які створюють підґрунтя для соціально-економічного розвитку України, матеріально-технічна база видів економічної діяльності (промисловості, будівництва, транспорту), що належать до виробничої сфери, залишається недостатньо розвиненою. Значною мірою така ситуація спричинена розривом між необхідним і наявним рівнями інвестиційного забезпечення процесів відтворення основного капіталу. За цих умов вкрай необхідним є науковий пошук і реалізація напрямків покращення техніко-економічного стану, ефективності використання основного капіталу на практиці. Це дозволить принаймі збільшити виробничу потужність вітчизняних підприємств на інноваційній основі.

Актуальність проблематики для Західного регіону посилюється на тлі високої зношеності основних засобів підприємств та корпорацій, як моральної, так і фізичної, нагромадження яких, зокрема на підприємствах та корпораціях виробничої сфери, збільшує рівень сукупних витрат на ремонти, сервісне і технічне обслуговування основного капіталу підприємств областей, зменшуючи показники фондівіддачі та продуктивності праці. Це створює аварійні ситуації, знижує загальний рівень виробництва і обумовлює технологічну відсталість реального сектора національної економіки.

Наведені аргументи свідчать про необхідність посилення державної підтримки оновлення основного капіталу виробничої сфери задля забезпечення сталого розвитку і недопущення техногенних катастроф. Процеси розробки і практичної реалізації державних, регіональних програм модернізації основного капіталу мають базуватися на інноваційних, принципово нових методологічних засадах проведення оцінки руху та темпів оновлення капіталу, з обов'язковим урахуванням техніко-економічного і реального станів національної економіки, євроінтеграційних перспектив України.

Важливість модернізації основного капіталу підприємств виробничої сфери Західного регіону і у цілому значною мірою обумовлена прискореними темпами розвитку процесів глобалізації, конкуренції на ринку. Докорінні зміни в умовах функціонування вітчизняних підприємств, які відбулися за останні 20 років і надалі будуть посилюватися внаслідок поглиблення інтеграції України у європейський та світовий економічні простори, роблять неминучими зміни в їх діяльності, передусім у напрямку приведення систем менеджменту і організації виробництва до міжнародних стандартів, підвищення якості продукції із метою забезпечення конкурентоспроможності.

Основним фактором збереження і посилення конкурентних переваг підприємств виробничої сфери Західного регіону на ринках є модернізація їх основного капіталу. Проведення такої модернізації неможливе без належного аналітичного обґрунтування управлінських рішень щодо вибору напрямків формування і реалізації ефективної економічної політики в регіоні та, зокрема, залучення інвестицій у перспективні інноваційні технічні проекти. Це вимагає консолідації зусиль підприємств із регіональними і місцевими органами влади.

У виробничій сфері Львівської обл. формується близько 30% валової доданої вартості

регіону. Частка видів економічної діяльності, що належать до виробничої сфери, становить 45,8% від загального випуску продукції області, з них на промисловість припадає 31,9%, будівництво – 5,2% і транспорт – 8,7%. В області функціонує 13556 підприємств виробничої сфери (20,1% від загальної кількості суб'єктів ЄДРПОУ регіону на 2014 р.). Частка населення, зайнятого у цій сфері, складає більше 27%, із них: в промисловості – 14, у будівництві – 7%, в транспорті – 6%. У структурі основного капіталу регіону країни питома вага підприємств, що належать до виробничої сфери, становить 59,6% (за первісною вартістю основних засобів)⁴⁰¹.

Провідну роль в економіці Західного регіону (із часткою 17,9% у валовій доданій вартості) відіграє промисловість і промислова діяльність. Питома вага обсягу промислової продукції у загальному випуску перебуває на рівні 31,9%.

У 2014 р. обсяг реалізованої промислової продукції в Львівській обл. збільшився на 4,2%, після зниження у 2013 р. на 0,7% і склав 36079,8 млн. грн. Зокрема зростання у 8,5% досягнуто в переробній промисловості. Натомість у інших видах промислової діяльності відбулося зменшення реалізації продукції⁴⁰².

Після різкого (у 2,4 рази) падіння в 2012 р. фінансових результатів до оподаткування промислових підприємств Львівської обл., у 2013 р. відбулося їх суттєве зростання (в 2,45 рази). Однак за 2014 р. промисловість Західного регіону зазнала втрат на 1,853 млрд. грн. Наслідком є те, що частка збиткових підприємств за січень-вересень 2014 р. збільшилася на 10,6% і досягла 48,4%, перевищивши аналогічний показник в Україні на 2,4%. Критичним (85,7%) став рівень збитковості у постачанні електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря (в Україні – 69,7%), а також водопостачанні, каналізації, поводженні з відходами – 75,9% (в Україні – 70,5%) і добувній промисловості, розробленні кар'єрів – 66,7% (в Україні – 55,2%)⁴⁰³.

У 2014 р. в промисловості Львівської обл. інноваційно активними були 129 підприємств (16,4% від усіх промислових підприємств), що на 11,2% більше, порівняно з попереднім. Обсяг реалізованої інноваційної продукції промислових підприємств становив 2,1% від загального обсягу реалізованої промислової продукції в області⁴⁰⁴.

Після тривалого періоду зростання, у 2014 р. відбулося скорочення сумарного обсягу інвестиційних вливань в основний капітал промисловості Західного регіону на 20,4%⁴⁰⁵.

Аналізування стану основного капіталу у промисловості Львівської обл. показав, що за період 2009 – 2013 рр. коефіцієнт зносу щороку знижувався в середньому на 0,23%

⁴⁰¹ Статистичний щорічник Львівської області за 2013 рік : [в 2-х част.] / Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області ; [за ред. С.І. Зимовіної] . – Львів, 2012 . – Ч. 1. – 374 с., Ч. 2. – 264 с.

⁴⁰² Статистичний щорічник Львівської області за 2013 рік : [в 2-х част.] / Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області; [за ред. С.І. Зимовіної] . – Львів, 2012 . – Ч. 1. – 374 с., Ч. 2. – 264 с.; Офіційний сайт Головного управління статистики у Львівській області : [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу : <http://www.stat.lviv.ua> (останнє звернення 23.03.2016).

⁴⁰³ Статистичний щорічник Львівської області за 2013 рік : [в 2-х част.] / Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області; [за ред. С.І. Зимовіної] . – Львів, 2012 . – Ч. 1. – 374 с., Ч. 2. – 264 с.; Офіційний сайт Головного управління статистики у Львівській області : [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу : <http://www.stat.lviv.ua> (останнє звернення 23.03.2016); Офіційний сайт Державної служби статистики України : [Електронний ресурс] . – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua> (останнє звернення 23.03.2016).

⁴⁰⁴ Статистичний щорічник Львівської області за 2013 рік : [в 2-х част.] / Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області; [за ред. С.І. Зимовіної] . – Львів, 2012 . – Ч. 1. – 374 с., Ч. 2. – 264 с.; Офіційний сайт Головного управління статистики у Львівській області : [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу : <http://www.stat.lviv.ua> (останнє звернення 23.03.2016).

⁴⁰⁵ Офіційний сайт Головного управління статистики у Львівській області : [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу : <http://www.stat.lviv.ua> (останнє звернення 23.03.2016).

(табл. 1).

1. Показники стану і ефективності використання основного капіталу у промисловості Львівської обл.

Показники	Роки					Середнє
	2009	2010	2011	2012	2013	
коефіцієнт зносу основного капіталу, %	59,5	59,5	58,3	58,5	58,6	58,9
фондовіддача, грн./грн.	1,01	1,03	1,32	1,3	1,3	1,19
рентабельність основного капіталу, грн./грн.	-0,02	0	0,03	0,01	0,03	0,01
рентабельність виробництва, грн./грн.	-0,02	0	0,02	0,01	0,02	0,01
продуктивність праці, млн. грн./ос.	0,2	0,23	0,31	0,3	0,34	0,28

Джерело. Згруповано за даними⁴⁰⁶.

Як видно з табл. 1, значення цього коефіцієнта перевищує порогове (35%) у 1,7 рази, загалом можна стверджувати, що стан основного капіталу в промисловості є задовільним.

Результати розрахунку показників використання основного капіталу засвідчили зростання упродовж аналізованого періоду значень усіх показників, зокрема: фондовіддачі – у 1,29, рентабельності основного капіталу – в 3 і виробництва – у 2, продуктивності праці – в 1,7 рази. З огляду на позитивні тенденції (незважаючи на низький рівень рентабельності основного капіталу і виробництва), можна зробити висновок про ефективне використання основного капіталу у промисловості Західного регіону.

Питома вага будівництва у валовій доданій вартості Львівської обл. становить лише 2,8%, а обсягу будівельної продукції в випуску перебуває на рівні 5,2%. Обсяг будівельних робіт (за видами продукції) у Західному регіоні тенденційно скорочувався із 2012 р. Так, у 2014 р. показник знизився на 0,94% (в 2013р. – на 2,4%, 2012 р. – 10%) і склав 2397,9 млн. грн. Зокрема на 9,3% зменшився обсяг будівництва інженерних споруд, натомість обсяг будівництва будівель зріс на 5,6%⁴⁰⁷.

У 2013 р. будівельні підприємства Львівської обл. отримали 19,1 млн. грн. фінансового результату до оподаткування після значних (64,1 млн. грн.) втрат в 2012 р. За січень-вересень 2014 р. показник досяг 9,5 млн. грн. Частка збиткових підприємств у будівництві в 2013 р. знизилася до 38,5% проти 42,3% у 2012 р., але в третьому кварталі 2014 р. вона знову зросла до 43,9%, хоча залишилася на 3,2% нижчою за аналогічний

⁴⁰⁶ Статистичний щорічник Львівської області за 2013 рік : [в 2-х част.] / Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області; [за ред. С.І. Зимовіної] . – Львів, 2012 . – Ч. 1. – 374 с., Ч. 2. – 264 с.; Офіційний сайт Головного управління статистики у Львівській області : [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу : <http://www.stat.lviv.ua> (останнє звернення 23.03.2016); Основні засоби України за 2000 – 2010 роки : [стат. зб.] / Державна служба статистики України. – Київ, 2012. – 292 с.; Статистичний щорічник Львівської області за 2010 рік : [в 2-х част.] / Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області; [за ред. С.І. Зимовіної] . – Львів, 2011 . – Ч. 1. – 362 с., Ч. 2. – 280 с.; Статистичний щорічник Львівської області за 2011 рік : [в 2-х част.] / Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області; [за ред. С.І. Зимовіної] . – Львів, 2012 . – Ч. 1. – 368 с., Ч. 2. – 288 с.; Статистичний щорічник Львівської області за 2012 рік : [в 2-х част.] / Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області; [за ред. С.І. Зимовіної] . – Львів, 2013 . – Ч. 1. – 368 с., Ч. 2. – 288 с.; Регіони України 2012 : [стат. зб.] / Державна служба статистики України; [за ред. О.Г. Осауленка]. – Київ, 2012. – Ч. II. – 801 с.; Регіони України 2013 : [стат. зб.] / Державна служба статистики України; [за ред. О.Г. Осауленка]. – Київ, 2013. – Ч. II. – 783 с.

⁴⁰⁷ Статистичний щорічник Львівської області за 2013 рік : [в 2-х част.] / Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області; [за ред. С.І. Зимовіної] . – Львів, 2012 . – Ч. 1. – 374 с., Ч. 2. – 264 с.; Офіційний сайт Головного управління статистики у Львівській області : [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу : <http://www.stat.lviv.ua> (останнє звернення 23.03.2016).

показник в Україні⁴⁰⁸.

Обсяги інвестицій в основний капітал будівництва Західного регіону прискорено зростали (за винятком зниження на 5,8% в 2013 р.). Так, у 2014 р. показник збільшився на 18,65%, порівняно з 2013 р., і склав 2751,8 млн. грн., майже зрівнявшись із аналогічним показником в промисловості (2779,1)⁴⁰⁹.

Коефіцієнт зносу основного капіталу у будівництві Львівської обл. упродовж 2009 – 2013 рр. знижувався на 0,3% щороку і перевищив порогове значення в 1,4 рази (таблиця 2). Із табл. 2 видно, що стан основного капіталу у будівництві Західного регіону є задовільним.

2. Показники стану і ефективності використання основного капіталу у будівництві Львівської обл.

Показники	Роки					Середнє
	2009	2010	2011	2012	2013	
коефіцієнт зносу основного капіталу, %	48,8	48,6	47,5	47,6	47,6	48
фондовіддача, грн./грн.	2,48	2,51	2,97	3,24	3,29	2,9
рентабельність основного капіталу, грн./грн.	-0,1	-0,09	0,03	-0,03	0,01	-0,4
рентабельність виробництва, грн./грн.	0,04	-0,04	0,01	-0,01	0	0
продуктивність праці, млн. грн./ос.	0,17	0,18	0,24	0,3	0,32	0,24

Джерело. Згруповано за даними⁴¹⁰.

Аналізування рівня використання основного капіталу будівельних підприємств Львівської обл. засвідчило системне зростання фондовіддачі (у 1,33 рази) і продуктивності праці (в 1,88). Водночас, попри перевищення у 3,78 рази показником фондовіддачі нормативного значення коефіцієнта в 0,87, нульова і критично низька рентабельність виробництва, основного капіталу не дають підстав для однозначного твердження щодо ефективності використання.

Питома вага транспорту у валовій доданій вартості Львівської обл. становить 9,2%. Питома вага транспорту у загальному випуску перебуває на рівні 8,7%. У 2014 р.

⁴⁰⁸ Статистичний щорічник Львівської області за 2013 рік : [в 2-х част.] / Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області; [за ред. С.І. Зимовіної] . – Львів, 2012 . – Ч. 1. – 374 с., Ч. 2. – 264 с.; Офіційний сайт Головного управління статистики у Львівській області : [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу : <http://www.stat.lviv.ua> (останнє звернення 23.03.2016); Офіційний сайт Державної служби статистики України : [Електронний ресурс] . – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua> (останнє звернення 23.03.2016).

⁴⁰⁹ Офіційний сайт Головного управління статистики у Львівській області : [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу : <http://www.stat.lviv.ua> (останнє звернення 23.03.2016).

⁴¹⁰ Статистичний щорічник Львівської області за 2013 рік : [в 2-х част.] / Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області; [за ред. С.І. Зимовіної] . – Львів, 2012 . – Ч. 1. – 374 с., Ч. 2. – 264 с.; Офіційний сайт Головного управління статистики у Львівській області : [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу : <http://www.stat.lviv.ua> (останнє звернення 23.03.2016); Основні засоби України за 2000 – 2010 роки : [стат. зб.] / Державна служба статистики України. – Київ, 2012. – 292 с.; Статистичний щорічник Львівської області за 2010 рік : [в 2-х част.] / Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області; [за ред. С.І. Зимовіної] . – Львів, 2011 . – Ч. 1. – 362 с., Ч. 2. – 280 с.; Статистичний щорічник Львівської області за 2011 рік : [в 2-х част.] / Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області; [за ред. С.І. Зимовіної] . – Львів, 2012 . – Ч. 1. – 368 с., Ч. 2. – 288 с.; Статистичний щорічник Львівської області за 2012 рік : [в 2-х част.] / Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області; [за ред. С.І. Зимовіної] . – Львів, 2013 . – Ч. 1. – 368 с., Ч. 2. – 288 с.; Регіони України 2012 : [стат. зб.] / Державна служба статистики України; [за ред. О.Г. Осауленка]. – Київ, 2012. – Ч. II. – 801 с.; Регіони України 2013 : [стат. зб.] / Державна служба статистики України; [за ред. О.Г. Осауленка]. – Київ, 2013. – Ч. II. – 783 с.

загальний обсяг перевезення вантажів транспортними підприємствами області скоротився на 46,7% і склав 13,1 млн. тонн. Зокрема перевезення вантажів автомобілями (73,3% у структурі перевезень) зменшились на 55,1%, але натомість перевезення залізницею зросли на 9,4%⁴¹¹.

Після значного зростання у 1,48 рази в 2011 р. фінансових результатів до оподаткування, у 2012 р. відбулося їх скорочення в 2 рази, у 2013 році – в 4,2, порівняно з попереднім. Однак за січень-вересень 2014 р. цей показник у транспорті досяг 140 млн. грн. (74,4 млн. грн. за увесь 2013 р. Частка збиткових підприємств у цьому виді економічної діяльності в 2013 р. скоротилася до 38,7% проти 39,3% у 2012 р., але в січні-вересні 2014 р. зросла до 51 і на 2,7% перевищила аналогічний показник в Україні⁴¹².

Обсяги інвестицій в основний капітал транспорту у Західному регіоні із 2012 р. тенденційно знижуються. Для прикладу, на кінець 2014 р. їхній обсяг склав 683,8 млн. грн., що становить 91,2% від показника попереднього року і лише 15,8% – від 2011 р., коли значення було максимальним (4340 млн. грн.)⁴¹³.

Знос основного капіталу транспортних підприємств Львівської обл. упродовж 2009 – 2013 рр. у середньому зростає щороку на 0,32% і перевищив порогове значення в 2,4 рази (табл. 3).

3. Показники стану і ефективності використання основного капіталу у транспорті Львівської обл.

Показники	Роки					Середнє
	2009	2010	2011	2012	2013	
коефіцієнт зносу основного капіталу, %	82,5	90,1	82,8	83,3	83,8	84,5
фондовіддача, грн./грн.	0,21	0,13	0,15	0,15	0,17	0,16
рентабельність основного капіталу, грн./грн.	0,01	0,01	0,01	0	0	0,01
рентабельність виробництва, грн./грн.	-0,02	0,03	0,04	0,02	0,01	0,02
продуктивність праці, млн. грн./ос.	0,16	0,23	0,28	0,2	0,24	0,22

Джерело. Згруповано за даними⁴¹⁴.

⁴¹¹ Статистичний щорічник Львівської області за 2013 рік : [в 2-х част.] / Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області; [за ред. С.І. Зимовіної] . – Львів, 2012 . – Ч. 1. – 374 с., Ч. 2. – 264 с.; Офіційний сайт Головного управління статистики у Львівській області : [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу : <http://www.stat.lviv.ua> (останнє звернення 23.03.2016).

⁴¹² Статистичний щорічник Львівської області за 2013 рік : [в 2-х част.] / Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області; [за ред. С.І. Зимовіної] . – Львів, 2012 . – Ч. 1. – 374 с., Ч. 2. – 264 с.; Офіційний сайт Головного управління статистики у Львівській області : [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу : <http://www.stat.lviv.ua> (останнє звернення 23.03.2016); Офіційний сайт Державної служби статистики України : [Електронний ресурс] . – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua> (останнє звернення 23.03.2016).

⁴¹³ Офіційний сайт Головного управління статистики у Львівській області : [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу : <http://www.stat.lviv.ua> (останнє звернення 23.03.2016).

⁴¹⁴ Статистичний щорічник Львівської області за 2013 рік : [в 2-х част.] / Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області; [за ред. С.І. Зимовіної] . – Львів, 2012 . – Ч. 1. – 374 с., Ч. 2. – 264 с.; Офіційний сайт Головного управління статистики у Львівській області : [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу : <http://www.stat.lviv.ua> (останнє звернення 23.03.2016); Основні засоби України за 2000 – 2010 роки : [стат. зб.] / Державна служба статистики України. – Київ, 2012. – 292 с.; Статистичний щорічник Львівської області за 2010 рік : [в 2-х част.] / Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області; [за ред. С.І. Зимовіної] . – Львів, 2011 . – Ч. 1. – 362 с., Ч. 2. – 280 с.; Статистичний щорічник Львівської області за 2011 рік : [в 2-х част.] / Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області; [за ред. С.І. Зимовіної] . – Львів, 2012 . – Ч. 1. – 368 с., Ч. 2. – 288 с.; Статистичний щорічник Львівської області за 2012 рік : [в 2-х част.] / Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області; [за ред. С.І. Зимовіної] . – Львів, 2013 . – Ч. 1. – 368 с., Ч. 2. – 288 с.; Регіони України 2012 : [стат. зб.] / Державна служба статистики України; [за

Як видно з табл. 3, стан основного капіталу у транспорті Західного регіону є абсолютно незадовільним. Неєфективність використання основного капіталу транспортних підприємств Львівської обл. засвідчує нульовий рівень рентабельності капіталу, критично низький рівень рентабельності виробництва із тенденцією до подальшого зниження і незадовільне значення фондівіддачі (у понад 5 разів менше нормативного), а також низька продуктивність праці.

Отже, основними проблемами відтворення і використання основного капіталу підприємств виробничої сфери у Львівській обл. можна віднести такі:

- 1) високий ступень зношеності основних засобів, зокрема у транспорті (придатними для експлуатації є 15,5, в промисловості – 41 і будівництві –52%);
- 2) низький рівень інноваційності промислового виробництва (частка реалізованої інноваційної продукції в обсязі промислової у 2,38 рази менша за необхідний мінімум в 5%);
- 3) тенденційне зменшення обсягу будівництва інженерних споруд;
- 4) різке зниження обсягу перевезення вантажів авто транспортом;
- 5) збиткову діяльність у промисловості, низькі фінансові результати від звичайної діяльності до оподаткування в будівництві і транспорті;
- 6) зростання питомої ваги збиткових підприємств, зокрема на 13% у транспорті, 11% і 5,4% – в промисловості та у будівництві;
- 7) суттєве скорочення обсягів залучення інвестиційних ресурсів в основний капітал у транспорті.

Результати мікрорівневих оцінок, проведених на підставі даних річної фінансової звітності найпотужніших промислових, будівельних і транспортних підприємств Львівської обл., показали, що загалом рівень показників стану та ефективності основного капіталу аналізованих підприємств виробничої сфери є вищим, аніж рівень аналогічних середньостатистичних показників у цих видах економічної діяльності в Західному регіоні загалом. Так, зокрема найвищих значень показників ефективності використання основного капіталу досягнуто такими підприємствами харчової промисловості як ПАТ “Концерн Хлібпром”, ПрАТ “Компанія Ензим”, ТОВ СП “Галка ЛТД” і ПАТ “Моршинський завод мінеральних вод “Оскар”, ПАТ «Галичфарм» (табл. 4).

4. Розподіл підприємств виробничої сфери Західного регіону за формами відтворення основного капіталу¹

Підприємства	Знос ОК ² , %	Ефективність ОК, грн./грн.		Форми відтворення ОК ³
		фондовідда ча	рентабельніс ть	
Промисловість				
ПАТ “Львівобленерго”	9,13	0,528	-0,02	поточний ремонт
ПАТ “Львівський холодокомбінат”	17,06	0,79	0,24	
ПАТ “Львівгаз”	37,07	1,47	0,057	капітальний ремонт
ПАТ “Концерн Хлібпром”	37,45	2,021	0,494	
ПАТ “Галичфарм”	38,16	2,935	1,585	
ПАТ “Моршинський завод мінеральних вод “Оскар”	39,98	2,006	0,59	
ПАТ “ДТЕК Західенерго”	39,98	2,961	0,225	

ред. О.Г. Осауленка]. – Київ, 2012. – Ч. II. – 801 с.; Регіони України 2013 : [стат. зб.] / Державна служба статистики України; [за ред. О.Г. Осауленка]. – Київ, 2013. – Ч. II. – 783 с.

Продовження таблиці 4

ПАТ “Львівська кондитерська фабрика “Світоч”	44,88	2,059	0,142	
ПАТ “Миколаївцемент”	47,5	1,22	0,059	
ПрАТ “Компанія Ензим”	54,03	1,242	0,42	
ТОВ СП “Галка ЛТД”	54,86	3,437	1,251	
ВАТ “Жидачівський целюлозно-паперовий комбінат”	57,72	0,798	0,06	часткове технічне переоснащення / реконструкція
ПАТ “Іскра”	58,62	0,885	0,171	
ПАТ “Дрогобицький завод автомобільних кранів”	59,4	0,142	-0,036	
ПАТ “Львівська вугільна компанія”	64,5	0,195	-0,122	
ПАТ “Львівський жиркомбінат”	64,75	1,334	0,182	
ПАТ “Шахта “Надія”	65,79	1,506	-0,464	повне технічне переоснащення / реконструкція + нове будівництво
ВАТ “Нафтопереробний комплекс – Галичина”	75,08	1,835	-0,003	
ПрАТ “Львівський лікєро-горілчаний завод”	77,38	1,19	0,233	
ПрАТ “Львівський локомотиворемонтний завод”	95,14	0,203	0,036	
Будівництво				
ПАТ “Південьзахіделектромережбуд”	25,91	0,707	0,114	поточний ремонт
ПАТ “Холдингова компанія “Еко-Дім”	58,74	5,156	0,69	капітальний ремонт
ПАТ “Електро”	64,66	9,646	0,431	
ВАТ “Прикарпатбуд”	61,22	0,309	0,025	часткове технічне переоснащення / реконструкція
ПАТ “Укрзахідвуглебуд”	69,47	5,008	0,097	повне технічне переоснащення / реконструкція + нове будівництво
ПАТ “Нафтогазбуд”	71,56	0,517	-0,07	
Транспорт				
ПАТ “Львівське автотранспортне підприємство 14630”	52,52	1,205	0,014	часткове технічне переоснащення / реконструкція
ДТГО “Львівська залізниця”	99,07	0,008	0,001	повне технічне переоснащення / реконструкція + нове будівництво

Примітки: 1. За даними 2013 р. 2. ОК (аббревіатура) – основний капітал. 3. У чисельнику форми відтворення активної частини основного капіталу, в знаменнику – пасивної.

Джерело. Згруповано за даними⁴¹⁵.

⁴¹⁵ Основний капітал у Західному регіоні України: сучасний стан і перспективні напрями модернізації : [Текст] : монографія / [С.О. Іщук, Я.В. Кудря та ін.] ; за наук. ред. С.О. Іщук. – Львів : НАН України ; ДУ “Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долишнього НАН України”, 2015. – 172 с.

З табл. 4 видно, що у кращому стані (що означає відсутність потреби в модернізації) перебуває основний капітал ПАТ “Львівський холодокомбінат” (знос капіталу у 2013 р. становив 17,1%) і ПАТ “Львівобленерго” (9,1%), будівельного підприємства ПАТ “Південьзахіделектромережбуд” (25,9%). Водночас рівень зношеності основного капіталу ДТГО “Львівська залізниця” і ПрАТ “Львівський локомотиворемонтний завод” досяг критичних значень – 99,1% та 95,1% відповідно. Також високий (>65%) коефіцієнт зносу основних засобів на промислових підприємствах ПрАТ “Львівський лікєро-горілчаний завод” (77,4%), ВАТ “Нафтопереробний комплекс – Галичина” (75,1%), ПАТ “Шахта “Надія” (65,8%) і “Нафтогазбуд” (71,6%), “Укразахідвуглебуд” (69,5%). Підприємства потребують повного технічного переоснащення і реконструкції, модернізації або нового будівництва⁴¹⁶. Для решти підприємств виробничої сфери Західного регіону прийнятними є такі форми відтворення основного капіталу, як капітальний ремонт і часткове технічне переоснащення, зокрема для активного, капітальний ремонт та реконструкція – для пасивного.

Загалом незадовільний стан процесів модернізації основного капіталу у виробничій сфері Західного регіону засвідчили результати експертного опитування, проведеного шляхом анкетування керівників підприємств, що функціонують в Львівській обл. Так, згідно з результатами, 23 підприємства із 42 респондентів модернізували основний капітал, у т.ч. 18 промислових, три будівельні і два транспортні. У 48% опитаних модернізація відбулася понад 5 років тому. Це ставить під сумнів її актуальність за міжнародними стандартами на теперішній час. Окрім того, негативною тенденцією є значне переважання капітального ремонту над іншими формами модернізації, тоді як у розвинутих країнах покращення стану основного капіталу, зокрема на інноваційній основі, відбувається шляхом проведення технічного переоснащення і капітального будівництва. Наслідком використання означених форм модернізації основного капіталу стало зменшення підприємствами витрат виробництва лише на 26%. Водночас у 65% респондентів витрати залишились незмінними, на 9% – навіть збільшилися. Також після модернізації чисельність працівників скоротилася на 13% підприємств. Натомість у 35% підприємств цей показник збільшився, а в 52% – залишився незмінним. На жаль, чи не єдиним на сьогодні позитивним наслідком модернізації основного капіталу підприємств визначено зниження рівня виробничого травматизму і професійної захворюваності (у 13%). Серед негативних аспектів проведеної модернізації основного капіталу у виробничій сфері області також числяться незмінність екологічності продукції (у 65% випадків) і збільшення викидів шкідливих речовин у природне середовище (в 9% випадків). На останок, залишається незадовільною ситуація з зовнішньою сертифікацією. Лише 36% підприємств виробничої сфери із загальної кількості мають сертифікати міжнародного зразка, з них 12% – європейського. У свою чергу, досить низький рівень зовнішньої сертифікації виробничих підприємств (понад 70% у державах-членах Європейського Союзу) зумовлений, по-перше, відсутністю обладнання і технологій для виготовлення продукції належної якості, по-друге, потреби у сертифікації внаслідок орієнтації на внутрішній ринок та випуск давальницької сировини, яка має відповідати лише внутрішнім регламентам покупця.

Щодо загальної структури джерел фінансових ресурсів, спрямованих на модернізацію основного капіталу, то традиційно переважають власні кошти підприємств (65,2%). Порівняно значною (30,4%) є частка іноземних інвестицій у цій структурі. Водночас

⁴¹⁶ Інтегральна оцінка основного капіталу регіону (методичні рекомендації) / [С.О.Ішук, О.М. Кушнірчук-Ставнича, Л.Й.Ситар]; за ред. д.е.н., проф. С.О. Ішук. – Львів : НАН України ; Ін-т регіональних досліджень, 2013. – 28 с.

частка кредитних ресурсів є мізерною.

Розв'язання окреслених економічних проблем потребує використання комплексного підходу, який охоплюватиме технологічне оновлення основного капіталу підприємств Західного регіону і завдання організаційно-структурної модернізації управління виробничою сферою Львівської обл. із урахуванням стратегічних пріоритетів регіонального розвитку. Наявність належних умов для проведення такої модернізації передбачає комплекс організаційно-економічних заходів на рівні державних, регіональних і місцевих органів влади, результатом реалізації яких стане вирішення низки проблем у багатьох напрямках.

Основними завданнями у напрямку підвищення рівня ефективності і конкурентоспроможності виробничої сфери Західного регіону є наступні:

1) у промисловості: оптимізація структури промислового виробництва шляхом стимулювання розвитку промислової діяльності, здатної забезпечити імпортозаміщення і нарощення експорту промислової продукції; пріоритетне фінансування науково-виробничих програм інноваційного змісту з високим ступенем віддачі інвестицій, спрямованих на розробку і впровадження новітніх технологій (це об'єкти державної селективної політики підтримки вітчизняної промисловості); сприяння розвитку потенційно прибуткових, наукомістких та високотехнологічних промислових виробництв із паралельним закриттям або реструктуризацією неефективних промислових підприємств; підвищення рівня конкурентоспроможності і розширення ринків продажу вітчизняної продукції шляхом переходу промислового виробництва на замкнені технологічні цикли виготовлення товарів кінцевого споживання для ринків; забезпечення розвитку виробничої інфраструктури у регіоні шляхом розбудови мережі індустріальних парків на засадах державно-приватного партнерства; визначення і законодавче закріплення чіткого порядку фінансування пріоритетних промислових проектів, прозорого розподілу активів та прибутків за результатами фінансової діяльності підприємств; зменшення рівня енергоємності виробництва на основі реалізації енергозберігаючої моделі розвитку промисловості, що передбачає розширення використання нетрадиційних і відновлюваних джерел енергії, диверсифікацію енергопостачання, формування ефективних енергогенеруючих потужностей у виробництві; приведення системи технічного регулювання у відповідність з міжнародними стандартами стосовно якості продукції, екологічних вимог до неї і технологічного процесу її виробництва, охорони праці, техніки безпеки; упровадження екологічно ефективних підходів до організації виробництва, принципів корпоративної соціальної відповідальності для зменшення обсягів викидів і скидів, мінімізації утворення відходів та комплексного використання матеріально-сировинних ресурсів, у т.ч. вторинних; розвиток технологій, що унеможливають чи зменшують обсяг використання екологічно небезпечних хімічних речовин і їх сполук;

2) у будівництві: пріоритетне залучення регіональних будівельних організацій до виконання модернізаційних проектів (реконструкції будівель і споруд, капітального будівництва) в промисловості та транспорті, у житлово-комунальній і соціальній сферах; активізація розбудови систем виробничої і логістичної інфраструктури в індустріальних зонах; поступальний розвиток нових форм забезпечення будівельних організацій засобами механізації (лізинг будівельної техніки, продаж механізмів у кредит, розвиток вторинного ринку засобів механізації, оренда та прокат техніки, її ремонт і виробництво запасних частин для машин, які знаходяться у практичній експлуатації); розвиток мережі спеціалізованих підприємств з сервісного технічного обслуговування, ремонту і прокату будівельних машин та засобів малої механізації;

спрощення процедур проходження експертизи і погодження проектної документації для прискорення отримання дозвільних документів на будівництво; забезпечення прозорості земельних аукціонів і процесу документального оформлення права власності (або оренди) на землю;

3) у транспорті: формування регіонального конкурентного ринку транспортних послуг шляхом створення транспарентних економічних умов роботи для приватних операторів; забезпечення прозорості річної фінансової звітності підприємств пасажирського транспорту на основі запровадження і використання електронної системи обліку пасажиропотоків; розширення спектру послуг на базі сучасних інформаційно-комунікаційних технологій та наукових розробок; підвищення рівня конкурентоспроможності операторських і транспортно-експедиторських підприємств, що здійснюють перевезення за транзитними напрямками та у рамках міжнародних транспортних коридорів; досягнення рівня світових стандартів у транспортних перевезеннях (сприятиме прискоренню євроінтеграції і максимальній реалізації транзитного потенціалу регіону; створення організаційно-економічних і технологічних передумов для запровадження європейської транспортної політики; зменшення негативного впливу транспорту на навколишнє природне середовище;

3.1) у залізничному транспорті: організаційна модернізація ДТГО “Львівська залізниця” шляхом корпоратизації окремих структурних підрозділів і реструктуризації активів для залучення приватних інвестицій та подальшої демонополізації ринку перевезень цим видом транспорту; збереження першості на ринку перевезень і динамічне нарощення обсягів вантажо-, пасажирообороту залізничним транспортом до потреб соціально-економічного розвитку регіону на базі ефективного використання наявної інфраструктури та рухомого складу;

3.2) в автомобільному транспорті: запровадження ефективної системи управління транспортними підприємствами з метою підвищення ефективності функціонування і недопущення збитковості; забезпечення умов (проведення прозорих тендерів і моніторингу дотримання вимог) для повноцінної реалізації в області механізму ринкової конкуренції між приватними автоперевізниками, наслідком чого має стати обов’язкове оновлення рухомого складу транспортних засобів та виважена тарифна політика; розміщення замовлень на виготовлення автобусів, тролейбусів, трамваїв на львівських підприємствах, стимулювання виробництва електробусів; сприяння відтворенню транспортної інфраструктури у регіоні на паритетних засадах поміж державою і приватними інвесторами (передусім в напрямку розбудови та утримання у належному експлуатаційному стані сучасної мережі доріг, проведення заходів, які спрямовані на зниження рівня аварійності на автомобільних дорогах усіх категорій; реалізація проектів системи диспетчеризації із використанням супутникової системи навігації руху транспортних засобів на автобусних, трамвайних і тролейбусних маршрутах; запровадження безготівкової системи оплати проїзду у міському електричному транспорті; удосконалення порядку формування тарифів на проїзд у міському електричному транспорті зокрема в частині включення до тарифу на послуги транспорту інвестиційної складової (це дасть змогу систематично оновлювати рухомий склад); гармонізація національних стандартів організування роботи транспорту зі стандартами Європейського Союзу.

Для проведення модернізації основного капіталу виробничої сфери Західного регіону і загалом необхідні інформаційні, капітальні, матеріальні, трудові ресурси. Потреба у них повинна задовольнятися виходячи передусім з ресурсних можливостей регіону. Залучення ресурсів з інших регіонів України у межах проектів і програм

міжрегіональної взаємодії чи їх імпорتنих аналогів повинно відбуватися лише за відсутності або дефіциту ресурсів (за видами чи обсягами) в Львівській обл. Для забезпечення максимально можливого рівня ефективності і прозорості процесу модернізації, залучення необхідних ресурсів для її проведення має здійснюватися на тендерній основі.

Основні будівельні роботи при реалізації модернізаційних проектів (реконструкції споруд, будівництво нових виробничих потужностей, об'єктів транспортної інфраструктури та ін.) в області повинні проводити регіональні будівельні підприємства і організації.

Також необхідним є створення загальнодоступної інформаційної бази (у формі інтерактивного каталогу) модернізаційних проектів, яка міститиме зведену вичерпну інформацію щодо потреби в відповідних ресурсах з точним зазначенням обсягів, номенклатури (для капітальних ресурсів), асортиментного ряду (матеріальних) і кваліфікації (трудових). Запровадження підходу міжгалузевої взаємодії на практиці дозволить комплексно розв'язати економічні проблеми забезпечення розвитку і підвищення рівня конкурентоспроможності видів економічної діяльності виробничої сфери Західного регіону, тобто промисловості, транспорту і будівництва.

У сучасних умовах політичної і соціально-економічної нестабільності в Україні доцільним є використання виробничою сферою Західного регіону, Львівської обл. капітальних ресурсів з інших регіонів та областей країни, на противагу аналогам (переважно застарілим за європейським стандартами). Налагодження тісних партнерських зв'язків на рівні як регіональних органів влади, так і підприємств надасть можливість посилити виробничу кооперацію між регіонами. Її результатом стане переорієнтація вітчизняної промисловості (передусім індустріальних регіонів) з ринків країн СНД на внутрішній ринок, у перспективі – і європейський. Це відповідає загальнонаціональним інтересам і сприятиме виходу національної економіки України з системної кризи.

На погляд авторів, важливими і основними завданнями у напрямку розвитку міжрегіонального співробітництва є такі: еволюційний поступальний розвиток інституційно-правових форм міжмуніципального співробітництва, впровадження моделі міжрегіональної взаємодії, яка базується на принципах поєднання і взаємного посилення рівноцінних центрів зростання; реалізація угод про міжрегіональну співпрацю, кооперацію, інтеграцію і корпоратизацію з регіонами України, а також інших країн, передусім Європейського Союзу; сприяння організації і проведенню форумів, бізнес-зустрічей, презентацій, круглих столів, тематичних виставок та інших заходів у рамках укладених угод про співробітництво між регіонами і іншими країнами.

Таким чином, реалізація завдань структурно-організаційної і техніко-технологічної модернізації основного капіталу виробничої сфери Західного регіону дасть можливість, по-перше, підвищити рівень ділової активності в областях, зокрема Львівській, по-друге, одержати приріст рівня ефективності діяльності та конкурентоспроможності видів економічної діяльності виробничої сфери, інвестиційної привабливості останньої, по-третє, створити збалансовану транспортну систему, яка задовольнить у повному обсязі потреби регіональної економіки і населення в перевезеннях, забезпечити належну якість та безпеку транспортування, відповідно до стандартів Європейського Союзу і світових вимог, нарощувати та реалізувати транзитний потенціал регіону, по-четверте, покращити умови проживання шляхом збереження і створення робочих місць, підвищення продуктивності праці, збільшення заробітної плати та гарантування соціального захисту.

4.2. Консалтингове забезпечення інноваційно-інвестиційного розвитку агропромислового комплексу України

За сучасних умов господарювання вітчизняного агропромислового комплексу існує необхідність шукати альтернативні способи ведення діяльності для оптимізації витрат, збільшення ефективності роботи та якості продукції шляхом впровадження інновацій. Необхідність у впровадженні змін виникає під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів, які водночас є рушійними елементами, що спонукають до змін, а також основними перешкодами у реалізації новацій. Сучасний динамічний розвиток аграрного комплексу потребує впровадження інновацій і їхнього фінансування, що передуватиме підвищенню конкурентоспроможності на міжнародних ринках.

Сучасний стан розвитку інноваційної діяльності аграрного сектору економіки України занепадає внаслідок військових дій, втрати ринків збуту продукції, динамічного законодавства, недостатнього державного стимулювання інноваційної діяльності та обмеженість джерел фінансування за рахунок низького рівня інвестиційної привабливості галузі.

Залучення консалтингових компаній забезпечить доступ об'єктам агропромислового сектору до передових технологій, що сприятиме підвищенню їх інвестиційної привабливості і залучення додаткового фінансування.

Проблема консалтингового забезпечення інноваційно-інвестиційного розвитку аграрного сектору економіки України є достатньо актуальною і проаналізована в працях таких авторів як П.Саблук, В. Савчук, М. Кисіль, Й. Шумпетер. Необхідність забезпечення аграрного сектору інноваційними технологіями і пошук джерел їх фінансування розглядається М. Шарко, В. Геєцем, В. Хобта та іншими. Проте незважаючи на численні дослідження питання забезпечення інноваційно-інвестиційного розвитку агропромислового комплексу України потребує подальшого аналізу.

Значною мірою розвиток агропромислового комплексу залежить від ефективного впровадження інноваційних знань і технологій у виробництво, що сприятиме зниженню собівартості, збільшенню кількості виробленої продукції, а саме головне підвищенню якісних показників, що дасть можливість виходити на нові ринки. Сьогодні найефективнішим способом пошуку і впровадження нових технологій в аграрний сектор є залучення консалтингових компаній, враховуючи свідому відсталість в менеджменті виробництвом вітчизняних керівників порівняно з європейськими.

Існують такі варіанти залучення консалтингових послуг:

1. Укласти договір з іноземними консультантами, що дозволить імпортувати знання з управління сучасним виробництвом.

2. Запросити українських консультантів, що мають подібний досвід і добре знають передові технології управління виробництвом.

3. Створити на підприємстві структуру внутрішніх консультантів, яким делегувати повноваження з вивчення і впровадження передових технологій виробництва продукції і управління цим виробництвом.

Доцільність залучення консультантів для впровадження інновацій в аграрний сектор полягає у великій кількості напрямів: технічні, технологічні, екологічні, біологічні та інші. Впровадження інновацій в агропромисловий комплекс не можливо на застарілій виробничій базі, зношеному устаткуванні аграрних підприємств і наукових центрах, все це потребує переоснащення, тобто пошуку додаткових джерел фінансування.

Розвиток аграрного сектора економіки на новому інноваційному рівні неможливий без активного залучення та раціонального використання інвестицій. Інвестиційні

ресурси - рушійний фактор розвитку будь-якого економічного процесу. Інвестиції у поєднанні з інноваціями дають мультиплікативний ефект, не лише збільшуючи кількість робочих місць і обсяги виробленої продукції, а й знижуючи вартість одиниці продукції, покращуючи її якість, підвищуючи рентабельність виробництва, умови праці та її продуктивність.

Серед усіх напрямів інвестування провідне місце займають капітальні інвестиції. За допомогою капітальних інвестицій відтворюються на простій і розширеній основі основні засоби виробництва, тобто створюється матеріальна основа для підвищення продуктивності живої праці на базі впровадження комплексної механізації і автоматизації виробництва. Капітальні інвестиції включають: нове будівництво, реконструкцію, модернізацію, технічне переозброєння підприємства та інші напрями поповнення основних засобів. Саме детально розроблений механізм інвестиційної політики в агропромисловому комплексі сприяє підвищенню інноваційної конкурентоспроможності галузі.

На стан інвестиційної діяльності в аграрній сфері впливає фактор часу, термін окупності капіталу. Це проявляється через сезонність виробництва отримання прибутку та період вкладення у наступний цикл виробничого процесу це є достатньо ризиковим і зумовлює інвестиційну непривабливість галузі. Крім того, невідповідність рівня та динаміки цін на сільськогосподарську та промислову продукцію також призводить до зниження прибутковості.

Проте рівень інвестування залежить не тільки від даних факторів, необхідно також враховувати:

- природо-географічні умови;
- економічне становище країни;
- стратегію державної політики;
- фінансову та податкову системи країни;
- зовнішньоекономічну діяльність;
- правове регулювання тощо.

Тобто, інвестиційна привабливість аграрного сектору формується в комплексі показників, що передбачають вивчення макроекономічних факторів впливу.

Одним із проблемних факторів є непослідовна та неефективна інвестиційна політика держави в сільському господарстві, якій характерно: залишкове виділення коштів на потреби розвитку сектору, пряма підтримка проектів недержавних інвесторів, неефективний механізм використання бюджетних коштів, нерозвиненість інноваційної інфраструктури, несприятливі умови та низька мотивація для розвитку малого бізнесу на селі, низька ліквідність інвестицій, проблема економічних відносин між галузями, що призводить до низької рентабельності капіталу та інвестиційної привабливості. Крім цього, існує недостатність прямої державної інвестиційної підтримки (3,1% загального обсягу інвестицій, тоді як в галузі виробляється 17,4% ВВП України).⁴¹⁷ Це викликає необхідність залучення коштів іноземних інвесторів (рис.1.) Аналіз показників рис. 1 свідчить про позитивну тенденцію до активізації інвестиційних процесів до 2011 р. Частка іноземних інвестицій в сільське господарство на початок 2015 р. складає 1,4% від загальних іноземних інвестицій в економіку України. З кожним роком перелік країн, що інвестують в Україну розширюється. Так, інвестиції надходять із 136 країн світу. Більше половини загального обсягу надходжень належать трьом країнам-інвесторам: Кіпр (27,7%), Німеччина (14,1%) та Нідерланди (9,4%).

⁴¹⁷ Агробізнес України - 2014. [Електронний ресурс] // інфографічний довідник. - Режим доступу: <http://agrex.gov.ua/>

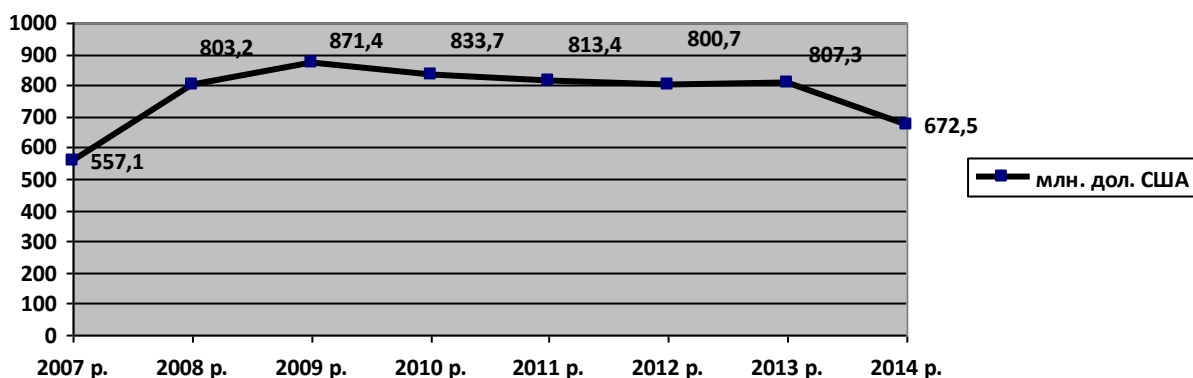

Рис.1. Динаміка прямих іноземних інвестицій в аграрний сектор економіки України

Джерело: Розроблено автором на основі⁴¹⁸

Особливим у структурі іноземного фінансування є те, що у рослинництво було вкладено 71,0% інвестицій, відповідно у тваринництво - 29,0%. Це можна пояснити тим, що небажання інвесторів інвестувати в тваринництво полягає у невідповідності продукції стандартам якості, прийнятими ЄС.

Існує також проблема регіональної диспропорції розподілу прямих іноземних інвестицій в Україні. Найбільше інвестицій було залучено в м. Київ - 24459,1 млн дол. (49,6% від загального обсягу), в Дніпропетровську область - 8006,2 млн дол. (16,2% від загального обсягу), Харківську область - 2745,7 млн дол. (5,6% загального обсягу), при тому, що 0,1% надходжень припадає на Чернівецьку, Тернопільську та Кіровоградську області. Це є найбільшим недоліком у процесі інвестування сільського господарства та свідчить про необхідність детального аналізу областей з метою визначення пріоритетів.

Разом з інвестиціями в країну надходять нові технології, прогресивні форми організації виробництва, новітні засоби праці, що дають можливість провести певні зміни та удосконалити галузі національної економіки. Окрім цього, спостерігається соціальний ефект від залучення іноземного капіталу та трансферу технологій, оскільки зростає зайнятість населення, з'являється можливість оновлення та модернізації виробництва, передача та удосконалення управлінських процесів та навичок, створення додаткових робочих місць. Тому, інвестори більше надають перевагу промисловості, хоча, інтерес до сільського господарства, на сьогодні, зростає. Тут потрібно враховувати не тільки ті ризики, які характерні для самого аграрного сектора, а й загальнонаціональні, наприклад, наслідки економічної кризи, механізми оподаткування, страхування та кредитування, нестабільність правового та політичного середовища в країні (різка зміна політичного курсу, політичні конфлікти, передвиборчий період тощо).

Якщо в провідних країнах світу, іноземні інвестори захищені законом та існує чіткий механізм інвестиційного процесу, то в Україні для них існує проблема суперечливості нормативних актів, високого рівня бюрократизації, корупції, захисту прав власності, слабкості судової системи, недосконалості законодавчого забезпечення процесу інвестування, зміни умов залучення іноземних інвестицій тощо. Дані проблеми відображають недосконалість законодавчої бази.

⁴¹⁸ Прямі іноземні інвестиції в економіці України за 2000-2014 рр. [Електронний ресурс] // Держкомстат України: [сайт]. - Електрон. дані // - Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Інвестиційна діяльність впливає на інноваційний розвиток сільського господарства, оскільки виробники самостійно обмежені у можливостях зростання технічного забезпечення та оснащення аграрного виробництва, впровадження ресурсозберігаючих та очисних технологій, введення системи консультування як із іноземними, так і з внутрішніми інвесторами.

В Україні сільськогосподарська діяльність не достатньо чутлива до інновацій, оскільки, до сьогоднішнього часу, не спостерігаються усвідомленість та прийняття інновацій суб'єктами господарювання. Для прикладу, до кризи 2008 року, менеджери підприємств не сприймали інновацій як чинника прориву у власній діяльності, однак, післякризові роки засвідчили необхідність стимулів до створення високоякісних продуктів, що в свою чергу, вимагає кардинальних змін. У сільському господарстві розроблення інновацій та їх впровадження пов'язані, перш за все, з новими сортами рослин, виведенням нових порід тварин, нової техніки, новими ресурсозберігаючими технологіями, застосування яких у більшості випадків змінює характерні властивості сільськогосподарської продукції, що виробляється, але не призводить до появи нових видів продукції. Відповідно до видів інновацій в сільському господарстві їх використання в результаті призводить до отримання економічного, соціального, екологічного та інших видів ефекту (табл. 1).

1. Інновації в сільському господарстві

Види інновацій	Застосування
Економічні	тривалий термін окупності;
Природні	дослідження живих організмів; залежність від природної зони та клімату; поліпшення існуючих порід, сортів, технологій зокрема;
Соціальні	підвищення рівня життя сільського населення; збільшення продовольчої забезпеченості населення продуктами харчування; високі вимоги до якості продукції, яка отримується в результаті впровадження; необхідність у висококваліфікованих кадрах для розробки, впровадження і використання;
Структурні	тісний зв'язок з виробництвом; залежність від державної підтримки; провідна роль належить науково-дослідним установам; використання кількох напрямів: екології, біології, механіки

Джерело: складено авторами на основні⁴¹⁹

⁴¹⁹ Кот О. В. Теоретичні аспекти інноваційного розвитку аграрного сектору економіки та його організаційно-економічне забезпечення / О.В. Кот // Проблеми в аграрних формуваннях та його наслідки // Проблеми інвестиційно-інноваційного розвитку. - 2011. № 1. - С. 57-63.

Проте, крім зазначених, важливих удосконалень та нововведень потребує технічна база. Вітчизняне машинобудування спроможне щорічно виготовити 300 одиниць комбайнів та 5 тис. тракторів в середньому, що є недостатнім відповідно до потреб аграріїв. Дефіцит високотехнологічної техніки та новітнього обладнання забезпечується шляхом імпорту, проте для виробників це вимагає додаткових витрат та залучення коштів.

Крім технічних інновацій, для підвищення привабливості аграрного сектору існує необхідність останніх і в інших аспектах:

- організаційно-економічні, які полягають в зміні чи удосконаленні організації системи зберігання, переробки та реалізації продукції, покращення умов, підвищення безпеки праці;

- біологічні інновацій, які спрямовані на удосконалення процесу виробництва вже існуючих видів рослинницької та тваринницької продукції, результатом чого є покращення якості, зменшення собівартості, здешевлення тощо;

- технологічні, що ґрунтуються на дотриманні рекомендованих пропорцій та вимог у структурі посівів, раціональне поєднання галузей сільського господарства з метою раціонального використання земельних ресурсів;

- екологічні інновації, що сприятимуть зменшенню негативного впливу на земельні ресурси добрив, шкідливих речовин, що синтетично впливають на ріст рослин і тварин, виснажують ґрунти, що, в свою чергу, впливає на їх родючість.

Однак, впровадження даних інновацій неможливе без чітко сформованої інвестиційної діяльності, це і пояснює їх тісний взаємозв'язок. Відповідно, можна виділити коло проблем, які впливають на інноваційно-інвестиційний розвиток сільського господарства та підвищення конкурентоспроможності:

- недосконалість нормативно-правової системи;
- низький рівень стимулювання інвестиційної та інноваційної діяльності;
- високий рівень ризику та витрат на ведення господарської діяльності;
- несприятливі умови для залучення інвестицій;
- повільне впровадження нових технологій;

високий рівень конкуренції на ринку сільськогосподарської продукції.⁴²⁰

Існуючі проблеми потребують негайного вирішення, оскільки гальмують розвиток сільського господарства України, що, в свою чергу, впливає на рівень конкурентоспроможності національної економіки.

Таким чином, перехід України на інноваційну основу вкрай важливий, оскільки саме інноваційний розвиток може створити високі показники виробництва, вирішити соціальні, екологічні проблеми. Перехід сільськогосподарського виробництва на інноваційну основу та інтенсивний шлях розвитку - закономірний процес, який, в першу чергу, притаманний країнам з високим ступенем розвитку економічного, наукового та технологічного потенціалу. Впровадження новітніх досягнень науки й техніки, прогресивних технологій, випуск якісних і еколого-безпечних продуктів харчування, дадуть змогу створити високоефективне сільське господарство й отримати кошти для вирішення проблем соціального розвитку й інфраструктури.

⁴²⁰ Гавришків І. Р. Сучасні проблеми залучення іноземних інвестицій в Україну / І. Р. Гавришків // Сталій розвиток економіки. - 2013. - №1. - С. 221-224.

4.3. Інноваційний механізм ефективного функціонування фермерських господарств в контексті сільськогосподарської кооперації

В світовій практиці кооперативна форма організації праці в сільському господарстві є найпоширенішою і багатоперспективною. В Україні, вона перебуває фактично в кризовому стані. Застарілі принципи організації такої діяльності не здатні забезпечити належних результатів господарювання, а нові гальмуються загальною кризою в країні та низьким рівнем розвитку ринкової інфраструктури в АПК.

Однією з ефективних форм господарювання на селі, важливим засобом вирішення продовольчих, економічних і соціальних проблем суспільства і сільських територій зокрема є фермерські господарства. Проте, одноосібне ведення сільськогосподарського виробництва, за незначним винятком, не забезпечує високої його ефективності, тому виникає потреба об'єднати зусилля для продуктивної діяльності, тобто скооперуватися. Сільськогосподарське фермерське кооперування виконує досить важливу економічну функцію, об'єднуючи товаровиробників в напрямі підвищення ефективності використання належного їм ресурсного потенціалу.

Чималий внесок у теоретичний розвиток кооперативної ідеї та систематизацію кооперативного досвіду зробили М. Драгоманов, І. Подолинський, М.Туган-Барановський, Є. Храпливий та багато інших дослідників.

М.І. Туган-Барановський був широко визнаний у світі як учений-кооператор. Він активно підтримував розвиток організаційної структури сільського господарства кооперативного типу, і вважав, що кооперативний шлях призводить до руйнування тоталітарної держави та до розвитку місцевого самоврядування⁴²¹.

Питання ефективної діяльності фермерських господарств в Україні знайшли своє відображення в роботах П.Т. Саблука, В.І. Богачова, М.М. Зіновчука, В.К. Збарського, О.В. Грищенко, Ф.В. Горбоноса та багатьох інших економістів аграріїв. Але, як виявив аналіз джерел літератури, бажаних результатів ефективності виробництва фермерських господарств і досі не знайдено. Тому питання про кооперації фермерів у сучасних ринкових умовах вимагає подальшого дослідження і залишається актуальним і сьогодні.

Основною метою даної статті є визначення передумов та обґрунтування необхідності кооперування фермерських господарств шляхом створення сільськогосподарських кооперативів фермерів, які є ефективною формою господарювання для досягнення високотоварного і конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва.

У процесі здійснення реформи в аграрному секторі економіки України виникло широке розмаїття організаційно-правових структур, діяльність яких спрямована на подальший розвиток сільського господарства, ефективне використання земельних ресурсів і забезпечення населення продуктами харчування.

Одним із пріоритетних трансформаційних перетворень в аграрному секторі є становлення кооперативних форм господарювання, особливе місце серед яких відводиться сільськогосподарським кооперативам. З їх становленням та ефективним функціонуванням можливе вирішення важливих соціально-економічних проблем окремих сільськогосподарських виробників – особистих селянських і фермерських господарств та фізичних осіб – сільськогосподарських товаровиробників⁴²².

Фермерські господарства є одним з головних джерел забезпечення харчування та однією із сфер отримання праці в умовах безробіття для сільського населення. Вони

⁴²¹ Участь селянських домогосподарств в процесах кооперації і агропромислової інтеграції / В. К. Збарський // Економіка АПК. – 2011. – № 12. – С. 87-93.

⁴²² Фермерські господарства як форма аграрного бізнесу / О. В. Грищенко. – Х. : ХДТУСГ. – 2009. – 134 с.

вважаються однією з перспективних форм підприємницької діяльності в сільській місцевості, метою яких є забезпечення належного життєвого рівня громадян і продовольчої безпеки країни. Але, у сучасному світі надзвичайно важливого значення набуває проблема ефективності виробництва фермерських господарств⁴²³.

Низький та недостатній рівень техніки обмежує можливості фермерів у підвищенні продуктивності та ефективності господарювання. Незадовільний фінансовий стан тягне за собою диспаритет цін на сільськогосподарську продукцію, що вкрай обмежує можливості фермерських господарств у нормальному економічному розвитку. Зменшення кількості працюючих загострює соціальну проблему сільського безробіття. Поступово знижується економічна ефективність не тільки самих фермерів, але й АПК країни в цілому⁴²⁴.

Одним із шляхів виходу з кризи фермерських господарств та підвищення їх економічної ефективності, на нашу думку, є кооперація. Створення великих кооперативів може вирішити більшість вище вказаних проблем. Принцип дії механізму фермерських кооперативів у розгорнутому вигляді зображено на рисунку 1.

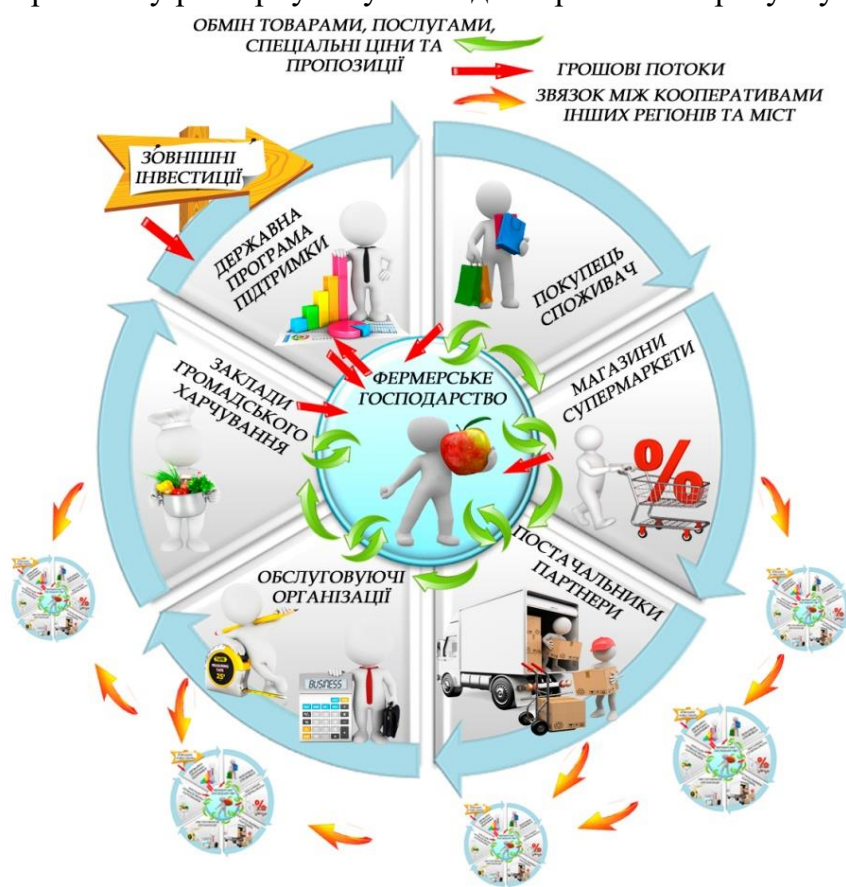

Рис. 1 Інноваційний механізм ефективного функціонування фермерської кооперації

Фермерське господарство (фермер) – центральна фігура кооперативу. Власне, основна мета кооперативу – зробити так, щоб фермеру було комфортно і приємно займатися власною справою – створенням смачного, якісного, екологічного продукту, тобто робити те, що подобається, – без зайвої потреби на відволікання щодо проблем

⁴²³ Сучасний стан та перспективи розвитку фермерських господарств / М. М. Бабич // Економіка АПК. – 2009. – № 3. – С. 55-57.

⁴²⁴ Кооперативне середовище як специфічна сфера функціонування сільськогосподарських підприємств / А. І. Бурак // Вісник Сумського національного аграрного університету. – 2010. – Вип. 6/2 (49). – С. 27-30.

збуту, залучення грошей, доступу до кормів, добрив або техніки. Безсумнівно, кооператив допомагає вирішувати всі ці проблеми.

Будь-який покупець (споживач) продукції фермерського кооперативу у найближчій перспективі отримає можливість стати членом власне цього фермерського кооперативу, і тоді він отримує ряд переваг (преференцій), починаючи зі спеціальних цін на продукти і закінчуючи тим, що саме члени кооперативу будуть отримувати можливість купувати рідкісні «малотиражні» фермерські продукти.

Кожен бажаючий заклад громадського харчування зможе стати членом кооперативу – він отримає доступ до стабільних поставок якісного фермерського продукту. Кооператив завжди буде пропонувати адекватну заміну продукту в разі якихось неприємностей у конкретного фермера. Крім того, заклад громадського харчування отримає доступ до спеціалізованого сайту чи веб-сторінки кооперативу фермерського господарства, де в свою чергу буде розміщено максимальний обсяг інформації про продукцію та послуги. На сайті кожен охочий (турист або місцевий житель) завжди зможе дізнатися, де саме і що саме готують з продуктів фермерських господарств місцевого кооперативу в даному регіоні.

Двадцять перше століття – це час розвинених інтернет-технологій і мобільного зв'язку. Немає нічого дивного у тому, що ми вже не можемо уявити себе без комп'ютера. Користуючись ним, ми інтенсивніше працюємо, організуємо своє дозвілля, наполегливіше вчимося і водночас спілкуємося з цілим світом. Потужність процесора і швидкість обробки інформації сьогодні досягає величезних значень. Виходячи з вище вказаного стає очевидним, що для ефективної роботи новому, сучасному фермерському кооперативу необхідні магазини онлайн- і офлайн-торгівлі (своєрідні фірмові магазини), які матимуть безпосередній доступ до фермерської продукції фермерів-членів кооперативу, і, відповідно, продаватимуть фермерські продукти. В свою чергу, магазини та супермаркети, які купуватимуть фермерську продукцію кооперативу отримають спеціальні оптові ціни та акційні індивідуальні пропозиції від кооперативу на всі фермерські продукти.

Що стосується постачальників чи партнерів, то тут ситуація проста та адекватна. У кооператив зможе вступити будь-який виробник екологічної та цікавої продукції, розрахованої на попит кінцевого споживача. Скажімо, це може бути виробник екологічного посуду, чи натуральних органічних фрешів, тощо.

Далі, будь-який кооператив зацікавлений в тому, щоб фермер мав доступ до сучасної та ефективної техніки, логістичних рішень, палива та енергії, тобто до всіх оптимально-вигідних пропозицій від обслуговуючих організацій. Для продавців такого продукту кооператив – це можливість стабільного і системного збуту і правильного маркетингу – адже, саме тут товар позиціонується як продукт, що сприяє виникненню ефективного функціонування сільського господарства.

І останнє, корми і добрива – ключовий момент для появи чесного екологічного продукту. Найправильніше надавати всім фермерам кооперативу централізований доступ до того й іншого. Тим самим, з одного боку, вирішується питання контролю за кормами і добривами, з іншого – їх вартість для фермера зменшується, оскільки для такого постачальника кооператив – це оптовий покупець. Крім того, кооператив в разі необхідності може надавати фермерам корми у формі кредиту, який потім буде погашатися продуктами. Зрештою, варіацій взаємовигідної співпраці є багато.

Світовий досвід багатьох країн доводить, що тільки об'єднавшись фермерські господарства зможуть досягнути не тільки збільшення об'ємів сільськогосподарської

продукції та прибутку, але й зробити вітчизняну продукцію якіснішою⁴²⁵.

Висновки. Отже, для вирішення проблеми ефективності виробництва фермерських господарств, на нашу думку, є створення сільськогосподарських кооперативів. Такі об'єднання вирішують багато гострих проблем та будуть сприяти позитивному розвитку країни, а саме забезпечать:

- можливість реалізації великої кількості продукції, що в свою чергу збільшить обсяг, ефективність і продуктивність виробництва;
- виробництво більш якісної та конкурентоспроможної продукції, завдяки сучасним технологіям та обладнанню;
- реалізацію продукції за встановленою ціною для споживачів, що матиме значний вплив на політичний стан країни в цілому;
- мінімізацію великої кількості посередників з реалізації, переробки та збереження продукції;
- скорочення безробіття;
- значне підвищення рівня зайнятості сільського населення.

Кооперація фермерських господарств дозволить зменшити витрати на виробництво, переробку та реалізацію продукції, а також більш прибутково та ефективніше здійснювати сільськогосподарську діяльність.

4.4. Ресурсозберігаючі технології як пріоритетний напрям інноваційного розвитку аграрної економіки

Галузі АПК складні і своєрідні з точки зору ресурсозабезпечення, тому проблема енергозбереження в них вельми актуальна. Сучасний стан вітчизняного сільського господарства характеризується:

- низьким рівнем продуктивності праці порівняно з країнами Заходу (не більше 10 % від рівня розвинених країн);
- високою енергоємністю виробленої продукції: в 4-6 разів вище, ніж у розвинених країнах Заходу;
- необґрунтованим набором технічних, технологічних та енергетичних засобів при малому коефіцієнті корисного використання;
- високою часткою споживання природних енергоресурсів;
- застарілим технологічним обладнанням та комунікаціями;
- руйнацією системи експлуатації, технічного обслуговування, ремонту і сервісу;
- скороченням парку сільськогосподарських машин;
- дефіцитом кваліфікованих кадрів.

Особливість функціонування сільськогосподарської галузі полягає в тому, що в якості об'єкта впливу ресурсозберігаючих технологій виступають біологічні об'єкти (грунти, рослини, тварини). Це впливає на особливості споживання та розподілу ресурсів, а також можливі енергетичні джерела.

У виробництві сільськогосподарської продукції беруть участь трудові (виробничий персонал), енергетичні (паливно-мастильні матеріали), матеріально-сировинні (грунти, машинно-тракторний парк, інфраструктура, добрива, пестициди тощо) та інформаційні ресурси.

⁴²⁵ Засади формування сільськогосподарської обслуговуючої кооперації у ринкових умовах / Т. П. Шаповал // Вісник аграрної науки Причорномор'я. – 2009. – Випуск 1 (48). – С. 75–80.

Ресурсоемність виробленої продукції є фактором її конкурентоспроможності. Приріст сільськогосподарської продукції на 1 % зумовлює збільшення витрат енергоресурсів на 2-3 %. Сільське господарство України значно відстає в енергозбереженні від зарубіжних країн. Тому в сучасних умовах господарювання проблеми ресурсозбереження в АПК набувають особливої гостроти, а вирішення питань енергозбереження є найважливішою стратегічною інновацією країни в цілому. У зв'язку з цим найбільш актуальними стають завдання використання інноваційних ресурсозберігаючих технологій вирощування сільськогосподарських культур, технічного переозброєння аграрного виробництва, підвищення кваліфікації кадрів, розвитку ринкової інфраструктури, які сприятимуть ощадливому використанню ресурсів, зростанню продуктивності праці, скороченню витрат виробництва і збільшенню обсягів реалізації продукції.

Застосування ресурсозберігаючих технологій має супроводжуватися постійним підвищенням родючості ґрунту, урахуванням біологічних особливостей районованих високопродуктивних сортів інтенсивного типу, використанням інтегрованого захисту рослин від бур'янів, шкідників і хвороб, формуванням оптимального складу машинно-тракторного парку при високопродуктивному його використанні, високою кваліфікацією кадрів, беззаперечним дотриманням технологічної дисципліни⁴²⁶.

Сьогодні відродження та сталий розвиток сільського господарства неможливий без формування ефективного конкурентоспроможного агропромислового виробництва, що забезпечує продовольчу безпеку країни, інтеграцію у світове сільськогосподарське виробництво і ринки продовольства. Ресурсозберігаючі технології повинні розглядатися як довгострокова стратегія менеджменту кожного сільськогосподарського підприємства. При цьому комплексний підхід до управління процесом їх впровадження в широкому розумінні припускає системну роботу за наступними основними напрямками: оптимізація виробничої структури; вдосконалення технологічної системи сільськогосподарських підприємств; модернізація матеріально-технічної бази виробництва; застосування сучасних організаційно-управлінських інновацій.

Реформування економіки країни і особливо аграрного сектора призвело до все більш зростаючої ролі внутрішньогосподарських факторів в ефективності сільськогосподарського виробництва. В умовах глобалізації та вступу України до СОТ технологічний стан виробництва стає одним з головних критеріальних показників при визначенні ефективності і конкурентоспроможності вітчизняного сільського господарства. В даний час існують два підходи до визначення поняття технології виробництва продукції землеробства: перший визначає її як сукупність агротехнічних операцій; другий – як комплекс агротехнічних, організаційних та економічних заходів. Обидва підходи цілком припустимі при дослідженні проблем впровадження нових технологій у землеробстві і доповнюють один одного. Але більш широке трактування даного поняття дозволяє об'єктивніше виявити умови і закономірності технологічного розвитку сільськогосподарських підприємств.

У процесі вивчення даної проблеми нами були виявлені основні критерії ранжирування технологій виробництва в землеробстві в залежності від рівня використання ресурсів, застосування інформаційних технологій, рівня кваліфікації працівників, використання біологічних механізмів, що впливають на ріст і розвиток рослин. Ми виділили три типи інноваційних ресурсозберігаючих технологій: ресурсозберігаючі технології з використанням традиційної вітчизняної техніки; ресурсозберігаючі технології з використанням кращих зразків вітчизняної техніки;

⁴²⁶ Технологічні карти та витрати на вирощування сільськогосподарських культур з різним ресурсним забезпеченням / За ред. Д.І. Мазоренка і Г.Є. Мазнева. – Харків: ХНТУСГ, 2006. – 725 с.

ресурсозберігаючі технології з переважним використанням техніки зарубіжного виробництва. Ці технології забезпечують різні рівні рентабельності виробництва продукції (таблиця 1).

1. Характеристика технологій виробництва продукції рослинництва⁴²⁷

Показники	Типи технологій		
	ресурсозберігаючі з використанням традиційної вітчизняної техніки	ресурсозберігаючі з використанням кращих зразків вітчизняної техніки	ресурсозберігаючі з використанням техніки зарубіжного виробництва
1. Агрономічні показники			
1.1. Сорти	пластичні	інтенсивні	з заданими параметрами
1.2. Застосування добрив	підтримуючі дози, стартові	програмовані	інформаційні по фазах формування урожаю
1.3. Застосування засобів захисту рослин	епізодичний	інтегрований за порогом шкідливості	комбінований, біолого-хімічний
2. Агротехнічні показники			
2.1. Застосування систем обробітку ґрунту	система відвальної оранки ґрунтозахисна	диференційована мінімальна та нульова	оптимізована за технологічним процесом вирощування культури
2.2. Склад машинно-тракторного парку	сучасна, спеціалізована	багатофункціональна, з високим рівнем енергонасиченості	адаптована до ґрунтово-кліматичних умов з використанням систем керованого землеробства
2.3. Якість машиновикористання	за техкартами під контролем агронома	за адаптованими операційними технологіями	керування агрегатами у відповідності до потреб рослин та ґрунту
3. Маркетингові показники			
3.1. Якість продукції	нестійко-задовільна, малокерована	відповідає вимогам ринку, умовно керована	збалансована по факторах забезпечення, керована
3.2. Гнучкість обсягів виробництва та збуту продукції	малокерована, умовно прогнозована	умовно керована, прогнозована	повністю забезпечена, керована, прогнозована
4. Екологічні показники			
4.1. Екологічний ризик втрати родючості ґрунтів	точкова деградація ґрунтів	ризик забруднення неорганічними речовинами	керований ризик втрати родючості
4.2. Забезпечення відтворення родючості ґрунтів	відтворення родючості завдяки зменшенню навантаження	підтримання родючості у короткостроковому періоді	кероване підтримання родючості ґрунтів за рахунок агротехнологічних заходів
5. Кадрові показники			
5.1. Професійні вимоги до основного персоналу	стандартні та умовно підвищені	наявність досвіду роботи зі складними технічними системами	досвід роботи зі складними технічними системами
5.2. Якість підготовки кадрів основного виробництва	базова, стандартна підготовка через професійну освіту	залучення досвідченого персоналу, його атестація, підготовка та перепідготовка за новими програмами ВНЗ	механізатори високого класу зі стажуванням в базових підприємствах та у постачальників технічних засобів

⁴²⁷ Інноваційні ресурсозберігаючі технології: ефективність в умовах різного фінансового стану агроформувань: [монографія] / За ред. професора Г.Є. Мазнева. – Харків: Вид-во «Майдан», 2015. – 592 с.

Представлені види технологій виробництва в землеробстві, звичайно, не відображають всього їх різноманіття. На практиці спостерігається злиття багатьох технологій, що вносить складність в ідентифікацію того чи іншого виду. Так, в процесі вирощування однієї сільськогосподарської культури можуть використовуватися елементи декількох технологій.

Виходячи зі свого матеріально-технічного, фінансового, організаційного та інтелектуального потенціалу, сільськогосподарське підприємство вибирає технологію виробництва в рамках наявних ґрунтово-кліматичних умов. Таким чином, технологія виробництва є результатом взаємодії внутрішньогосподарських ресурсів. Іншими словами, вона являє собою спосіб з'єднання трьох факторів виробництва: землі, праці і капіталу. Від співвідношення даних факторів залежатиме інтенсивність технології. Інтенсифікація означає підвищення продуктивності виробництва сільськогосподарських культур за рахунок все більш зростаючої ролі праці і капіталу.

З поліпшенням матеріально-технічної бази і збільшенням вільних фінансових коштів підвищується технологічний рівень виробництва на сільськогосподарському підприємстві. Технології виробництва стають більш інтенсивними, використовуються сучасні засоби хімічного захисту рослин, сільськогосподарська техніка, комплексна система добрив, якісний посівний матеріал тощо. Відповідно змінюються цілі виробництва, його потреби в обсязі та якості виробленої продукції, а також рівні витрат і прибутку.

Рис. 1. Піраміда етапів розвитку технологічного рівня виробництва в землеробстві

В нинішніх умовах господарювання стала звичайною практика, коли прихід інвестора ставить перед виробником цілі і завдання відповідно до змін, які відбудуться в технічному оснащенні за рахунок вкладеного капіталу. Таким чином, цілі і завдання виробничої діяльності сільськогосподарського підприємства змінюються залежно від

наявної матеріально-технічної бази та фінансових ресурсів. Поліпшення фінансового стану підприємства тягне за собою перегляд цілей і завдань виробництва сільськогосподарської продукції (рис. 1.).

Тут доречна аналогія з людиною. Задоволення одних потреб призводить до виникнення інших, більш високих. З підвищенням соціального статусу індивіда ростуть його потреби. Ця теорія добре відома як піраміда потреб Маслоу. Можливо, існує подібна закономірність і у сільськогосподарських підприємств щодо їх потреб у вигляді цілей і завдань, що ставляться перед виробництвом.

Критерієм переходу до більш високого рівня служить не зміна виду технології, а підвищення технологічного рівня виробництва. Якщо технологія виробництва – це спосіб отримання продукції, то технологічний рівень є мірою чіткого виконання всіх параметрів, передбачених технологією.

У сформованих умовах впровадження інноваційних технологій виробництва в землеробстві найбільш перспективним напрямком є ресурсозберігаючі технології (рис. 2).

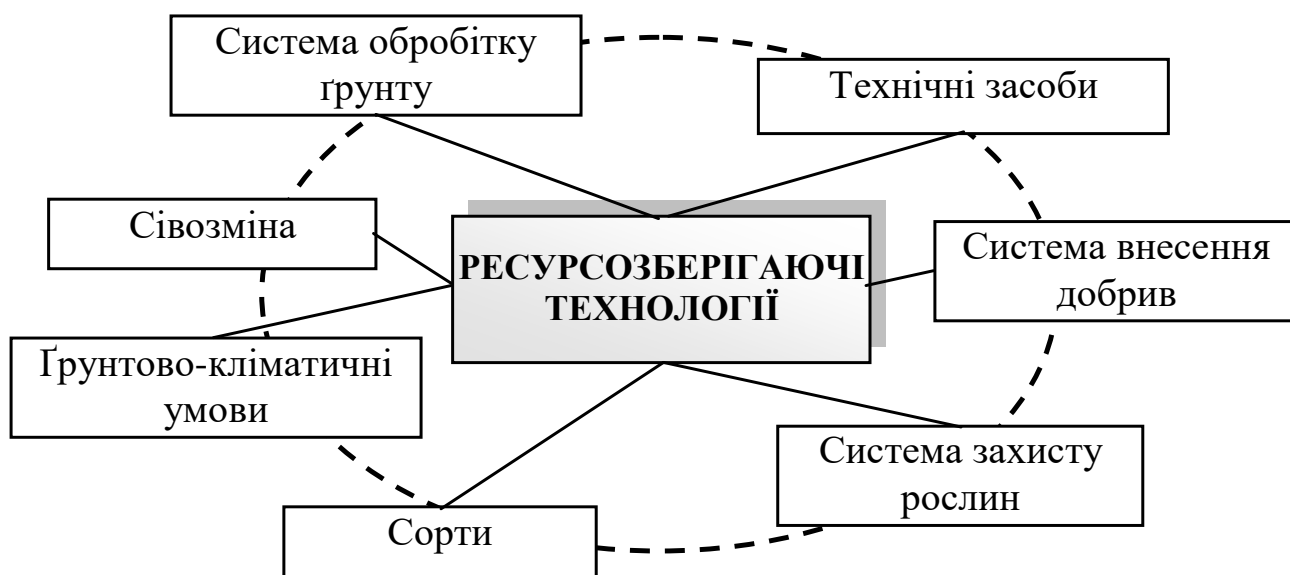

Рис. 2. Структурна схема ресурсозберігаючих технологій

Вони базуються на наступних принципах:

- збереження рослинних залишків на поверхні поля;
- енерго - і ресурсозберігаючі системи обробітку ґрунту;
- використання сівозмін, що включають в себе рентабельні культури та культури, які поліпшують родючість ґрунту;
- інтегрований підхід у боротьбі з шкідниками і хворобами;
- використання комбінованих агрегатів;
- використання якісного посівного матеріалу.

Важливу роль в нинішніх умовах господарювання відіграють питання зниження собівартості виробленої продукції, тому вирішення проблеми застосування інноваційних технологій у рослинництві нині має практичне значення. У цьому зв'язку особливу значимість набуває всебічне дослідження проблем ресурсозбереження. Отже, необхідно розкрити пріоритети і перспективні напрямки ресурсозберігаючого розвитку рослинництва.

Сутність ресурсозберігаючої діяльності полягає в комплексному використанні ресурсів, максимальному усуненні всіх видів втрат, більш повному залученні в

господарський оборот вторинних матеріальних і енергетичних ресурсів при заміщенні вичерпних і невідновлюваних їх видів. Домінуючим постулатом системи ресурсозбереження виступає те, що раціональне споживання ресурсів виробництва забезпечує досягнення емерджентного ефекту і значно підвищує стійкість розвитку галузей АПК в цілому, знижуючи їх витратність і екстенсивність⁴²⁸.

Аналіз передового світового та вітчизняного досвіду свідчить про те, що економічна ефективність будь-якого з підприємств АПК залежить не стільки від величини ресурсного потенціалу, скільки від уміння з максимальною віддачею використовувати наявні ресурси, тобто від розвитку ресурсозберігаючих процесів в господарюючих суб'єктах.

Досягнення сталого розвитку економіки сільського господарства в даний час і в перспективі потребує вирішення проблеми оптимізації ресурсоспоживання та ресурсозбереження.

До основних причин втрат ресурсів у сільськогосподарському виробництві можна віднести:

- нераціональне використання матеріальних ресурсів в технологіях;
- незбалансоване використання ґрунтових ресурсів і біологічного потенціалу рослин;
- відхід від науково-обґрунтованих систем машин для виробництва сільськогосподарської продукції та оптимально скомплектованого машинно-тракторного парку сільгоспвиробників⁴²⁹.

Отже, проблему ресурсозбереження слід розглядати з позицій агроекологічних проблем землеробства, систем виробництва рослинницької продукції, технологій і машин для комплексної механізації сільськогосподарського виробництва, враховуючи, що вони є ключовими ресурсами при виробництві сільськогосподарської продукції.

Ресурсозбереження – це процес ефективного використання матеріально-технічних, трудових, фінансових та інших ресурсів. Його мета – виробництво продукції з кращими якісними показниками при мінімумі сукупних витрат виробничих ресурсів і підвищенні економічної віддачі від кожної натуральної їх одиниці.

Матеріальні витрати в сільськогосподарських підприємствах в 2012 р. склали 64,7 % від загальних витрат на виробництво продукції рослинництва, амортизаційні відрахування – 5,7 %. Питома вага нафтопродуктів у витратах на виробництво продукції рослинництва склала – 18,7 %. Порівняно з 1990 р. ці показники зросли в 1,5-2 рази. Тому на сьогодні актуальним є зниження обсягів нераціонального використання матеріальних ресурсів та доведення рівня їх споживання до нормативних показників, визначених технологіями, технічними параметрами машин і обладнання на основі застосування організаційно-економічного механізму ресурсозбереження.

Сільське господарство повинно скорочувати обсяги споживання ресурсів промислового виробництва і зменшувати залежність від постачальників-монополістів. Це може бути забезпечено за рахунок технічних, технологічних, організаційних та економічних заходів.

Перехід сільського господарства від екстенсивного до ресурсозберігаючого виробництва можливий за наявності організаційно-економічних методів управління ресурсозбереженням.

⁴²⁸ Безверхова Е.В. Ресурсозберігаючі технології як основа інноваційного розвитку отрасли растениеводства / Е.В. Безверхова, В.Г. Русский // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий – 2010 – № 9 – С. 24-27.

⁴²⁹ Панасюк А.Н. Проблемы реформирования технологий и системы машин в растениеводстве / А.Н. Панасюк, В.М. Ширяев // С.-х. машины и технологии. – 2010. – № 2. – С. 19-22.

У сільському господарстві використовується великий перелік ресурсів: земельні, трудові, матеріально-технічні і фінансові.

До матеріально-технічних ресурсів відносяться:

- основні виробничі фонди (будівлі, споруди, сільськогосподарська техніка, обладнання);

- матеріальні оборотні кошти;

- корми, насіння і посадковий матеріал, мінеральні та органічні добрива, засоби хімічного захисту рослин;

- паливно-енергетичні ресурси (ПЕР): ППМ (бензин, дизельне паливо, масла), паливо (газ, вугілля, торф, дрова тощо), електроенергія тощо.

Ресурсозбереження включає в себе наступні блоки заходів:

- технічний – поліпшення технічних параметрів нової і модернізованої техніки, спрямоване на зниження споживання ресурсів, палива та енергії і поліпшення їх використання в сільському господарстві;

- технологічний – створення і впровадження нових ресурсо - та енергозберігаючих технологій і технологічних процесів;

- організаційний – розробка і впровадження нових способів організації виробництва, спрямованих на економію ресурсів;

- економічний – економічна оцінка наявних і перспективних технічних засобів, технологій і способів виробництва.

Ресурсозбереження в рослинництві – це комплекс взаємопов'язаних організаційних та економічних заходів, спрямованих на підвищення ефективності використання і стимулювання економії матеріально-технічних ресурсів, впровадження ресурсозберігаючих заходів, а також виробництво сільськогосподарської продукції з мінімальними витратами всіх ресурсів в грошовому і натуральному вираженні⁴³⁰.

Процес ресурсозбереження в сільськогосподарських підприємствах обумовлений постійним зростанням цін на придбані ресурси (технічні та енергетичні) і їх неефективним використанням, низьким рівнем цін на реалізацію сільськогосподарської продукції та, як наслідок, браком фінансових коштів. Це скорочує споживання ресурсів, що призводить до невиконання окремих технологічних операцій, збільшення термінів виконання механізованих робіт, зниження врожайності культур, а також якості продукції. Для раціонального споживання ресурсів і зниження собівартості виробництва продукції економічна діяльність аграрних підприємств повинна бути спрямована на впровадження технічних, технологічних і організаційних заходів⁴³¹.

До технологічних заходів відносяться:

- впровадження енерго - і ресурсозберігаючих технологій вирощування сільськогосподарських культур, які дозволяють знижувати витрати на виробництво;

- заміна застарілих технологій виконання механізованих робіт інноваційними, з використанням прогресивної високопродуктивної техніки вітчизняного та зарубіжного виробництва тощо.

До технічних заходів належать:

- впровадження високопродуктивної комбінованої техніки, що дозволяє за один прохід виконувати декілька операцій;

- збільшення ширини захвату машинно-тракторних агрегатів і робочих швидкостей;

⁴³⁰ Інноваційні агротехнології: [Монографія] / За ред. Д.І. Мазоренка і Г.Є. Мазнева. – Харків: ХНТУСГ, 2007. – 385 с.

⁴³¹ Інноваційні ресурсозберігаючі технології вирощування ріпаку / За ред. Д.І. Мазоренка і Г.Є. Мазнева. – Харків: «Майдан», 2008. – 143 с.

- раціональне агрегування машин, спрямоване на повне використання потужності мобільних машин (тракторів, комбайнів тощо);

- заміна машин з наднормативними термінами служби з метою скорочення витрат дизельного палива і запасних частин.

До організаційних заходів ресурсозбереження відносяться:

- вдосконалення структури посівних площ і розширення посівів низьковитратних і високорентабельних культур;

- введення нових високорентабельних культур (наприклад, ріпаку);

- розширення посівних площ під сортами культур різних термінів дозрівання, що сприятиме збільшенню термінів виконання робіт, зростанню річного завантаження тракторів і сільськогосподарських машин та зниженню потреби в них;

- збільшення розмірів виробництва.

Велике значення для ресурсозбереження має поліпшення організації використання сільськогосподарської техніки. Для цього необхідні:

- раціональне комплектування МТП з метою повного використання потужності тракторів,

- організація роботи техніки в 1,5-2 зміни;

- усунення простоїв техніки з організаційних причин і збільшення денного та сезонного виробітку⁴³².

Перехід на ресурсозберігаючі технології необхідно здійснювати послідовно і планомірно. У цей період відбуваються позитивні зміни біологічних, агрохімічних, агрофізичних та інших властивостей ґрунту, підвищується продуктивність культур.

Правильно організовані сівозміни з науково-обґрунтованим чергуванням культур – ключ до успішного впровадження ресурсозберігаючих технологій. Обов'язковим є включення в структуру сівозмін культур, що підвищують родючість ґрунтів.

Впровадження інноваційних технологій - це тривалий процес, і для отримання значущих результатів потрібні роки. Разом з тим, відкладати цю роботу «на потім» - значить, безнадійно відстати в майбутньому. Адже ресурсозберігаючі технології забезпечують істотне скорочення витрат, що дозволяє створити умови для забезпечення конкурентоспроможності українських товарів на світовому ринку сільськогосподарської продукції.

Технологічний прорив на основі інноваційної системи розвитку аграрного сектору економіки України – це найкоротший шлях до вирішення виробничих, економічних і соціальних проблем галузі рослинництва. Однак технологізація галузі повинна бути тісно пов'язана з ресурсозбереженням, тобто в основі її повинні лежати сучасні ресурсозберігаючі технології як фактор сталого зростання аграрного виробництва.

4.5. Розробка інноваційної тарифної політики сільськогосподарського страхування

За сучасних прогресивних обставин тарифна політика сільськогосподарського страхування має вдосконалюватись, тобто необхідна розробка й освоєння нової шкали таких тарифних ставок, які обґрунтовуватимуться ланкою критеріїв: обсягами страхового забезпечення й франшизи, повнотою покриття ризиків й збитків страхувальника, рівнем страхових виплат тощо. Нині пріоритетним завданням вважається розвиток дієвої системи сільськогосподарського страхування, що головним

⁴³² Технологічні карти та витрати на вирощування сільськогосподарських культур / За ред. П.Т. Саблука, Д.І. Мазоренка, Г.С. Мазнева. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 402 с.

чином залежить від параметрів тарифних ставок

За ствердженням страхових компаній, існуючі тарифні ставки не зовсім враховують страхові сільськогосподарські ризики й збитки які можуть настати від їх реалізації⁴³³. Через це задля захисту своїх фінансових інтересів страхові компанії стараються зафіксувати високі розміри безумовної франшизи. Розгляд розмірів страхових тарифів переконує, що практично за відсутності безумовної франшизи параметри тарифних ставок можуть бути в діапазоні 10 – 15 %. На противагу цьому, „сільськогосподарські страхувальники вважають прийнятними тарифні ставки в межах 5 %”⁴³⁴.

Крім цього, дефіцит уніфікованих алгоритмів розрахунку ключових параметрів страхових тарифів у сільському господарстві (наявність стохастичних елементів, ймовірність збитків, розміри втрат врожаю й зниження прибутку, асиметрія перерозподілу втрат за галузями) обґрунтовують доцільність застосування нових підходів до їх визначення й моделювання впливу⁴³⁵.

Варто підкреслити, що нова тарифна політика має бути дохідливою, доступною, зрозумілою, ясною, прозорою й максимально вигідною для усіх учасників сільськогосподарського страхового ринку. При розробці інноваційної тарифної політики сільськогосподарського страхування доцільно також урахувати фінансові можливості різних типів страхувальників⁴³⁶. Їх доцільно сегментувати на агрохолдинги, середні й малі за розмірами посівних площ чи обсягами виробництва сільськогосподарської продукції. Серед них є фінансово потужні та ті що у фінансовій скруті. Останні, переважно, укладають страхові угоди за схемним форматом (страхування врожаю від малої ймовірних ризиків для залучення кредитних ресурсів). Фінансово потужні агрохолдинги по іншому відносяться до ризик-менеджменту, й страхування, зокрема. Вони ретельно оцінюють свої сільськогосподарські ризики й готові платити відповідну суму за передачу цих ризиків на відповідальність страховим компаніям. Малі сільськогосподарські товаровиробники більш вразливі до сільськогосподарських ризиків, відповідно, вони мають інтенсивніше шукати інструменти захисту своїх майнових інтересів. Водночас, „малі сільськогосподарські товаровиробники більш заощадливіше ставляться до своїх фінансових ресурсів, тому прагнуть мати якісні страхові інструменти – комплексне страхування за прийнятну ціну”⁴³⁷.

Нині, інформація щодо розрахунків тарифних ставок для сільськогосподарського виробництва у вітчизняних страховиків вважається конфіденційною. Водночас, бракує наукових розробок, які б дали змогу розглянути обґрунтованість тарифної політики вітчизняних страховиків у сільському господарстві. Тому при оцінці трендів та композиції страхових тарифів у сільському господарстві ми використовували офіційно оприлюднену інформацію Нацкомфінпослуг, оперативні дані Мінагрополітики та спеціально зібрану і узагальнену інформацію по страховим компаніям. Нині розміри тарифних ставок щодо страхування сільськогосподарського виробництва знаходяться у діапазоні: 0,15 – 11,99 відсотків. Розкид за областями доволі відчутний, так за

⁴³³ Кінг Р. П. Розрахунок страхової премії і рівні гарантії виробництва, що відображають фермерський досвід / Р. П. Кінг // Страхова справа. – 1994. – № 11. – С. 29–34.

⁴³⁴ Гудзь О.Є. Проблеми страхування сільськогосподарських ризиків / О. Є. Гудзь // Економіка АПК. – 2004. – № 1. – С. 73–77.

⁴³⁵ Пушак С. Д. Можливості зниження тарифних ставок на прикладі страхування зернових культур / С. Д. Пушак // Економіка АПК. – 2007. – № 2. – С. 91–96.

⁴³⁶ Цацулин А. Н. Ценообразование в системе маркетинга / А. Н. Цацулин. – М. : АНКІЛ, 1997. – 294 с.

⁴³⁷ Дем'яненко М. Я. Державне фінансування аграрного сектору АПК [Текст] : моніторинг бюджетних програм за 2002-2013 роки / М. Я. Дем'яненко, А. С. Шолойко. - К. : Нац. наук. центр "Ін-т аграрної економіки", 2013. - 120 с.

невисокими тарифними ставками (в межах 5 %) укладали страхові угоди сільськогосподарські товаровиробники на Вінниччині (0,2 – 5 %), Черкащині (0,3 – 4 %), Дніпропетровщині (1,27 – 5 %), Чернівецьчині (1,35 – 3,7 %), Миколаївщині (3,3 – 5 %), Рівненщині (3,4 – 5 %), Волині (3,5 – 5 %), Житомирщині (3,83 – 5 %). Слід зауважити, що на такий стан вплинула вимога держави що розмір страхового субсидування не перевищує 5% тарифну ставку. Проте не дивлячись на існування такої вимоги у 13 областях тарифні ставки були більшими 5 %, а у окремих регіонах вони були більшими за 9 %, зокрема у Тернопільській області (1,6 – 10,7 %), Сумській області (2 – 9,5 %), Запорізькій області (2,8 – 9,43 %), Херсонській області (3,06 – 11,99 %) (правда за високими тарифними ставками уклала угоду незначна кількість страхувальників). Такий великий діапазон розмаху тарифних ставок доводить що страховики надають різноманітні страхові послуги які відрізняються умовами й ціною, водночас, продовжуються укладатися угоди за „псевдо страхуванням” [439]. За свідченням страховиків, нині тарифні ставки не адекватні реальним сільськогосподарським ризикам, через це страховики для захисту своїх інтересів фіксують більший розмір безумовної франшизи. Діапазон розкиду розміру франшизи теж широкий: 0,5 – 60 %. За ствердженням страховиків реальне страхування сільськогосподарських ризиків (без встановлення безумовної франшизи) має проводитись за тарифними ставками у межах 10 – 15 відсотків. Проте, переважно аграрії готові платити за страхування не більше 3 – 5 відсотків.

Розгляд практичних аспектів тарифікації сільськогосподарських ризиків у вітчизняних страхових компаніях дозволив демаскувати: фрагментарність застосування обґрунтованих способів тарифікації на окремих етапах сільськогосподарського страхування; ігнорування належних інструментів діагностики страхових сільськогосподарських ризиків; дефіцит експертів (актуаріїв, андеррайтерів, сюрверів, аджастерів) щодо оцінки сільськогосподарських ризиків.

Прийняття сільськогосподарських ризиків на страхування вітчизняними страховиками, вважається специфічною справою, що пояснюється характерними страховими механізмами, яка здійснюється за дефіциту належного інформаційного поля, недостатнього визискування інструментів передстрахової експертизи, супроводу страхової угоди та превентивних заходів. Доцільним є формування власної інноваційної тарифної політики.

Під інноваційної тарифною політикою в сільськогосподарському страхуванні ми розуміємо послідовну систематичну роботу страховика щодо обґрунтування, встановлення, зміни тарифних ставок в сільському господарстві задля генерування належного прибутку. Інноваційна тарифна політика страхових компаній має інтегрувати в собі цінності залучення широкого кола страхувальників і своєї прибутковості. Інноваційна тарифна політика в сільськогосподарському страхуванні має враховувати такі вихідні положення:

- прибутковість страхової діяльності;
- еквівалентність забезпечення інтересів усіх учасників сільськогосподарського страхування;
- доступність тарифних ставок;
- відносна сталість тарифних ставок;
- розширення параметрів страхового покриття.

Формування страхових тарифів в сільському господарстві ускладнено, оскільки об'єкти сільськогосподарського страхування мають істотний розкид рівня небезпеки. Діагностика страхових тарифів для сільськогосподарського страхування підтвердила,

що вони мають відчутну залежність від кількості страхових полісів і швидкості кількісної зміни укладених угод.

Як ми вже розглядали, нетто-тариф TC_H розраховується, підсумком основного нетто-тарифу TC_0 й ризик-надбавки TC_P :

$$TC_H = TC_0 + TC_P.$$

На страховий тариф впливає ймовірність настання страхового ризику:

$$TC_0(q) = j \cdot V_B / V = W / P \cdot V_B / V.$$

Тут: P – сукупна чисельність страхових сільськогосподарських полісів, ухвалених за певний часовий відтинок;

W – чисельність настання страхових випадків за певною кількістю (P) полісів;

V – страхова відповідальність за 1 страховим полісом;

V_B – страховий платіж за 1 страховим ризиком;

j – кількісна ймовірність настання страхових ризиків.

Обчислено, що якщо чисельність страхових угод невисока, то залежність страхового тарифу TC_H від ймовірності настання страхового ризику проявляється не типовою монотонно зростаючою кривою (рис. 4.11), де $V_B/V=0.5$), а випуклою: вона спочатку висхідна, а потім падає.

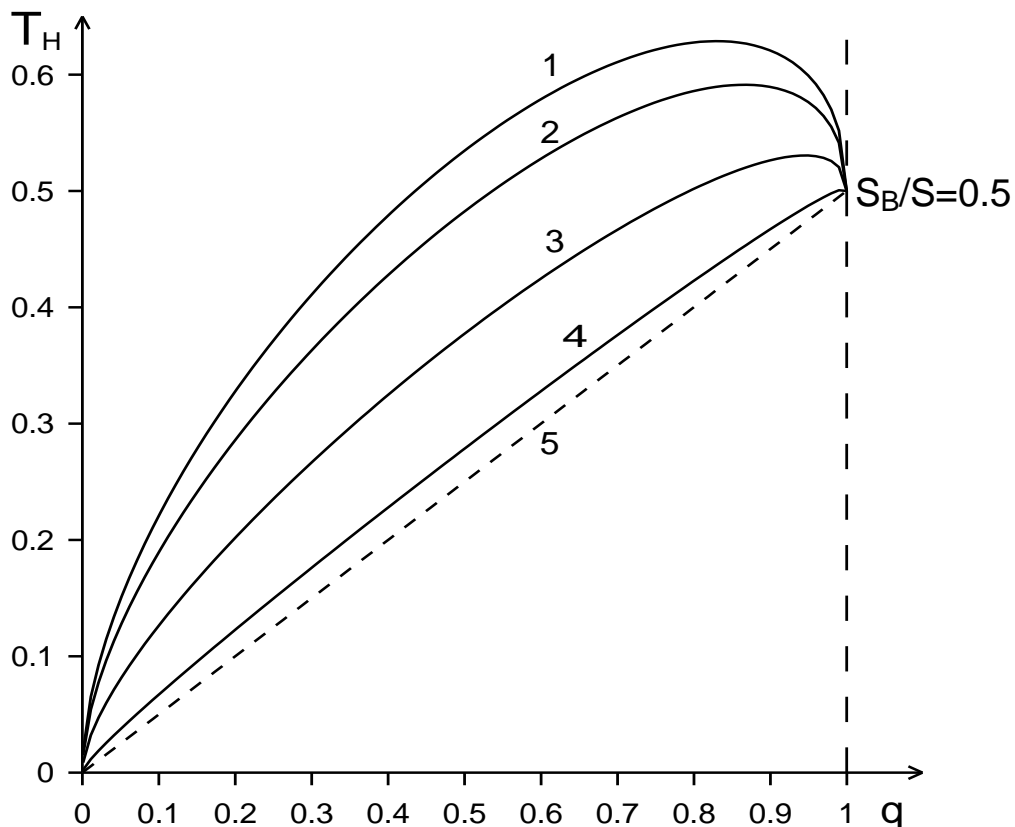

Рис. 1. Залежність тарифної ставки TC_H від ймовірності q реалізації страхового випадку для різної кількості договорів страхування P та інших постійних індикаторів: ($P=10$, $P=50$, $P=100$, $P=1000$, $TC_0(q)$)

Джерело: розроблено авторами

Тобто проявляється неадекватне положення, коли при високій ймовірності настання страхового ризику тарифна ставка має бути нижчою. Цікаво, що якщо тарифна ставка розрахована помилково (або спеціально зменшена страховою компанією), то ризик-надбавка TC_P поглиблює цю неточність. Здійснено співставлення зменшеної тарифної

ставки із стандартною.

Важливо використати для диференціації нових страхових тарифів при сільськогосподарському страхуванні науково-методичний підхід, що ґрунтується на інтегральному використанні досягнень кластеризації видів сільськогосподарського виробництва й непов'язаних статистичних даних щодо перерозподілу частки збиткових сільськогосподарських товаровиробників. Такий науково-методичний підхід охоплює чотири послідовні процеси:

пошук статистичних даних, що демонструють інтенсивність страхового сільськогосподарського ризику за різними видами сільськогосподарської діяльності;

здійснення кластеризації галузей сільськогосподарської діяльності за економіко-математичними характеристиками та розрахованого індикатора варіації;

систематизація та групування кластерів сільськогосподарського виробництва;

утворення тарифної сітки й розрахунок базових тарифних ставок.

За означеним науково-методичним підходом сформовано сім тарифних блоків (таблиця. 1).

1. Тарифна сітка сільськогосподарського страхування

Тарифний блок	Склад тарифного блоку	Базова тарифна ставка, %
1	Будівлі, споруди	1,43
2	Соціальна й медична допомога	1,36
3	Переробка та зберігання сільськогосподарської продукції	2,09
4	Транспортні засоби	2,15
5	Підприємницькі ризики	2,63
6	Страхування сільськогосподарських тварин	2,70
7	Страхування урожаю та вирощування сільськогосподарських культур	7,36

Джерело: розроблено авторами

Зауважимо, що для перерозподілу загального обсягу страхового відшкодування широке розповсюдження має нормальна апроксимація. За таким алгоритмом, зважаючи, що загальний обсяг страхового відшкодування перерозподілений за звичайними умовами, тобто, відповідає вимогам: $S \sim N(E[S], V[S])$, та застосувавши гаусівське приближення⁴³⁸, формалізуємо вірогідність виконання страховою компанією своїх зобов'язань при умові завершення дії усіх страхових угод:

$$P[S \leq x] = \Phi \left[\frac{x - E[S]}{\sqrt{V[S]}} \right]. \quad (1)$$

Якщо чисельність страхових вимог щодо відшкодування (N) висока, то зважаючи на положення граничної теореми, загальний обсяг страхового відшкодування буде перерозподілений типово з середнім показником $\mu = E[S]$ й дисперсією $\sigma^2 = V[S]$.

Проте, якщо чисельність страхових вимог щодо відшкодування (N) низька, тоді застосування такої апроксимації вважається недоцільним для комплексного

⁴³⁸ Обработка нечеткой информации в системах принятия решений / А. Н. Борисов, А. В. Алексеев, К. В. Меркурьева [и др.]. – М. : Радио и связь, 1989. – 304 с.

пуасонівського та біноміального перерозподілу, оскільки апроксимація сукупного обсягу відшкодування завжди демонструє позитивні показники та типовий перерозподіл.

Інший тип зсунутої гамма-апроксимації, показує, що $S \cong V + k$, тут k це фіксоване значення, а $V \sim G(\alpha, \beta)$ [382]. Визначимо показники α, β й k шляхом знаходження перших трьох випадків сукупного обсягу відшкодування $V+k$.

$$E[S] = \frac{\alpha}{\beta} + k \quad 2\alpha \in N, \quad 2\beta V - x_{2\alpha}^2, \quad (2)$$

$$V[S] = \frac{\alpha}{\beta^2} \quad (3)$$

При визначенні вірогідності, можна експлуатувати таку умову, що якщо $V \sim G(\alpha, \beta)$, то $2\beta V \sim N_{2\alpha}^2$, тоді $2\alpha \in N$.

$$skew[S] = \frac{E[(S - E[S])^3]}{V[S]^{1.5}} = \frac{2}{\sqrt{\alpha}}. \quad (4)$$

Якщо розглядати графічну ілюстрацію, то змінений гамма-перерозподіл буде демонструвати більший кінець, водночас, як кінець типового перерозподілу демонструє чіткий потяг до нуля.

Щодо типової багаторівневої апроксимації, то вона визнає, що T відповідає умові $T = V[S]$, тобто визначається таким чином, що б T показувала симетричний перерозподіл. Амплітуда змінного показника T показує 0, $E[T] = 0$, $V[T] = 1$. Відголоском вважається визначення типового загального перерозподілу для T .

$$P[S \leq x] = \Phi \left[\sqrt{\frac{9}{sk[S]^2} + 1} + \frac{6(x - E[S])}{sk[S]sd[S]} - \frac{3}{sk[S]} \right], \quad (5)$$

Звідси

що відповідає типовим показникам $sk[S]$ та $sd[S]$, тобто

$$\left(\frac{9}{sk[S]^2} + 1 + \frac{6(x - E[S])}{sk[S]sd[S]} \right)^{1/2} \geq 0. \quad (6)$$

Розглядаючи демонстрацію типової багаторівневої апроксимації із викривленою гамма апроксимацією, переконуємось, що вони наближаються до останньої, тобто цей алгоритм враховує індикатор крутизни.

Оскільки, платформою визначення страхових платежів у сільськогосподарському страхуванні вважається вірогідність реалізації страхового ризику, то доцільно для визначення розміру страхових платежів замість потенційної інтенсивності (ω) реалізації страхового ризику використовувати показник вірогідності (p), який окреслюється рівнянням:

$$p = \omega + t_\gamma \sqrt{\frac{\omega(1-\omega)}{n}}, \quad (7)$$

тут: n – чисельність страхових угод;

t_γ – результат рівняння Лапласа $2\Phi(t) = \gamma$.

Це сприяє зменшенню ризику недоотримання страхових платежів, шляхом зменшення очікуваних розмірів недоотриманих ризикових надбавок. Так, при очікуваній надійності $\gamma = 0,99$ й частоті $\omega = 0,4$, для сукупної множини із 1 тис. страхувальників – на 9,8 %, із 10 тис. страхувальників – на 2,9 %. Значущість визискування замість відносної інтенсивності такого показника вважається особливо

вагомою для незначної чисельності страхувальників. Визначення показника нетто-внесків за тих самих обставин для однієї тисячі страхувальників дає змогу зменшити прогнозовану частку недоотримання нетто-внесків на 9,1 %, для 10 тис. страхувальників – на 2,87.

Доцільно застосовувати алгоритми визначення ризикової надбавки (T_0), якщо параметри збитку (C) перерозподілені за кількісними типовими законами перерозподілу. Зокрема, для перерозподілу із значенням $\lambda > 0$ й вірогідністю реалізації страхового ризику p , формалізація процесу буде окреслюватись:

за пропорційної страхової виплати:

$$T_0 = \frac{S}{\lambda C} (1 - e^{-\lambda C}) p, \quad (8)$$

тут: S – певна страхова сума;

за страхової виплати з умовою настання першої страхової події:

$$T_0 = \frac{P}{\lambda} (1 - e^{-\lambda S}); \quad (9)$$

за страхової виплати з безумовною франшизою:

$$T_0 = \frac{P}{\lambda} (e^{-\lambda L} - e^{-\lambda C}) \quad (10)$$

тут: L – розмір безумовної франшизи;

за страхової виплати з умовною франшизою:

$$T_0 = p \left(L e^{-\lambda L} + \frac{1}{\lambda} (e^{-\lambda L} - e^{-\lambda C}) \right) \quad (11)$$

тут: L – розмір умовної франшизи.

Здійснений розгляд обсягу сукупного збитку й умов його перерозподілу за інформацією страховиків переконує, що при добровільному сільськогосподарському страхуванні (за виключенням страхування доходів сільськогосподарських товаровиробників) здійснюється перерозподіл за параметрами, а при страхуванні доходів сільськогосподарських товаровиробників – типовий.

Проведені обчислення щодо обсягу нетто-внесків з визискуванням розглянутого алгоритму демонструють збільшення страховими компаніями обсягів страхових внесків за добровільним сільськогосподарським страхуванням й страхуванням доходів сільськогосподарських товаровиробників. Таким чином, страховики повинні зменшити розміри нетто-внесків, без ризику зниження фінансової стійкості. Це, одночасно, уможливить примноження рівня компенсаційних виплат.

Окрім того, демасковано можливості зменшення страхових тарифів: 1) шляхом надання можливості сільськогосподарському товаровиробнику самому визначати рівень страхового покриття, за принципом чим вищий рівень покриття, тим вища тарифна ставка; 2) через диференціацію відхилень розмірів урожайності, тобто чим більший розмах фактичної урожайності тим вища тарифна ставка. При цьому, рівень збитковості страхової суми вважається основою нетто тарифної ставки:

$$K_{зб} = S \frac{(Y_{сер} - Y_{ф}) * П * Ц * 0,7}{Y_{сер} * П * Ц * 0,7} = \frac{Y_{сер} - Y_{ф}}{Y_{сер}}, \quad (12)$$

тут: V – страхова виплата при реалізації страхового ризику, грн., S – страхова сума, грн., $Y_{сер}$ – середня розрахункова урожайність, ц/га; $Y_{ф}$ – фактичне значення урожайності, ц/га; $П$ – площа посіву, га; $Ц$ – ціна 1 ц конкретної сільськогосподарської

культури, грн., 0,7 – індикатор (70% страхового покриття): $(U_{\text{сер}} - U_{\text{ф}}) * П * Ц * 0,7 < U_{\text{сер}} * П * Ц * 0,7$.

Цей алгоритм зменшення тарифної ставки окреслюється тим, що страхове відшкодування не буде виплачуватись, якщо фактична урожайність буде вищою за 70 відсотків середньої урожайності сільськогосподарських культур. За інших умов, страхові виплати будуть здійснюватись, якщо зниження фактичної урожайності нище її середнього рівня. Визискування такого методичного підходу дозволяє знизити обсяг страхового внеску до 20 відсотків. Доцільно також застосовувати алгоритм визначення страхового тарифу з врахуванням бонітетного балу ґрунтів. Такий розрахунок слід проводити в два прийоми, оскільки враховуватиметься не лише відхилення фактичної від середньої врожайності, а й родючість ґрунтів (їх бонітетний бал). Спочатку розраховується середня врожайність конкретної сільськогосподарської культури. Алгоритм визначення страхового тарифу з врахуванням бонітетного балу ґрунтів продемонстрований на рис. 2, тут: \overline{CP}_i – розрахункова середня урожайність і-ї сільськогосподарської культури; \overline{CP}_{ij} – розрахункова середня урожайність і-ї сільськогосподарської культури без врахування якості ґрунту j-го поля; CP_{nr} – розрахункова урожайність і-ї культури з урахуванням родючості ґрунту j-го поля; \overline{CP} – розрахункова середня урожайність для визначення розміру страхових платежів.

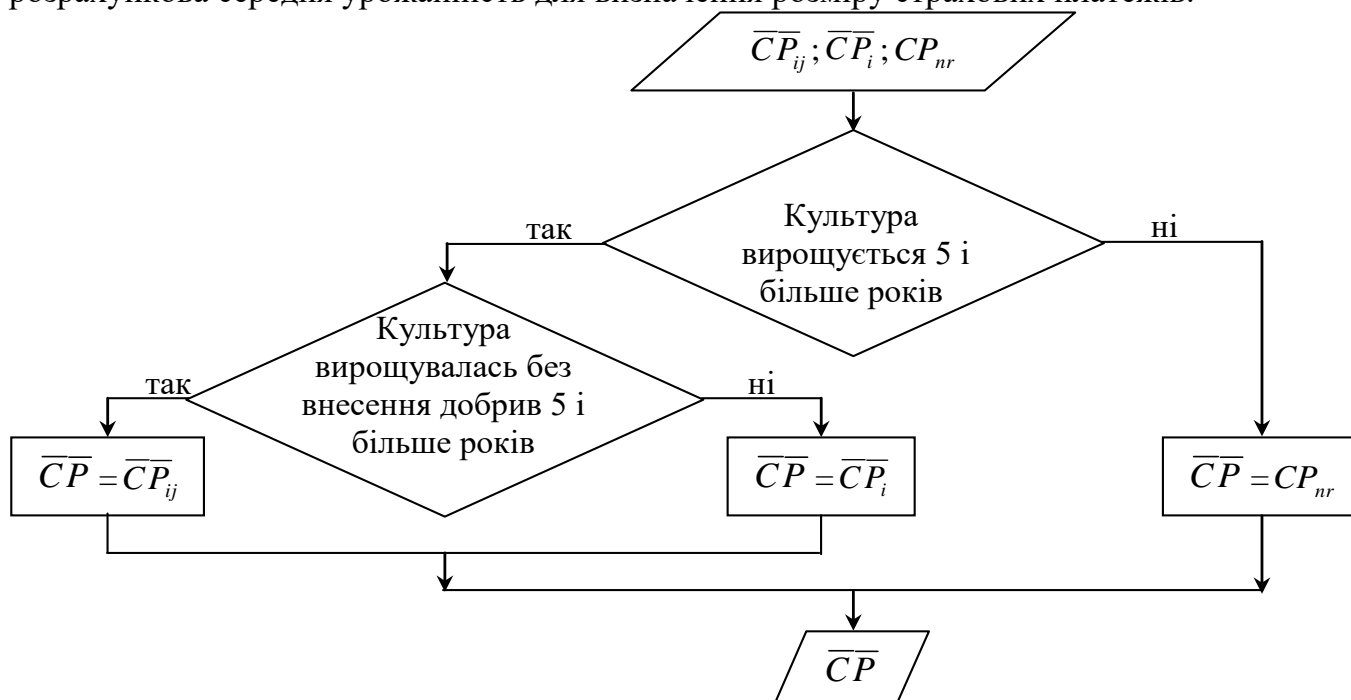

Рис. 2 Алгоритм визначення страхового тарифу з врахуванням бонітетного балу ґрунтів

Джерело: розроблено авторами

Нині, якщо бракує інформації щодо середньої урожайності на певному полі для визначення страхових платежів використовуються дані щодо середньої урожайності конкретного господарства, або навіть середньо районні дані за попередні п'ять років, що не зовсім відображає рівень ризику, доцільно у таких випадках використовувати показники якості ґрунтів:

$$CP_{nr} = B \times P_B + N_{\text{мін}} \times O_{\text{мін}} + N_{\text{орг}} \times O_{\text{орг}}, \quad (13)$$

тут: CP_{nr} – розрахункова урожайність певної культури з урахуванням родючості ґрунту;

B – середньозважена якість ґрунту по конкретному господарству (бонітетний бал);

P_B – розрахункова ціна одного бонітетного балу з врахуванням урожайності певної культури;

$N_{\text{мін}}$, $N_{\text{орг}}$ – прогнозовані нормативи внесення мінеральних добрив та органіки під конкретну культуру;

$O_{\text{мін}}$, $O_{\text{орг}}$ – розрахунковий ефект від внесення 1 ум. ц мінеральних добрив та органіки (зростання урожайності).

Такі обчислення дають змогу точніше розрахувати страхову середню урожайність та скрупульозніше врахувати негативний вплив природних катаклізмів на неї. Після здійснення таких розрахунків можна визначити тарифну ставку з урахуванням якості ґрунтів. Доцільно використати додатковий індикатор для обґрунтування тарифної ставки, який відображатиме якість ґрунту та уточнюватиме визначення страхової урожайності й виступатиме інструментом заохочення сільськогосподарських товаровиробників до підвищення екологічності виробництва. Таким чином, цей корегуючий індикатор має бути прямо обернений до якості ґрунту, оскільки збільшення урожайності має мотивувати сільськогосподарського товаровиробника до раціонального відношення до землі через зниження розміру страхових платежів. Для прикладу, використовуючи інформацію по шести сільськогосподарських товаровиробників Вінницької області, які уклали страхові угоди у 2010-2013 роки обґрунтовано доцільність здійснення страхових розрахунків із врахуванням якісних характеристик ґрунтів (таблиця 2).

2. Сегмент вартості оцінки якості ґрунтів у страхових платежах у розрізі сільськогосподарських товаровиробників Вінницької області, %

Господарство	Рік			
	2010	2011	2012	2013
ТОВ „Поділля – Агроінвест”	2,3	0,6	1,0	0,2
АПНВП „Візит”	7,2	0,6	2,9	–
ТОВ „Колос– Поділля”	1,4	0,4	1,5	0,0
СФГ „Нива”	4,1	1,2	1,4	0,3
ТОВ „Щедра нива”	4,9	0,7	0,9	0,1
ПАФ „Світанок”	2,6	1,0	4,1	0,3

Джерело: розроблено авторами

Як засвідчують дані табл. 2, практично в усіх сільськогосподарських товаровиробників сегмент вартості оцінки якості ґрунтів у обсягах страхових платежів знаходиться у контурі 5 відсотків. Такий відсоток є прийнятним, оскільки така оцінка якості ґрунтів буде корисною і для інших завдань.

Розрахункова ефективність державної підтримки сільськогосподарських страхувальників Вінницької області з урахуванням якості ґрунтів представлена у таблиці 3.

Інформація таблиці 3 демонструє, що отримані вигоди сільськогосподарськими товаровиробниками не істотні, проте включення показників якості ґрунтів у розрахунок вартості страхування покликане генерувати, передусім, не економічний, а екологічний

ефект та спонукати сільськогосподарських товаровиробників до заходів щодо підвищення якості й продуктивності ґрунтів.

3. Розрахункова ефективність державної підтримки сільськогосподарських страхувальників Вінницької області з урахуванням якості ґрунтів

Господарство	Платіж без урахування бонітету, грн.	Платіж після бонітування, грн.	Перевитрата (+) / економія (-), грн.	Відхилення, %
ТОВ „Поділля – Агроінвест”	172 356,18	171 065,11	-1 291,07	-0,7
АПНВП „Візит”	7 780,68	7 746,12	-34,56	-0,4
ТОВ „Колос– Поділля”	56 754,13	56 229,84	-524,29	-0,9
СФГ „Нива”	7 840,91	7 805,75	-35,16	-0,4
ТОВ „Щедра нива”	11 053,85	10 986,56	-67,29	-0,6
ПАФ „Світанок”	6 753,88	6 729,59	-24,29	-0,4

Джерело: розроблено авторами

Розрахуємо залежність індикатора коригування тарифної ставки від вартості оцінки якості ґрунтів. На основі алгоритмів щодо обчислення страхових внесків та страхових субсидій визначимо залежність страхового тарифу від якості ґрунтів:

$$PI_b \leq PI_G, \quad (14)$$

тут: PI_G – розмір страхових внесків з урахуванням державної підтримки, але без урахування якості ґрунтів;

PI_b – розмір страхових внесків з урахуванням державної підтримки та якості ґрунтів.

Коригуючі дві сторони означеної нерівності та використовуючи модифіковані рівняння визначаємо залежність:

$$b \geq \frac{2 \cdot LV}{SI \cdot T}, \quad (15)$$

тут: SI – конкретна страхова сума;

T – тарифна ставка за певною сільськогосподарською культурою, %;

LV – платежі за оцінку якості ґрунтів;

b – коригуючий індикатор тарифної ставки за якістю ґрунтів.

Рівняння 15 демонструє, розмір економії платежів за сільськогосподарське страхування з урахуванням збільшення якості ґрунтів, який сільськогосподарський товаровиробник буде отримувати, якщо якість ґрунтів зростатиме.

Проте означений алгоритм визначення страхових тарифів, призводить до негативних наслідків у разі падіння якості ґрунтів, оскільки у такому разі сільськогосподарський товаровиробник буде сплачувати вищі страхові премії. Такий збільшений розмір буде виступати, у якості штрафних санкцій за те що родючість ґрунтів падає.

Для страхових компаній важливо розраховувати прогностні обсяги страхових внесків, такі розрахунки слід здійснювати з використанням теорії ігор у контурі природних чинників (таблиця. 4).

4. Прогнозні обсяги страхових внесків за варіації страхових умов озимої пшениці у районному зрізі Вінницької області, тис. грн.

Райони	Урожайність без врахування розрахункового індексу		Урожайність з врахуванням розрахункового індексу		Урожайність за об'єднаним індексом	
	за інтегральною ставкою (6,87%)	Колажна ставка (4,23%)	за інтегральною ставкою (6,87%)	Колажна ставка (4,23%)	за інтегральною ставкою (6,87%)	Колажна ставка (4,23%)
Барський	314	186	312	185	314	186
Бершадський	4499	2662	4466	2643	4497	2661
Гайсинський	287	170	286	170	287	170
Іллінецький	1946	1152	1917	1135	1945	1151
Калинівський	246	147	220	131	246	147
Козятинський	3621	2142	3605	2133	3619	2141
Липовецький	110	66	101	61	110	66
Немирівський	508	302	495	294	508	302
Оратівський	1276	755	1254	742	1275	755
Тростянецький	2293	1357	2261	1338	2292	1356
Тулчинський	4383	2593	4288	2537	4381	2592
Хмільницький	1820	1077	1776	1051	1819	1076
Всього	21303	12609	20981	12420	21293	12603

Джерело: розроблено авторами

Варто акцентувати, що сільськогосподарському страхуванню характерна хитка фінансова результативність, що несприятливо діє на формування фінансових активів страховиків. Основним генератором такої хиткої фінансової дієвості вважається необґрунтованість тарифних ставок в сільському господарстві, що пояснюється відсутністю статистичної інформації, недостовірністю актуарних розрахунків та не належним обґрунтуванням їх диференціації.

Демаскування певних сільськогосподарських ризиків та їх страхове покриття є ускладненою справою. Ідентифікація сільськогосподарських ризиків, яка вважається платформою для розробки нових тарифів, у різних видах сільськогосподарського страхування має свої особливості і є дуже складною у потужних агрохолдингах, у яких потрібно поводити повний опис страхового ризику для забезпечення їх страхового покриття.

Такий повний опис ризиків мають проводити висококваліфіковані досвідчені фахівці, їх підготовкою держава поки ще не займається. Рівень актуарної обґрунтованості для сільськогосподарського страхування значно менший, ніж для інших видів страхування, що підтверджено даними таблиця. 5.

5. Актуарна оцінка рівня сільськогосподарського ризику

Індекс	Індикатор	За страховими компаніями		
		НАСК „Оранта”	АТ “Українська пожежно-страхова компанія”	ПАТ СК „Брокбізнес”
Частка страхового відшкодування до страхової суми	Фактичний формат			
	показник %	3,19	0,52	2,063
	ймовірність	0,39	0,48	0,44
	Розрахунковий формат			
	рівняння	$P(x) = -524,78 \cdot x^2 + 42,026 \cdot x - 0,377$	$P(x) = -73,896 \cdot x^2 + 82,656 \cdot x + 0,1413$	$P(x) = -592,67 \cdot x^2 + 26,019 \cdot x - 0,0268$
	показник, %	4,01	0,569	2,29
	ймовірність	0,48	0,36	0,56
	Критерій	показник	0,02	0,03
Р		0,97	0,86	0,56
Частка страхових подій до загальної кількості угод	Фактичний формат			
	показник, %	638	62,6	71,52
	ймовірність	0,34	0,28	0,436
	Розрахунковий формат			
	рівняння	$P(x) = -524,78 \cdot x^2 + 42,026 \cdot x - 0,377$	$P(x) = -6,857 \cdot x^3 + 10,571 \cdot x^2 - 4,75 \cdot x + 0,7277$	$P(x) = -1,3241 \cdot x^2 + 1,687 \cdot x - 0,175$
	показник, %	951	69,63	63,53
	ймовірність	0,32	0,68	0,37
	Критерій	показник	0,02	0,08
Р		0,86	0,68	0,79

Джерело: розроблено авторами

Ключовим вектором обґрунтованості актуарної збалансованості в сільськогосподарському страхуванні, вважаємо формування диференційованої сітки тарифних ставок. Доцільно сформувати „умотивовані методичні підходи для належного андеррайтингу сільськогосподарських ризиків, слід розробити єдиний алгоритм здійснення страховиками передстрахової оцінки та супроводу”⁴³⁹.

Як вже відмічалось, виявились істотні відмінності щодо прояву та інтенсивності впливу сільськогосподарських ризиків на діяльність сільськогосподарських товаровиробників, які господарюють у різних природно-кліматичних умовах, що обґрунтовує доцільність диференціації тарифних ставок.

Проведена наукова розвідка переконала, що за наявних методичних підходів щодо визначення тарифних ставок сільськогосподарські товаровиробники не мають повноцінного страхового захисту.

⁴³⁹ Андеррайтинг в страхованні [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.insur-info.ru/management/press/39502>

4.6. Технічна модернізація сільського господарства України як основа підвищення його конкурентоспроможності у сучасних умовах

Наприкінці ХХ століття світова спільнота зіткнулася із необхідністю забезпечення економічного зростання при одночасному збереженні природно-ресурсного і людського потенціалу територій. Соціальна напруженість, екологічна криза та інші виклики глобального характеру були покладені в основу формування концепції сталого розвитку, яка отримала світове визнання на Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку, що відбулася в червні 1992 р. в Ріо-де-Жанейро⁴⁴⁰ на рівні глав держав і урядів. Сталий розвиток, згідно із визначенням Всесвітньої комісії з питань навколишнього середовища і розвитку, задовольняє потреби теперішнього часу, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби⁴⁴¹. Це означає, що дане поняття включає в себе лише такі ключові елементи, як: потреби, необхідні для існування найменш забезпечених верств населення, що мають бути предметом першочергового вирішення; обмеження, обумовлені станом технології і організацією суспільства, які накладаються на спроможність навколишнього середовища задовольняти сучасні і майбутні потреби.

За роки незалежності Україна офіційно підтримала низку важливих міжнародних рішень щодо сталого розвитку, серед яких – Декларація Тисячоліття ООН⁴⁴², Йоганнесбурзька декларація⁴⁴³ та План реалізації рішень Всесвітнього саміту ООН зі сталого розвитку⁴⁴⁴, однак на рівні нашої держави так і не було затверджено єдиної концепції сталого розвитку. Багато років поспіль країна залишалася осторонь загальносвітового вектору розвитку на засадах сталості, і лише у 2015 р. було прийнято загальнодержавну стратегію впровадження цих ідей у життя – Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»⁴⁴⁵, у якій визначено основні вектори руху, пріоритети та індикатори належних соціально-економічних, організаційних, політико-правових та інших умов розвитку нашої держави. Зокрема, один із векторів спрямований на забезпечення сталого розвитку економіки, проведення структурних реформ і відповідне підвищення рівня життя населення. Для цього передбачено відновити макроекономічну стабільність, забезпечити розвиток економіки екологічно стійкими способами, створити сприятливі умови для ведення господарської діяльності, у тому числі і в сфері сільського господарства.

Сьогодні це чи не єдина сфера національної економіки, яка демонструє стабільне зростання, незважаючи на складну політико-економічну ситуацію. У 2014 р. сільське господарство стало основним експортером і головним джерелом надходжень іноземної валюти в країну⁴⁴⁶. За період з 2000 по 2014 рр. виробництво сільськогосподарської продукції у нашій державі зросло на 66,49 %, у тому числі в сільськогосподарських

⁴⁴⁰ Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию, 1992 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml

⁴⁴¹ Наше общее будущее. Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию [Електронний ресурс]. – М., 1989. – Режим доступу: <http://www.un.org/ru/ga/pdf/brundtland.pdf>

⁴⁴² Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций, 2000 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_621

⁴⁴³ Йоханнесбургская декларация по устойчивому развитию, 2002 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/pdf/decl_wssd.pdf

⁴⁴⁴ План выполнения решений Всемирной встречи на высшем уровне по устойчивому развитию [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/events/pastevents/pdf/plan_wssd.pdf

⁴⁴⁵ Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Президент України; Указ, Стратегія від 12 січня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>

⁴⁴⁶ Рутіцька В. Український АПК: 5 років «європейських» реформ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/experts/2015/05/22/7034011/>

підприємствах – на 139,77 %⁴⁴⁷. Посівна площа сільськогосподарських культур у всіх категоріях господарств України під урожай 2016 року очікується на рівні 26507,1 тис. га і цей показник фактично не відрізняється від минулорічного⁴⁴⁸.

Незважаючи на певні позитивні результати, сільське господарство України потребує системних реформ, оскільки в багатьох регіонах наразі спостерігається зниження платоспроможності сільгосптоваровиробників, що призводить до зниження фондозабезпеченості, технічної та енергетичної оснащеності виробництва стратегічно важливих видів продукції. У зв'язку з цим на перший план висувається завдання стабілізації і відновлення матеріально-технічного і виробничого потенціалу агропромислового комплексу, подолання його технічного і технологічного відставання як базової складової національної економіки, адже його частка у зведеному державному бюджеті протягом останніх декількох років, згідно офіційних даних, становить близько 12 %, а в товарній структурі експорту – понад третину⁴⁴⁹.

Єдиною дієвою альтернативою існуючому стану сільського господарства в Україні Алтухов А.І.⁴⁵⁰ вважає інноваційний розвиток, який вже понад два десятиліття стримується через:

невідповідність науково-технічного і технологічного потенціалу сільського господарства України новим економічним вимогам (сільське господарство наразі переживає інноваційну кризу, яка пов'язана з відсутністю необхідних умов для здійснення інноваційних процесів);

несприйнятливості переважної більшості сільськогосподарських підприємств до інновацій (за роки ринкових перетворень в Україні науково-технічний рівень сільськогосподарського виробництва відстав від світового рівня на цілу зміну базової технології, а за технікою – на два чи три її покоління);

нееквівалентний обмін сільського господарства з іншими сферами економіки призводить до деградації його матеріально-технічної бази (залишаючись «донором» для інших сфер економіки, сільське господарство скорочує свої можливості для інтеграції науки і виробництва, технологічного і організаційно-економічного оновлення);

несприятливу інвестиційну ситуацію для сільського господарства і низьку дохідність більшості сільськогосподарських товаровиробників, що відповідним чином впливає на рівень їх технічної оснащеності (табл. 1). З табл. 1 видно, що за період із 1991 по 2014 рр. кількість тракторів у розрахунку на 1000 га ріллі зменшилася на 50 %, кількість зернозбиральних комбайнів у розрахунку на 1000 га посівної площі зернових (без кукурудзи) – на 50 %, кількість кукурудзозбиральних комбайнів у розрахунку на 1000 га посівної площі кукурудзи – на 91,7 %, а бурякозбиральних машин у розрахунку на 1000 га посівної площі цукрових буряків (фабричних) – на 25 %. Натомість, відбулося суттєве збільшення кількості картоплезбиральних комбайнів у розрахунку на 1000 га посівної площі картоплі – на 65,4 %. Загалом, існуючий технічний стан

⁴⁴⁷ Сільське господарство України: Статистичний щорічник за 2014 р. / за ред. О.М. Прокопенко. – К., 2015. – С. 44.

⁴⁴⁸ Структура посівних площ сільськогосподарських культур в усіх категоріях господарств у 2015=2016 роках станом на 18 березня 2016 р. [Електронний ресурс] / Офіційний web-сайт Міністерства аграрної політики та продовольства України. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/node/20917>

⁴⁴⁹ Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України. Концепція від 30 грудня 2015 р. № 1437-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-%D1%80>

⁴⁵⁰ Алтухов А.И. Инновационный путь развития сельского хозяйства как основа повышения его конкурентоспособности [Електронний ресурс] // Вестник ОрелГАУ, 2008. - № 6. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/innovatsionnyy-put-razvitiya-selskogo-hozyaystva-kak-osnova-povysheniya-ego-konkurentosposobnosti>.

сільськогосподарських підприємств не відповідає потребам виробництва. Машинно-тракторний парк морально і технічно зношений і забезпечений лише на 60 – 65 % до технологічної потреби. Експлуатація застарілої техніки призводить до частих її простоїв. Внаслідок цього зтягаються строки сезонних польових робіт, порушуються технологічні вимоги вирощування сільськогосподарських культур, що негативно впливає на якість врожаю та збільшує його втрати⁴⁵¹.

1. Показники технічної оснащеності сільськогосподарських підприємств України за 1991 – 2014 рр.⁴⁵²

Вид техніки	Роки						2014 р. у % до 1991 р.
	1991	1996	2000	2005	2010	2014	
Наявність технік, тис. шт.							
Трактори	497,3	441,7	318,9	216,9	151,3	130,8	26,30
Зернозбиральні комбайни	105,2	85,9	65,2	47,2	32,8	27,2	25,86
Кукурудзозбиральні комбайни	15,3	12,0	7,9	4,8	2,5	1,8	11,76
Картоплезбиральні комбайни	9,6	6,8	3,6	1,9	1,7	1,3	13,54
Бурякозбиральні машини	19,8	18,3	13,0	8,5	4,2	2,7	13,64
Установки та агрегати для доїння корів	79,2	58,7	33,5	16,8	10,9	10,5	13,26
Кількість машин у розрахунку на 1000 га посівної площі, шт.							
Трактори	14	14	11	11	8	7	50,0
Зернозбиральні комбайни	8	7	6	5	4	4	50,0
Кукурудзозбиральні комбайни	12	33	8	5	1	1	8,3
Картоплезбиральні комбайни	26	84	133	117	59	43	165,4
Бурякозбиральні машини	12	14	16	17	9	9	75,0

Джерело: Державна служба статистики України

За інформацією Департаменту інженерно-технічного забезпечення та сільськогосподарського машинобудування Мінагропроду України, мінімальне науково обґрунтоване щорічне оновлення машинно-тракторного парку до технологічної потреби аграрного сектору оцінюється у 35 млрд. грн., у тому числі близько 40 тис. одиниць тракторів (15 млрд. грн.) та майже 7 тис. зернозбиральних комбайнів (10,5 млрд. грн.). Однак зарубіжний досвід вказує на те, що оптимальним є машинно-тракторний парк, що складається із 850-900 тисяч тракторів (з урахуванням освоєння 30 млн. га), 200-250 тис. одиниць зернозбиральних комбайнів і не менше 60 тисяч кормозбиральних комбайнів⁴⁵³.

У даному контексті слід звернути увагу на той факт, що сьогодні в країнах з

⁴⁵¹ Маслак О. Ринок техніки: дорого, але необхідно [Електронний ресурс] // Економічний гектар. – 2014. - № 10 (281). – Режим доступу: <http://www.agro-business.com.ua/ekonomichniyi-gektar/2223-rynok-tekhniky-dorogo-ale-neobkhidno.html>

⁴⁵² Сільське господарство України. Статистичний збірник. 2014. – К.: Державна служба статистики України, 2015 р.

⁴⁵³ Ночёвкина Е.В. Техническая оснащенность сельского хозяйства России [Електронний ресурс] // Научное сообщество студентов XXI столетия. Экономические науки: сб. ст. по мат. XXXVIII междунар. студ. науч.-практ. конф. № 1(38). – Режим доступу: [http://sibac.info/archive/economy/1\(38\).pdf](http://sibac.info/archive/economy/1(38).pdf)

розвинутим сільським господарством спостерігається тенденція скорочення абсолютної і відносної чисельності сільськогосподарських машин. Однак у жодному разі це не означає зниження технічної оснащеності аграрного виробництва, оскільки скорочення машинно-тракторного парку відбувається при одночасній зміні покоління машин, удосконаленні їх конструкції, підвищенні надійності, якості, комфортності тощо. Викликане технічним прогресом скорочення потреби і попиту на сільськогосподарську техніку в економічно розвинутих країнах – це досить важлива причина прагнення її виробників вийти на український ринок.

Серед стримуючих чинників розвитку сільського господарства України Скоцик В.Є.⁴⁵⁴ виділяє не лише скорочення машинно-тракторного парку, але й щорічне зменшення енергетичних потужностей сільськогосподарських підприємств (рис. 1).

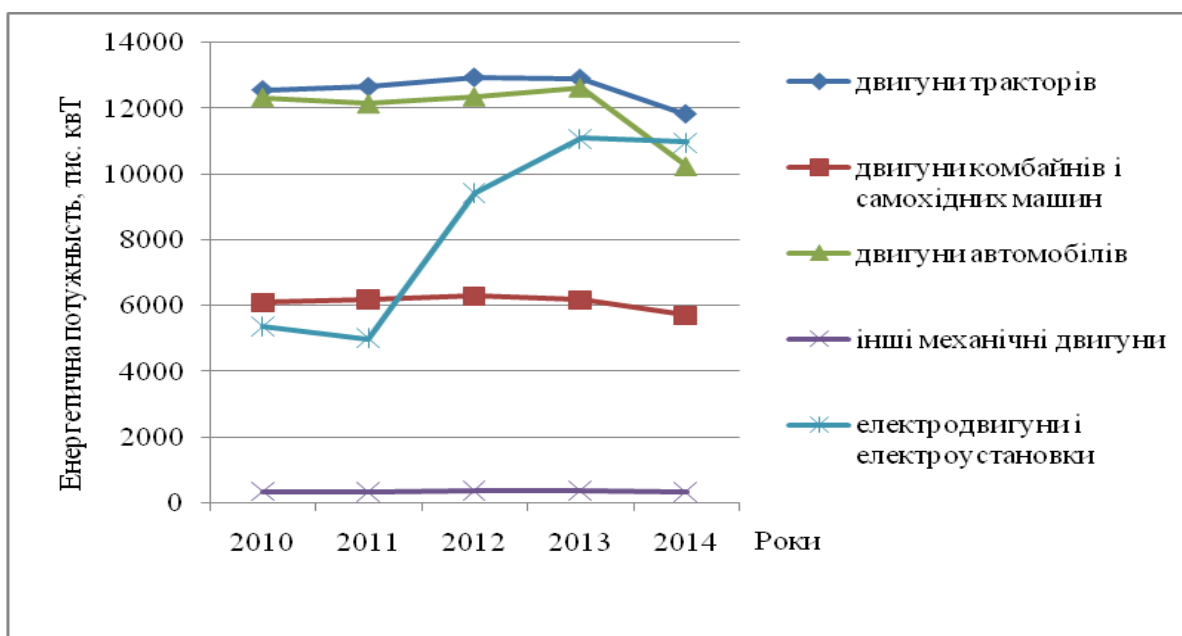

Рис. 1. Енергетична потужність у сільськогосподарських підприємствах України, 2010 – 2014 рр. [складено авторами за даними: ⁴⁵⁵]

За даними рис. 1, у 2014 р. енергетичні потужності сільського господарства склали 39107 тисяч кВт, що на 9,52 % менше, ніж у попередньому році. Основну частину потужностей складають двигуни автомобілів і тракторів (рис. 1), а найменшу частину – робоча худоба у перерахунку на механічну силу.

Враховуючи викладене, можемо виділити найважливіші тенденції, які будуть впливати як у найближчій, так і у віддаленій перспективі на рівень інноваційного розвитку сільського господарства України.

По-перше, необґрунтоване співвідношення цін на сільськогосподарську і промислову продукцію в умовах недостатньої підтримки аграрних товаровиробників і деградуючого виробничого і соціально-економічного потенціалу буде здійснювати безпосередній і негативний вплив на темпи зростання виробництва і рівень його ефективності.

По-друге, стійкий і прискорений розвиток виробництва сільськогосподарської

⁴⁵⁴ Скоцик В.Є. Організаційно-економічні засади технічного забезпечення сільськогосподарських підприємств України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/znptdau_2013_1_1_47.pdf

⁴⁵⁵ Сільське господарство України. Статистичний збірник. 2014. – К.: Державна служба статистики України, 2015 р.

продукції сьогодні спостерігається у птахівництві, буряківництві і виробництві насіння соняшника, куди спрямовуються найбільші інвестиції. Тому перспектива розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні вбачається нами, перш за все, у використанні новітніх технологій, залученні кваліфікованих кадрів, інвестицій у всі складові виробничого і соціально-економічного потенціалу сільського господарства.

По-третє, діючий економічний механізм, який базується переважно на нерегульованих ринкових відносинах, посилює поляризацію товаровиробників, що проявляється, з одного боку, у створенні великих високотехнологічних і високопродуктивних агропромислових об'єднань, а з іншого – стимулює дрібнотоварне виробництво з обмеженими можливостями його ефективного і конкурентного розвитку у перспективі.

По-четверте, спостерігається значна регіональна диференціація між рівнем життя основної частини сільського і міського населення.

Для успішної технічної модернізації аграрного виробництва у першу чергу необхідно створити умови для ефективного технічного переоснащення, формування оптимального за якісним і кількісним складом машинно-технологічного парку. У вирішенні даної проблеми зацікавлені всі учасники агропромислового комплексу: держава і регіони. Це пояснюється безперервним ускладненням економічних і господарських відносин, динамічними змінами ринкової ситуації, необхідністю удосконалення матеріально-технічної бази сільського господарства і всіх ланок агропромислового комплексу, постійного пошуку шляхів підвищення ефективності виробництва, фінансових і господарських результатів. Лише на такій основі можливим є формування ефективного конкурентоспроможного агропромислового виробництва, що забезпечує продовольчу безпеку країни, і нарощує експорт окремих видів сільськогосподарської продукції і продовольства.

В умовах дефіциту фінансових і матеріальних ресурсів освоїти будь-яке нововведення в аграрному секторі економіки досить складно. Тому, на думку авторів, доцільною є так звана «точкова технологія» інноваційної діяльності: на конкретних територіях сприяти підвищенню концентрації нововведень, створювати «точки росту», тобто своєрідні бази апробації нових технологій. У якості таких інноваційних полігонів можуть виступати технологічні платформи, агротехнопарки, агротехнополіси, бізнес-інкубатори, інноваційно-технологічні центри, центри трансферу аграрних інновацій, де в повній мірі можна використовувати ідеї і результати наукових досліджень, наприклад, в сфері виробництва екологічно чистих продуктів.

Інноваційний бізнес у сільському господарстві належить до венчурного (ризикованого) капіталу. Тому розвиток сільського господарства в Україні потребує впровадження нових досконалих технологій і багато в чому залежить від внутрішніх та іноземних інвестицій. При цьому ризики мають бути компенсовані не лише доходами підприємств, але й пільговим фінансуванням, компенсацією непередбачуваних витрат, гарантіями, пільговим оподаткуванням, кредитуванням і страхуванням. Щоб знизити ризик і підвищити ефективність інновацій, необхідним є формування організаційно-економічного механізму впровадження науки у структуру аграрного сектору економіки. Для вибору найбільш ефективних форм і методів інноваційної активності в сільському господарстві необхідним є, насамперед, науково обґрунтоване управління, що включає постановку мети і вибір стратегії. Саме від цього залежить визначення найбільш доцільних напрямів економічної і науково-технічної політики, що базується на довгостроковому прогнозуванні розвитку сільського господарства, врахуванні сукупності зовнішніх і внутрішніх чинників, ресурсних обмежень на рівні держави,

галузі і підприємства при вирішенні проблеми: що, як і для кого виготовляти.

Економічна складова такого механізму передбачає збільшення фінансування науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробок та інноваційних проектів з бюджетних коштів і концентрацію ресурсів на пріоритетних напрямках, підтримку фінансового лізингу інноваційного підприємництва, використання венчурного капіталу у фінансуванні інноваційної діяльності, раціональне використання економічних важелів державного регулювання в агропромисловому комплексі (цін, податків, фінансів, кредиту тощо). Вона реалізується в рамках інноваційної політики держави і спрямована на активізацію інноваційної діяльності в аграрному комплексі за найбільш пріоритетними напрямками розвитку цього процесу. При цьому доцільно використовувати як пряме бюджетне фінансування програм і проектів з фінансовою підтримкою окремих наукових організацій, так і інші джерела фінансування (грошові кошти фінансово-промислових груп, банків, об'єднань, організацій та інших суб'єктів господарської діяльності).

У межах таких заходів, на думку авторів, необхідним є збільшення фінансування пріоритетних цільових програм, науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробок та інноваційних проектів з бюджетних коштів і концентрація ресурсів на пріоритетних напрямках, які забезпечують реалізацію конкретних переваг інноваційних розробок на ринку; підтримка фінансового лізингу інноваційного підприємництва; страхування інноваційного підприємництва, формування регіональних фондів підтримки інновацій; використання венчурного капіталу у фінансуванні інноваційної діяльності.

Узагальнюючи викладене, можемо зробити висновок про те, що ключовими проблемами інноваційного розвитку сільського господарства України, на вирішенні яких необхідно сконцентрувати зусилля, є: низька ефективність діяльності товаровиробників і, як наслідок, недостатня конкурентоспроможність продукції, що виготовляється; висока залежність сільськогосподарського виробництва від цін і тарифів на енергоносії і матеріально-технічні ресурси; наявність обмежень подальшого розвитку сільськогосподарського виробництва у довгостроковій перспективі, що характеризується низьким рівнем технологій і невисокими темпами оновлення основних засобів.

Застосування застарілих технологій і енергомісткої техніки, недосконалих методів господарювання призводять до деградації аграрного сектору економіки. Висока собівартість і низька конкурентоспроможність продукції не можуть забезпечити рентабельність виробництва і отримання достатнього прибутку. Водночас, матеріально-технічна оснащеність сільськогосподарських організацій і способи відтворення технічної бази у сучасних економічних умовах для виробників багато в чому залежать від фінансового стану, розміру організації, ефективності господарської діяльності та інших критеріїв, які впливають на доступність залучених коштів і коштів державної підтримки.

Безумовно, необхідність комплексного розвитку всіх чинників інтенсифікації сільськогосподарського виробництва є аксіомою стратегії, спрямованої на тривалий, стійкий розвиток аграрного виробництва. Однак необхідно усвідомлювати, що в сучасних кризових економічних умовах функціонування аграрного сектору України єдино правильним варіантом є вибір чітко визначених пріоритетів розвитку.

4.7. Інвестиційно-інноваційні засади відтворення земельних

ресурсів аграрного сектора

Земельна та аграрна реформи у вітчизняному аграрному секторі, прагнення України інтегруватись до країн ЄС з усією очевидністю засвідчують про потребу імплементації у розвиток аграрного сектора продуктів інноватики. Особливо це стосується процесів організації використання й охорони сільськогосподарських земель. Земля, котра слугує базисом розвитку сільськогосподарського сектору економіки потребує побудови якісно нових земельних відносин, які би спрямовувалися не лише на перманентне нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, а й на збереження й покращення угідь, дотримання стандартів і вимог екології, розв'язання соціальних завдань на селі. Аналіз засвідчує, що окреслені напрямки розвитку можна реалізувати завдяки переведенню вітчизняного земельного господарства на інноваційну модель. Саме досягнення науки і техніки були і нині залишаються наріжними напрямками відтворення земельних ресурсів, поєднуючи при цьому одночасне розв'язання соціально-економічних і екологічних проблем.

Втім забезпечення інвестиційно-інноваційних засад відтворення земельних ресурсів АПК у порівнянні з іншими сферами національної економіки пов'язане з певними особливостями й труднощами. До особливостей науковці відносять взаємозв'язок виробничих процесів із природними біологічними процесами, сезонність сільськогосподарського виробництва, що впливає на ефективність використання виробничих ресурсів, у тому числі й інвестиційних⁴⁵⁶. При цьому найбільш складним для вирішення цього завдання нині залишається залучення інвестицій, формування сучасного інвестиційного клімату. На наше переконання означену проблему покликані вирішувати адекватні державні структури, котрі, на жаль, нині продовжують ігнорувати потребу створення умов для генези інноватики в країні. Навпаки, фінансування витрат із державного бюджету на наукові дослідження, продукування новацій із кожним роком зменшується. Основною причиною хронічної неприйнятності до трансформаційних інноваційних процесів підприємницьких структур агропродовольчого сектору є неадекватність державної політики щодо особливостей і закономірностей економіки знань... Нині державна політика щодо розвитку аграрного сектору, ґрунтуючись в основному на ідеологічній основі неокласичної теорії ринкової рівноваги, поза увагою залишає економіку знань, ігноруючи при цьому роль НТП, який на сучасному етапі є основним фактором економічного росту⁴⁵⁷. Таким чином державні чиновники повинні усвідомити, що альтернативи інноваціям, особливо у вітчизняному сільському господарстві, включаючи побудову сучасного механізму відтворення земельних ресурсів немає і не може бути. До уваги слід прийняти і те, що завдяки імплементації досягнень науки, сучасних технологій окремі країни Європи зуміли зробити прорив у нарощуванні обсягів виробництва сільськогосподарської продукції на землях, які по своїй якості значно поступаються українським.

Аналіз нинішнього розвитку цього важливого сектору економіки України засвідчує, що сільське господарство поступово, впевнено наближається до країн ЄС. Нині вітчизняним аграрним сектором зроблено прорив у виробництві зернових і зернобобових культур, соняшнику, сої тощо. Успіху досягнуто також у зростанні обсягу

⁴⁵⁶ Резнік Н.П. Організаційно-економічні механізми залучення інвестицій в агропромисловий комплекс України/Резнік Н.П.// Економіка АПК. – 2013. – №7. – С. 70-77, С.72

⁴⁵⁷ Тивончук С.О. Організаційно-економічний механізм активізації інвестиційного розвитку агропродовольчого комплексу України в ринкових умовах (концептуальні та методичні положення) / Тивончук С.О.// Економіка АПК. – 2012. – №7. – С 98-105, С. 102

реалізації окремих видів сільськогосподарської продукції про що переконливо засвідчує висока питома вага реалізації її на європейському й світовому ринках.

Втім, за загальною позитивною динамікою розвитку аграрного сектора, включаючи відтворення земельних ресурсів певним чином губляться чинники, які гальмують розвиток вітчизняного сільськогосподарського виробництва. Передусім це стосується недооцінювання участі в процесі використання, збереження, покращення й охорони сільськогосподарських угідь інноваційних продуктів, новітніх досягнень науки і техніки, передових технологій про що засвідчує низький рівень їх фінансування. В Україні фінансування наукових і науково-технічних робіт у сільському господарстві має значно нижчий рівень, ніж у розвинутих країнах, хоч кошти на цей напрямок виділяються. Так, у 2011 р. їх розмір становив 547.9 млн. грн. (або 5.7% відповідного показника для всіх галузей), з яких за рахунок державного бюджету профінансовано 422.2 млн. грн. (або відповідно, 10.9%). У державному бюджеті на 2013 р. на дослідження, прикладні наукові та науково-технічні розробки у сфері агропромислового комплексу передбачено направити 117.6 млн. грн.⁴⁵⁸ Принагідно зазначимо, що країнами ЄС виділяються значно більші обсяги фінансування на проведення наукових досліджень, апробацію й імплементацію інноваційних продуктів, які забезпечують значно краще використання й охорону земельних угідь. Саме цим пояснюється, що в структурі джерел інвестицій вітчизняні агрохолдинги віддають перевагу зовнішнім запозиченням. Наукові дослідження у галузі сільського господарства в Україні фінансуються за декількома каналами (через відповідне міністерство, Національну академію аграрних наук тощо), що дало результати з високим потенціалом комерціалізації, але проблема полягає у тому, що значна частина українських аграріїв, особливо великі агрофірми, майже повністю зорієнтована на застосування зарубіжних інновацій⁴⁵⁹.

Аналіз досліджень організації інвестиційно-інноваційних засад відтворення земельних ресурсів у вітчизняному аграрному секторі засвідчує, що перспектива розвитку вітчизняної сільськогосподарської сфери, стабільність її функціонування, конкурентоздатність залежить, передусім від генези й імплементації новітніх досягнень науки й техніки, фінансового забезпечення цього процесу, участі в ньому державних і приватних структур.

Зважаючи на значущість окреслених проблем зупинимось на передумовах і конкретних шляхах їх вирішення. Дослідження проведемо на прикладі власників і користувачів сільськогосподарських земель Карпатського макрорегіону, котрий має свої особливості, що відрізняються від загальнодержавних. Передусім це стосується розмірів земельних фондів сільськогосподарських підприємств і господарств населення, рельєфу й природно-кліматичних умов, менталітету тощо.

Перехід від екстенсивних до інтенсивних засад використання та охорони природних ресурсів, включаючи сільськогосподарські землі аграрного сектора слугує однією із причин потреби імплементації у відтворювальний процес новітніх досягнень науки і техніки. Саме новації, основою генези яких є знання, інтелект покликані забезпечити збереження, поліпшення та охорону земель АПК, поліпшити екологію при адекватному дотриманні законів онтології.

Ретроспективні дослідження дають змогу стверджувати, що необхідність

⁴⁵⁸ Шубравська О.В. Перспективи модернізації аграрного сектора України /О. Шубравська, К. Прокопенко// Економіка України. – 2013. – №8. – С.64-76, С. 69

⁴⁵⁹ Єгоров І.Ю. «Інноваційна Україна – 2020»:основні положення національної доповіді/ І. Єгоров// Економіка України. – 2015. – №9. – С. 18, С. 7

використання новацій, інноваційних продуктів визріла ще у дореформений період в умовах функціонування директивної моделі господарювання. Уже в той час колишні сільськогосподарські підприємства використовували технології з метою підвищення родючості ґрунтів, формування сівозмін, внесення хімічних і органічних добрив, меліорацію й ірригацію тощо. Втім абсолютна більшість тодішніх інноваційних продуктів, особливо машини, комбайни, трактори, сільськогосподарський інвентар були застарілими оскільки значно відставали по своїх технічних характеристиках, результативності, безпечності зарубіжним аналогам. Окреслене пояснюється тим, що колишні сільськогосподарські підприємства не мали доступу до ринку капіталістичних країн. Важливим є також і те, що організацією інноваційно-інвестиційного процесу у той час монополюю владіла держава, котра не зуміла довести його до тогочасних вимог.

Аналіз засвідчує, що саме такі засади відтворення земельних ресурсів із використанням генези досягнень науки і техніки в Україні збереглася донині. Діючі системи управління інноваціями не створюють заохочувальних стимулів для співробітництва виробників і споживачів знань, державного та приватного секторів економіки, не сприяють нарощуванню інвестицій в інноваційну діяльність і високотехнологічні виробництва. Попит на інновації є обмеженим, а взаємозв'язки між ключовими суб'єктами інноваційного процесу (наукою та виробництвом) мають здебільшого формальний характер⁴⁶⁰.

Ретроспективний аналіз засвідчує також що ключові втрати, котрі були завдано аграрними реформами земельному фонду. По-перше, за результатами земельної реформи цілісні земельні фонди сільськогосподарських підприємств в Україні та Карпатському макрорегіоні зокрема було надмірно подрібнено серед господарств населення на невеликі земельні паї, що унеможливило імплементацію новітніх досягнень науки і техніки, сучасних технологій, нарізання сівозмін; по-друге, серед дрібних власників і користувачів земель часто немає мотивації до організації відтворення земельних ресурсів на новітніх професійних засадах. Відсутніми залишаються також організаційні та професійні знання щодо сучасних основ агротехніки догляду, обробітку, збереження, покращення та охорони земельних ділянок. По-третє, що найбільш суттєво, абсолютна більшість дрібних власників земель немає власних фінансових ресурсів для забезпечення організації використання й охорони земель із застосуванням інновацій. Саме ці чинники найбільш суттєво впливають на можливості організації земельного господарства з використанням сучасних інноваційних продуктів, імплементацію новітніх технологій. В той же час у аграрному секторі Карпатського макрорегіону майже 80% сільськогосподарських угідь перебувають у підпорядкуванні та власності громадян (табл. 1).

Натомість сільськогосподарські підприємства нині мають у користуванні 524.1, у т.ч. фермерські господарства 103.3 тис. га сільськогосподарських угідь.

Проведені нами дослідження використання сільськогосподарських угідь основними групами суб'єктів володіння й користування земель засвідчують, що лише десята частина з них зуміла певною мірою організувати земельне господарство, використовуючи при цьому частково продукти інноватики. Таким чином реальному запровадженню інвестиційно-інноваційних засад відтворення земельних ресурсів аграрного сектора повинні передувати заходи оптимізації складу власників і користувачів земельних ділянок, упорядкування й формування адекватних розмірів

⁴⁶⁰ О.І. Амоша. Удосконалення системи управління інноваціями як умова прискорення структурних реформ в Україні /О. Амоша, А. Землякін, І. Підоричева// Економіка України. – 2015. – №9. – С. 49-65, С. 57-58

площ сільськогосподарських угідь. Йдеться про заходи об'єднання й централізації дрібних земельних ділянок тих господарств населення, котрі фінансово, фізично, організаційно, професійно не в змозі організувати відтворення приватизованих земельних ділянок в умовах сьогодення й на перспективу. Окреслені трансформаційні заходи повинні забезпечити адекватні державні й місцеві органи. Передусім це стосується інвестиційного забезпечення цих перетворень.

1. Сільськогосподарські угіддя, що знаходяться у підпорядкуванні й власності громадян Карпатського макрорегіону ⁴⁶¹ (тис. га)

	Всього	У тому числі				
		рілля	перелоги	багаторічні насадження	сіножаті	пасовища
Україна	15958.2	11845.8	122.6	603.6	1182.1	2204.1
Закарпатська	359.5	163.3	-	21.8	76.5	97.9
Івано-Франківська	373.8	264.8	5.4	14.2	63.1	26.3
Львівська	772.4	515.2	-	20.0	109.0	128.2
Чернівецька	327.1	210.0	-	25.0	32.8	59.3
Разом по макрорегіону	1832.8	1153.3	5.4	81.0	281.4	311.7

Переведення процесу відтворення земельних ресурсів на інвестиційно-інноваційну модель потребує також проведення трансформацій у сільськогосподарських підприємствах, передусім у фермерських і приватних господарствах, виробничих кооперативах, державних підприємствах, господарських товариствах тощо. Аналіз засвідчує, що значна частина з них має труднощі з переведенням процесу відтворення земельних ресурсів на інноваційну модель розвитку. Серед найбільш суттєвих причин, які унеможливають і гальмують імплементацію інноваційних продуктів є збиткова діяльність, несформованість земельних фондів, відсутність інформації, щодо нинішніх досягнень науки й техніки в країнах ЄС, низький рівень фінансової підтримки держави, недостатній рівень професійної підготовки працівників тощо. Саме цим певною мірою можна пояснити зменшення кількості діючих сільськогосподарських підприємств у вітчизняному аграрному секторі (табл. 2).

Звісно, що зменшення кількості сільськогосподарських підприємств не слід драматизувати, оскільки це є природним процесом. Разом з тим, зважаючи на її перманентний характер слід шукати причини та шляхи подолання цих недоліків. Аналіз засвідчує також, що значна частина діючих нині агрогосподарств працює практично на виживання та не має можливості направляти кошти на придбання новітніх технологій, обробної та збиральної техніки, сучасних засобів захисту, добрив тощо. Більше того самотужки вирішити зазначену проблему підприємствами вкрай важко. Потрібна фінансова допомога держави, включаючи створення сприятливого інвестиційного клімату.

2. Кількість діючих сільськогосподарських підприємств у сільському

⁴⁶¹ За даними Державного агентства земельних ресурсів України

господарстві⁴⁶²

(станом на 1 листопада;одиниць)

	2011	2012	2013	2014
Усього	56247	56056	55630	52543
Господарські товариства	8080	8235	8245	7750
Приватні підприємства	4244	4220	4095	3772
Кооперативи	917	848	809	674
Фермерські господарства	40965	40676	40752	39428
Державні підприємства	310	296	269	228
Підприємства інших форм господарювання	1731	1781	1460	691

Інвестиційно-інноваційні засади відтворення земельних ресурсів у вітчизняному аграрному секторі гальмуються також через втрату взаємозв'язків між продуцентами новацій, кадрами та споживачами. Слід прийняти до уваги, що за час проведення аграрної й земельної реформ практично повністю було втрачено сформований раніше кадровий склад спеціалістів і працівників масових професій. Саме тому практично з «нуля» потрібно налагодити нову їх підготовку, відповідно до вимог сучасності. Йдеться про те, що нині навіть при умові придбання суб'єктами господарювання новітніх технологій, створенні сучасної матеріально-технічної бази практично задіяти їх неможливо із-за відсутності адекватних кадрів.

Аналіз засвідчує, що ключовою передумовою імплементації новацій у процес відтворення земельних ресурсів у вітчизняному аграрному секторі є також відновлення (формування нових) взаємозв'язків між науковими інституціями, котрі продукують інноваційні продукти для аграрного сектора та споживачами. Насамперед це стосується сільськогосподарських підприємств і господарств населення, що мають у власності й підпорядкуванні левову частину сільськогосподарських угідь. Означений взаємозв'язок схематично можна подати наступним чином (рис. 1).

Рис. 1. Взаємозв'язок між продуцентами й споживачами новацій і кадрів у аграрній сфері

Без встановлення та відновлення взаємозв'язку між основними учасниками

⁴⁶² Статистичний збірник України. Сільське господарство за 2014 р./Державна служба статистики України. Відп. за вип. О.М. Прокопенко. – К.: 2015 р.

інноваційного процесу розв'язати завдання організації належного відтворення земельних ресурсів АПК практично вирішити неможна.

Дослідження засвідчують також, що інноватика нині гальмується не лише недостатньою генезою новацій адекватними інституціями та низьким попитом на новітні досягнення науки й техніки, а передусім через відсутність інвестицій, фінансових ресурсів. Основними фінансовими інституціями в Україні, як відомо є комерційні банки, котрі володіють монополією кредитування. Саме банківські установи повинні виступати каталізатором інвестування генези новацій та імплементації їх сільськогосподарськими підприємствами в процеси, пов'язані з використанням, покращенням, збереженням і охороною земельних ресурсів. Звісно, що при цьому мають бути враховані інтереси усіх сторін, які братимуть участь у запровадженні інвестиційно-інноваційної моделі розвитку земельного господарства. Йдеться про своєрідний трикутник, учасники якого реально зможуть впливати на імплементацію інноваційних засад розвитку аграрного сектора (рис. 2).

Рис. 2. Трикутник взаємозв'язку між учасниками інноваційного процесу в аграрному секторі економіки

Важливе завдання у цьому процесі має бути відведено встановленню пріоритетності інвестування. На наше переконання пальму першості слід надати людському чиннику, оскільки саме людина є тим каталізатором, ланкою, потягнувши котру можна сподіватись на організацію відтворення земельних ресурсів на інвестиційно-інноваційних засадах. Інтенсифікація задіяності головної продовольчої сили потребує збільшення обсягів фінансування процесу генези новацій. В Україні фінансування науково-технічних робіт у сільському господарстві має значно нижчий рівень, ніж у розвинутих країнах, хоча кошти на цей напрямок виділяються. Так, у 2011 р. їх розмір становив 547.9 млн. грн. (або 5.7% відповідного показника для всіх галузей), з яких за рахунок державного бюджету профінансовано 422.2 млн. грн. (або, відповідно, 10.9%). У державному бюджеті на 2013 р. на дослідження, прикладні наукові та науково-технічні розробки у сфері агропромислового комплексу передбачено направити 117.6 млн. грн.⁴⁶³ До речі в наступні роки обсяги фінансування науки, особливо наукових кадрів за рахунок коштів державного бюджету не мали позитивної динаміки. Особливо це стосується земельного аграрного фонду в якому фінансування як внутрішніх так і зовнішніх інвесторів продовжує спрямовуватися на нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції. Земельні ресурси, котрі виснажуються та втрачають

⁴⁶³ Шубравська О.В. Перспективи модернізації аграрного сектора України/ О. Шубравська, К. Прокопенко// Економіка України. – 2013. – №8. – С. 64-76, С. 69

властивості продуктивності залишаються поза увагою суб'єктів володіння й користування ними. Особливо це стосується великих сільськогосподарських підприємств-агрохолдингів.

Аналіз засвідчує, що абсолютна більшість із них зуміла створити сучасну технічну базу обробітку та догляду за орендованими сільськогосподарськими угіддями. Вони успішно використовують новітні технології підвищення родючості земель, боротьби й охорони з шкідниками та хворобами сільськогосподарських культур тощо. Агрохолдингами забезпечується лєвова частка експорту сільськогосподарської продукції, питома вага котрої на фоні інших країн світу зростає. Втім однозначно позитивно оцінювати організацію ними використання й охорони земель не можна. Надмірна сільськогосподарська освоєність території, інтенсифікація виробництва, котрі супроводжуються посиленням антропогенного впливу на земельні ресурси і трансформаційні процеси в аграрній сфері спричинили негативні явища в розвитку цієї галузі. Передусім це стосується деградації земель, зменшення родючості ґрунтів, забруднення довкілля, зниження продуктивності угідь. Унаслідок сільськогосподарської діяльності часто порушується рівновага і «злагодженість» природних та виробничо-економічних процесів⁴⁶⁴. Означене твердо переконує в потребі спрямовувати інвестиційно-інноваційний механізм відтворення земельних ресурсів АПК на зміну пріоритетності їх розвитку.

Нині на кону організації використання й охорони земель сільськогосподарського призначення слід покласти подолання проблем зі збереження й поліпшення екології та вирішення соціальних завдань. Одночасно інноваційних розробок потребують заходи з відновлення регенеративних властивостей флориністики та фауністики, дотримання суб'єктами володіння й користування землею вимог законів онтології. Саме ці напрямки потребують нині наукового забезпечення завдяки спрямуванню сюди інвестицій для розробки адекватних новацій. Ці напрямки діяльності виділено в ранг пріоритетних багатьох розвинутих країнах світу та Європи. Таким чином нині інвестиційно-інноваційні засади відтворення земельних ресурсів у вітчизняному аграрному секторі слід спрямовувати на їх збереження, поліпшення та охорону, а не на дальніше нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції.

Одним із важливих напрямків інвестиційно-інноваційного забезпечення сільськогосподарських земель, який також слід віднести до пріоритетних є проведення робіт по їх переобліку та встановлення якісного складу земель. На жаль в аграрному секторі не має достовірної інформації щодо власників і користувачів сільгоспугідь та якісного стану земельних площ. При цьому крім чисто наукових інструментів дослідженню потребує чинна нормативно-правова база приватного землеволодіння.

Чільне місце в процесі інвестиційно-інноваційного забезпечення процесу відтворення земельних ресурсів має бути відведено земельному фонду господарств населення. Сукупний розмір земельних ділянок домогосподарств в Україні складає майже 50%. Звісно, що недооцінювати, ігнорувати земельним фондом домогосподарств не є виправданим. Використання та охорона земельних ділянок також потребує залучення інвестицій і імплементації новацій.

Аналіз засвідчує, що за нинішньої організації земельного господарства селянами залучення інвестицій та застосування новітніх досягнень науки й техніки, сучасних технологій є надскладним процесом. По-перше, невеликі розміри земельних ділянок домогосподарств унеможливають застосування сучасної сільськогосподарської

⁴⁶⁴ Нагірна В.П. Можливі загрози сільському господарству України з позицій екобезпеки /В. Нагірна, І. Савчук// Економіка України. – 2014. – №2. – С. 71-83, С. 72

техніки; по-друге, серед дрібних власників і користувачів є особи, котрі фізично, фінансово, професійно не можуть забезпечити імплементацію новацій у зв'язку з використанням й охороною земельних ділянок; по-третє, окремі домогосподарства не мають бажання запроваджувати новації та очікують коли землю можна буде продати за якомога вищою ціною; по-четверте, часто власники-беніфіціари земельних ділянок далеко проживають за межами даного населеного пункту; по-п'яте, абсолютна більшість власників і користувачів не володіють достовірною інформацією, що стосується наукових здобутків у сфері використання й охорони землі. Крім того, що особливо важливо адекватні державні та місцеві органи самоврядування залишаються індивідуальними до організації процесу відтворення земель АПК на інвестиційно-інноваційних засадах.

Світовий досвід і наші власні дослідження засвідчують, що імплементація новацій, залучення інвестицій даною групою власників і користувачів потребує проведення заходів по упорядкуванню земельного господарства, зміцнення його регульованості та контролю за використанням і охороною земельних ділянок. Потрібно провести повторний перерозподіл земель із метою оптимізації складу власників і користувачів, формування земельних фондів, конфігурація й розміри яких створили би передумови для залучення зовнішніх і внутрішніх інвесторів, а також стимулювали би потребу організації використання й охорони земельних ділянок, застосовуючи при цьому новітні розробки науки і техніки. Пропоновані заходи стануть передумовою формування реального продавця й споживача інвестицій й інновацій, що слугуватиме базисом відновлення втрачених взаємозв'язків між науковими інституціями та власниками й користувачами сільськогосподарських земель.

Висновки. Перспектива належного використання й охорони земельних ресурсів у вітчизняному аграрному секторі залежатиме, передусім від залучення в цей процес інвестицій і імплементації інноваційних продуктів. Дослідження засвідчують, що адекватні державні й місцеві управлінські структури часто ігнорують даною вимогою про що переконливо засвідчує хронічне недофінансування наукових інституцій, якими генеруються інноваційні продукти для аграрного сектора, включаючи процеси використання й охорони земель АПК. Складність полягає в тому, що в цьому процесі недостатню участь приймає держава, котра недофінансовує проекти відтворення земельних ресурсів. Нині, як засвідчують результати дослідження імплементацією новацій в Україні займаються агрохолдинги, котрими створено матеріально-технічну базу, запроваджуються новітні технології. Вони володіють також потужними інвестиційними ресурсами. Втім новації спрямовуються ними, як правило, для потреб власного збагачення, завдаючи при цьому значної шкоди земельному фонду, котрий ними орендується.

Інноваційного супроводу потребують також заходи, спрямовані на збереження й поліпшення земель, оцінювання якісного складу ґрунтів, збереження екології, вирішення соціальних негараздів на селі. Дієвість інвестиційно-інноваційних заходів відтворення земельних ресурсів залежить від відновлення втрачених взаємозв'язків між продуцентами та споживачами інновацій. Йдеться про потребу формування конкретного продавця й покупця новітніх досягнень науки й техніки. При цьому особлива увага має бути відведена участі банківських інститутів, які слугуватимуть відповідною сполучною ланкою між продавцями й споживачами інноваційного товару.

За результатами проведення земельної й аграрної реформи в Україні значна частина (у Карпатському макрорегіоні 80%) сільськогосподарських угідь нині знаходиться у власності й користуванні господарств населення. Значна частина з них також прагне

організувати власне земельне господарство з використанням інноваційних продуктів. Втім реалізація цього наміру гальмується через причини малоземелля, обмеженості доступу до кредитів, відсутності фінансових можливостей, фізичної немічності власників тощо. Організація земельного господарства селянами на інвестиційно-інноваційних засадах стане можливою завдяки проведенню заходів по об'єднанню, укрупненню й централізації земельних ділянок, формуванню нового, професійного орієнтованого складу власників і користувачів, деприватизації й реприватизації земель у тих громадян котрі не можуть і не хочуть забезпечувати відтворювальних процес на засадах інноватики.

4.8. Інтенсивність використання сільськогосподарських земель як фактор економічного розвитку сільського господарства

В економічній теорії розрізняють два типи економічного зростання: переважно екстенсивний і переважно інтенсивний, що певною мірою обумовлює конкурентоспроможність економіки. Саме другий шлях розвитку є визначальним в переважній більшості країн на протязі тривалого часу. Україна в даному випадку не є винятком.

Виходячи з змісту слова «інтенсивний» (від фр. *intensif*; лат. *intensio*) – напружений, посиленний [⁴⁶⁵, с. 278], інтенсифікацією слід вважати посилення використання факторів виробництва (землі, капіталу, праці), яке супроводжується збільшенням сукупних витрат з одночасним збільшенням виробництва продукції на одиницю земельної площі. Основою положенню рисою інтенсифікації є зміна способу виробництва, організації праці та управління й технічне перетворення, що обумовлюють необхідність здійснення додаткових вкладень праці та капіталу, а не власне самі додаткові вкладення [⁴⁶⁶]. У цьому зв'язку слід звернути увагу на нерозривність процесів інтенсифікації та інновації, які є характерними проявами розвитку соціально-економічних систем. На думку Т. Лозинської якщо інновація являє собою процес матеріалізації та комерціалізації ідеї [⁴⁶⁷], то інтенсифікація передбачає використання новацій (результатів інноваційної діяльності) для якісного удосконалення прямих факторів економічного зростання: застосування більш прогресивних технологій, високопродуктивної техніки та кваліфікованої праці.

Інтенсифікація нині набуває визначального характеру у подоланні кризових явищ в сільськогосподарському виробництві, підвищення рівня конкурентоспроможності, подальшому зростання експортних можливостей країни. Тільки на основі системного оновлення матеріально-ресурсного потенціалу аграрного сектору економіки, забезпечення економічних інтересів сільськогосподарських товаровиробників у підвищенні ефективності суспільного виробництва можна вивести його на шлях інтенсифікації, спрямований на інтеграцію країни у світове співтовариство. Як вважає Т. Галинська процес інтенсифікації як соціально-економічне явище має багатфакторний

⁴⁶⁵ Дорогань Л.О. Інтенсифікація виробничих процесів в аграрних підприємствах / Л.О. Дорогань // Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. Вип. 2.- Т.1 Економічні науки. – Полтава: ПДАА, 2011. – С. 323-328.

⁴⁶⁶ Лозинська Т.М. Інтенсивні фактори економічного зростання в аграрній сфері України: питання методології / Т.М. Лозинська // Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. Серія: Економічні науки. - 2011. - Випуск 2. Том 2. – С. 130-136.

⁴⁶⁷ Інноваційні аспекти управління підприємствами аграрної сфери: [моногр.] / За заг. ред. Т.М. Лозинської. – Полтава: РВВ ПДАА, 2011. – 171 с.

характер і тому потребує системного підходу до його дослідження й виявлення комплексного впливу сукупності чинників на обсяги та ефективність аграрного виробництва [468].

1. Вплив величини витрат на 1 га сільськогосподарських угідь на ефективність виробництва в підприємствах Харківської області у 2014 році

Витрати на 1га, грн	Середня величина витрати на 1 га, грн	Товарна продукція на 1 га, га	Прибуток на 1 га, грн	Прибуток рослинництва на 1 га, грн	Прибуток тваринництва на 1 га, грн	Рентабельність всього, %	Рентабельність рослинництва, %	рентабельність тваринництва, %	питома вага тваринництва в товарній продукції
до 2000	910,2	1343,1	469,5	469,5	0,0	53,7	56,0	0,0	2,6
2000,1-3000	2666,5	3225,7	786,1	793,5	-7,4	32,2	35,2	-4,0	5,5
3000,1-4000	3623,8	5405,9	1747,4	1794,8	-47,4	47,8	50,9	-35,7	1,6
4000,1-5000	4499,7	6374,6	1990,4	2018,9	-28,5	45,4	48,4	-13,4	2,9
5000,1-6000	5527,4	7416,1	1075,2	1102,4	-27,3	17,0	19,0	-5,1	6,8
6000,1-7000	6485,4	7631,3	787,1	792,0	-5,0	11,5	12,7	-0,8	8,1
7000,1-9000	7889,2	8619,3	1740,6	1782,6	-42,0	25,3	29,6	-4,9	9,4
9000,1-11000	9803,8	10247,4	1861,5	1609,4	252,1	22,2	29,1	8,8	30,4
11000,1-15000	12621,9	13455,8	2161,7	2079,1	82,6	19,1	30,1	1,9	33,2
більше 15000	35579,9	47880,3	8655,5	6172,9	2482,6	22,1	58,0	8,7	64,9
По області	6480,5	7970,2	1531,3	1496,6	34,6	23,8	28,6	2,9	15,6

Таким чином, інтенсифікація сільськогосподарського виробництва в Україні є цілком об'єктивним та необхідним процесом, адже економічні та демографічні реалії усього світу в цілому та України зокрема ставлять перед сільськогосподарськими товаровиробниками мету отримання найбільшої кількості продукції за умови

⁴⁶⁸ Галінська Т.С. Чинники та проблеми ведення інтенсивного виробництва в аграрних підприємствах / Т.С. Галінська // Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. Серія: Економічні науки. - 2011. - Випуск 2. Том 2. - С. 338-343.

обмеженості а також поступового скорочення земельних ресурсів [469].

Тепер безпосередньо про результати досліджень. Почнемо з аналізу впливу рівня витрат на 1 га сільськогосподарських угідь на загальну ефективність підприємства. В даному випадку під величиною витрат мається на увазі витрати галузі рослинництва та тваринництва. Відповідно величина товарної продукції та прибутку також враховувалась по даним галузям. З аналізованої сукупності були виключені підприємства, які не мали сільськогосподарських угідь та підприємства, які фактично їх не мали маючи значні доходи від галузі тваринництва (табл. 1.).

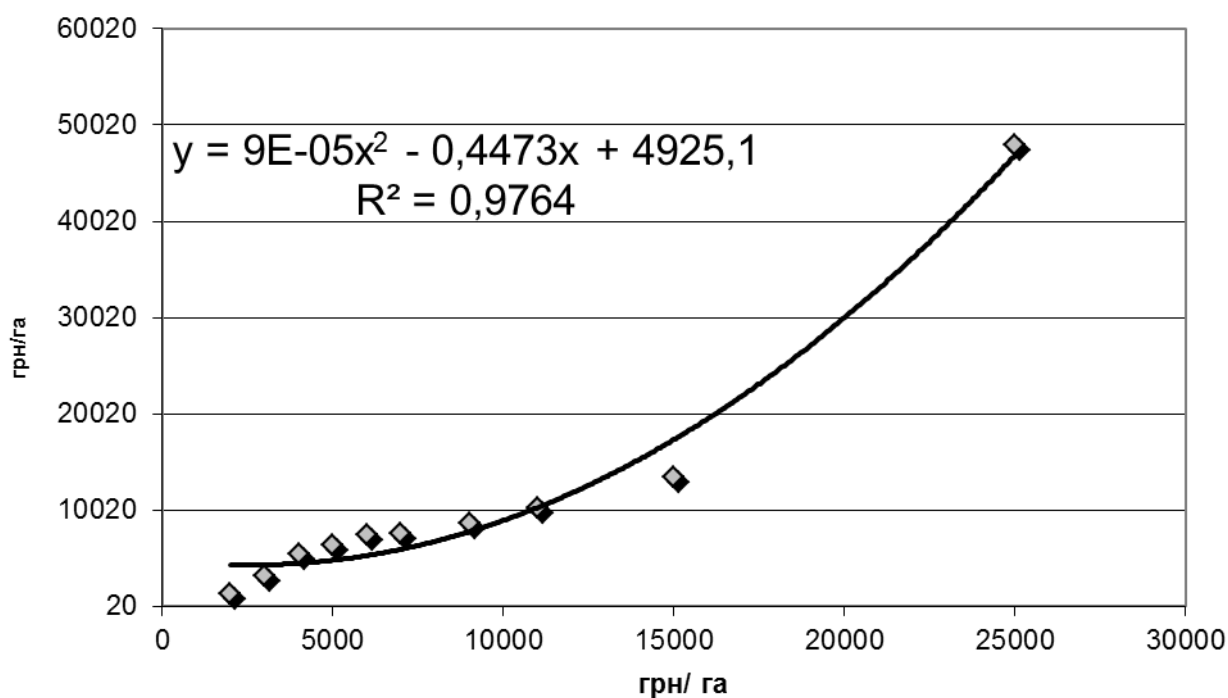

Рис. 1. Залежність величини товарної продукції від рівня витрат на 1 га сільськогосподарських в підприємствах Харківській області у 2014 р. (згруповані дані)

Тепер безпосередньо про виявлені залежності. По-перше, чітко проявляється зв'язок між величиною витрат на одиницю земельної площі та величиною отриманого доходу. Зокрема, в групі підприємств з величиною витрат до 2000 грн/га в середньому було отримано продукції з одиниці земельної площі в сумі 1343,1 грн. в групі з рівнем витрат 5000,1-6000 грн/га було отримано вже 7416,1 грн продукції, а в останній групі з рівнем витрат понад 15000 грн/га -вже більше 47880,3 грн. Дану залежність досить чітко констатує рис. 1.

Подібного характеру виявилась також залежність між рівнем витрат та величиною прибутку. Хоча чіткість її була меншою. Однак в даному випадку необхідно звернути увагу на факт того, що саме в останніх двох групах величину прибутку була найбільшою., а в перших двох – найменшою. Якщо звернутись до значень прибутку отриманого окремо в галузі рослинництва та тваринництва, то необхідно відзначити наступне. По-перше, основна частина прибутку була обумовлена саме прибутковістю галузі рослинництва. По-друге, у підприємств з рівнем витрат до 9000 грн/га галузь

⁴⁶⁹ Олійник В.О. Досягнутий рівень та тенденції інтенсивності виробництва в сільськогосподарських підприємствах Харківської області / В.О. Олійник // Вісник Харківського НАУ ім. В.В. Докучаєва. Серія "Економічні науки". – 2011. - № 7. – С.186-195

тваринництва в загалі була збитковою. В даному контексті також необхідно звернути окрему увагу на питому вагу продукції тваринництва. Вона фактично майже прямолінійно зростала в водночас з зростанням рівня інтенсивності виробництва (рис. 2) Таким чином, можна припустити, що саме наявність галузі тваринництва дає можливість для подальшого зростання загальної інтенсивності сільського господарства.

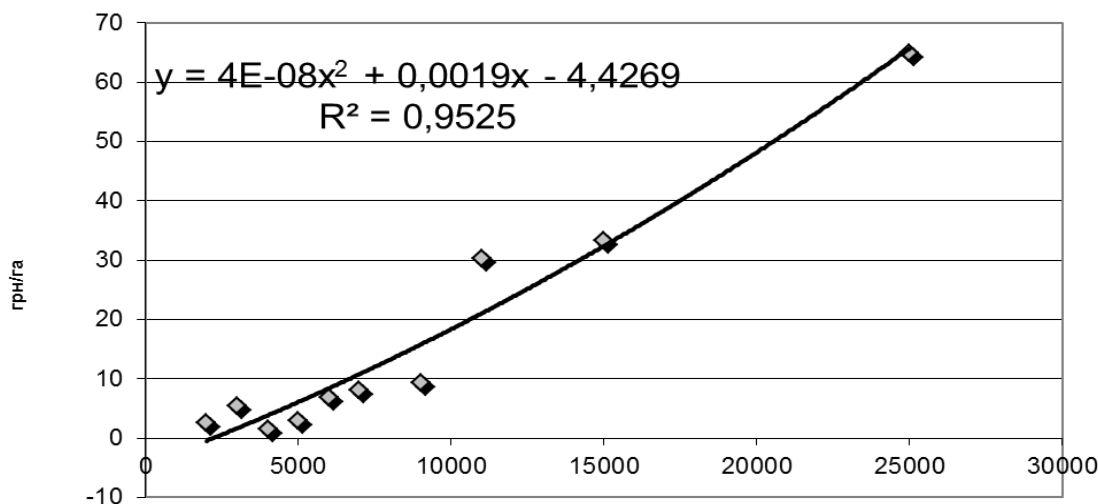

Рис. 2. Залежність рівня інтенсивності виробництва від питомої ваги галузі тваринництва в структурі товарної продукції в підприємствах Харківській області у 2014 р. (згруповані дані)

Також необхідно відміти різний характер залежності між рівнем інтенсивності виробництва та рентабельністю галузі рослинництва та тваринництва. Зокрема, рослинництві зростання величини витрат призводить до падіння рівня рентабельності, за виключенням підприємств останньої групи, тоді як в тваринництві цей взаємозв'язок фактично носить хаотичний характер, хоча і має місце тренд до зростання (рис 3.).

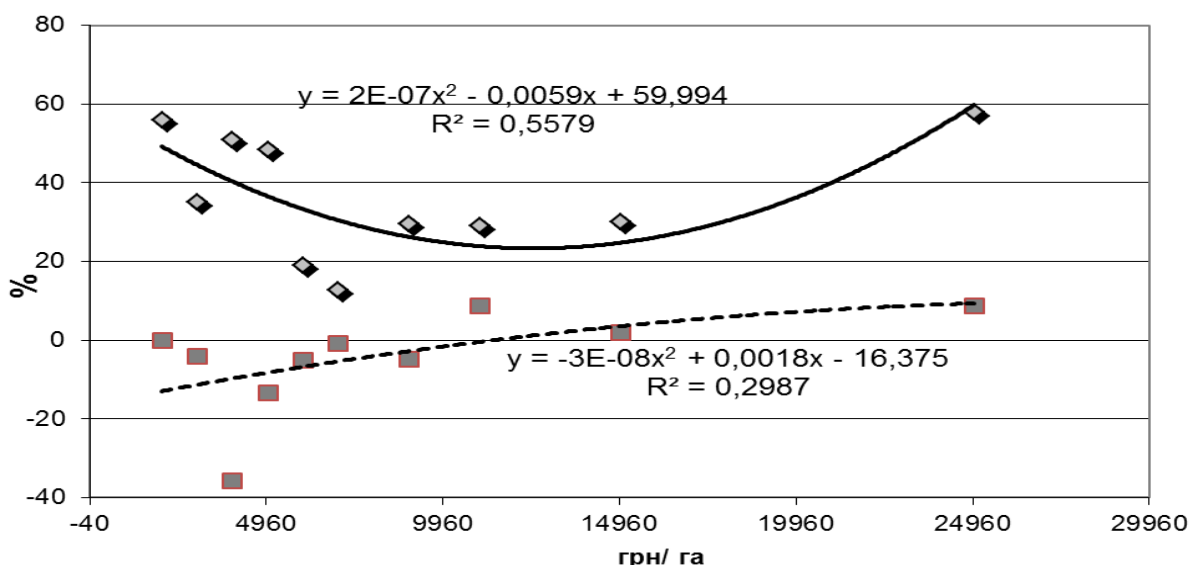

Рис. 3. Залежність рівня рентабельності галузі рослинництва та тваринництва від інтенсивності виробництва в підприємствах Харківській області у 2014 р. (згруповані дані)

Таким чином, загальний висновок який стосується аналізу даних наведених в таблиці, полягає в тому, що стратегічний шлях підвищення інтенсивності розвитку використання сільськогосподарських угідь може бути пов'язаний тільки з розвитком галуззі тваринництва. Однак, це буде можливо лише за умов створення відповідного господарського механізму, який повинен включати в себе в тому числі наявність залучення довгострокових кредитів невисокої вартості. Крім аналізу загального рівня інтенсивності виробництва в цілому по підприємству також було вирішено здійснити аналіз інтенсивності та відповідно економічної ефективності інтенсифікації по окремих культурам. В якості останніх були обрані дві найбільш важливих для Харківської області культури: пшениця та соняшник. Почнемо розгляд ситуації з аналізу інтенсивності виробництва пшениці (табл. 2).

2. Вплив рівня інтенсивності виробництва пшениці на економічну ефективність у сільськогосподарських підприємствах Харківської області у 2014 році.

Величина витрат на 1 га, грн	Кількість підприємств	Величина витрат, грн/га	Урожайність, ц/га	Товарність, %	Ціна реалізації 1 ц, грн	Повна собівартість 1 ц, грн	Окупність витрат	Окупність витрат урожаєм, кг/грн
до 3000	47	2668,5	37,9	75,0	164,8	93,7	1,76	1,07
3000,1-4000	90	3610,9	42,8	84,2	171,0	109,6	1,56	0,91
4000,1-5000	123	4455,8	47,7	83,2	187,8	140,7	1,34	0,71
5000,1-6000	110	5452,9	50,9	81,7	183,8	127,1	1,45	0,79
6000,1-7000	54	6492,9	54,6	83,7	189,5	155,9	1,22	0,64
більш 7000	54	8642,0	59,6	89,1	185,7	160,0	1,16	0,63
По області	478	5251,2	49,6	83,3	183,6	136,6	1,34	0,73

В першу чергу відмітимо, що досліджувана сукупність скала 478 підприємств, які були розподілені на шість груп з кількістю підприємств від 47 до 123.

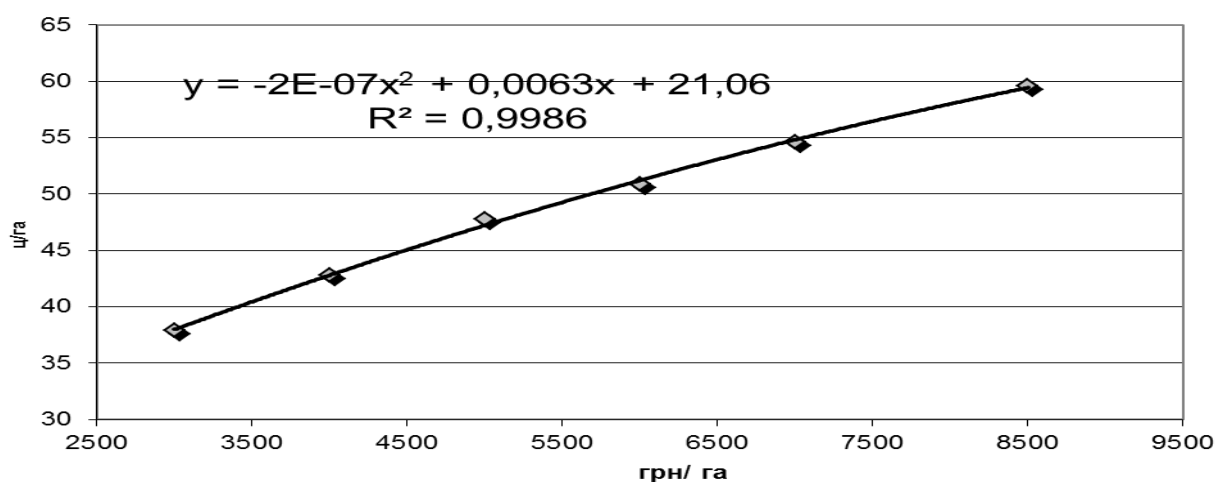

Рис. 4. Залежність рівня урожайності пшениці від величини витрат на 1 га посівної площі в підприємствах Харківської області у 2014 р. (згруповані дані)

Дана кількість є достатньою для встановлення надійних залежностей. Також необхідно відмітити, що розподіл підприємств мав характер нормального, то б то з перевагою центральних груп над граничними.

Аналіз отриманих результатів дає підстави для високу, про тісну залежність рівня витрат на 1 га посівної площі та урожайності пшениці. Зокрема, в групі підприємств з рівнем витрат до 3000 грн/га середня урожайність дорівнювала 37,9 ц/га, в групі з рівнем витрат 5000,1-6000 грн/ га – 50,9 ц/га, в групі рівнем витрат понад 7000 грн/ га – 59,6 ц/га. Дана залежність має май же прямолінійний характер (рис.5.).

Однак, зростання урожайності, не дозволяє підприємствам в повній мірі компенсувати понесені витрати. Внаслідок цього відбувається, по-перше, зростання собівартості продукції. В групі підприємств з рівнем витрат до 3000 грн/га повна собівартість 1 ц дорівнювала 93,7 грн, в групі з рівнем витрат 5000,1-6000 грн- га 127,1 грн, а в останній групі – 160,0 грн.

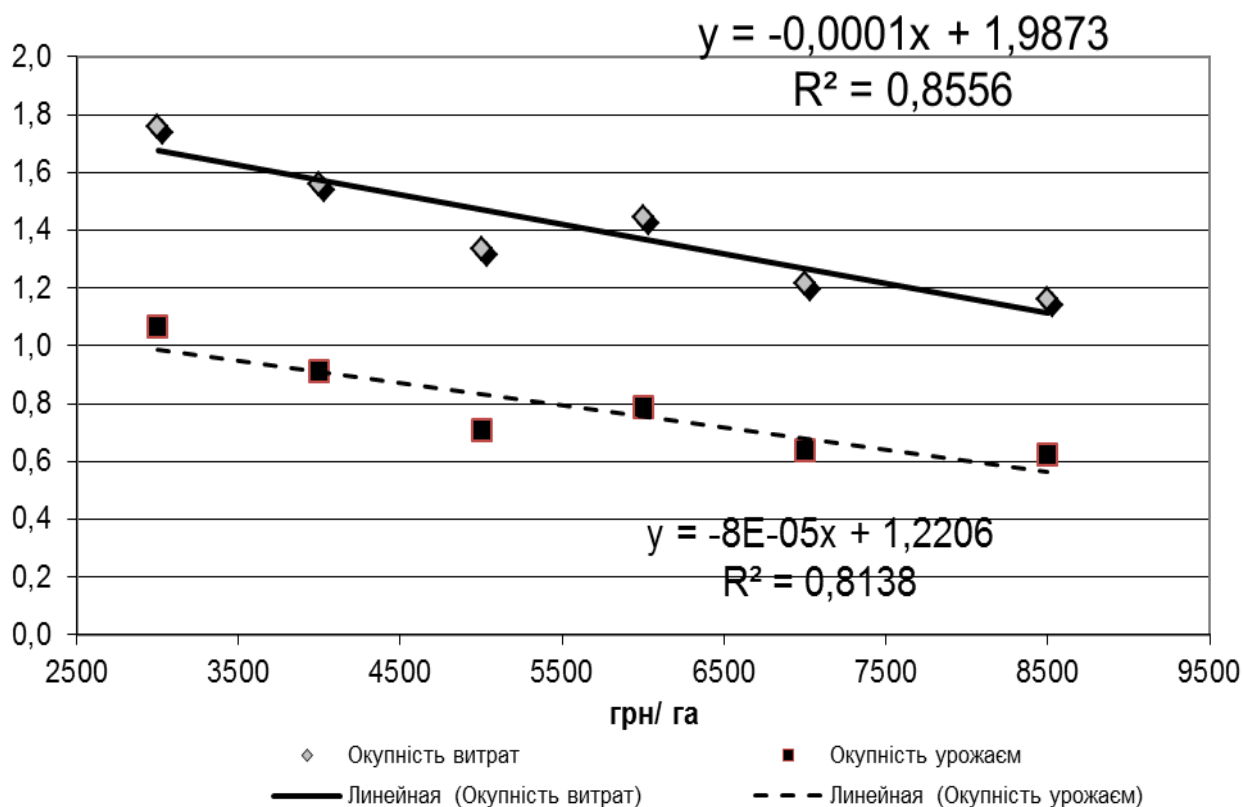

Рис. 5. Залежність рівня окупності витрат від їх величини на 1 га посівної площі пшениці в підприємствах Харківської області у 2014 р. (згруповані дані)

По-друге, відбулося зменшення рівня окупності витрат як в грошовому вираженні, так і урожаем. Це в кінцевому випадку призводить до падіння рівня прибутковості виробництва, що є суттєвим гальмуючим фактором подальшої інтенсифікації використання сільськогосподарських угідь.

Відносно рівня інтенсивності та економічної ефективності виробництва соняшнику (табл. 3.). Вся сукупність підприємств в даному випадку була поділена на вісім груп і налічувала 511 підприємств.

3. Вплив рівня інтенсивності виробництва соняшнику на економічну ефективність у сільськогосподарських підприємствах Харківської області у 2014 році.

Величина витрат на 1 га, грн	Кількість підприємств	Величина витрат, грн/га	Урожайність, ц/га	Товарність, %	Ціна реалізації 1 ц, грн	Повна собівартість 1 ц, грн	Окупність витрат	Окупність витрат урожаєм, кг/грн
до 3000	57	2559,5	19,6	78,4	349,6	172,3	2,03	0,580
3000,1-4000	64	3578,6	27,2	91,7	379,2	206,5	1,84	0,484
4000,1-5000	91	4500,1	25,6	92,9	374,7	202,5	1,85	0,494
5000,1-6000	91	5540,7	26,5	111,8	362,8	361,3	1,00	0,277
6000,1-7000	69	6515,7	30,3	92,6	351,8	254,6	1,38	0,393
7000,1-8000	43	7417,8	29,2	98,8	380,7	280,2	1,36	0,357
8000,1-10000	56	8977,0	34,4	117,1	375,1	295,7	1,27	0,338
більш 10000	40	11932,4	38,7	106,1	376,8	323,9	1,16	0,309
По області	511	5866,9	28,0	100,9	368,3	283,8	1,30	0,352

При аналізі отриманих результатів необхідно звернути увагу на факт того, що залежність між рівнем інтенсивності виробництва та урожайності також констатується, однак вона має менший рівень чіткості (рис 6).

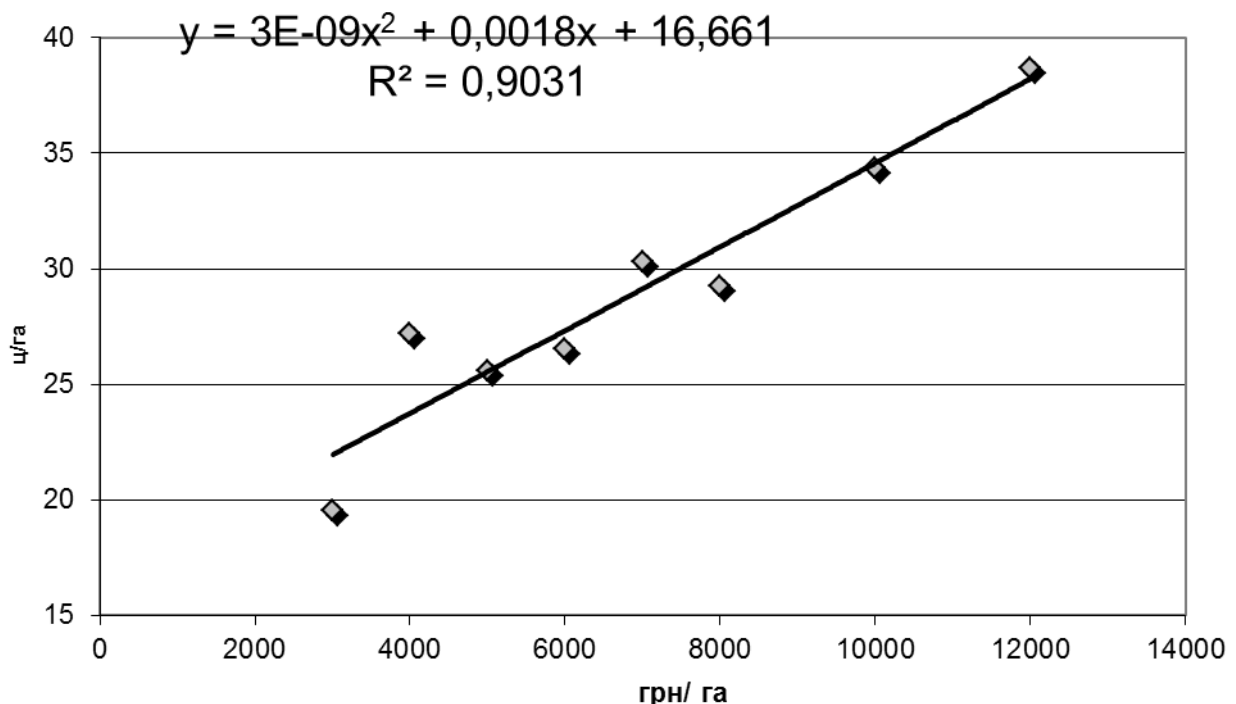

Рис. 6. Залежність рівня урожайності соняшнику від величини витрат на 1 га посівної площі в підприємствах Харківської області у 2014 р. (згруповані дані)

Свідчення цього є менша величини коефіцієнта детермінації R^2 (0,903). Це явилось наслідком того, що наприклад в групі з рівнем витрат 3000,1-4000 грн/га урожайність дорівнювала 27,2 ц/га, а в групі з рівнем витрат 5000,1-6000 грн/га – 26,5 ц/га. Але при

цьому саме в останній групі величина урожайності виявилось найбільшою і дорівнювала 38,7 ц/га.

Також необхідно звернути увагу на тенденції до падіння рівня окупності витрат як в грошовому вираженні, так і урожаєм. Хоча найменший рівень окупності витрат має місце в групі з їх величиною 5000,1-6000 грн/га, на загальну тенденцію це не вплинуло (рис. 7). Теж саме стосується і рівня окупності витрат додатковим урожаєм.

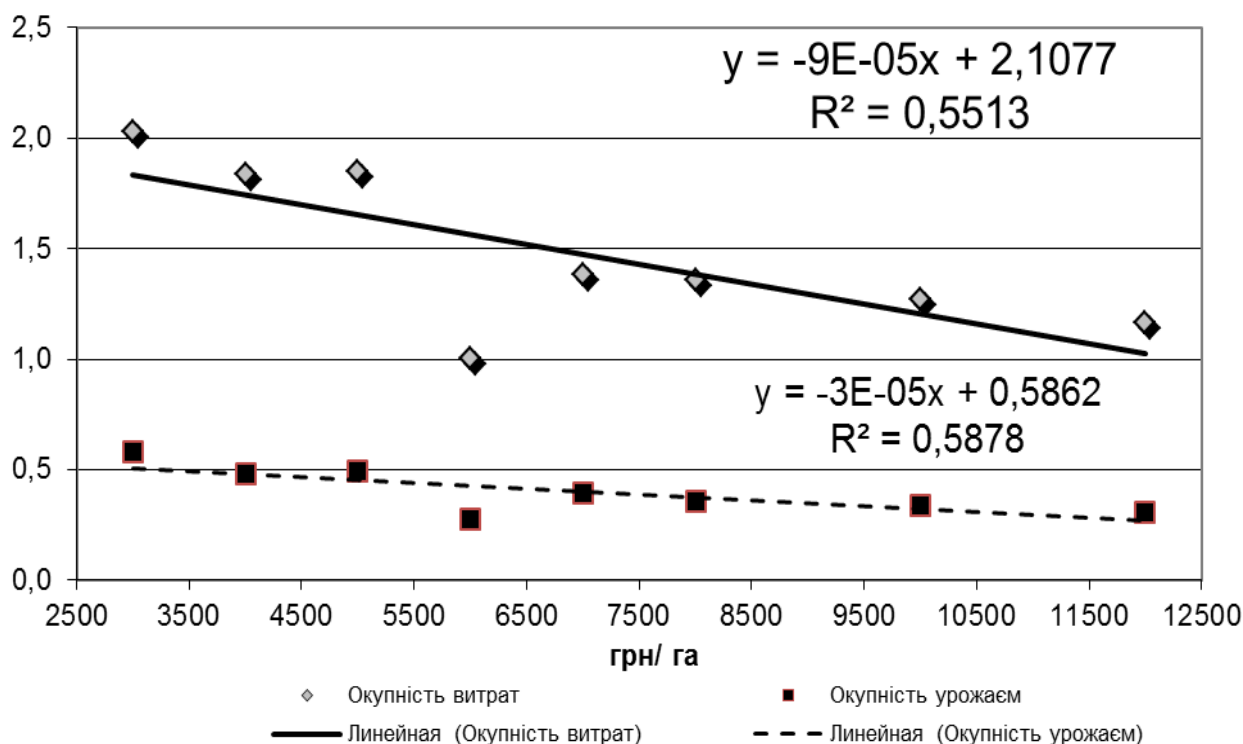

Рис. 7. Залежність рівня окупності витрат від їх величини на 1 га посівної площі пшениці в підприємствах Харківської області у 2014 р. (згруповані дані)

Таким чином, по соняшнику ми маємо ситуацію яка є подібною до тієї яка нами відмічалась по пшениця. Вона полягає в тому, що підвищення рівня інтенсивності виробництва дозволяє збільшити рівень урожайності культури, однак воно водночас призводить до падіння рівня окупності витрат, що є значною проблемою на шляху подальшої інтенсифікації виробництва.

Окрема проблема стосується того, в якій мірі рівень інтенсивності виробництва пов'язаний з розміром підприємства. Вище нами вже відмічалась проблема яка пов'язана з формування агроходінгів в Україні. Однак, в даному випадку було вирішено її розглянути під дещо іншим кутом зору, а саме: в якій мірі великі за площею підприємства мають більший рівень інтенсивності виробництва.

В цілому слід відмітити, що підвищення концентрації виробництва в сільському господарстві є однією із головних тенденцій його розвитку в ринкових умовах. Вона зумовлена передусім економічними перевагами великих агропідприємств перед малими й середніми. Більшість науковців вважають, що переваги великих агроструктур є економічно закономірними. Зокрема це обумовлюється можливістю економити на рівні постійних витрат, мати більш сприятливі ціни закупівлі сировини і матеріалів, доступу

до банківського кредиту та залучення інших коштів. Концентрація виробництва – це використання економічних переваг великих підприємств, початок їхнього планомірного розвитку (бізнес-планування) на засадах вивчення і прогнозування ринкової кон'юнктури [470].

З метою аналізу фактичної ситуації з впливом розмірів підприємства на рівень інтенсивності та економічної ефективності інтенсифікації розглянемо дані таблиці 2.10. В якості критерію класифікації підприємств за розмірами нами була взята площа сільськогосподарських угідь.

4. Вплив величини сільськогосподарських угідь на рівня інтенсивності та економічної ефективності виробництва у сільськогосподарських підприємствах Харківської області у 2014 році.

Площа сільськогосподарських угідь	Витрати на 1 га, с-г, грн	Товарна продукція на 1 га, грн	Прибуток на 1 га, грн	Прибуток рослинництва на 1 га, грн	Прибуток тваринництва на 1 га, грн	Рентабельність, всього, %	Питома вага тваринництва в товарній продукції, %
до 200	9415,3	8873,8	695,3	1249,8	-554,5	8,5	28,7
200,1-500	4999,7	6301,5	1147,2	1467,3	-320,1	22,3	21,4
500,1-1000	5386,8	6477,2	1601,3	1619,8	-18,5	32,8	4,2
1000,1-2000	5627,3	7362,8	2312,5	2373,0	-60,5	45,8	3,8
2000,1-3000	5813,3	6999,6	1839,3	1828,3	10,9	35,6	13,7
3000,1-5000	7521,1	9235,8	1928,2	1786,9	141,3	26,4	25,9
5000,1-7000	7587,4	8966,5	256,4	294,7	-38,2	2,9	16,0
більше 7000	6504,1	8058,5	918,5	763,9	154,5	12,9	16,2
По області	6480,5	7970,2	1531,3	1496,6	34,6	23,8	15,6

Отримані результати дають можливість зробити наступні висновки. По-перше, розмір підприємства не мав суттєвого впливу на рівень інтенсивності виробництва. Більш того, в першій групі з найменшою площею сільськогосподарських угідь величина витрат на 1 га виявилась найбільшою. По-друге, не було виявлено суттєвої залежності між розмірами підприємства та величиною отриманого прибутку на 1 га сільськогосподарських угідь. Але в даному випадку можна чітко констатувати максимум у 2132,5 грн/га який мав максимум у групі підприємств з площею 1000,1-2000 га. Також, вона була найбільшою в групах з площею 2000,1-3000 га та 3000,1-5000 га (відповідно 1839,3 грн/га та 1928,2 грн /га) (рис. 8). Таким чином можна констатувати наявність максимуму який припадає приблизно на згаданий діапазон. По-третє, рівень рентабельності виробництва також мав максимум і підприємств 1000,1-2000 га та 2000,1-3000 га і дорівнював відповідно 45,8% та 35,6%.

470 Мельник Л.Л. Соціально-економічний контекст концентрації виробництва в сільському господарстві та її державне регулювання / Л.Л. Мельник // Вісник Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету. - 2013. - №2. - С.165-170.

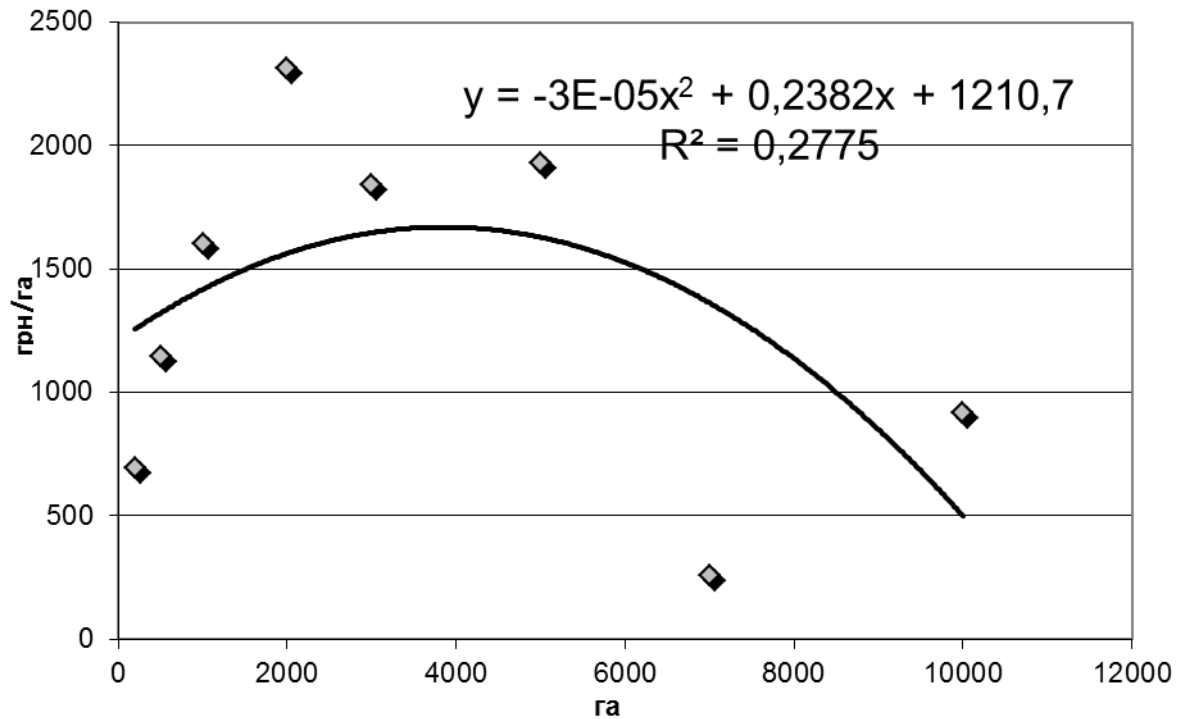

Рис. 8. Залежність величини прибутку на 1 га сільськогосподарських угідь від площі сільськогосподарських угідь в підприємствах Харківської області у 2014 р. (згруповані дані)

Відносно останнього з показників, які включені до даної таблиці – питомої ваги галузі тваринництва в структурі товарної продукції, то в даному випадку чітких закономірностей виявлено не було. Відметемо лише, що найбільша питома вага галузі тваринництва мала місце в групі з площею до 200 га та 3000,1-5000 га.

4.9. Аналіз економічної ефективності виробництва риса на півдні України

Стратегічним напрямом розвитку аграрного сектора й економіки України є розширення площ посівів рису, підвищення врожайності, збільшення виробництва та підвищення його ефективності.

Херсонська область має всі необхідні умови для розвитку галузі рисівництва. Потужний земельно-ресурсний потенціал, сприятливі природно-кліматичні умови наявність рисових зрошувальних систем, наявність наукового потенціалу (ХДАУ, Інститут рису та ІЗЗ НААНУ) створюють всі передумови ефективного розвитку галузі рисівництва.

За умови впровадження в виробництво новітніх елементів технологій вирощування рису, Херсонська область та Україна в цілому, задовольнити попит на рисову крупу до 80-90 відсотків⁴⁷¹. З метою аналізу сучасного стану ефективності виробництва рису в Херсонській області, нами і були проведенні дослідження.

В вітчизняні та іноземній літературі є достатня кількість інформації щодо економічної ефективності вирощування рису в різних агрокліматичних зонах.

⁴⁷¹ Формування і функціонування ринку рису в Україні./ Дудченко В.В.- К.:ННЦІАЕ,2015. – 304 с.

Вітчизняними вченими розроблені основні теоретико-методологічні принципи ефективного сільськогосподарського виробництва, раціонального природокористування і охорони навколишнього середовища в процесі агропромислової діяльності. Вони відображені у наукових працях Л.М. Грановської, Р.В. Морозова, В. Г. Андрійчука, О. Ф. М. В. Зубця, І. І. Лукінова, М. Г. Лобаса, Л. О. Мармуль, М. Т. Масюка, В. Я. Месель-Веселяка, О. М. Онищенко, І. А. Розумного, П. П. Руснака, О. М. Шпичака, В. В. Юрчишина та інших вчених. Але інформації, щодо сучасного становища еколого-економічної ефективності виробництва рису представлені в неповній мірі.

Для оцінки економічної ефективності виробництва рису використано методи емпірично-теоретичного дослідження: спостереження, порівняння, економіко-статистичний. Дослідження ефективності виробництва рису за показниками ефективності системи землеробства по валовій продукції і чистому доходу дає можливість виявити рівень ефективності окремих прийомів організації виробництва, визначити економічну доцільність вирощування рису та оптимально використовувати ресурсний потенціал галузі.

Економічні показники виробництва і реалізації рису сільськогосподарськими підприємствами області відображено в таблиці 1. Слід відзначити, що аналіз проведено за даними тих сільськогосподарських підприємств, які звітують перед обласним управлінням статистики за формою 50-с.-г.

1. Результати виробництва і реалізації рису сільськогосподарськими підприємствами Херсонської області

Показники	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2014 р. у % до 2010 р.
Площа вирощування, тис. га	5308	6318	6800	
Валовий збір, ц	364637	407860	291770	80,0
Урожайність, ц /га	68,7	64,6	50,7	
Виробнича собівартість, тис. грн.	62469,6	90871,2	97559,4	156,2
Реалізовано рису, ц	229087	170700	153128	66,8
Рівень товарності, %	62,8	41,8	52,5	-10,3 в. п.
Повна собівартість реалізованої продукції, тис. грн.	47670,7	40758,0	45217,9	94,9
Виручка від реалізації, тис. грн.	53879,0	50450,4	72164,2	133,9
Прибуток (збиток), тис. грн.	6208	9693	26946,3	434,1
Кількість господарств	7	12	9	х
в т.ч., які одержали збитки	1	2	1	х

Джерело: Державна служба статистики в Україні

За останні три роки при зменшенні обсягів виробництва на 20 % витрати на вирощування рису щорічно зростають. Виробнича собівартість вирощеного зерна становить у 2014 р. 97559,4 тис. грн. або на 56,2 % більше порівняно з 2012 р. Тому питомі витрати на виробництво 1 ц продукції і 1 га посівних площ також зростатимуть, тому що вони не відшкодовуються приростом вирощеної продукції.

Але обсяги реалізації рису зменшилися на 33,2 % - від 22,9 тис. т до 15,3 тис. т. Зменшується відповідно і комерційна собівартість реалізованої продукції – від 47670,7 тис. грн до 45217,9 тис. грн, або на 5,1 %. Виручка від реалізації при цьому зростає на 33,9 % - від 53879 до 72164 тис. грн.

За результатами реалізації продукції у 2012-2014 рр. виробники одержують прибуток в розмірі 6208, 9693 та 26946,3 тис. грн. Загальна сума прибутку зростає у 4,3 рази. У 2014 р. були більш сприятливі умови ринкової реалізації продукції, що дозволило отримати прибутки на рівні 175,98 грн/ц – у 6,5 рази більше. За статистичними даними у 2014 р. в Херсонській області вирощували рис 9 підприємств, лише 1 з них отримало збитки. У 2013 р. 12 підприємств вирощували рис, 10 з них працювали прибутково.

На основі вихідних показників у наступній таблиці визначимо показники економічної ефективності виробництва рису сільськогосподарськими підприємствами (табл. 2).

2. Показники економічної ефективності виробництва рису в сільськогосподарських підприємствах Херсонської області

Показники	Роки			2014 р. у % до 2012 р.
	2012	2013	2014	
Виробнича собівартість 1 ц, грн	171,32	222,80	334,51	195,3
Повна собівартість 1 ц, грн	208,09	238,77	295,29	141,3
Ціна 1 ц, грн	235,19	295,55	471,27	200,4
Прибуток від реалізації 1 ц, грн	27,10	56,78	175,98	у 6,5 р. б.
Рівень рентабельності, %	13,0	23,8	59,6	46,6 в. п.

Джерело: Державна служба статистики в Україні

Комерційна собівартість 1 ц зросла за три роки від 208,09 до 295,29 грн/ц – на 41,3 % більше. Ціна 1 ц рису також зростає вдвічі – від 235,19 до 471,27 грн /ц. Таким чином, зростання прибутку обумовлюється перевищенням темпів зростання ціни порівняно з собівартістю 1ц. Якщо у 2012 р. в розрахунку на 1 ц підприємства одержали 27,10 грн прибутку, то у 2014 р. – 175,98 грн, що майже в 6,5 рази більше. На діаграмі відображено співвідношення ціни і собівартості 1 ц рису (рис. 1).

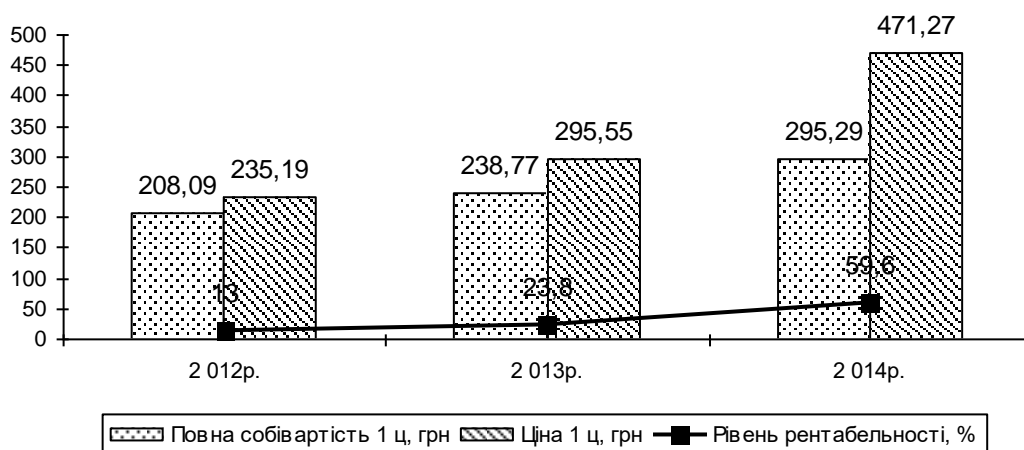

Рис. 1. Показники реалізації рису в сільськогосподарських підприємствах Херсонської області

В процесі економічного аналізу досліджують як формування собівартості всієї продукції, так і собівартості 1ц продукції, що і було проведено нами при розрахунку показників рентабельності реалізації рису. Собівартість сільськогосподарської продукції охоплює постійні і змінні витрати на виробництво цієї продукції. Склад цих витрат визначається положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку та особливостями,

передбаченими Типовим положенням з планування, обліку і калькуляції продукції (робіт, послуг) сільськогосподарських підприємств.

Розрахунки економічної ефективності вирощування рису, проведені за цінами які склалися на поточний рік, показали, що для збільшення прибутків та рентабельності виробництва необхідно передусім, підвищити її врожайність.

Адже чим вища врожайність рису, тим вища економічна ефективність його вирощування. Збільшуються прибутки та рівень рентабельності, зменшується собівартість зерна рису. Де порушували технологію, вносили мало добрив, не проводили захисту рослин, формувався низький урожай зерна – до 35 ц/га, з низькою його якістю, за такого рівня врожаю вирощування рису було малоефективним – рівень рентабельності в Скадовському районі 10,6 %. Одержуючи малі прибутки, господарства на можуть вкладати кошти у розширення виробництва і відновлення основних та оборотних фондів.

За дотримання вимог технології врожайність збільшується до 70 ц/га та поліпшується якість зерна. За таких урожаїв економічна ефективність вирощування рису значно зростає. Чистий прибуток зростає до 7000 грн. / га, а рентабельність – до 70-80%. Ці дані свідчать, що у разі прийнятих у зоні технологій, навіть за існуючих високих цін на ресурси, прибутки від вирощування рису достатні для ведення розширеного виробництва.

Проте, для підвищення врожаїв слід вкладати у виробництво більше коштів. І те, що господарства вкладають їх дуже мало й спрощують технологію приводить до низьких урожаїв рису та значного падіння прибутків від вирощування. За нашими дослідженнями при зростанні витрат на 1 га, чистий прибуток зростає, а за малих витрат вирощування рису є малоефективним.

Аналіз одержаних даних показує, що для того, аби за існуючих цін виростити 70 ц/га рису-сирцю, витрати на 1 га мають становити понад 10000 грн., а для 50 ц / га – 7500-7900 грн /га При цьому близько 40% усіх витрат припадає на добрива на пестициди.

Виробнича собівартість 1 ц рису за досліджувані роки зросла від 171,32 грн. до 334,51 грн. або на 95,3 %.

Наступна група показників свідчить про рівень витрат в розрахунку 1 га площі посівів рису. Ці показники свідчать про інтенсифікацію виробничих процесів. Схема вивчення процесу інтенсифікації має такий вигляд: земля – об'єкт інтенсифікації, обсяг витрат на 1 га – рівень інтенсифікації, вихід продукції з 1 га – результат інтенсифікації, окупність витрат - ефективність інтенсифікації. Сума виробничих витрат з розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь, ріллі, або посівів дає змогу визначити рівень інтенсивності виробництва в цілому, а також окремих видів продукції, зокрема, рису.

В розрахунку на 1 га посівів сільськогосподарські підприємства витрачали у 2012 р. 11769 грн., а у 2014 р. – 16960 грн. Таким чином, при ціні реалізації 1 ц 471,27 грн. для покриття виробничих витрат на 1 га необхідно реалізувати 36 ц рису (табл. 3).

В розрахунку на 1 га за три роки прибуток зростає в 7,6 разів – від 1170 до 8922 грн. Рівень рентабельності виробництва становить 59,6 %.

Собівартість 1 ц вирощеної продукції зросла від 171,32 до 334,51 грн. або на 95,3 %. Це свідчить, що додаткові витрати ведуть до приросту виробництва, але окупність вкладених витрат на основі зростання врожайності не досягнуто.

Недостатній рівень економічної ефективності галузі сьогодні є наслідком дії цілого ряду факторів, серед яких у першу чергу потрібно виділити погіршення соціально-економічних умов господарювання, недостатнє забезпечення засобами виробництва й недотримання, у зв'язку із цим, вимог технології вирощування культури, а також

збільшення собівартості продукції (підвищення цін на пестициди, мінеральні добрива, пально-мастильні матеріали, насіння тощо).

3. Економічна ефективність виробництва рису в сільськогосподарських підприємствах

Показники	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2014 р. у % до 2012 р.
Виробнича собівартість, грн. в розрахунку на:				
1 ц	171,32	222,80	334,51	195,3
1 га	11769	14383	16960	144,1
Повна собівартість реалізованої продукції, грн., в розрахунку на:				
1 ц	208,09	238,77	295,29	141,3
1 га	8981	6451	14971	166,7
Виручка від реалізації, грн., в розрахунку на:				
1 ц	235,19	295,55	471,27	200,4
1 га	10151	7985	23893	235,4
на 1 грн. витрат	1,13	1,24	1,60	141,6
Прибуток (збиток), грн. в розрахунку на:				
1 ц	27,10	56,78	175,98	649,4
1 га	1170	1534	8922	762,6
Рівень рентабельності виробництва, %	13,0	23,8	59,6	46,6 в. п.

Джерело: Державна служба статистики в Україні

У середньому по країні з різних причин, збільшується собівартість рису. Практично 3-3,5 тони зерна йде на покриття витрат на 1 га посіву, тому господарства, що отримали низький урожай, знаходяться у збитку, це, у свою чергу, приводить до скорочення посівних площ, переорієнтації на інші культури.

Аби поліпшити економічні показники вирощування рису слід ефективніше використовувати паливні ресурси, бо в господарствах це робиться вкрай незадовільно. Добрива значно краще використовуються при застосування інтегрованого захисту рослин. Це пояснюється тим що захист рослин поліпшував фітосанітарний стан посівів, а здорові рослини – краще використовували поживні речовини та краще функціонували і повніше використовували свій генетичний потенціал, ніж хворі та забур'янені. Водночас ефективність захисту рослин підвищується за умови поліпшення азотного живлення посівів.

Процес інтенсифікації передбачає не тільки ріст додаткових вкладень на одиницю земельної площі, але й ефективне їх використання. Економічна ефективність інтенсифікації означає випереджаючий ріст високоякісної продукції з одиниці земельної площі при найменших витратах засобів виробництва і живої праці.

Отже, ціна відшкодовувала витрати на виробництво за всі роки дослідження і в середньому по області сільськогосподарські підприємства одержали прибутки у 2014 р. 175,98 грн / ц при рівні рентабельності 59,6 %. В розрахунку на 1 га рису прибутки в 2014 р. становили 8922 грн. Чистий дохід в розрахунку на 1 га 23893 грн., а витрати відповідно 14971 грн. Рівень рентабельності досить високий і становить 59,6 %. Основною причиною зростання рентабельності виробництва рису є цінова ситуація на ринку і нижчі темпи зростання собівартості одиниці продукції порівняно з ціною. Отже, в цілому по області виробництво рису рентабельне – рівень рентабельності становить 13-60 %.

В Херсонській області рис вирощують у чотирьох основних районах, обсяги виробництва в яких відображено на діаграмі (рис. 2). Найбільше вироблено рису у Каланчацькому районі – 121483 ц (41,6 %), у Скадовському – 115111 ц (39,4 %), м. Херсон 44136 ц (15,1 %) і у Голопристанському – 10121 ц (3,5 %).

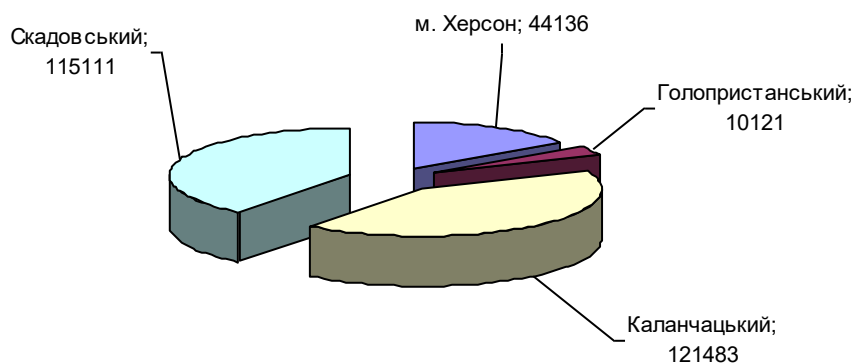

Рис. 2. Структура виробництва рису за районами, ц

Аналіз ціни реалізації і повної собівартості 1 ц рису за районами області свідчить про значні коливання даних показників (табл. 4).

4. Показники економічної ефективності виробництва рису в сільськогосподарських підприємствах за районами Херсонської області у 2014 р.

Показники	Всього по області	Райони			
		м. Херсон	Голопристанський	Каланчацький	Скадовський
Кількість господарств, од	9	2	1	4	2
в т. ч. які одержали збитки	1	0	0	1	0
Валовий збір, ц	291770	44136	10121	121483	115111
Питома вага району, %	100,0	15,1	3,5	41,6	39,4
Витрати на виробництво, тис. грн	97559,4	12447,9	3688,6	49693	31121,9
Виробнича собівартість 1 ц, грн	334,51	282,04	364,45	409,05	270,36
Реалізовано, ц	153128	26952	219	43004	82953
Питома вага району, %	100,0	17,6	0,1	28,1	54,2
Повна собівартість реалізованої продукції, тис. грн	45217,9	11099,9	44,0	11475,8	22598,2
Повна собівартість 1 ц, грн	295,29	411,84	200,91	266,85	282,42
Виручка від реалізації, тис. грн	72164,2	18066,0	57,6	15231,7	38808,9
Ціна 1 ц, грн	471,27	670,30	263,01	354,19	467,84
Прибуток, всього, тис. грн	26946,3	6966,1	13,6	3755,9	16210,7
Прибуток від реалізації 1 ц, грн	175,98	258,46	62,10	87,34	185,42
Рівень рентабельності, %	59,6	62,8	30,9	32,7	71,7
Рівень товарності, %	52,5	61,0	2,2	35,4	72,1

Джерело: Державна служба статистики в Україні

Ціна змінюється від 263,01 грн/ц у Голопристанському районі до 670,30 по м. Херсон У Скадовському районі також за більш високою ціною реалізували рис сільськогосподарські підприємства 467,84 грн. Підприємства м. Херсон мали найвищий рівень і повної собівартості продукції – 411,84 грн/ц. Собівартість 1 ц рису змінюється за районами від 200,91 до 411,84 грн.

Відповідно рівень рентабельності виробництва рису значно відрізняється за районами. Так у Каланчацькому районі він становив 32,7 %, а у Скадовському – 71,7 %.

У Херсонській області вирощуванням рису займаються 9 сільськогосподарських підприємств. Виробництво рису є ефективним і економічно доцільним для рисосіючих сільськогосподарських підприємств.

У сучасних умовах в зоні рисосіяння Херсонської області формується техногенний тип агропромислового комплексу. Коефіцієнт екологічної стабільності територія рисосіяння Херсонської складає 0,31, що свідчить про екологічну нестабільність. Серед рисосіючих районів Херсонської області Голопристанський район характеризується як середньо стабільна територія (0,52), Скадовський – нестійко стабільна територія (0,38), Каланчацький – нестабільна земельна територія (0,28).

Висновки. Для розв'язання економічних і екологічних проблем вирощування рису в зоні рисосіяння Херсонської області важливо впровадження новітніх систем зрошення, розробка під них адаптивних технологій. Зростання економічної ефективності забезпечує також використання сортів напівінтенсивного типу, які менш вибагливі, ніж інтенсивні, до умов вирощування, краще використовують вологу, стійкі до захворювань і не завжди потребують застосування фунгіцидів.

З огляду на те, що тенденцію до зниження виробництва рису подолано і ситуація щодо позитивних перспектив розвитку галузі вимагає певного часу, найактуальнішим питанням стає швидке створення умов для стимулювання виробництва рису в Україні. Це завдання слід жорстко пов'язати з вирішенням питання про повноправну приватну власність та оренду землі, розвитком цивілізованого біржового ринку і прозорого механізму ціноутворення, адресною підтримкою товаровиробників.

4.10. Український ринок безалкогольних напоїв: стан та тенденції

Досліджуючи збутову діяльність виробничих підприємств, що займаються виробництвом безалкогольної продукції, вкотре звертаєшся до того, що ж саме розуміють під безалкогольною продукцією? У світовій практиці досі не утворилося єдиного розуміння того, що саме слід відносити до безалкогольних напоїв. Кожна країна вирішує цю задачу по-своєму. Приміром, у Великобританії до безалкогольних напоїв відносять солодкі газовані і негазовані напої, бутильована вода, соки, а також розчинні напої.

Згідно з Державним класифікатором продукції та послуг Держстандарту України, до безалкогольних напоїв (напоїв із концентрацією спирту не більше 0,5%) відносяться:

- води мінеральні підсолоджені або ароматизовані;
- напої прохолоджувальні безалкогольні типу лимонаду, оранжаду, коли і т.п., виготовлені з використанням питної води, підсолодженої або не підсолодженої, ароматизовані фруктовим соком або есенцією, до яких додані барвники;
- напої безалкогольні спеціального призначення (дієтичні, діабетичні, тонізуючі, для спортсменів тощо);
- квас;

- напої, приготовані на основі молока і какао, чаю та інші напої готові до вживання.

Безалкогольні напої за зовнішнім виглядом поділяють на види: рідкі напої – прозорі й заму́тнені; концентрати напоїв у споживчій тарі.

Залежно від використовуваної сировини, технології виробництва і призначення напої поділяють на групи: соковмісні; напої на зерновій сировині; напої на пряно-ароматичній рослинній сировині; напої на ароматизаторах (есенціях і ароматних спиртах); напої бродіння; напої спеціального призначення; штучно-мінералізовані води.

В даний час вітчизняними заводами та цехами з виробництва безалкогольних напоїв випускаються:

- напої безалкогольні газовані з низькою калорійністю, а також для хворих на цукровий діабет з застосуванням аспартама, ксиліту, сорбіту та інших цукрозамінників. Їх відносять до напоїв спеціального призначення;

- напої газовані, що представляють собою насичені двоокисом вуглецю водні розчини цукру з додаванням продуктів переробки плодово-ягідної сировини (соків, екстрактів тощо), пряно-ароматичної, в тому числі рослинної (настоїв трав, коріння, цедри цитрусових і т. п.) сировини, ароматичних речовин (есенцій, ефірних олій), барвників, органічних кислот;

- напої на зерновій сировині, що представляють собою насичені діоксидом вуглецю розчини концентрату квасного сусла, сахарози, харчових кислот та інших ароматичних і смакових речовин;

- напої бродіння, до яких відносять хлібний квас, плодово-ягідні кваси;

- води штучно мінералізовані, виготовлені із сумішей солей і насичені діоксидом вуглецю;

- напої негазовані, в тому числі сухі напої, шипучі і не шипучі, виготовлені з цукру, виннокам'яної кислоти, соди, есенцій, екстрактів і барвників.

Найбільш ємною категорією продукції в загальному обсязі виробництва безалкогольних напоїв в Україні є мінеральна і газована солодка вода – більше 91 %. Це пояснюється значним асортиментом продукції, яка входить в цей сегмент. Питома вага квасу та інших квасних напоїв перевищує 8 % від загального обсягу виробленої продукції в натуральному вираженні.

Середньодушове споживання газованих ароматизованих напоїв перевищило 35 літрів. Однак зауважимо, що середнє споживання газованої води в Україні залишається помітно нижчим порівняно з іншими країнами Східної Європи, де середній споживач протягом року випиває 40-45 літрів таких напоїв і більше.

У той же час, хоча споживання газованої води стабільно збільшується, можна відзначити, що в останні кілька років темпи зростання її продажів помітно відстають від аналогічних показників в інших категоріях безалкогольних напоїв, зокрема соків або мінеральної та питної води. Іншими словами, незважаючи на збільшення обсягів продажів газованих напоїв, у структурі продажів безалкогольних напоїв в цілому їх частка поступово скорочується. Очевидно, значною мірою це обумовлено тенденцією збільшення числа споживачів, що орієнтуються на більш здорові напої, до яких газовану воду, що містить, як правило, велику кількість цукру, а також різні синтетичні добавки та ароматизатори, безумовно, віднести складно.

Інша причина полягає в розширенні асортименту безалкогольних напоїв, що пропонуються українському споживачу: в останні роки тут з'явилися цілі нові категорії, наприклад холодні чай і кава. І хоча ці напої поки недостатньо широко поширені в Україні, їх розвиток також загострює конкуренцію на безалкогольному ринку. Обсяги виробництва деяких сегментів протягом 2013 по 2014 рр. продемонстрували загальну

тенденцію спаду за виключенням категорії «Холодний чай» (рис. 1).

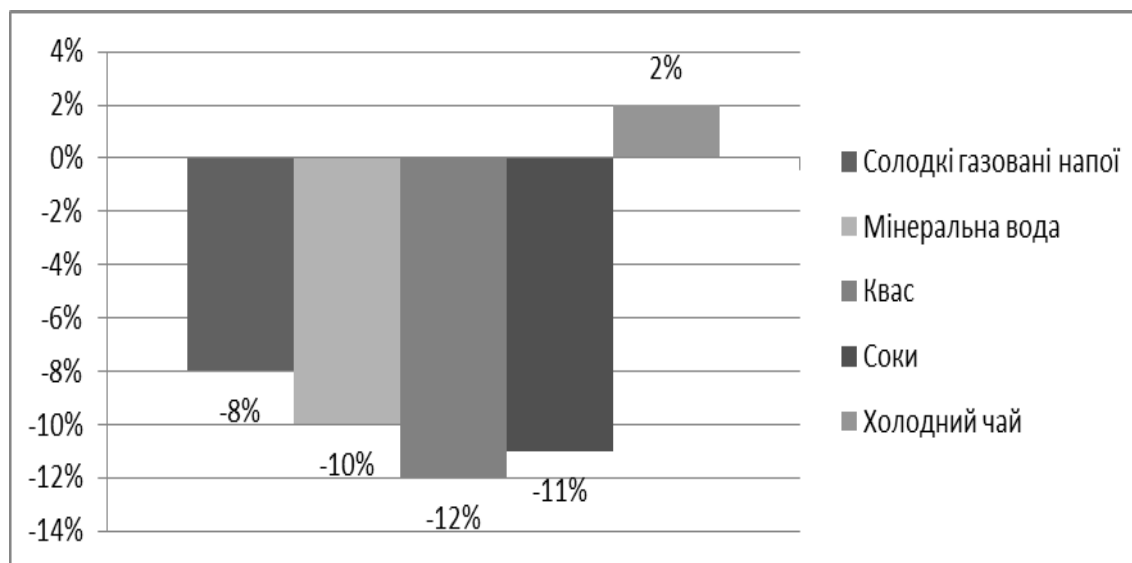
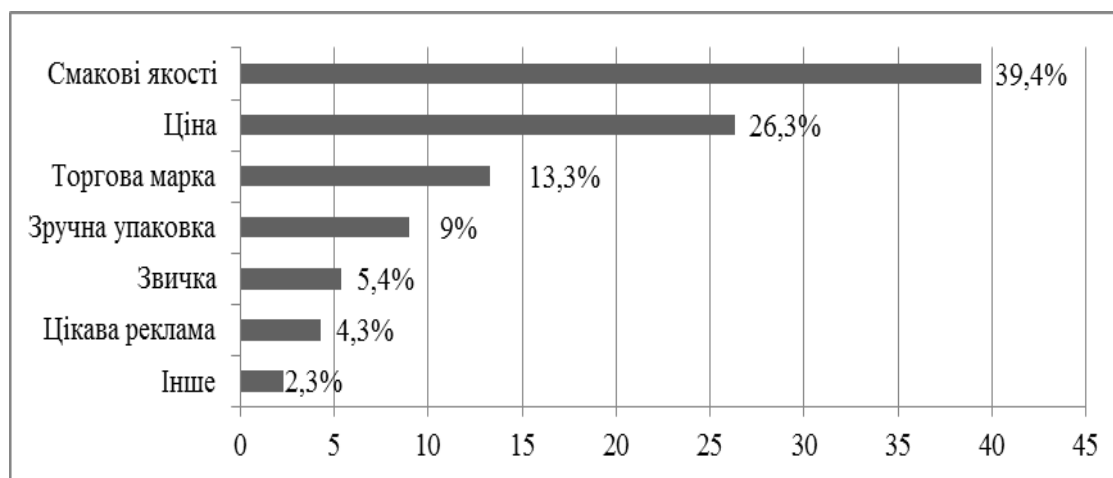

Рис. 1. Зміни обсягу виробництва на ринку безалкогольних напоїв 2014 р.

Джерело: Державна служба статистики в Україні

Найважливішими критеріями для споживача при виборі солодких газованих напоїв залишаються смакові якості продукту (39,4%), прийнятна ціна (26,3%), і популярність торгової марки (13,3%) (рис. 2).

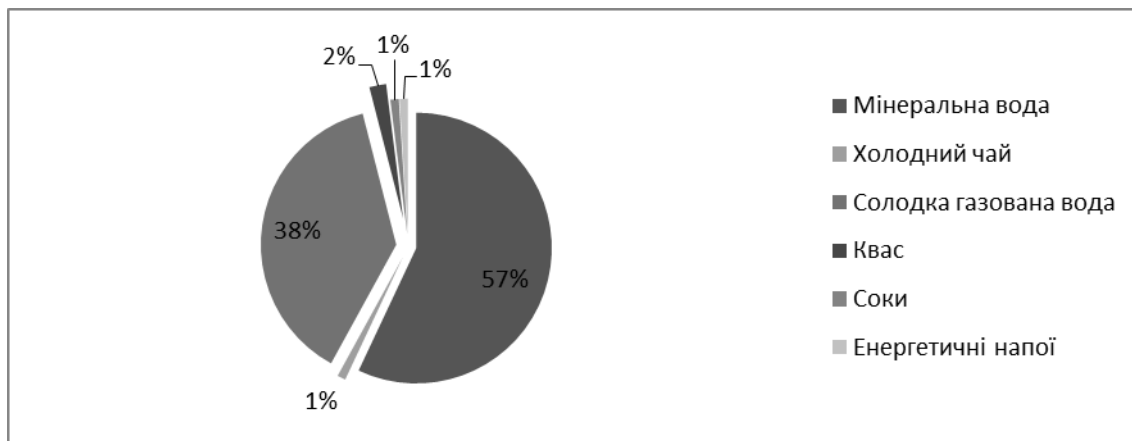

2. Критерії вибору солодких газованих напоїв українцями в 2014р.

Джерело: Державна служба статистики в Україні

Для ринку газованих безалкогольних напоїв характерна яскраво виражена сезонність. На ємному столичному ринку влітку щомісячні продажі збільшуються на 20-25% у порівнянні із середньорічним рівнем. В інших містах, де в цілому споживання менш розвинене, в сезон сплеск продажів ще більш відчутний і досягає 30-40%. В інший час завантаження виробничих ліній становить не більше 50 % від максимальної потужності. Пік виробництва безалкогольних напоїв припадає на період з квітня по липень, коли виробники випускають більше 50% загального річного обсягу продукції.

Структурний розподіл ринку подано на рис. 3.

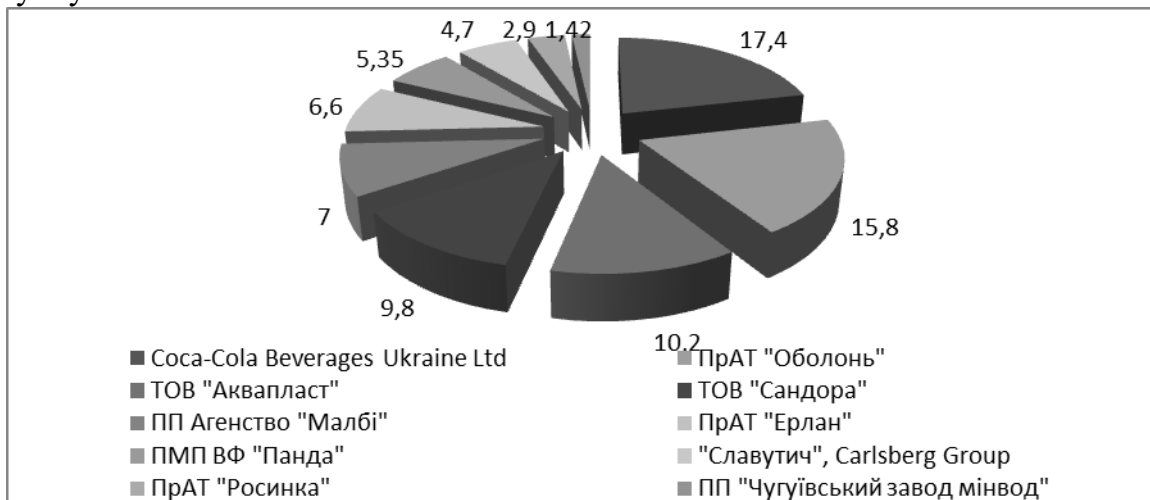
3. Структура ринку безалкогольних напоїв за 2014 р.

Джерело: Державна служба статистики в Україні

Як бачимо з графіка, мінеральні води залишаються незаперечним лідером ринку. Солодкі газовані напої також займають суттєву частку ринку, але вони завжди будуть на другому місці. Динамічне зростання займають енергетичні напої, оскільки вони функціональні і підходять для кількох ніш: молоді люди і доросле покоління.

Квас, соки і холодні чаї сприймаються як альтернатива і тому користуються популярністю у незначних ніш. Однак пропаганда здорового способу життя буде робити істотний вплив на зростання сегмента «Соки».

Розподіл ринку безалкогольних напоїв між основними учасниками в 2014 році подано на рисунку 4.

4. Основних гравці ринку БАН та їх частки за 2014р.

Джерело: Державна служба статистики в Україні

Беззаперечними лідерами на ринку України безалкогольної продукції є Coca-Cola Beverages Ukraine Ltd, яка представляє на ринку більше 10 торгових марок. Серед них такі відомі, як: ТМ «Coca-Cola», ТМ «Sprite», «Fanta», «ВонАква», «Фруктайм», «Burn» тощо.

Стійкі позиції тримає ПрАТ «Оболонь» - торгові марки «Оранж», «Живчик», «Крем-Сода», «Дюшес», «Лайм», «Квас Богатирський справжній», «Джет вишня» і ТОВ «Аквапласт» - торгова марка «Фрутс».

Прорив у ринку безалкогольної продукції зробила українська дочірня компанія PepsiCo – ТОВ «Сандора». Це такі торгові марки, як: ТМ Sanday, ТМ Pepsi, ТМ Pepsi-Light, ТМ 7UP, ТМ Lipton Ice Tea, ТМ «ФруТонус», ТМ «Сандора», ТМ «Сандора».

Ексклюзив», ТМ «Сандора Мультиактив», ТМ «Сандора Класика», ТМ «Сандорик», ТМ «Дар», ТМ «Садочок».

Вагому частку ринку займає ПрАТ «Ерлан» - торгові марки «Знаменівська», «Два океани», «Каліпсо», «Біола», «Квейк», «Smile», «Icy-Cola», «Холодний чай».

До найбільш великих виробників солодкої газованої води безпосередньо в м. Київ можна віднести ПрАТ «Кока-Кола Бевериджиз Україна», ПрАТ «Оболонь», ПрАТ КЗБН «Росинка».

Також на ринку безалкогольних напоїв діють такі компанії як Вінницька ЧМП ПФ «Панда», ПП Агентство «Малбі», ТОВ «Етрус».

За підсумками 2014р. українськими підприємствами було експортовано більше 10% вироблених в країні безалкогольних напоїв.

Для дослідження розвитку зовнішньоекономічної діяльності в галузі безалкогольних напоїв, було проведено АВС-аналіз, що дозволяє визначити найбільш значущі країни для експорту та імпорту за валовим прибутком.

Даний аналіз був проведений для такої асортиментної групи як вода, включаючи мінеральну та газовану, з доданням цукру чи інших підсолоджувальних або ароматизувальних речовин, інші безалкогольні напої, крім фруктових або овочевих соків товарної позиції 2009, що виробляє досліджуване підприємство, на основі даних Державної служби статистики України.

Був складений список країн експортної та імпортної групи за 2013-2015рр.

Ранжування груп відповідно до АВС-аналізу складалось на основі накопичувальної ваги, наступного розподілу:

- всі позиції від початку таблиці до 70% - категорія А;
- всі позиції від 70% до 90% - категорія В;
- всі позиції від 90% до 100% - категорія С.

До категорії А відносяться країни, частка яких найбільша в експорті чи імпорті з Україною, і приносить найбільші прибутки.

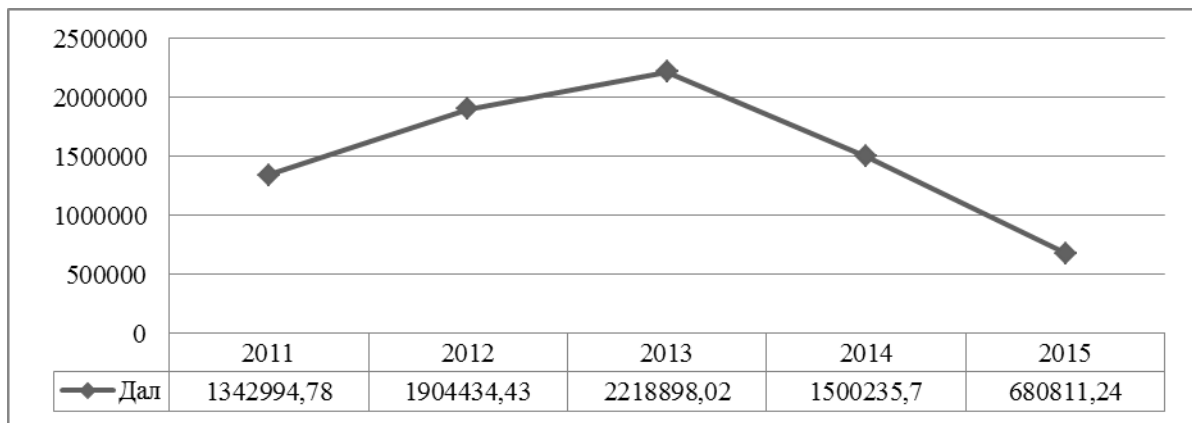
До категорії В відноситься група країн, яка забезпечує хорошу торгівлю.

До категорії С входять країни, з якими зовнішньоекономічна діяльність не розвинута на достатньо високому рівні, країни, торгівлю з якими потрібно розвивати. Тобто тут знаходяться вільні ринки для збуту.

Після проведеного аналізу було визначено наступне.

В імпортній групі категорії постійно змінювали набір країн. Так, до категорії А у 2013 р. відносились – Російська Федерація, Австрія, Швейцарія та Грузія, у 2014р. – Азербайджан та Російська Федерація, а у 2015р. Австрія, Нідерланди, Швейцарія, Азербайджан та Російська Федерація. Суммарний обсяг імпорту з цих країн становить 70%. До категорії В у 2013р. Наледили країни такі як Нідерланди, Німеччина, Корея, Угорщина, Білорусь, Польща та Тайвань, у 2014р. – Швейцарія, Австрія, Нідерланди, Грузія, Корея, Німеччина, а у 2015р. – Бельгія, Угорщина, Німеччина, Польща, Корея та Грузія. Категорія С включала до себе у 2013р. – Бельгію, США, Молдову, Францію, Іспанію та ще 19 країн, у 2014р. – Польщу, Бельгію, Тайвань, Угорщину, США та ще 26 країн, а у 2015р. – США, Іспанію, Францію, Грецію, Тайвань та ще 16 країн. Звідси можна сказати, що найбільшними імпортерами безалкогольних напоїв для України є Австрія, Швейцарія та Нідерланди.

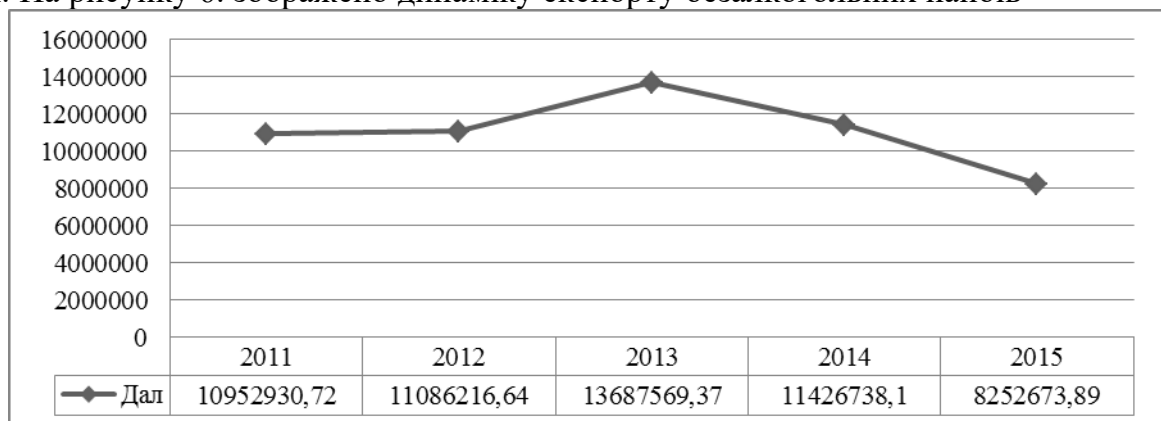
Обсяги імпорту безалкогольних напоїв зображено на рисунку 5.

5. Динаміка імпорту безалкогольних напоїв за 2011-2015рр., дал

Джерело: Державна служба статистики в Україні

Звідси можна сказати, що до 2013р. спостерігалась тенденція зростання імпорту безалкогольних напоїв, проте в 2014р. обсяг імпорту зменшився на 32, 4% порівняно з 2013р, та в 2015р. – на 57,5% порівняно з 2014р. В основному це було спричинено конфліктом між Україною та Російською Федерацією, а також закриттям доступу до ринку Митного Союзу. В експортній групі, країни постійно змінювали своє місце в рейтингу. Так, до категорії А у 2013р. відносились Російська Федерація, Казахстан, Білорусь, Молдова, у 2014р. – Білорусь, Молдова, Російська Федерація, Казахстан, Грузія, у 2015р. – Азербайджан, Білорусь, Молдова. Це країни, в які протягом 2013-2014рр. було експортовано сумарно 70% безалкогольних напоїв. Ці ринки вже дослідженні та є попит на українську продукцію. По структурі видно, що РФ поступово вийшла з категорії А, через політичні суперечки. До категорії В у 2013р. належали такі країни як Киргистан, Грузія, Азербайджан та Туреччина, у 2014р. – Киргистан, Азербайджан, Туркменістан, Вірменія, у 2015р. – Грузія, Казахстан, Киргистан, Рсійська Федерація та Вірменія. Звідси видно, що незмінним залишається в категорії Киргистан. Інші країни зменшують обсяги імпорту з Україною, а Азербайджан навпаки вийшов в категорію А. До категорії С у 2013р. Належать Туркменістан, Німеччина, США, Латвія, Польща та ще 40 країн, у 2014р. – Таджикистан, США, Німеччина, Латвія, Польща та ще 38 країн, а у 2015р. – США, Польща, Німеччина, Туркменістан, Латвія та ще 45 країн. На рисунку 6. зображено динаміку експорту безалкогольних напоїв

6. Обсяги експорту безалкогольних напоїв за 2011-2015рр., дал

Джерело: Державна служба статистики в Україні

З рисунку видно, що після 2013р. обсяги експортованої продукції зменшились на 40%, через закриття доступу до ринків Митного Союзу.

Отже, після проаналізованих даних, можна сказати, що Азербайджан, Білорусь, Молдова є найбільш привабливими ринками для збуту.

Наукове видання

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ СТІЙКОГО РОЗВИТКУ
ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ**

Колективна монографія

За редакцією
Непочатенко О.О.

Комп'ютерне верстання
Коректура

М.І.Мальований
Л.М. Абрамець

Підписано до друку 27.11.2009

Формат 60-84/16

Папір офсет. Ум.арк. 17,82

Тираж 300 прим. Зам. №36

Видавець і виготівник

Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»

(СПД Сочінський)

20300, м. Умань, вул.Тищика, 18/19

Свідоцтво: серія ДК №2521 від 08.06.2006 р.

тел.: (04744) 4-64-88, 4-67-77

e-mail: vizavi@mediat.com.ua